

Det professionella landskapets framväxt

Det professionella landskapets framväxt

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.338>

E-boken är publicerad av Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet 2025
Boken är ursprungligen utgiven av Studentlitteratur.

ISBN: 978-91-44-12205-2

eISBN: 978-91-8104-669-4

Upphovsrätt: Författaren/författarna

Denna text är licensierad under CC BY-NC 4.0, Erkännande.

(Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>).

Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men ej användas i kommersiella syften. Verkets upphovsperson måste anges.

Det professionella landskapets framväxt

THOMAS BRANTE

KERSTIN SVENSSON

LENNART G. SVENSSON

(RED.)

INNEHÅLL

Författarpresentationer	11
Förord	15

1 Inledning 17

THOMAS BRANTE, KERSTIN SVENSSON OCH LENNART G. SVENSSON

Ambitioner, material och ansatser	18
Det professionella landskapet	22
Begreppet profession	24
Klassiska professioner	27
Välfärdsprofessioner eller nya professioner	27
Preprofessioner	30
Relationen mellan de tre generationerna	32
Begreppet fält	33
Professionella kompetensfält	34
Sex professionella kompetensfält	35
Begreppet take-off	37
Periodisering	39
Tidig historia	39
Formeringen av ett fält	40
Fältet konsolideras	40
Fältet professionaliseras	41
Fältet är professionellt	41
Fältet avprofessionaliseras	42
Kapitlens disposition	43
Kapitlens innehåll	44
Referenser	52

2 Den högre utbildningens professionella fält 55

OLA AGEVALL OCH GUNNAR OLOFSSON

Inledning 55

Konturerna av det högre utbildningsfältets förhistoria: svenska universitet
1477–1815 59

Det medeltida universitetet 59

Stormaktstidens universitet 61

Vetenskap, akademier och privatkollegier 66

Analytiskt mellanspel: universitetsinstitutionens utveckling och
kårens morfologi 70

Från universitet till högre utbildningsfält: det högre utbildningsfältets
konstituering 1810–1870 72

Institutens tidsålder 73

Exemplet Karolinska institutet 74

Staten, yrkesekologin och institutets tillkomst 74

Närmandet till universiteten 78

Examenssamhället och det högre utbildningsfältet 79

Högskolornas tillkomst 83

Fältkonsolidering och kårexpansion, 1852–1960 84

Efterlikning kontra särutveckling 85

Utvecklingen vid universiteten 88

Vetenskapen och universiteten 90

Universitetslärarkåren: expansion och sammansättning 92

Utbildningen av industrisamhällets experter: funktionslager och
alternativa institutioner 99

Vetenskapen och universiteten II 100

Universiteten, läroverken och andra organisationer 105

Från högre utbildningsfält till universitets- och högskolesystem 110

Staten och det högre utbildningsfältet 111

Fackliga organisationssträvanden 115

Akademiska rektorskonferenser 117

Det konsoliderade högre utbildningsfältet och massuniversitetet: nya
förutsättningar och ny dynamik 120

Den akademiska professionen, professionerna i akademien och
akademien i professionerna 128

Profession, universitet och vetenskap 133

Profession–universitet 133

Universitet–vetenskap	134
Profession–vetenskap	135
Konsekvenser för den första professionsgenerationen	135
De nya professionernas vetenskapsanknytning	136
Preprofessionernas uppkomst	137
Referenser	137

3 Utbildningsfältets professionalisering 147

MARGARETA NILSSON LINDSTRÖM OCH DENNIS BEACH

Skolan – en samhällsinstitution med djupa historiska rötter	150
Utbildningsfältets formering i Sverige	153
Ett statligt utbildningssystem i vardande	154
Nya skolformer och lärarkategorier – ökad differentiering	156
Läroverket och läroverkslärarnas formering som yrkeskategori	157
Folkskolans inrättande och folkskollärarna som ny lärarkategori	159
Lärare – hierarkiskt positionerade utifrån klass, kön och utbildningsbakgrund	162
Fältet konsolideras genom ökade statliga interventioner	163
Läroverket och läroverkslärarnas identitet som ämneslärare	164
Folkskolan och folkskollärarnas yrkesidentitet som klasslärare	167
Differentiering och förstärkta kognitiva kunskapsbaser	170
Utbildningsfältets konstituering och lärares organisering i yrkesförbund	171
Skolpolitiska ambitioner – visionen om en enhetsskola	172
Lärarna organiserar sig som separata lärarkategorier	174
Läroverkslärares universitets- och folkskollärares seminarieutbildning	177
Lärarkategoriernas positioner och status på utbildningsfältet	178
Utbildningsfältets professionalisering och läraryrkenas förvetenskapligande	180
Förvetenskapligande av den lärarspecifika kunskapsbasen	182
Kognitiv bas 1950-tal: Psykologi och vetenskaplig pedagogik	185
Pedagogik på psykologiämnets grund och dess förankring i akademien	187
Kognitiv bas 1960-tal: Tillämpad pedagogik	188
Tillämpad pedagogik och inrättandet av forskningscentra	190

Kognitiv bas 1970-tal: Praktisk pedagogik	192
Praktisk pedagogik som ämnesblock och lärarkandidaterna som forskare	193
Kognitiv bas 1980-tal: Didaktik	195
Didaktik som kunskapsbas och forskning om lärares professionalism	196
Kognitiv bas 1990-tal: Utbildningsvetenskap	197
Utbildningsvetenskap – lärarutbildningens tvärvetenskapliga kunskapsbas	199
Slutdiskussion	200
Referenser	205

4 Den sociala regleringens fält 209

KERSTIN SVENSSON OCH KARSTEN ÅSTRÖM

Fängelset som normerande organisation	211
Kapitlets upplägg	212
Förhistoria	213
Framväxten av domstolar	214
De första anstalterna och länsmännen	217
Juristerna blir en profession: domare	218
Fältet formeras – 1809–1902	220
Korrekthuset, ”ädla människovänner” och behandlingstanke	220
Flera juristprofessioner	222
Poliser anställs och städernas mandat förtydligas	224
Nya lagar	224
Fältet är formerat	225
Fältet konsolideras och konstitueras 1902–1960	226
Den sociala frågan	227
Socialt arbete och fältets utbildningar	228
Lagstiftning och uppgifter	231
Folkhemstanken befäster fältet	233
Kommunala socialtjänstemän och etableringen av ”socio­n­o­m­e­r”	235
Jurister eller socio­n­o­m­e­r?	237
Fältet är konsoliderat och konstituerat	239
Fältet professionaliseras 1960–1977	239
Socio­n­o­m­e­r­n­as uppgifter formeras	240
Socialhögskolor	241

Juristernas autonomi på fältet minskar	242
Formeringen av socionomer, jurister och poliser	244
Jurister eller socionomer?	246
Utbildning och forskning för social reglering	247
En ny (semi)profession	248
Statens tillbakadragande 1977–1990	249
Kritik mot behandlingstanken	250
Socialtjänstlag och vidgad diskretion för socionomer	250
Socionomers begränsningar och möjligheter	251
Nyorientering och forskning i socialt arbete	252
Slutdiskussion	253
Referenser	257

5 Den psykosociala integrationens fält 261

EVA JOHNSON OCH LENNART G. SVENSSON

Fältets tidiga historia	265
Framväxten av hospitalen	266
Ökad reglering och differentiering	267
Formeringen av ett fält, 1850–1915	268
Institutionella förändringar – från särskiljande till korrigering och behandling	269
Psykiatrernas kamp om jurisdiktion	271
De första socialarbetarna	273
Den mentalhygieniska rörelsen	274
Psykoaterapin och psykoanalysen	275
Psykologin	278
Sammanfattning	279
Fältet konsolideras 1915–1945	280
Institutionerna	281
Den mentalhygieniska ideologin etableras	282
Den psykoanalytiska rörelsen	283
Rådgivningsbyrån och den psykoanalytiska mottagningen	284
Professionerna	286
Sammanfattning	292
Fältet professionaliseras, 1945–1985	294
Välfärdsstatens expansion och socialpolitisk reglering	294

Den ideologiska krisen	295
Institutionernas utveckling och avveckling	296
Avinstitutionalisering och sektorisering	297
Utvecklingen av psykoterapi	298
Psykoterapi institutionaliseras	300
Nya verksamheter och den dynamiska psykiatri	303
Professionerna befäster fältet	304
Sammanfattning	317
Slutdiskussion	319
Referenser	324

6 Det medicinska fältet 331

CARINA CARLHED YDHAG

Inledning	331
Teoretiska utgångspunkter	331
Den tidiga medicinen	333
Fältet formeras:	
Den preprofessionella eran, stormaktstid till 1850-tal	335
Medicinens kunskapsutveckling – professionens kognitiva karta	336
Utvecklingen av medicinens kognitiva karta	337
Ett medicinskt fält i vardande	340
Läkarkåren och dess utbildning	343
Sjuksköterskornas föregångare	346
Klassificering och skapande av det legitima	346
Medicinens första kvalitativa take-off	349
Fältet konstitueras och konsolideras:	
Det biomedicinska paradigmskiftet, 1860–1920-tal	351
Medicinsk nyorientering	351
Samhällsmedicin, folkhälsa och socialhygien	354
Fältets andra kvalitativa take-off	354
Fältets kvantitativa take-off	357
Läkarnas fackliga organisering och kåranda	360
Sjuksköterskornas formering och differentiering	363
Laboratorieassistenternas framväxt	365
Basstrukturen i fältet grundläggs	367

Fältet professionaliseras:

De gyllene åren, 1930–1960-tal 369

Professionaliseringens institutionella bas i det framväxande moderna
hälso- och sjukvårdssystemet 369

Medicinens framsteg 372

Professionalismens höjdpunkt 375

Läkarnas kontroll över utbildning, tjänster och specialiseringar 375

Sjuksköterskornas professionaliseringssträvanden 378

Laboratorieassistenternas formering 381

Understödjande och paradoxala processer för professionalisering 383

Expansion och rationalisering 383

Specialiserings- och professionaliseringsprocesser 385

Den professionella medicinens transformationer och utmaningar 387

Den professionella medicinska kunskapens ”kärna” 387

Konklusion – den professionella medicinens framväxt, uppsving och
glansdagar 393

Referenser 395

7 Det teknologiska fältet 399

GLENN SJÖSTRAND

Det teknologiska fältet och ingenjörerna 399

Förutsättningar för det teknologiska fältets utveckling 400

Ingenjörernas förhistoria – tekniska innovationer och framsteg 404

De tidiga ingenjörsutbildningarna 406

Ingenjörsutbildningens innehåll

– den kognitiva basen för professionsutvecklingen 409

Fältet formeras: 1860–1915 411

De första organiseringarna av ingenjörer 415

Ingenjörers arbetsmarknad, professionella status och
motsättningar 422

Teknokratirörelsen 426

Utveckling och expansion av den lägre och högre ingenjörut-
bildningen 428

Fältet konsolideras och konstitueras: 1916–1938 434

Ingenjörspensionens utökade arbetsdelning och specialisering 434

Utbildningsexpansionen fortsätter	437
Rationaliseringsrörelsen och Organisationerna	440
Fältet professionaliseras och blir professionellt: 1939–1973	444
Arbetsmarknadsutveckling: ett andra kvantitativt take-off	444
Utbildnings- och forskningsexpansion	446
Fackföreningarnas fortsatta konsolidering	451
Fältets tendens att avprofessionaliseras: 1974–1990	455
Arbetsmarknadens stagnation	455
Utbildningens utveckling	457
Fackföreningarnas samgående	459
Avslutning	461
Det teknologiska fältet och ingenjörernas varierande take-off	461
Professionalisering på det teknologiska fältet	463
Ett professionellt teknologiskt fält	466
Referenser	467

8 Det historiska svenska professionella landskapet, en sammanfattande och jämförande analys 475

LENNART G. SVENSSON

Periodisering	475
Kvalitativa och kvantitativa take-off	478
Utbildningar och utbildningsförändringar	481
Relationer till institutioner och arbetsorganisationer samt yrkesorganisationer	484
Några processer och mekanismer avslutningsvis	492
Referenser	497

Person- och sakregister	499

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

Ola Agevall är professor i sociologi vid Linnéuniversitetet. Hans forskning berör främst områden som sociologisk teori, klassisk sociologi, professionsstudier och utbildningssociologi. Senare publikationer är bl.a. Swedberg & Agevall *The Max Weber dictionary* (Stanford UP 2016), bidrag till Liljegren & Saks *Professions and metaphors: Understanding professions in society* (Routledge 2017) och till Smeby & Sutphen *From vocational to professional education: Educating for social welfare* (Routledge 2014). Sedan 2010 förestår han Forum för professionsforskning.

Dennis Beach är professor i pedagogik vid Institutionen för pedagogik och specialpedagogik, Göteborgs universitet, och sektionen för pedagogisk utveckling och forskning vid högskolan i Borås. Hans forskning ligger inom områdena utbildningssociologi och utbildningspolitik, lärarutbildning och pedagogisk yrkesverksamhet.

Thomas Brante var professor i sociologi och i socialt arbete vid Lunds universitet. Hans forskning har främst varit inom kunskapssociologi och vetenskapsteori. Hans studier av professionerna som samhällets kunskapsbärare har fått stor uppmärksamhet. Boken *Den professionella logiken* (2014) uppmärksammades bland annat av Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala som tilldelade honom 2015 års pris ”för bästa tvärvetenskapliga insats av utmärkt kvalitet” med motiveringen att hans forskning på ett ”fruktbart sätt kombinerar en sociologisk, lärdomshistorisk och vetenskapsteoretisk analys”.

Carina Carlhed Ydhag är docent i utbildningssociologi och verksam som universitetslektor i pedagogik vid Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet. Hennes forskning rör kritiska studier av sociala strukturer inom sociala och professionella fält, framför allt inom medicin och pedagogik, samt studier om studieframgång och studieavbrott inom gymnasium och högskola.

Eva Johnsson är socionom, leg. psykoterapeut och docent i socialt arbete och är verksam som universitetslektor vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Hennes forskning handlar främst om professioner. Hon har publicerat böcker och artiklar om professionellas villkor såväl generellt som för socionomer. Senaste publikationerna är Jägervi & Johnsson (2015) Kollektiv identitet och hjälparoll i brottsofferjourer, *Socialvetenskaplig Tidskrift* nr 3–4, samt medverkan i Brante m.fl. (2015) *Professionerna i kunskapssamhället*.

Margareta Nilsson Lindström, filosofie doktor i sociologi, är verksam som lektor vid Sociologiska institutionen i Lund. Nilsson Lindström har som avdelningsdirektör vid Utvärderingsenheten och som lärare och forskare vid Lunds universitet och Linnéuniversitet huvudsakligen ägnat sig åt frågor om akademiska utbildningar, alumner och arbetsmarknaden. Hennes senaste publikationer behandlar lärarutbildning, läraryrkets förvetenskapligande och professionalisering.

Gunnar Olofsson är professor emeritus i sociologi vid Linnéuniversitetet. Han har genom åren publicerat artiklar och böcker om arbetarrörelse och socialdemokrati; bostadsmarknad; socialpolitik, pensionssystemen och den äldre arbetskraften; sociologisk teori; den grekiska migrationen till Sverige – och sedan drygt tio år främst om professioner och högre utbildning, särskilt om akademiska yrkesutbildningar. Under 35 år har han följt universitetssystemets förändringar som medlem av fakultetsstyrelser vid universiteten i Lund (som doktorand), Köpenhamn (som lektor) och Växjö (som professor).

Glenn Sjöstrand är filosofie doktor och universitetslektor i sociologi vid Linnéuniversitetet i Växjö. Hans publikationer är främst inom ekonomisk sociologi med fokus på företagarrelationer, gåvoekonomi och entreprenörskap, och han var redaktör för boken *Fiffelsverige: Sociologiska perspektiv på skandaler och fusk* (Liber 2005). Sjöstrands professionssociologiska studier har särskilt behandlat ingenjörers professionsutveckling.

Kerstin Svensson är socionom och professor i socialt arbete vid Lunds universitet. Hennes forskning handlar om professioner och organisationer. Hon har publicerat ett stort antal böcker och artiklar om förutsättningarna för och genomförandet av arbetet i människobehandlande organisationer. Hennes studier har utgått från arbetet inom kriminalvård, socialtjänst, brottsofferjourer, missbruksvård, ungdomsvård, skola och polis.

Lennart G. Svensson är professor emeritus vid Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap vid Göteborgs universitet. Han har varit verksam som lärare och forskare också vid Senter for profesjonsstudier, Høgskolan i Oslo. Han är delvis fortsatt verksam som forskare inom arbets-, organisations-, utbildnings-, yrkes- och professionssociologi. Till de senaste publikationerna hör Svensson Lennart G. & Evetts, Julia (red.) (2010) *Sociology of professions*; Temanummer i professionsstudier, *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 4, 2011; medverkan i Brante m.fl. (2015) *Professionerna i kunskapssamhället* och i Bengtsson, Mattias & Berglund, Tomas (red.) (2017) *Arbetslivet*.

Karsten Åström är professor emeritus i rättssociologi vid Lunds universitet. Han har ägnat sig åt tvärvetenskaplig forskning om lagstiftningsprocesser, lagtillämpning och lagars verkningar särskilt på välfärdsrättens område. Under senare år har han även forskat om juristprofessionen, experters roll i domstol och "access to justice".

FÖRORD

Denna antologi beskriver och analyserar hur sex professionella kompetensfält historiskt har växt fram i Sverige. Den har skrivits inom ramen för forskningsprogrammet *Det professionella landskapet i Sverige* under ledning av Thomas Brante. Detta program har, jämte flera andra aktiviteter, innefattat två forskningsprojekt som genomförts med finansiering av forskningsråd. Det första är ”Professionella villkor och värderingar” finansierat av Forte. Utifrån detta program har ett stort antal publikationer presenterats. Av dessa bör två böcker särskilt nämnas: Thomas Brantes (2014) *Den professionella logiken: hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*, Stockholm: Liber, och Thomas Brantes, Eva Johnssons, Gunnar Olofssons och Lennart G. Svenssons (2015) *Professionerna i kunskapssamhället: en jämförande studie av svenska professioner*, Stockholm: Liber.

Det andra projektet är ”Kunskapssamhällets bärare. En studie av professionernas historiska framväxt och nutida samhälleliga betydelse i Sverige” finansierat av Vetenskapsrådet. Det har resulterat i en historisk volym som presenteras här: *Det professionella landskapets framväxt*, om tiden fram till cirka 1980-tal, och parallellt presenteras en nutidshistorisk volym, *Ett professionellt landskap i förvandling*, som avser tiden från cirka 1980-tal till nutid. Dessa två böcker är den samlade presentationen av projektet. En tidig version av analysen av den historiska framväxten av professionella fält har presenterats som ett specialnummer i tidskriften *Professions and Professionalism*, nr 2, 2013. Därtill har flera andra publikationer presenterats om de olika professionella fält som studerats.

Thomas Brante ledde forskningsprogrammen, och sedan 2011 också detta specifika projekt där han samlade ett stort antal forskare som parallellt arbetat med olika professionella fält. Under arbetets gång har

forskargruppen haft återkommande seminarier och diskuterat texter och resultat av studierna. Thomas Brante avled 2016 då projektet var i sitt slutskede. Han hade vid den tiden kommenterat kapitlen som var under arbete, och han hade också skrivit utkast till en inledningstext. Detta motiverar att Thomas Brante står som huvudredaktör också för dessa antologier.

Lund och Göteborg, juni 2019

Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson

INLEDNING

THOMAS BRANTE, KERSTIN SVENSSON
OCH LENNART G. SVENSSON

Professioner har en central plats i moderna samhällen och stort inflytande över människors vardag. Vi är alla beroende av dessa yrken. De utgör betydande delar av högre utbildning, av arbetslivet och av samhällets organisering. Professioner är yrken som skapar och utför tjänster baserade på en viss teoretisk kunskap som man förvärvat genom specialiserad utbildning.¹ Omgivningen efterfrågar eller är föremål för de professionellas yrkesutövning, som sker under ansvar och är baserad på tillit. Det innebär i sin tur dels en asymmetrisk maktrelation, dels krav på att utövningen måste rättfärdigas med goda argument. Detta kräver att makten binds både internt med kollegial kontroll och externt med administrativ och juridisk kontroll. Denna samhällsinstitution har utvecklats under en lång historisk process och under skilda villkor för olika professioner och professionella fält – delvis parallellt med eller inbäddat i industrialisering, marknad och staters konstruktion. Att redogöra för hur och varför sådana yrken vuxit fram och förändrats historiskt utgör syftet med denna bok – en första historisk del som sträcker sig fram till 1980-talet. Den följs av en andra, nutida, del som omfattar de tre, fyra senaste decennierna. Detta delprojekt och denna bok lägger grunden för nästa delprojekt: professionernas villkor och dynamik i nutid. Det **övergripande** syftet med hela projektet är att klart definiera och förklara fenomenet professioner, deras specifika dynamik och samhällseliga betydelse, något som i sin tur ger projektet dess samhällsrelevans. Ett kunskapssamhälles politiska representanter bör ta betydligt större hänsyn till, och se till att utnyttja, de speciella resurser och den kompetens som det professionella skiktet är bärare av.²

¹ Molander & Terum 2008, s. 13.

² Detta var också den politiska ambitionen när Tillitsdelegationen tillsattes 2016, dir. 2016:51, och fick utvidgat mandat 2017, dir. 2017:119.

Denna bok handlar om att kartlägga professionernas uppkomst och utveckling samt att söka förklara varför de uppstår och förändras. Våra beskrivningar och analyser söker avgöra när ett yrke övergår till att vara en profession och att identifiera betingelser, processer, orsaker och underliggande mekanismer till professionalisering. Undersökningen börjar i en tid då inga professioner existerade, via deras långsamma formering till någorlunda enhetliga yrken, vidare till den fas i historien då de övergick till att få professionell status och fram till vår nutid där de ingår som väsentliga delar av det vi kallar kunskapssamhället. I kunskapssamhället har det professionella skiktet flera nyckelroller vad gäller samhällets stabilitet och förmåga till förändring via innovationer samt spridning och tillämpning av ny kunskap.³ I denna samhällsformation utgör professioner tillsammans med forskare och experter kunskapens och kunskapssamhällets bärare.

Professionell yrkesutövning kan ses som en viss typ av samhällelig eller social styrning jämförbar med och relaterad till politisk, byråkratisk och ekonomisk styrning eller marknadsstyrning.⁴ Nutiden kännetecknas av att professionell styrning genom kunskap, etik, kollegialitet och autonomi har utmanats starkt av dessa andra styrformer. En mer allmän degradering av och ett allmänt ifrågasättande av kunskap, expertis och professionalism jämte det digitala samhällets spridning av sådan kunskap är ytterligare förändringar som utmanar professionell yrkesutövning. Sådana samhällsprocesser gör det angeläget att historiskt spåra såväl den inre professionella styrningens särart och ursprung som hur professionella yrken uppstått och styrts utifrån.

Ambitioner, material och ansatser

I denna bok försöker vi besvara en av professionsforskningens mest grundläggande frågor, nämligen hur och varför professioner uppstår, och därmed också vad som avses med en profession. Mer specifikt försöker vi beskriva och förklara ett yrkes övergång från icke-profession till profession samt de villkor och orsaker som genererar professioner, vilket också kan kallas professionaliseringsprocessen. För att kunna göra det behövs ett antal teoretiska begrepp och även ett empiriskt material.

Det empiriska materialet utgörs av de svenska professionernas historiska

³ Stehr 1984; Stehr & Grundmann 2012.

⁴ Freidson 2001.

utveckling som den beskrivs och analyseras i huvudsakligen sekundära källor som avhandlingar, andra forskningsrapporter, utredningar och tidskriftsartiklar jämte historisk offentlig statistik samt i vissa fall primära historiska källor. Vi skisserar olika professioners utveckling genom att förstå dem som delar av sociala eller professionella fält. I många fall ser vi fälten helt enkelt som beskrivningar av verksamhetsområden med sina institutioner, organisationer och resurser.⁵ I andra fall använder vi ”fält” mer strikt i Pierre Bourdieus mening för analyser av maktkamper om resurser mellan aktörer. En mer ingående diskussion om fältbegreppet följer längre fram.

Sverige är valt som fallstudie av flera skäl; förutom självklarheten att vi är verksamma i Sverige, är Sverige ett modernt, högindustrialiserat, europeiskt land med många karaktäristika gemensamma med länder på en likartad utvecklingsnivå. Inte minst vad gäller professionalisering föreligger många likheter mellan Sverige och de nordiska länderna, Kontinentaleuropa och även i viss utsträckning anglosaxiska länder. Vi ska återkomma till några likheter och skillnader nedan. Därför bör studien vara av internationellt intresse, och vår förhoppning är att den ska inspirera till liknande jämförande studier i andra länder och mellan länder.

Professionsforskningen av idag domineras av utmärkta studier av enskilda professioner. Vi studerar ett flertal professioners historiska utveckling eftersom vi menar att den *jämförande* analysen är det bästa tillvägagångssättet för att förstå professionaliseringsprocessers bakgrunder och förlopp och finna de kausala mekanismerna bakom dem. Dessutom menar vi att professioner inte kan förstås isolerat, utan alltid måste sättas in i sina sammanhang. Vi är således eniga med Andrew Abbott, som uttrycker det på följande sätt:

Enskilda professioners historia domineras av en bredare ekologisk historia om professionssystem. Vi bör skriva historier om arenor eller zoner i denna ekologi, inte om enskilda professioner eller yrken. Orsakssamband återfinns inte i det sistnämnda.⁶

⁵ I abstrakt mening avser institution ett kognitivt fenomen som handlar om kunskaper, föreställningar och normer, medan organisation avser aktörer och formella sammanslutningar med vissa syften och bestämda individer. Institutioner och organisationer i konkret mening avser till exempel skolor, företag, intresseorganisationer, fackföreningar, forskningsorganisationer, stat, myndigheter och arbetsmarknadsorganisationer.

⁶ Abbott 2010, s. 176, vår översättning.

Studien beskriver olika professionella fälts historiska utveckling och jämför dem, med syftet att identifiera kausala mekanismer. Vi använder en metod starkt rekommenderad av Alexander George och Andrew Bennett kallad ”strukturerade, fokuserade, jämförande fallstudier”, som syftar till att finna gemensamma och skilda processer och krafter.⁷ Våra ”fall” är professioner, fält och generationer, och vi utför både ”inom-fall-analyser” och ”mellan-fall-analyser” av dem. I de senare ställs ett antal gemensamma frågor till varje fall, vilket binder samman studiens delar. För att kunna kategorisera och analysera behövs också ett antal teoretiska begrepp. I det följande avgränsas begreppen professionellt landskap, kompetensfält, profession, professionstyp, professionsgeneration, ”take-off” samt en periodisering av historiska epoker i de professionella fältens utveckling. Men vi börjar med några ord om vår historiesociologiska ansats.

Historiesociologen Charles Tilly skiljer mellan svag och stark historisk analys: ”Den svaga handlar helt enkelt bara om händelser och processer som ägt rum före det nuvarande. Den starka versionen kräver mer. Den identifierar när och var en händelse eller process inträffar och hur detta påverkar a) hur den inträffar, b) varför den inträffar och c) vilka konsekvenser den medför.”⁸ De regelbundenheter som förekommer ”upprepar sig inte av sig själva; regelbundenheterna är grundade i kausala mekanismer”⁹. Den starka versionen är också vår ambition, med tillägget att vårt projekt söker bidra till att förklara det moderna kunskapssamhällets uppkomst och struktur. Historiesociologi innebär att använda sociologiska (samhällsvetenskapliga) teorier och begrepp för att analysera historiska skeenden i syfte att finna intressanta regelbundenheter och orsakssamband. Vi använder allmän samhällsvetenskaplig teori tillsammans med teorier och begrepp utvecklade inom den moderna professionsforskningen. Nu finns det flera traditioner och teorier som studerar professioner, som till exempel den strukturfunktionalistiska teorin, maktteorin och stängningsteorin. Dessa ställs ofta mot varandra i meningen att den ena eller den andra traditionen bäst fångar professioners egenskaper och dynamik, exempelvis om professioner ska **förstås utifrån deras funktioner för att befrämja högre kulturella värden**, eller om de alternativt ska **förstås som intressegrupper drivna av en slags kollektiv egoism**.

⁷ George & Bennett 2005.

⁸ Tilly 2008, s.136.

⁹ Tilly 2008, s. 122.

Vår utgångspunkt och uppfattning är att de rådande traditionerna har alltför universalistiska eller transhistoriska anspråk. Som den amerikanske professions- och medicinshistorikern Paul Starr skriver om dessa perspektiv: ”Det funktionalistiska synsättet tar endast upp sociala behov; maktteoretikerna endast privata intressen. Ingen av dem förmår upptäcka något sätt att överskrida sin egen enögdhet.”¹⁰ Professioner kan bättre förstås med hjälp av kombinationer av aspekter och teorier, dvs. olika traditioner kompletterar ofta varandra. Vi förhåller oss därför eklektiskt till rådande traditioner och använder de begrepp vi anser vara de bästa analysinstrumenten för det empiriska materialet. Därmed varierar också analyserna mellan de olika följande kapitlen.

Ansatsen i denna studie är att beskriva, analysera och förklara sociala förhållandens uppkomst, utveckling och försvinnande som föränderliga processer. De moderna kunskapssamhällena är historieskrivningens utgångspunkt; det är utifrån detta perspektiv historien skrivs. Norbert Elias uttrycker ansatsen på följande sätt:

Ju längre man tränger igenom mängden av detaljer och närmar sig det förgångnas strukturer och tvingande sammanflätningar, desto klarare framträder en fast stomme av processer i vilka detaljerna kan passas in. Det må tillåtas att med några penndrag sammanfatta vad som ingår i denna helhetsbild, sedd ur en bestämd synvinkel, med en blick på det som händer med oss själva: för iakttagaren får det förgångnas omvälvningar inga skarpa konturer förrän han ser dem i samband med skeenden i sin egen samtid. Som så ofta hjälper oss också här intryck från skeenden i vår tid att förstå det förgångna, och en fördjupad betraktelse av det som har skett kastar ljus över det som sker: många av mekanismerna i våra dagars sammanflätning utgör uppenbarligen en fortsättning av det förgångnas ryckiga omdaningar av det västerländska samhällets struktur.¹¹

Det är utifrån ”skeenden i vår egen samtid” som vi iakttar ”det förgångnas strukturer” och förstår vår samtids mekanismer som en fortsättning av tidigare epoker. Som historiesociologer ofta påpekar kan inte nuet förstås utan dess historia, men det omvända gäller också: historia skrivs alltid utifrån en utgångspunkt, ett sökljus med vars hjälp historiens oändliga mängd fakta kan sorteras så att de för studiens syften relevanta strukturerna framträder.

¹⁰ Starr 1982, s.144.

¹¹ Elias 1939/1991, s. 391–392.

Det professionella landskapet

Vår utgångspunkt för skrivandet av professionernas historia är således det moderna professionella skiktet¹², vad vi kallar det professionella landskapet. Detta makrosociologiska begrepp avser att fånga det professionella skiktet i sin helhet och placera det i den större samhälleliga kontexten. Det är således en efterföljare till Parsons begrepp ”det professionella komplexet”¹³ och även till Andrew Abbotts ”professionssystemet”¹⁴. Andra begrepp som använts är kluster, klass, ”the professional-managerial class”¹⁵ och till och med ”ny klass.” Durkheim använde ”corps intermediaires”¹⁶ för att beteckna speciella yrkessammanslutningar mellan staten och dess medborgare. Begreppen används för att ange att professioner befinner sig mellan de samhälleliga (ekonomiska, politiska) eliterna och folket, eller mellan de översta och nedersta socioekonomiska skikten, eller mellan de båda huvudklasserna; de är delar av mellanskikten och har även kallats det bildade mellanskiktet. De funktioner som tillskrivs det professionella skiktet är oftast snarlikt vad Durkheim skisserade.

Professioner har såväl produktiva som reproduktiva funktioner, eller integrerande, innovativa, repressiva, ideologiska, kulturella, politiska, ekonomiska osv. Professioner kan ses som statens och kapitalets funktionärer, som bevarare av klassamhället, alternativt förstås de som demokratins och välståndets bärare och spjutspetsar. Under alla förhållanden förses professioner ur ett makroperspektiv med mekanismer som ger samhället viktiga delar av dess dynamik och även binder samman samhället och dess individer. De anses ha avgörande betydelse för dels den sociala ordningen, dels samhällets framskridande och modernisering.

Den geografiska metaforen ”landskap” används av flera skäl. Vi kan ta Riksantikvarieämbetets hemsida till hjälp. Ett landskap:

... är ett område [...] vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer [...] landskapet är resultatet av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Spåren av det för-

12 Här bör det tilläggas att vi på intet sätt menar att *förklara* historien med den nuvarande, dvs. vi arbetar inte teleologiskt. Vi kan möjligen anklagas för ”presentism”.

13 Parsons 1964, s. 37.

14 Abbott 1988.

15 Ehrenreich & Ehrenreich 1979.

16 Durkheim 1983/1992.

flutna finns överallt omkring oss [...] Tidsdjupet är därför en viktig dimension i landskapet [...] Landskapet ändrar utseende i takt med att samhället förändras.¹⁷

Ett landskap är en terräng som på olika sätt bearbetats av människan och som kan utforskas. Det består av ett antal storheter som kan benämnas eller namnges. Vidare är ett landskap oregelbundet samtidigt som det är möjligt att urskilja mönster som kan kartläggas. Man kan rita kartor över de mönster som förekommer i ett landskap, och utgångspunkten, sökljuset, för vår studie är just ett mönster, en matris eller en *typologi* av professioner.

Typologin är uppbyggd av en diakron och en synkron axel. Den synkrona axeln delas i olika sociala eller professionella fält, eller en uppsättning *socio-kognitiva kompetensfält* i vilket professioner ingår som centrala aktörer. ”Fält” är således ett begrepp som befinner sig mellan landskap och profession. Ett fält utgör en professions omedelbara omgivning och kan bestå av andra professioner och hjälpande yrken, klienter och politiker: ett fält är väsentligen relationer mellan aktörer. Den diakrona axeln delas i tre segment eller *generationer* av *professionstyper*: klassiska professioner, välfärdsprofessioner och preprofessioner eller nyare yrken som har vissa anspråk på att kunna bli professioner.¹⁸

Akademi omfattar universitet, högre utbildning, vetenskap och forskning. Det är ett fält som alla andra professioner är beroende av och relaterade till mer och mindre. *Utbildning* omfattar ungdomsskolan med grundskola och gymnasium. *Social reglering* omfattar socialtjänst, polis- och rättsväsende. *Psykosocial integration* omfattar rådgivning och psykoterapi utöver psykologi jämte psykiatri inom det medicinska fältet. *Medicin* omfattar hälso- och sjukvård. *Teknik* slutligen omfattar industri och tillverkning. Det finns också andra professionella fält som inte ingår i denna studie, som tre historiskt mer betydande: det kyrkliga med den klassiska professionen präster, det militära med officerarna och det estetiska konstnärliga med konstnärer, gallerier, museer och kritiker. Ett modernare fält med stor och

¹⁷ <https://www.raa.se/kulturarv/landskap/> (180219).

¹⁸ Begreppet generation ska förstås i Karl Mannheims mening, som individer som har ”en gemensam plats i de sociala processernas historiska dimension”, Mannheim 1952, s. 290. Individer med gemensamma specifika erfarenheter och tänkesätt, på samma sätt som ”klass” också formar individer. Att ha en specifik position i ett professionellt fält i en viss historisk epok ger således en specifik gemensam bakgrund till professionellas ”Weltanschauung”.

TABELL 1.1 Professionsgenerationer, professionella fält och yrken (yrken som inte behandlas i texten).

Generation	Fält					
	Akademi	Utbildning	Social reglering	Psykosocial integration	Medicin	Teknik
Klassiska professioner	Professor Lektor	(Präst)	Jurist	(Präst) Psykiater	Läkare	(Militär) Ingenjör
Välfärds- professioner	Adjunkt Lektor	Lärare Förskollärare	Socionom	Psykolog Kurator Psykoaterapeut	Sjuksköterska	(Miljö- inspektör?)
Pre- professioner		Förskollärare?	Polis		Laboratorie- assistent	

starkt växande social betydelse är det kommunikativa med en rad yrken inom media och digitalisering. Ekonomi och administration förekommer i samtliga fält, men urskiljs som eget fält i nutid och kommer att behandlas så i den nutida delen. Många yrken har sin verksamhet inom flera olika fält, som till exempel jurister, socionomer och psykologer. Denna bok består av ett kapitel för vardera av dessa sex fält i ovanstående ordning.

Begreppet profession

Professioner är kunskapsbaserade yrken där kunskapen är abstrakt, systematisk och ofta även esoterisk.¹⁹ I vår tid är detta oftast detsamma som att professioner är *vetenskapsbaserade*²⁰, de bygger på och tillämpar vetenskaplig kunskap.²¹ I en väl fungerande profession är (vetenskaplig) teori och praktik integrerade, med vilket menas att praktiken följer av vetenskapens etablerade principer och rön. Detta betyder i allmänhet att en profession vilar på och får sin legitimitet från ett bakomliggande vetenskapligt paradigm ur vilket principer för praktisk tillämpning har utvunnits. *Know-why* förenas med *know-how* i ett gemensamt sätt att tänka kring ett visst objekt eller en uppgift.

En mer allmän eller universell definition som är giltig även för den

¹⁹ Siegrist 2002; Torstendahl 1991.

²⁰ "Science" står här inte för endast naturvetenskap utan omfattar också social sciences och humanities, dvs. begreppet används som tyskans "Wissenschaft".

²¹ Freidson 2001; Brante 2009, 2011, 2014.

förvetenskapliga eran säger att professioner är förmedlare och användare av *den högsta kunskapen* inom olika fält. Det finns ingen högre samhällslig instans, ingen djupare kunskaps- och handlingskälla att vända sig till. Uttryckt på annat sätt: professioner är *tillgångspunkter* till vad som uppfattas som högre (bättre, säkrare, mest erkända) teoretiska principer som kan omsättas i praktisk handling. Omvänt: professionella *representerar* högre teoretiska principer.

Detta gällde även under den förvetenskapliga eran. Präster utgjorde den primära, ibland enda, tillgångspunkten till den högsta kunskapen, dvs. heliga skrifter och Guds ord och vilja. Även shamaner m.fl. byggde sin status på att de utgjorde tillgångspunkter till esoterisk, dvs. svåråtkomlig, förborgad, ja magisk kunskap, något som ibland även utmärkte det medeltida skråväsendets mästare. Efter de vetenskapliga revolutionerna på 1600-talet och den åtföljande upplysningstiden förlorade dessa grupper successivt sina kunskapsmonopol och yrkesprivilegier och en annan, rationell och sekulär kunskapsform började långsamt få fäste.

Definitionen kan mjukas upp och göras mer omfattande genom att inte förankra den alltför starkt i vetenskapen utan även tillåta systematiskt ordnade "abstrakta begrepp och teorier"²² eller "systematisk kunskapsmassa"²³ som kognitiv bas. Mer allmänt kan professioner sägas vara bärare av *den moderna rationella diskursen*, som är ett icke-traditionsbundet, amoraliskt tänkesätt där logik och det rena argumentet är de idealt sett primära kunskapskällorna.²⁴ Till denna kognitiva bestämning brukar en serie sociala attribut anges som karaktäristika för professioner. Här är några av de vanligast föreslagna attributen:²⁵

- Professioner är organiserade i *förbund* som samlar medlemmarna och tillvaratar deras intressen samtidigt som förbundet har möjlighet till kontroll och sanktioner mot olika slag av icke-professionellt beteende.
- Förbundet har en *etisk kod* inskriven i stadgarna.

²² Freidson 2001, s. 180.

²³ Molander & Terum 2008.

²⁴ Gouldner 1979.

²⁵ För dessa och fler attribut, se t.ex. Burrage, Jarausch & Siegrist 1990; Freidson 2001; Molander & Terum 2008; Fauske 2008.

- Generellt sett utmärks professioner av att de själva *kontrollerar arbetsdelningen*.
- Professioner har oftast en hög grad av *autonomi och kollegial organisering*, vilket traditionellt sett inneburit att arbetet är svårt att kontrollera utifrån. Tillsammans med kunskapernas och färdigheternas exklusiva natur innebär detta i sin tur att yrkesutövningen präglas av *diskretion*, dvs. utövaren har mandat att själv fatta beslut om den rätta åtgärden.
- Professioner är *politiskt konstituerade*: staten ger exklusiv rätt till en jurisdiktion. Professioner strävar efter kunskaps- och yrkesmonopol.
- Professionella har genomgått en *lång specialiserad utbildning* som är systematisk och oftast akademisk, och avslutas med examination och ibland legitimation.

Således har professioner både kognitiva och sociala dimensioner och de legitimeras både kognitivt och socialt. Därför bör de studeras utifrån båda dessa dimensioner och även med fokus på dialektiken mellan kognitivt och socialt. Anders Molander och Lars Inge Terum använder sig av en något annorlunda distinktion när de skiljer på den performativa och den organisatoriska aspekten av professioner.²⁶ Inom de sociala eller organisatoriska ramarna och villkoren pågår den performativa professionella praktiken med tillämpning av viss abstrakt formaliserad kunskap under diskretionära bedömningar i enskilda fall. Den performativa och kognitiva aspekten står mer i fokus i denna studie än den sociala organisatoriska och tar avstamp i kunskapssociologi och vetenskapsteori snarare än i organisationsteori.²⁷

Låt oss efter denna avgränsning se närmare på de tre generationer av professioner, eller professionstyper, som anges i typologin. Begreppet professionstyp betecknar en eller två eller ett kluster av professioner som ingår i fält vilka utgör resultat av samhällslig utveckling och förändring, ofta tillsammans med assisterande och närliggande yrken i fältet. En professionstyp kan alltså bestå av flera professioner med ett antal utmärkande gemensamma kännetecken som oftast utvecklats under samma tidsperiod och betingelser. "Generation" betecknar olika professionstyper men också

²⁶ Molander & Terum red. 2008, s. 18ff.

²⁷ Brante 2014.

”serviceprofessioner”, till skillnad från ”kommersialiserade professioner”²⁸; Levande-professioner kontra Ting-professioner är ett annat exempel²⁹, välfärdsstatens kontra nyliberalismens professionstyper ett tredje.

Klassiska professioner

De klassiska professionerna har oftast sina organisatoriska ursprung i 1800-talet. Exempel är läkare, civilingenjörer, arkitekter, forskare och jurister, yrken med traditionellt långa universitetsutbildningar och hög status. Kognitivt sett bygger de klassiska professionerna oftast på ett grundläggande, allmänt erkänt och ”robust” paradigm som håller samman och till viss del standardiserar praktiken samtidigt som en tilltagande specialisering ger upphov till en karaktäristisk spänning mellan en gemensam, integrerande kognitiv bas och en differentierande arbetsdelning. Läkare i hälso- och sjukvård är det tydligaste exemplet på detta. Socialt sett har de klassiska professionerna åtnjutit relativt höga sociala belöningar i form av inkomst, status och prestige; deras vetenskapliga och kulturella kapital har även resulterat i visst ekonomiskt kapital. I professionsforskningen har de utgjort själva prototypen för vad en profession är, vilket innebär att den allmänna beskrivningen av profession ovan till stor del är beskrivningar av de klassiska professionerna. Beskrivningen utgör samtidigt i viss mån en idealtyp, och som vi kommer att se har de klassiska professionernas villkor och autonomi kraftigt förändrats under de senaste decennierna. Dessutom utgör de ofta ett ideal för andra yrken där det finns ambitioner och anspråk på att nå professionell status. Professionell och professionalism är begrepp med mycket starka positiva betydelser.³⁰

Välfärdsprofessioner eller nya professioner

Dessa gick länge under beteckningen semiprofessioner och avsåg yrken som saknade vissa vanliga kriterier som professionella eller hade vissa egenskaper i lägre grad.³¹ Detta begrepp har kritiserats utifrån att ”semi”, som betyder ”halv”, skulle kunna ange att yrken med sådana markeringar inte är lika

²⁸ Hanlon 1999.

²⁹ Hellberg 1995, s. 96.

³⁰ Brante et al. 2015, kap. 10.

³¹ Etzioni 1969.

värdefulla som ”egentliga” professioner. Till detta kan fogas att semiprofessioner är kvinnodominerade och att ”semi” är ett manligt sätt att underordna kvinnor.³² Det kan därför finnas anledning att ersätta begreppet med välfärdens professioner, välfärdsstatens professioner eller nya professioner.³³ I och med utbyggnaden av välfärdssystemen och högskoleutbildningarna under andra hälften av 1900-talet har en ny generation av professioner expanderat kraftigt: sjuksköterskor, lärare, socionomer m.fl. Utbildningen av dessa är sedan högskoleförordningen 1977 systematiskt inordnad i högskolesystemet, och yrkesverksamheten är knuten till nya, egna vetenskapliga fält eller discipliner med egna forskningsavdelningar och forskartjänster: sjuksköterskor genom omvårdnadsforskning, socionomer genom forskning i socialt arbete, lärare genom pedagogik och utbildningsvetenskap och bibliotekarier genom biblioteksvetenskap. Ett annat sentida yrke med professionella ambitioner som också tillhör välfärdstatsgenerationen är personalvetare.³⁴

Vad skiljer då dessa från de klassiska professionerna för närvarande?³⁵ Ur *kognitiv* aspekt kan skillnaden sammanfattas så här:

- Med den vetenskapliga kunskapen som grund har välfärdsprofessionerna närmat sig definitionen av en klassisk profession. Samtidigt föreligger inget enhetligt, grundläggande, robust, systematiskt, allmänt erkänt och gemensamt paradigm som håller samman och standardiserar praktiken. Ämnena och praktikerna kan snarare betraktas som flerparadigmatiska, dvs. ett flertal paradigmkandidater och läger konkurrerar med varandra om ämnets grundläggande *doxa*, till exempel socionomer eller lärare.
- Kunskap och auktoritet är underordnad en eller flera andra professioner, vilket innebär att professionen inte är den primära tillgångspunkten till den högsta kunskapen inom fältet, till exempel sjuksköterskor.
- Vid interventioner, behandling och åtgärder används i större utsträckning samtal och kommunikativa metoder.
- Kunskapen handlar i större utsträckning om kontexter till problem.

³² Se t.ex. Witz 1992 eller Dahle 2008, s. 220ff.

³³ Castro 1992.

³⁴ Se vidare kapitel 2.

³⁵ Vi talar här om ”för närvarande” eftersom relationerna ständigt förändras.

Ur *social* och organisatorisk aspekt kan välfärdsprofessionerna beskrivas och jämföras på följande sätt:³⁶

- Medan de klassiska professionerna tillhör de högre mellanskikten, tillhör välfärdsprofessionerna ”mellan-mellanskikten”.
- De är i större utsträckning organiserade som traditionella fackförbund än som yrkesförbund.
- De har lägre autonomi i förhållande till både politik och andra professioner och är betydligt mer styrda.
- De har varit mindre framgångsrika, och ibland mindre intresserade av, att ”stänga” (*social closure*) sina jurisdiktioner eller yrkesområden genom att sträva efter yrkes- och kunskapsmonopol.
- Välfärdsprofessionella är fler till antalet; de har expanderat starkt i och med uppbyggnaden av välfärdsstaten.
- Utbildningen är inte lika specialiserad utan i större utsträckning tvärvetenskaplig.

Den sista punkten innebär att välfärdsprofessionerna är omgärdade av en mängd hjälpämnen som förser dem med en teoretisk bas, även om alla professioner har inslag av tvärvetenskaplighet. Ämnen som sociologi och psykologi har här en viktig funktion, idag tillsammans med medicin, speciellt diverse neurovetenskaper, kognitionsforskning m.m.

Ett annat utmärkande drag är att välfärdsprofessionerna i och med universitetsanknytningen innehåller en karaktäristisk spänning. Denna går mellan den akademiska och den praktiska sidan av ämnet. En förklaring är att de utvecklats ur praktiker och senare anknutits till högre utbildning och forskning, medan klassiska professioner huvudsakligen utvecklats inom universiteten. Samtliga ämnen i välfärdsprofessionerna innehåller grupper som menar att det är väsentligt att ständigt förbättra och öka teoriansknytningen, utvidga forskningen inom ämnet osv., och å andra sidan grupper som menar att det är den praktiska yrkeserfarenheten som är den bas på vilken ämnet i fråga måste vila.³⁷

Välfärdsprofessioner verkar oftast i den offentliga sektorn och de erhåller inte höga samhälleliga belöningar (status och löner). På grund av det senare

³⁶ Inspirerat av Etzioni 1969.

³⁷ Brante 2003, s. 171 ff.

har det varit möjligt att ”rädda” föreställningen om ”altruism” och ”kall” som centrala professionella attribut; kanske motsvarar dagens välfärdsprofessioner vad många forskare ansett vara utmärkande för de klassiska professionerna under 1800-talet. Om det nu är så att sådana aspekter har betydelse idag, svenska sjuksköterskor ser numera i mindre utsträckning än andra professioner sitt yrke som ett kall.³⁸

Preprofessioner

Under senare tid har det varit möjligt att urskilja en tredje generation av yrken som strävar efter professionell status.³⁹ Det är den flora av yrken och utbildningar som idag forskningsanknyts och institutionaliseras vid de högre lärosätena, framför allt vid de nya högskolor och universitet som definierar sig som professionslärosäten⁴⁰. En genomgång av programutbildningar inom samhälls- och hälsoområdet visar att det 2008 fanns 248 utbildningsprogram som är av denna karaktär.⁴¹ Några exempel är: fastighetsmäklare, systemanalytiker, dataprogrammerare, investeringsrådgivare och coacher, men även områden som turism, idrott, kost, integrativ design, information, miljö, IT-service, nya medier, textil och estetik, för att bara nämna några yrken som idag har universitetsutbildning, forskning och i en del fall egna professurer. Kognitivt sett strävar några preprofessioner efter att vidareutveckla en aspekt av ett paradigm eller kombinera flera paradigm till en tvärvetenskaplig förståelseform, eller att via upptäckter, uppfinningar eller rationaliseringar utveckla egna paradigm. Allmänt sett är preprofessioner ”preparadigmatiska”; det finns inte en eller ett fåtal klart avgränsade, vetenskapligt förankrade grunder utan ämnena är ofta jämförelsevis öppna och fragmenterade. I flera fall finns inte heller ambitionen att utveckla mer abstrakta kunskapssystem som bakgrund till de snävare praktiska kompetenserna, vilket innebär att de troligtvis inte utvecklar professionalism i dess klassiska innebörd.

Till de nutida villkoren hör att välfärdsstaten har upphört att expandera och tenderat att privatiseras samtidigt som samhällspolitikerna betonat

³⁸ Brante et al. 2015, s. 54 och 252.

³⁹ Fournier 1999.

⁴⁰ Till exempel i Borås, Malmö och Växjö, liksom förebilden Senter for profesjonsstudier vid Høgskolan i Oslo, men också vid de äldre universiteten.

⁴¹ Olofsson & Petersson red. 2011.

marknadens och valfrihetens betydelse och stimulerat entreprenörsanda och privata initiativ till nyföretagande.⁴² Till skillnad från välfärdsstatens professioner måste preprofessionerna ofta själva nischa in sig på marknaden. En uppgift för dessa professioner i vardande kan därför vara att skapa en marknad för den speciella kompetensen. Många av dessa preprofessioner erbjuder produkter eller kompetens i vinstsyfte, inte service till det allmänna bästa under välfärdsstatens paraply, där kompetensen garanteras via universitetsanknytningen. Som Gerard Hanlon påpekar innebär en övergång till nyliberal ideologi också en övergång från serviceprofessioner till kommersialiserade professioner.⁴³

Trots dessa gemensamma villkor utgör preprofessionerna naturligtvis en mycket heterogen grupp. En del av dem är svar på de nya kompetenser som krävs på grund av ny teknologi, andra strävar efter att nischa in sig inom redan etablerade områden eller skapa nya nischer för sina varor och tjänster. Många av dem är också tämligen oorganiserade så här långt. För närvarande ser vi många entreprenörer i mindre delägarskap, professionell service, ”flexibla, kunskapsbaserade organisationer” som antar expertroller. En del av de nya initiativen kommer förmodligen att misslyckas medan andra kommer att kunna slå rot och etablera en tredje generation av professioner. Man bör komma ihåg att även medicin och ingenjörskonst en gång var preprofessioner.

Detta kommer i sin tur att påverka den allmänna uppfattningen av professioner och återspeglas i nya försök att avgränsa och definiera begreppet profession. Sammanfattningsvis kan preprofessioner förstås som reaktioner på en serie nya möjlighetsbetingelser. De kan vara:

- svar på ny teknologi som kräver nya former av kompetens, exempel är dataexperter, programmerare, mjukvaruexperter, systemvetare
- svar på finanssektorns ökade omfång och betydelse. Expertkunskaper behövs vad gäller ekonomiska transfereringar och investeringar. Börsens ökade betydelse för finansiering på såväl nationell och kommunal som individuell nivå har ökat behovet av finansiell kompetens. Exempel är fondmäklare, börsmäklare, investeringsrådgivare, finansanalytiker, kapitalrådgivare och bankernas privata rådgivare.

⁴² Den politiska striden om ”vinster i välfärden” illustrerar detta.

⁴³ Hanlon 1999.

- utvecklare av expertkunskaper för att lösa nya samhällsproblem, exempelvis inom miljö och migration
- kompetenser inom profitabla områden, som upplevelseindustrin, turism, kost, nya typer av design m.m.
- kompetenser för att fånga upp etablerade professionsdomäners ytterkanter och marginaler – särskilt den medicinska och psykosociala. Exempel är naprapater och kiropraktiker, örtmedicin, healing, coachning, plastikkirurgi i skönhetssyfte eller existentiella problem som omhändertas av olika hälsokonsulter
- professionalisering av äldre yrken i den offentliga sektorn, exempelvis laboratorieassistent/biomedicinsk analytiker och polis.

Relationen mellan de tre generationerna

Relationen mellan de tre professionsgenerationerna ska inte bara tänkas lineärt eller funktionellt – till exempel att de klassiska professionerna kommer först och att de andra är på väg mot det målet. Det kan mycket väl vara så att en preprofession så småningom når de högsta värdena vad avser attribut som status, inkomst och formell kunskap. Relationen mellan generationerna idag bör kanske avbildas som en triangel snarare än längs en linje.

Även om relationerna mellan dessa tre generationer eller professionstyper är föränderliga och de ändrar egenskaper genom den vetenskapliga och samhälleliga utvecklingen, är det tveklöst fortfarande så att betydande skillnader råder mellan dem. Ett skäl till detta är att de tre generationerna eller professionstyperna till sin uppkomst och organisatoriska uppbyggnad motsvarar de olika samhällsformationer som präglat dem, eller som professionsforskaren Hannes Siegrist uttrycker det, professioner är ”specifika till vissa samhällstyper men kan överleva det samhället och bilda en struktur med lång varaktighet”, *longe durée*.⁴⁴ Det uppstår spänningar mellan ursprung i en samhällsformation och situation i en ny samhällsformation. Det kan uppstå en yrkesmässig ambivalens och konflikter när till exempel läkare övergår från att huvudsakligen ha varit privatpraktiserande till att huvudsakligen bli inordnade i sjukhusorganisationer eller när välfärdens professioner och professionella inordnas i den nuvarande nyliberala regimen.

⁴⁴ Siegrist 1990, s. 193.

Begreppet fält

Professioner befinner sig inte i ett socialt och kognitivt vakuum utan är inbäddade i kontexter som vi kallar fält. I samhällsvetenskaperna har fältbegreppet använts på många olika sätt. Mest känd är Pierre Bourdieus användning av det. Han skiljer mellan kulturella, vetenskapliga, juridiska, byråkratiska, ekonomiska, politiska m.fl. fält. Det följande är inspirerat av Bourdieu men handlar inte om någon ortodox eller bokstavstrogen läsning av honom.

Bourdieu förstår fält som konfigurationer av ”objektiva relationer mellan positioner”, strukturerade av ”fördelningen av makt (kapital eller resurser) som ger ägaren tillgång till de specifika vinster som står på spel i fältet”⁴⁵. Ett fält uppstår och vidareutvecklas genom kampen om symboliska eller materiella tillgångar; Bourdieu kallar dem också för kampfält, konkurrensfält, till och med slagfält. Kampen består i strävan efter att vinna erkännande och därmed högre positioner, makt och kapital inom fältet. Positionerna inom ett fält kan gälla individer men också grupper eller, för vår del, yrken som professioner.⁴⁶

Bourdieu betonar kampen inte bara som ett starkt kännetecken på ett fält utan även som dess primära definierande egenskap. Emellertid förekommer även samarbete och funktionell arbetsdelning inom fält, något Bourdieu också noterar: ”Vi får inte genom att lägga tonvikten på skillnaderna, för att inte tala om motsättningarna [...] glömma de ömsesidiga beroendeförhållanden och samförstånd som kommer till synes till och med motståndare emellan.”⁴⁷ En profession i ett fält samarbetar med andra professioner, semiprofessioner, preprofessioner och assisterande yrken inom fältet, och även mellan fält. Även om allianser och samarbete kan vara ett resultat av tidigare kamper och stängningar bör denna egenskap också införlivas i bestämningen av ett fält. Richard Scott sammanfattar det väl i sin beskrivning av vad han kallar ”professionella arenor”⁴⁸.

Som konfliktteoretikerna påminner oss om är varje professionell arena (eller fält) fylld av ett antal konkurrerande och/eller besegrade utmanare som finns vid sidan av eller har accepterat underordnade roller i arbetsdelningen.

45 Bourdieu & Wacquant 1992, s. 97.

46 Se vidare kapitel 6 och Carlhed 2011, s. 2–3.

47 Bourdieu 1996, s. 41.

48 Scott 2008.

I fallet läkare har vi omgivande yrken som osteopater, kiropraktiker, healer, farmakologer och sjuksköterskor som fyller ett flertal parallella eller underordnade funktioner. Dessutom har vi den mycket mer omfattande och ständigt ökande kadern av semiprofessionella, hälsoarbetare och medicinska tekniker.⁴⁹

Ett yrke kan vara underordnat ett annat yrke samtidigt som det uppfattar underordningen som rättfärdig; det är en fråga om legitim makt, dvs. auktoritet. Ett professionellt fält kan alltså innehålla flera professioner, semiprofessioner och preprofessioner i samarbete och konflikt. Vi stipulerar att ett fält kallas professionellt om det innehåller minst en klassisk eller en välfärdsprofession.

Fält – och professioner – består av en viss organisering av arbetet, av yttre och inre arbetsdelning. De består också av en kollektiv kultur; bestämda sätt att förstå arbetets samhälleliga funktioner och deras innebörd. Genom socialisering, träning och praktik förser fältet/professionen också de individuella utövarna med en bestämd världsbild och bestämda dispositioner att handla och värdera, med Bourdieus terminologi ett habitus. Detta betyder att ett fält och en profession är institutionaliserat och rutiniserat såväl organisatoriskt och kulturellt som individuellt; fältet/professionen innehåller ”institutionaliserade subjekt” med yrkesspecifika habitus.

Professionella kompetensfält

Ett professionellt fält är orienterat mot ett övergripande värde, eller med Parsons termer ett ”generaliserat kulturellt värde”, som hälsa, kontroll av den icke-sociala miljön, socialisering, social ordning och även till exempel skönhet. Det betyder att fält har specifika uppgifter i den samhälleliga helheten, uppgifter som anses kräva speciella färdigheter som bygger på lång utbildning. Därför föreslås begreppet *kompetensfält* som en gemensam etikett.⁵⁰

Kognitivt sett innehåller ett professionellt kompetensfält flera olika kunskapsbaser av vilka oftast en eller fler är vetenskapligt förankrade. Kunskapsbaserna är hierarkiskt eller horisontellt ordnade i en institutionaliserad arbetsdelning mot fältets övergripande värde. Fältet utgör en struktur av självförstärkande relationer mellan vetenskapliga diskurser, professionella

⁴⁹ Scott 2008, s. 229–30.

⁵⁰ Brante 2014, kap. 9 och 10.

praktiker och objekt för interventioner och kan därmed betecknas som professionella strukturer. Karaktäristiskt är även konkurrens om jurisdiktioner och kamp om den kognitiva hegemonin inom fältet.

För att sammanfatta denna beskrivning av ett professionellt kompetensfält; det:

- är orienterat mot ett övergripande *samhälleligt värde* (uppfyller en viktig samhällsfunktion)
- utgör en institutionaliserad *sanningsregim*
- innehåller en (eller flera) *doxa*, dvs. försanthållanden och ontologiska modeller
- innehåller en (eller flera) *professionella strukturer*, dvs. självförstärkande relationer mellan kunskap, praktik och objekt
- innehåller *maktstrukturer*, kulturella scheman och aktörer
- består av en eller flera *professioner* och andra assisterande yrken
- karaktäriseras av arbetsdelning och *samarbete*
- karaktäriseras av spänningsförhållanden, *konkurrens*
- karaktäriseras av en kamp mellan individer, grupper och professioner om resurser och positioner och om fältets doxa, samt om jurisdiktionen över fältets centrala problemområden.

Sex professionella kompetensfält

I föreliggande studie beskrivs följande sex professionella kompetensfälts historia: akademi, utbildning, social reglering, psykosocial integration, medicin och teknik. Fältens funktioner är någorlunda uppenbara: fältet utbildning handlar om undervisning i ungdomsskolan, fältet medicin innehåller kompetenser för botande och prevention av sjukdomar, fältet teknik omfattar kompetenser för att forma och kontrollera den icke-sociala materiella miljön. De tre övriga fälten kräver dock längre kommentarer. För det första är det akademiska fältet speciellt. Det är ett kompetensfält i sig men är också ett meta-fält eftersom det genom sina forskande och utbildande funktioner utgör en förutsättning för de övriga fälten. Därför benämner den engelske professionshistorikern Harold Perkin akademien och universitetslärarna för *the key profession*.⁵¹

⁵¹ Perkin 1969.

För det andra behöver fälten psykosocial integration och social reglering en något längre kommentar. Dessa begrepp har inom sociologin använts för att analysera den klassiska problematiken hur social ordning är möjlig (eller t.o.m. hur samhället är möjligt). Konsensusteoretiker har förklarat den sociala ordningen genom att betona den värdegemenskap som följer av socialisering medan konfliktteoretiker har förstått social ordning och reglering som resultat av ett samhällsskikts dominans över och kontroll av andra skikt. Historiskt sett har både integration och kontroll tillgodosetts av familjen, gruppen, stammen, kyrkan och skolan, dvs. att genom uppfostran, styrning och sanktioner inpräglade kollektivets gemensamma tabun och normer, beteenderegler, föreställningar och värden i individerna. Genom historiens gång har dessa båda funktioner professionaliserats till speciella kompetensfält som idag innehåller professioner och välfärdsprofessioner, kompletterade med forskningsöverbyggnader. Eftersom den sociala ordningen också säkerställs genom socialisering är utbildning ett tredje fält som har social ordning som en av sina övergripande målsättningar. Dessutom utövas eller tillämpas en del av den psykosociala integrationens kompetens i rådgivning och terapi även på hälsofältet och utbildningsfältet. Sjukhuskuratorer och sjukhuspsykologer respektive skolkuratorer och skolpsykologer är exempel på sådana yrken.

I professionernas värld förstås störningar av den sociala ordningen oftast på individnivå, som effekter av olika typer av avvikande beteende. Avvikande beteende betraktas som avsteg från normaliteten och antas två huvudsakliga former, kriminalitet och mental störning. Det professionella arbetet är på motsvarande sätt delat i två fält som vi kallar social reglering respektive psykosocial integration. Begreppet normalisering är här mycket centralt, liksom det är på det medicinska fältet.

Begreppen social reglering och psykosocial integration beskriver i grunden två olika förhållningssätt och tillvägagångssätt för att återställa social ordning. Social reglering handlar primärt om kontroll och disciplinering via tvång, straff och särskiljande. Statens monopol på våld, manifesterat på fältet social reglering av polis, fängelser, domstolar, domare, advokater och även socionomer kontrollerar avvikelse genom repression eller hot om repression. Den historiskt vanligaste formen av repression är fysiskt våld och särskiljande, där det senare kan innebära allt från en kort tids frihetsberövande till tortyr och till den yttersta formen av samhälls-avskiljande: avrättning.

Fältet psykosocial integration innehåller yrkesgrupper som psykiatrer, psykoterapeuter, kuratorer, socionomer och behandlingsassistenter, en grupp yrken som ibland sammanfattas som *the psy-complex*.⁵² Integration betyder i vårt sammanhang primärt att genom olika typer av terapier och psykosocial rådgivning återanpassa individers verklighetsuppfattning och beteende till det konforma och normala.

Empiriskt sett överlappar integration och reglering ofta varandra och de flesta institutioner innehåller element av båda, som till exempel rättspsykiatri. Ibland förstås reglering som en form av integration, ibland förstås integration som reglering, till exempel i Foucault-traditionen, se det dramatiska citatet nedan. Fältet utbildning har också sådana funktioner. Den yttersta målsättningen, reproduktion av social ordning genom att eftersträva konformism kring ”normalitet”, definierat av lagen eller psykiatri/psykologi etc., dvs. *the psy-complex*, knyter samman fälten. Den skiljelinje vi drar mellan de båda fälten är analytisk och bygger på deras skilda grundläggande strategier för (åter)anpassning och reglering. Psykosocial integration handlar primärt om att förändra individens medvetande medan social reglering handlar om att förändra individens sociala villkor via maktutövning.

Fältens egenskap att vara normalitetens bevakare kan sammanfattas med ett citat från Michel Foucault, där utbildning, integration och kontroll knyts till normalisering:

Normalitetens bevakare är överallt. Vi är i samhället av läraren-domaren, doktorn-domaren, utbildaren-domaren, socialarbetaren-domaren; det är på dem det normativas universella regim är baserad; och varje individ, var han/hon än må befinna sig, underkastar sin kropp, sina gester, sitt beteende, sina önskemål, sina ambitioner till denna.⁵³

Begreppet take-off

I de följande kapitlen kartläggs och analyseras sex professionella fälts utvecklingshistoria genom att ”börja från början”, dvs. före den tid man kan tala om att ett fält formerats. Förutom värdet av själva historieskrivningen är syftet att försöka avgöra när ett yrke övergår till att vara en profession och

⁵² *Psy-complex* kan beteckna den mängd olika teorier som förekommer inom fältet, men här används det som beteckning för mängden yrken i fältet.

⁵³ Foucault 1979, s. 304.

att identifiera betingelser, processer, orsaker och underliggande mekanismer till professionalisering. Enklast uttryckt utför vi en ”före-efter-analys”; från icke-profession till profession, och försöker förklara övergångens villkor och dynamik.

Centralt för analysen är begreppet *take-off*. Detta begrepp är lånat från Walt Rostows teori om fem tillväxtstadier i ekonomin där *take-off* betecknar vad man också kan kalla ett *kvalitativt* språng, som till exempel den industriella revolutionen i England.⁵⁴ För vår del anger *take-off* att ett fält eller ett i fältet ingående yrke i något avseende får ett genombrott. Begreppet används för att beteckna ett *formativt moment* i historien som leder till att en ny, relativt beständig struktur etableras, såväl inom tänkandet som i arbetslivets praktik, till exempel genom att ett nytt paradigm ger grunder för uppkomsten av en eller flera nya professioner. Med den franska epistemologin kan man tala om en historisk *diskontinuitet*. Ett kvalitativt *take-off* kan alltså bestå i en vetenskaplig upptäckt eller ett radikalt nytt sätt att tänka som innebär att teori kan förenas med praktik på ett nytt, mer systematiskt och ”robust” sätt. Det kan också vara ett resultat av en teknologisk innovation. Politiska beslut kan också ge förändrade, gynnsamma betingelser för professionalisering.

Ett kvalitativt *take-off* innebär fördjupade kunskaper i syfte att kunna förstå, kontrollera och intervensera i en del av verkligheten, vilket följs av efterfrågan på nya yrkespraktiker och nya yrkesverksamma, vilket särskilt tydligt illustreras i kapitlet om det medicinska fältet och det tekniska fältet. Ett *kvantitativt take-off*, som kan vara en följd av ett kvalitativt *take-off*, innebär att yrket snabbt växer i antal utövare.⁵⁵

Även om exempelvis läkare, ingenjörer eller lärare funnits sedan antiken så får de sina historiska genombrott betydligt senare, genom förändringar som medför att de drastiskt ökar i antal och samhällelig betydelse. Ett *take-off* kan alltså vara kvalitativt, kvantitativt eller både och. Ett *take-off* kan också uppstå till följd av ett statligt beslut att förvetenskapliga ett yrke i ett försök att ge det professionell status och kompetens.⁵⁶

Det bör tilläggas att *take-off* är ett *kollektivt* fenomen. Exempelvis måste

⁵⁴ Rostow 1959.

⁵⁵ Emellertid kan ett starkt professionellt förbund arbeta emot att antalet utövare tillväxer, dvs. förbundet strävar efter att bevara professionens exklusivitet och ett monopol på arbetsmarknaden genom att upprätthålla en stark efterfrågan och ett svagt utbud.

⁵⁶ För exempel, se kapitel 3 om utbildning.

ett vetenskapligt genombrott ”tas om hand.” Det måste finnas individer och grupper som stödjer det och propagerar för det; nätverk måste mobiliseras; allianser med maktbärande inom staten, den privata sektorn och akademien måste bildas; motståndarna till ett nytt paradigms – traditionalisterna – måste bekämpas.⁵⁷ En upptäckt utan tillskyndare försvinner snabbt i historiens töcken.

Periodisering

De historiska analyserna förbereds genom en sortering av det empiriska materialet under ett antal breda och tämligen oprecisa kategoriseringar. Kategoriseringarna möjliggör en första övergripande periodisering – något som i nästa steg underlättar jämförande analyser. Varje fält förstås som ett ”fall”, vilket innebär att de kan underkastas vad George och Bennett kallar ”strukturerade, fokuserade, jämförande fallstudier”⁵⁸.

Tillfogas bör att nedanstående periodisering beskriver en utveckling i faser och alltså kan kritiserats för att vara linjär och evolutionistisk. Därför bör det påpekas att historien är full av återvändsgränder och kan utvecklas framåt, bakåt och åt sidan, vilket vi också tar upp i kapitlet. Men samtidigt är det så att de yrken och fält vi beskriver idag är professioner och professionaliserade, vilket de inte alltid har varit, så en viss utvecklingsväg eller ”evolution” kan trots allt urskiljas, dvs. ett ”före” och ett ”efter”, vilket ger visst stöd åt periodiseringen.

Tidig historia

Här identifieras de första manifestationerna av de verksamheter som leder fram till vad vi idag kallar professionella fält, dvs. verksamheter av individer eller grupper i syfte att tillfredsställa ett ”generaliserat kulturellt värde” som till exempel att bota sjukdomar eller straffa brottslingar.

⁵⁷ En teori av flera om hur detta kan gå till är Bruno Latours ”actor-network theory”, exemplifierat av Louis Pasteurs mobilisering kring sina upptäckter, se hans *The Pasteurization of France* (1988) och hans mer teoretiska *Science in Action* (1987).

⁵⁸ George & Bennett 2005.

Formeringen av ett fält

Ett fält börjar formeras då en viss arbetsdelning utvecklas och dominans- och underordningsrelationer etableras. För många professioners del formades fälten under det medeltida skråväsendet och den hierarkiska ordningen mellan mästare, gesäll och lärling. Skråna utgjorde ett slags minisamhällen som ofta besatt den exklusivitet och autonomi som också kännetecknar professioner; de kunde skapa sina egna regler, bestämma produkter och priser, vilka som fick tillträde och vad som lärdes ut, dvs. kontroll av organiseringen, marknaden, arbetsplatsen och kunskapen.⁵⁹

Fältet konsolideras

Fältet börjar anta modernare former efter att ha lämnat feodalismens skrankor och institutionaliseras som ett relativt autonomt kompetensfält alltmer byggt på sekulariserad kunskap. Kognitivt sett utmärks konsolideringsfasen oftast av att det ännu inte föreligger någon allmänt accepterad teoretisk grund som är integrerad med praktiken. Tvärtom kan ämnet beskrivas som pre-paradigmatiskt; det finns ett stort antal teorier och praktiker och sambandet mellan dem är ofta svagt.

Centralt för den sociala sidan av konsolideringen är att yrkena *konstitueras*, dvs. bildar egna förbund med professionella ambitioner som bevarar och förstärker de egna intressena och även förstärker identiteten, vad som ibland kallas övergången från ett ”yrke-i-sig via ett yrke-för-andra till ett yrke-för-sig” dvs. yrket är definierat och organiserat i samhället.⁶⁰ Inom fältet etableras statushierarkier mellan de ingående yrkena. Bildandet av förbund, vilket sker under 1800-talet för många klassiska professioner, har såväl materiellt som symboliskt värde. Bourdieu skriver om detta:

Med andra ord har det symboliska *konstituerings-* eller *konsekreringsarbete* som krävs för att skapa en enad grupp (fastställa namn, förkortningar och medlemssymboler, genomföra offentliga demonstrationer och så vidare) större chanser att lyckas ju mer de sociala agenter på vilka detta arbete inriktas är benägna att – till följd av deras närhet i rummet av sociala positioner och även i rummet av dispositioner och intressen förenade med dessa positioner – erkänna varandra och förenas i ett gemensamt (politiskt eller annat) projekt.⁶¹

⁵⁹ Se t.ex. Krause 1996.

⁶⁰ Hellberg 1978, kap. 6; Ulfsdotter Eriksson 2012, s. 42ff.

⁶¹ Bourdieu 1999, s.46.

Identitetsbyggandet och utvecklandet av en kåranda förstärks bland annat genom de serier av ritualer och högtidliga ceremonier som omgärdar antagningen av nya medlemmar till förbundet, firandet av jubileumsår, utdelandet av priser, skapandet av traditioner, betoningen av arbetets stora samhällsnytta och höga moraliska halt, att yrket ses som ett kall och kåren ges elitstatus samt att rangordningar och hierarkier utvecklas inom kåren.

Allmänt sett innebär konsolideringsfasen att fältet förstärks socialt och blir alltmer erkänt som en viktig samhällsinstitution. Konsolideringen bidrar till att skapa förutsättningarna för professionalisering och take-off.

Fältet professionaliseras

Professionaliseringsprocessen innebär främst att yrken på fältet förvetenskapligas genom egen forskning och genom att systematisk utbildning införs och blir till ett formellt krav för att få utöva yrkespraktiken; yrken söker monopolstatus och autonomi via staten. När ett eller flera yrken i ett fält går in i denna process påverkas fältet och blir del i professionaliseringsprocessen. En viss specialisering utvecklas och knyts till vidareutbildning; speciella karriärvägar uppstår kopplade till formella kvalifikationskrav. En ideologi om det egna yrket som en profession, som exklusiv expertkunskap, utvecklas. Förvetenskapligandet innebär ofta att paradigmkandidater uppstår som konkurrerar om dominansen, om att representera ämnets försanthållanden, om dess *doxa*. Ideologier utvecklas om det egna yrket som en profession.⁶² Under denna fas blir fältet alltmer moget för ett take-off, vilket i sin tur ger gynnsamma förutsättningar för nästa fas.

Fältet är professionellt

Fältet domineras av ett (eller ett par) grundläggande paradigm. Systematisk forskning bedrivs som är kopplad till praktiken, till exempel via klinisk forskning. Det finns en jämförelsevis enhetlig kår och verksamheten utmärks av autonomi och diskretion, samt av egen kontroll av både arbetsdelningen och utförandet av praktiken. Kollegiala beslutsformer balanserar vertikalt, byråkratiskt beslutsfattande. Specialiseringen är högt utvecklad. De sociala belöningarna (inkomst, status och prestige) är förhållandevis höga.

⁶² Elzinga 1990.

Fältet avprofessionaliseras

Avprofessionalisering innebär förlust av autonomi och diskretion tillsammans med utifrån kommande krav på ökad transparens och redovisnings-skyldigheter, dvs. extern kontroll. Den pågående manualiseringen och digitaliseringen förändrar starkt villkoren för professionell diskretion i professionellas yrkesutövning. Fältet/professionen kontrolleras också av andra maktcentra i de privata och offentliga sektorerna; dess egen logik underordnas marknadens eller byråkratins logik.⁶³ Dessa förändringar rör en senare tid än vad som behandlas i denna bok. De behandlas därför i den nutida volymen från samma projekt, *Ett professionellt landskap i förvandling*.

Fältens och yrkenas/professionernas utveckling kan förstås utifrån flera parametrar. Den egna kampen och mobiliseringen är en, vetenskapens och teknologins utveckling är andra, marknadens karaktär ytterligare en. Statens behov och intressen är en central parameter, speciellt för de nordiska och kontinentala professionerna; staten har ofta tagit initiativ till utbildning och legitimering och även varit primär anställare.⁶⁴ Därför är *kontexterna* till den professionella utvecklingen viktig för att förstå likheter (till exempel professionstyper) och skillnader.

En översiktlig skiss av samhällsformationernas växlingar som ger en historisk inramning av professionernas framväxt är följande:⁶⁵

Statens uppgifter handlade om att skapa försvar med stående armé, en permanent byråkrati, ett nationellt lagsystem, enhetlig valuta och marknad samt ett gemensamt språk – uppgifter som efter hand delegerades till professioner. Det började med att det feodala skräväsendet avvecklades med en begynnande handelskapitalism. Landets olika delar förenades i en nationalstat med professionella statstjänstemän i en enväldig, ”absolut” stat som i Sverige började byggas med Gustav Vasa under tidigt 1500-tal och som utvecklades i synnerhet med Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna under tidigt 1600-tal. Under 1700-talet etablerades vissa konstnärliga institutioner som ger grund för beteckningen den estetiska staten. Den följdes av industrialiseringen med de tekniska professionerna jämte en liberal och interventionistisk stat under 1800-talet. I början av 1900-talet infördes institutioner som grundlade den politisk-demokratiska statsbildningen. Kring

⁶³ Freidson 2001, s. 179f.

⁶⁴ Svensson & Evetts 2010.

⁶⁵ För en mer utförlig beskrivning, se Brante 2014, s. 36–80.

mitten av 1900-talet formades välfärdsstaten med utbyggnaden av de stora välfärdssystemen och de människobehandlande professionerna inom utbildning, vård och omsorg, vilket stärkte den professionella interventionismen. Avreglering, marknadisering och privatisering utifrån nyliberal ideologi med en rad nya styrformer skapade sedan den nuvarande statsformationen samtidigt med globalisering och de internationella professionerna.

Kapitlens disposition

Kapitlen nedan följer i huvudsak den ovanstående periodiseringen. Å ena sidan underlättar periodiseringen jämförelser mellan fält och professioner, å andra sidan bör inte empirin pressas in i helt givna kategorier, vilket innebär att viss variation förekommer mellan kapitlen. Periodiseringen är primärt ett hjälpmedel för jämförelser mellan fält; det teoretiska syftet med kapitlen är inte periodiseringen i sig utan att identifiera professionaliseringarnas formativa moment för att därmed kunna analysera deras förutsättningar, orsaker och effekter, och även blottlägga de allmännare ”robusta” generativa mekanismer som ligger bakom.⁶⁶ Kapitlen varierar i val av centrala begrepp.

I kapitlen identifieras kvalitativt take-off i form av till exempel politiska beslut som sätter nya villkor, annan organisation och styrning av professionellt arbete, tekniska och metodologiska innovationer, nya genombrytande teoretiska perspektiv, annan och vetenskapligt grundad utbildning eller nya interventioner som ger annan efterfrågan på professionella tjänster. Kvantitativt take-off anges i termer av starkt ökat antal studenter på professionella utbildningar, antal utexaminerade och verksamma professionella eller större efterfrågan. Kapitlen refererar och diskuterar ofta ingående utredningar som underlag för politiska beslut. De redogör vidare för institutionella och organisatoriska förändringar och visar ofta hur professionaliseringen hänger ihop med styrning och organisering. Därmed diskuteras i kapitlen relationer till stat, myndigheter och annan omgivning.

Kapitlens fokus ligger dock på de yrken som ingår i fältet och hur de formats, konstituerats och professionaliserats. Fälten har flera yrken i samarbete och konkurrens med ofta över- och underordningsrelationer. Ett annat centralt tema i anslutning till yrkena är utbildningarna, hur de växer

⁶⁶ En mekanism kallas ”robust” när den är någorlunda beständig och fungerar på liknande sätt i olika situationer och på olika platser, till exempel i olika fält.

fram, systematiseras och kopplas mer och mindre till vetenskap och forskning. Integrering, akademisering och förvetenskapligande är där tre analytiska processbegrepp. Ett tema som förekommer i mindre utsträckning är beskrivningar av hur och i vilken omfattning efterfrågan från allmänheten och andra organisationer har utvecklats. Kapitlen betonar istället på det hela taget utbudet av professionella tjänster.

Kapitlens innehåll

Kapitel 2 *Den högre utbildningens professionella fält* behandlar universitet och högskolor och vissa institut för professionell utbildning och deras historia. Det rör relationer till svenska statens utveckling och hela det högre utbildningsväsendets organisation med lärare och senare i historien även forskare, och är ett av exemplen på hur institutionen och organisationen föregår, formar och omformar professionen. Fältet skiljer sig från de övriga fem fälten genom att välja ut och utbilda andra professionella och ansvara för deras forskning. Den akademiska professionen utgör därmed en s.k. nyckelprofession och den bestod till en början helt av professorer för att sedan kompletteras med adjunkter, medan forskare, lektorer och en ny typ av adjunkter tillkom under 1900-talet.

Utvecklingen visas i fyra faser: en första fas med de tidiga universitetens utbildning av kyrkans prästerskap, en andra fas under 1600-talet med utbildning av statens ämbetsmän, en tredje fas under 1800-talet med utbildning av industrisamhällets experter, först utanför universiteten varvid den högre utbildningens fält etablerades, och efter hand integrerat i universitetens ram, samt den fjärde fasen med välfärdsstatens nya välfärdsprofessioner från 1940-talet. Samtliga professionsutbildningar integrerades slutgiltigt i universiteten 1977 och fältet fick därmed sin nuvarande institutionella organisation med vetenskaplig forskning som dominerande värde, med utbildning av professioner som sin centrala aktivitet och med vetenskaplig förankring och anknytning för samtliga professionsutbildningar.

Denna historia analyseras med tanke på hur funktionsöverlagringar sker och hur fältet därmed blir alltmer komplext och centralt för hela samhällets professionalisering. Triangeln profession–universitet–vetenskap används i den analysen. Undersökningen visar hur professions- och yrkesutbildningar blev en del av den högre utbildningen. Framväxten av vad som kallas ett examenssamhälle spelade en central roll. Studentexamen som gemensamt

antagningskrav var en del av det. Vetenskapen överfördes successivt till universiteten genom en kombination av anpassning och inkludering. Vetenskaplig specialisering medförde en ny rangordning inom den akademiska professionen baserad på ny samhällelig efterfrågan på teknik och medicin jämte dessa ämnens starkare betoning på forskning med sitt ursprung i vissa institut. Det akademiska fältets främsta kvalitativa take-off utgörs av forskningens inkludering i universiteten. En hierarki av både tjänstetyper, utbildningar och lärosäten uppstod i samband med fältets kvantitativa expansion från 1960-talet.

De klassiska professionerna präster och jurister som hade haft sin utbildning inom universiteten förlorade en del av sin status när medicinens och teknikens mekanismbaserade empiriska vetenskaper blev dominerande. Läkare och ingenjörer kom istället att utgöra de främsta klassiska professionerna. Vårdförprofessionerna hade sina egna seminarier och högstskolor innan de infogades i universiteten. Deras vetenskapliga grund formades först via anknytning till lämpliga befintliga discipliner och senare i och med att nya egna forskningsämnen identifierades och etablerades. Preprofessioner får en rad exempel först i nutid genom att yrken med anspråk på professionell status lyckas etablera en utbildning inom universiteten. I kamp om studenter och resurser skapar många universitet utbildningar för sådana nya nischer. Sammantaget framgår att den akademiska professionens omvandling till mycket stor del har hängt ihop med hur övriga professioners utbildning och forskning integrerats i universiteten. Det har varit en rörelse från universitet till ett vidare högre utbildningsfält och till ett integrerat universitets- och högskolesystem.

Kapitel 3 *Utbildningsfältets professionalisering* överlappar naturligt nog delvis akademifältet. Det beror främst på att både lägre och högre utbildning länge hade nära relationer till kyrkan. Ett utbildningssystem i egentlig mening, i betydelsen statligt styrd och kontrollerad utbildning med skolformer på olika och inbördes relaterade nivåer, existerade inte förrän under andra hälften av 1800-talet. Då infördes studentexamen som förutsättning för universitetsstudier.

Utbildningsfältets *formering* skedde under en lång period (åren 1530–1849), först med katedralskolor, handelsinriktade stadsskolor och från 1620-talet gymnasier i vissa stiftsstäder. De statligt finansierade skolorna utbildade präster och höga ämbetsmän. Folkundervisningen bedrevs i socknarnas

försorg av präster, kaplaner och klockare. Utbildningsfältet *konsoliderades* (1850–1879) med inrättandet av folkskolan, folkskollärarseminarier och folkskollärare som ett nytt läraryrke. De som undervisade i de statliga skolorna hade i regel prästutbildning och att undervisa var för flera av dem ett första steg i prästkarriären. Med 1849 års kungliga cirkulär separerades prästyrket från läraryrket och med inrättandet av läroverket blev läroverkslärare i likhet med folkskollärare ett yrke-i-sig. Ett parallellskolesystem utvecklades med två skilda skolformer, läraryrken och lärarutbildningar, vilket fortfarande kommer till uttryck i två lärarförbund (Lärarnas Riksförbund och Lärarförbundet). Fältet *konstituerades* i samband med att de olika lärarkategorierna bildade egna yrkesförbund i slutet av 1800-talet. Läroverkslärarförbundet organiserade endast ordinarie lektorer och adjunkter. Det innebar en exkludering av de kvinnor som undervisade vid läroverken då kvinnor inte hade tillgång till ordinarie tjänst. Sveriges Allmänna Folkskollärarförening var inledningsvis folkskollärarnas gemensamma projekt. Efter införandet av manlig försörjarlön splittrades lärarkollektivet och kvinnorna bildade egna folkskollärar- och småskollärarföreningar. Fältets *professionalisering* inleddes i mitten av 1940-talet med välfärdsstatens framväxt och ambitioner att förvetenskapliga lärarutbildningen och skolundervisningen. Denna ambition accentuerades 1977 då lärarutbildningarna integrerades i högskolesystemet. Från 1946 års skolkommision kan vi tala om en externt initierad professionalisering eller professionalisering ovanifrån snarare än inifrån och underifrån. Förvetenskapligandet av lärarutbildning och skolundervisning syftade till att stärka grundskolans och grundskollärarnas kognitiva och sociala legitimitet.

Läraryrkenas första kvantitativa språng skedde när folkskolläraryrket etablerades i mitten på 1800-talet och ett andra språng när grundskolan infördes på 1960-talet. Under mitten av 1950-talet inleddes läroverksläraryrkets, närmare bestämt adjunkternas, kvantitativa språng. Även om ämnesläraryrket historiskt sett är nära besläktat med prästyrket som en klassisk profession och är grundat i lång akademisk ämnesutbildning finns det, med utgångspunkt i Brantes definition av professionen som länk mellan en viss vetenskap och objektet för professionens yrkesutövning, starka argument för att beteckna ämnesläraryrket som en välfärdsprofession. Ämneslärarens lärarspecifika kunskapsbas förverkligades med filosofie ämbetsexamen år 1907. Men då liksom senare, när ämneslärarnas yrkesutbildning knöts till lärarhögskolorna, var den lärarspecifika kunskapsbasen till innehåll och omfång relativt svag.

Det är svårare att hitta någon kvalitativ take-off vad gäller läraryrkena. Kanske det närmaste är 1940-talets vetenskapliga ambitioner vad gäller både skolan och läraryrket. Läraryrkenas historia har i mycket hög grad formats av skolornas institutionella och organisatoriska utveckling, vilken i sin tur har formats av politiska beslut. Den vetenskapliga kunskapsbasens ständiga omdefiniering illustrerar och tydliggör detta förhållande. I kapitlet diskuteras tre historiska skiften. Det första skiftet markerade övergången från den katolska skolundervisningen och dess kyrkointerna undervisning till nationalstaten och den lutherska statskyrkans samhällsuppdrag att utbilda folket. Det andra skiftet innebar en tydlig sekularisering genom att kyrkans position försvagades till förmån för en välfärdsstatlig utbildningspolitik med skolundervisningens förvetenskapligande som syfte. Ett tredje skifte har skett i nutid med övergång till en nyliberalt influerad utbildningspolitik med inriktning på förändrade styrformer.

Kapitel 4 *Den sociala regleringens fält* handlar om den klassiska professionen jurister, de välfärdsstatliga yrkena med utbildning till socionom och det pre-professionella yrket polis. I kapitlet beskrivs hur den sociala regleringens fält formerats genom att lagstiftning för kontroll av befolkningen, utbildningar inom juridik och enstaka roller som ämbetsmän etablerats. Under 1800-talet konsoliderades och konstituerades fältet och juristprofessionerna utvecklades som den enda professionen på fältet. Från det tidiga 1900-talet utvecklades lagstiftningen kring sociala frågor och genom seklet blev den alltmer detaljerad. Därmed lades en grund för utveckling av varierande professioner. En central aspekt av framväxten av välfärdsstaten var att befolkningen skulle regleras, kontrolleras och stödjas. I den utvecklingen fick socionomerna en stor roll. Utbildningar av socialarbetare hade inletts i början av seklet, men det var på 1940-talet som dessa utbildningar etablerades bredare och man kan börja tala om en första kvantitativ take-off. Parallellt professionaliserades fältet genom att juristernas status som profession befastes. Även om andra yrkesgrupper tog hand om mycket av välfärdsstatens uppgifter var det juristerna som tolkade de alltmer detaljerade lagarna, och som därmed fick en viktig uppgift både i domstolar och i den växande offentliga förvaltningen.

Med välfärdsstatens utveckling senare under 1900-talet följde framväxten av tjänstemän i offentlig förvaltning. Från 1960-talet ökade antalet socionomer kraftigt, fler utbildningar tillkom och fler arbetsuppgifter gavs

till socionomer. Parallellt minskade antalet jurister i kommunerna och lämnade plats åt socionomerna. Den kvantitativa take-off som socionomerna genomgick på 1960–1970-talet följdes av en kvalitativ take-off. Efter 1977 var socionomutbildningen integrerad i universiteten och ämnet socialt arbete var inrättat. Tillsammans med att socialtjänstlagen 1980 gav socionomerna stort handlingsutrymme fanns en tendens till etablering av socionomer som profession inom den sociala regleringens fält. Det kom dock inte att bli så. Socionomerna uppnådde aldrig full professionell status inom detta fält eftersom de var, och är, beroende av såväl de organisationer som de lagar de verkar utifrån. Staten lämnade inte över ansvaret för den sociala regleringen, eller för dess organisationer. Men socionomerna fick genom behörighet att utreda, kategorisera och klassificera en möjlighet att styra såväl effektueringen av den sociala regleringen som sin egen roll. Polisernas roll i fältet förblev underordnad, utbildningen hade under 1900-talet successivt förlängts och fått allt fler teoretiska inslag, särskilt efter förstatligandet av polisutbildningen 1964, men vi kan under den beskrivna perioden inte se någon tendens till professionalisering av poliserna. De förblev statens aktörer. Sammantaget visar kapitlet att industrialiseringen och välfärdsstatens utveckling har haft avgörande betydelse för den sociala regleringens professioner och när välfärdsstaten krackelerade i slutet av 1900-talet förändrades också förutsättningarna för professionerna på fältet.

Kapitel 5 *Den psykosociala integrationens fält* handlar om framväxten av psykiatri, rådgivning och psykoterapi. Detta fälts historia är i många avseenden gemensam med det medicinska fältets och det sociala regleringsfältets historia vad gäller normalitet och synen på avvikande beteende och hur detta ska åtgärdas. Kapitlet fokuserar på psykiatri, psykoterapi och rådgivning och dessa aktiviteters framväxt till en möjlig ny profession av psykoterapeuter och rådgivare i vår egen tid. Fältet består av klassiska yrken som präster och psykiatrer, nya välfärdsyrken som psykologer och socionomer eller närmare bestämt sjukhuskuratorer och skolkuratorer samt coacher som en preprofession. Det är dessa yrkens egen historia som bildar det främsta underlaget för fältets tidiga historia, formering och professionalisering. Kapitlet fokuserar emellertid på psykiatrer, psykologer och kuratorer. Det är dessa tre yrken som utgör den främsta rekryteringen till psykoterapeuter och rådgivare. Historiskt har psykoterapier haft central betydelse för dessa tre yrkens professionalisering. Genom att fokusera på psykoterapins och

rådgivningens sociala villkor och kognitiva bas beskrivs och analyseras hur social integration som ett specifikt kompetensfält har växt fram och utvecklats mot en möjlig ny profession av psykoterapeuter.

Det psykosociala integrationsfältet *formerades* under tiden 1850–1915. Psykiaternas roll stärktes i och med att psykiatri blev en medicinsk specialitet nära knuten till den somatiska vården. Sociala rörelser som exempelvis Centralförbundet för socialt arbete fick stor betydelse för framväxten av ett nytt yrke, socialarbetaren. Den mentalhygieniska rörelsens kritik mot sinnessjukvården började få genomslag och idén om förebyggande mentalhälsoarbete med hjälp av rådgivning och fostran fick fotfäste. Genom psykoanalysen introducerades ett helt nytt perspektiv för att förstå psykologisk utveckling och psykiska problem. Individens känsloliv och subjektivitet kom i fokus och *samtalet* blev centralt som metod. Såväl teori som metod kontrasterade mot det förhärskande biomedicinska paradigmet.

Mellan 1920 och 1945 *konsoliderades och konstituerades fältet*. Reformviljan i välfärdsstaten lade grund till uppbyggnaden av välfärdsinstitutionerna. Psykiatrien expanderade och sociallagarna reformerades. För både psykiatrer och socionomer fanns nu etablerade yrkesförbund som drev professionella frågor. Den mentalhygieniska rörelsen hade slagit igenom och kom att påverka bland annat uppbyggnaden av rådgivningsbyråer. Den psykoanalytiska och psykoterapeutiska rörelsen hade ännu svårt att etablera sig inom psykiatrisk verksamhet, men anammades i andra kretsar och kom därmed att få en social bas. Yrkesförbund för psykoanalytiker och psykoterapeuter hade skapats även om psykoterapi än så länge hade en relativt svag anknytning till de tre yrkesgrupperna.

Fältet *professionaliserades* 1945–1980. Den svenska mentalvården avinstitutionaliserades i och med ny medicinsk teknologi och läkemedel. Nya yrken tog plats inom den psykiatriska vården. En ny organisering av psykiatrisk verksamhet, sektoriseringen, infördes vid periodens slut. Psykoterapi kom att utgöra både den sociala och kognitiva basen för de tre yrkesgruppernas arbete inom fältet, särskilt markerat med den statliga psykoterapiutbildningen. Här låg ett kvalitativt take-off. Under perioden blev psykologerna, med sin nya utbildning, en viktig aktör på fältet tillsammans med kuratorer och psykiatrer. Såväl psykiatrer, kuratorer som psykologer hade kvantitativa ”take-off” särskilt under 1970- och 1980-talen.

Fältet kan därmed sägas vara *professionellt* från cirka 1980. Tekniker och metoder för social integration genom rådgivning och psykoterapi etablerades

genom professionerna och de samhälleliga institutionerna. Det fanns nu en vetenskaplig bas för samtliga tre professioner. Socionomutbildningen akademiserades och socialt arbete blev ett forskningsämne, vilket innebar att den kognitiva basen stärktes. Differentieringen av olika psykoterapeutiska skolbildningar ökade.

Kapitel 6 *Det medicinska fältet* handlar om det medicinska fältets framväxt och professionalisering i Sverige med fokus på tre av dess yrken som nu är aktiva, nämligen läkarna som klassisk profession, sjuksköterskorna som välfärdsprofession och de biomedicinska analytikerna (tidigare laboratorieassistenter) som exempel på en preprofession som med sin akademiska utbildning och sin legitimation numera kan klassificeras som profession.

Det medicinska professionella fältets uppkomst och etableringen av den klassiska läkarprofessionen beskrivs utifrån tre faser. Den första fasen (1600–1850) skildrar den preprofessionella eran där fältet medicin etablerades. Den andra fasen (1860–1920) framställer hur läkarprofessionen genom två kvalitativa eller kognitiva take-off utvecklade en *robust kunskapskärna*, ett *heartland*. Analysen rör sig där kring utvecklingen av en specifik *medicin* – biomedicinen med ett specifikt vetenskapligt grundat kunskapsinnehåll där patologin och ny teknologi spelade stor roll. Kapitlet visar hur detta kunskapsinnehåll har fungerat som en legitimerande resurs i läkarkårens professionaliseringssträvanden och anspråk på jurisdiktion. Den tredje fasen (1930–1960) redogör för hur läkarprofessionens gyllene era stabiliserades. Professionaliseringsprocesserna har analyserats i relation till det framväxande och differentierande hälso- och sjukvårdssystemet samt till en framväxande statsadministration och välfärdsstat. Analysen visar betydelsen av organisatoriska traditioner som väglett politiska investeringar och utbyggnad av hälso- och sjukvården. En tidig och snabb organisatorisk utbyggnad som följde akutvårdslogiken var en konsoliderande faktor för den legitima medicinen, dvs. det vi idag kallar för det biomedicinska paradigmet. De organisatoriska förutsättningarna och det nya paradigmet skapade en lyckad kombination av sociala och kognitiva faktorer, vilket underlättade vägen till legal och kulturell jurisdiktion. Kapitlet mynnar ut i den professionella medicinens framväxt, uppsving och glansdagar.

Kapitlet visar vidare hur en profession med stor specialisering och en stark statushierarki ändå hålls ihop och betraktas som ETT yrke. Specialiseringen uppstod i ett system av konkurrens som baserades på utveckling

av medicinsk kunskap, vilket i sig stimulerade specialiseringen samt hanteringen av klassificerande kategorier utifrån en byråkratisk rationalitet. Status kring sjukdomars och medicinska specialiteter bidrog också till den viktiga hierarkiska ordning också i nutid som bygger på forskningsanknytningen, där den prekliniska (teoretiska) grundforskningen står i centrum och där mellanpositionen innehas av klinisk forskning och till sist icke forskningsrelaterat kliniskt arbete är perifert.

Kapitel 7 *Det teknologiska fältet* handlar om ingenjörernas professionshistoria. Det är till skillnad från läkare och flera andra tidigare beskrivna yrken en samling yrken med många olika utbildningar och med många olika positioner på arbetsmarknaden. Fältet rör den materiella ting-världen till skillnad från den levande i människobehandlande organisationer. Det teknologiska fältet har sin praktik huvudsakligen i näringslivet och i företagsorganisationer. En svårighet i fältet är att yrket har varit mycket varierande när det gäller utbildning. Aktörer på arbetsmarknaden har inte heller dragit några skarpa gränser eller haft tydliga utbildningskriterier för anställningar. Man kan kanske istället tala om att det är yrkesanställningen snarare än utbildningsnivån som avgjort professionsgraden.

Ingenjörerna hade kvalitativt sett sitt första take-off mellan 1890 och cirka 1915; utbildningen blev alltmer vetenskapligt baserad efter sekelskiftet 1900, och den standardiserades. Studenterna hade då högstatusbakgrund, och de kunde lättare göra anspråk på motsvarande professionell status. Ingenjörprofessionens kognitiva kärna blev i hög grad naturvetenskap med tillämpad matematik, optimeringskunnande och rationaliseringstänkande i centrum. Efter en viss kvantitativ nedgång under första världskriget och mellankrigstiden kunde ingenjörerna konsolideras och konstitueras, men först efter att professionaliseringen (via utbildning) åter tagit fart. Ingenjörernas andra kvalitativa och kvantitativa take-off skedde efter andra världskriget med framväxten av en stark välfärdsstat och utökade arbetsmarknader. Från slutet av 1940-talet och början av 1950-talet kan man se det teknologiska fältet som professionellt. Under perioden 1939–1973 samverkade konfigurationen av institutioner och organisationer på ett sätt så att omfattande satsningar kunde genomföras. De ideologiska motsättningarna mellan olika ingenjörer avtog jämfört med de första decennierna av intresseorganisering.

För ingenjörerna och ingenjörsvetenskapen var det en gyllene period fram till slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Den ledde fram till

en väldig expansion av lägre ingenjörsutbildningar. Samtidigt minskade ingenjörernas legitimitet i viss mån. De förlorade positioner i elitskikten. Det inträffade en nedgång av intresset för högre ingenjörsutbildningar. Antalet verksamma ingenjörer på arbetsmarknaden planade ut. Ett tredje kvantitativt take-off skedde dock från mitten av 1980-talet – med en temporär nedgång i början av 1990-talet. Arbetsmarknaden fortsatte att diversifieras, efterfrågan på ingenjörer ökade och olika teknikbranscher efterfrågade ytterligare statliga forsknings- och utbildningssatsningar.

Förutsättningarna för ett teknologiskt fält fanns etablerade först runt 1890. Detta fält är mer beroende än övriga av ekonomiska konjunktioner och yrket utvecklades i tre tydliga språng med viss och sällsynt tillbakagång däremellan. Ingenjörernas status har också varierat. De har erhållit erkännande genom att få ledande positioner inom både statliga och privata organisationer, men de har också delvis förlorat dessa privilegier i konkurrens med jurister och civilekonomer. Ingenjörerna har inte varit framgångsrika i att utesluta andra yrken och professioner från sin jurisdiktion. I det avseendet har ingenjörerna varit en svag profession.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The system of professions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Abbott, Andrew (2010). "Varieties of ignorance". *The American Sociologist* nr 41, s. 174–189.
- Bourdieu, Pierre (1996). *Homo academicus*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag.
- Bourdieu, Pierre (1999). *Praktiskt förnuft*. Göteborg: Daidalos.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loic (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brante, Thomas (2003). "Konsolideringen av nya vetenskapliga fält. Exemplet forskning i socialt arbete". I: *Socialt arbete. En nationell genomlysning av ämnet*. Högskoleverkets rapportserie 2003: 16R. FAS och Högskoleverket, s. 135–197.
- Brante, Thomas (2009). "Vad är en profession? Teoretiska ansatser och definitioner". I: *Vetenskap för professioner*. Högskolan i Borås, s. 15–34.
- Brante, Thomas (2011). "Professions as science-based occupations". *Professions & Professionalism* 1 (1): 4–20.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.

- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Burrage, Michael; Jarausch, Konrad & Siegrist, Hannes (1990). "An actor-based framework for the study of professions". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: Sage, s. 203–225.
- Carlhed, Carina (2011). "Fält, habitus och kapital som kompletterande redskap i professionsforskning". *Socialvetenskaplig tidskrift* 18 (4): 283–300.
- Castro, Freddy (1992). *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna*. Stockholm: Symposion Graduale.
- Dahle, Rannveig (2008). "Profesjon og kjønn". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Durkheim, Émile (1983/1992). *Professional ethics and civic morals*. London: Routledge.
- Elias, Norbert (1939/1991). *Från svärdet till plikten*. Stockholm: Atlantis.
- Elzinga, Aant (1990). "The knowledge aspect of professionalization: The case of science-based nursing education in Sweden". I: Torstendahl, Rolf & Burrage, Michael (red.) *The formation of professions*. London: Sage.
- Ehrenreich, John & Ehrenreich, Barbara (1979). "The professional-managerial class". I: Walker, Pat (red.) *Between labor and capital*. Boston: South End Press.
- Etzioni, Amitai (red.) (1969). *The semi-professions and their organization: Teachers, nurses, social workers*. New York: The Free Press.
- Foucault, Michel (1979). *Discipline and punish*. Harmondsworth: Penguin.
- Fournier, Valerie (1999). "The appeal to 'professionalism' as a disciplinary mechanism". *Sociological Review* 47 (2): 280–308.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Cambridge: Polity Press.
- Fauske, Halvor (2008). "Profesjonsforskningens faser og stridsspørsmål". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- George, Alexander & Bennett, Andrew (2005). *Case studies and theory development in the social sciences*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Grimen, Harald & Molander, Anders (2008). "Profesjon og kjønn". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gouldner, Alvin (1979). *The future of the intellectuals and the rise of the new class*. London: MacMillan.
- Hanlon, Gerard (1999). "The changing nature of professionalism and the fracturing of the service class". *International Review of Sociology* 9(1): 87–99.
- Hellberg, Inga (1978). *Studier i professionell organisation: En professionsteori med tillämpning på veterinäryrket*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Hellberg, Inga (1995). "Det professionella tjänstesamhället". I: Svensson, Lennart G. & Orban, Pal (red.) *Människan i tjänstesamhället*. Lund: Studentlitteratur.

- Krause, Eliot (1996). *Death of the guilds: Professions, states, and the advance of capitalism*. New Haven: Yale University Press.
- Latour, Bruno (1987). *Science in Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1988). *The Pasteurization of France*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Mannheim, Karl (1952). *Essays in the sociology of knowledge*. New York: The Free Press.
- Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) (2008). *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Olofsson, Gunnar & Petersson, Otto (red.) (2011). *Med sikte på profession. Akademiska yrkesutbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag.
- Parsons, Talcot (1964). *Essays in Sociological Theory*. New York: The Free Press.
- Perkin, Harold (1969). *Key Profession. The History of the Association of University Teachers*. New York: Kelley Publishers.
- Rostow, Walter (1959). *Industrisamhällets utvecklingsstadier: Ett icke-kommunistiskt manifest*. Stockholm: Byrån för ekonomisk information.
- Scott, W. Richard (2008). "Lords of the dance: Professionals as institutional agents". *Organization Studies* 29 (2): 219–219.
- Siegrist, Hannes (1990). "Professionalization as a process: Patterns, progression and discontinuity". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in theory and history*. London: Sage.
- Siegrist, Hannes (2002). "Professionalization/professions in history". *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*: Elsevier Science Ltd.
- Starr, Paul (1982). *The social transformation of American medicine*. New York: Basic.
- Stehr, Nico (1984). *Knowledge societies*. London: Sage.
- Stehr, Nico & Grundmann, Reiner (2012). *Experts. The knowledge and power of expertise*. London & New York: Routledge.
- Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) (2010). *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Tillitsdelegationen. Direktiv 2016:51.
- Tillitsdelegationen. Direktiv 2017:119.
- Tilly, Charles (2008). *Explaining social processes*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Torstendahl, Rolf (1991). "Knowledge and power. Constraints and expansion of professional influence in Western capitalist society". I: Trow, Martin & Nybom, Thorsten (red.) *University and society*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Ulfsdotter Eriksson, Ylva (2012). *Yrke*. Malmö: Liber.
- Witz, Anne (1992). *Professions and patriarchy*. London: Routledge.

DEN HÖGRE UTBILDNINGENS PROFESSIONELLA FÄLT

OLA AGEVALL OCH GUNNAR OLOFSSON

Från början utbildade universiteten kyrkans prästerskap och från 1600-talet även statens ämbetsmän. Den högre utbildningens fält etablerades under 1800-talet. Då skapades en rad institut vars uppgift var att utbilda det framväxande industrisamhällets expertis i teknik, farmaci, ekonomi m.m. Institutens yrkesinriktade utbildningar byggde på den tidens vetenskaper. När instituten och universitet närmade sig varandra blev vetenskaplig forskning efter hand en ny tjänsteuppgift för universitetens professorer. Under 1900-talet blev utbildningen av välfärdsstatens professioner systemets nya och fjärde uppgift. Den högre utbildningens fält fick genom 1977 års högskolereform sin aktuella struktur, där vetenskaplig forskning är universitetens dominerande värde och utbildningen av professionerna deras centrala inslag, samtidigt som alla professionsutbildningar förankras vetenskapligt. I denna situation blir universitetets lärare och forskare alla andra professioners moder.

Inledning

Det akademiska fältet intar på flera sätt en särställning i förhållande till det övriga professionella landskapet. Universitetslärarna är vad Harold Perkin kallat en nyckelprofession.¹ Med detta avsåg han dels att de utgör en egen profession, dels att det är universitetslärarna som sköter selektionen och utbildningen av de andra professionernas yrkesutövare, och som i allt högre grad hanterar deras grundforskning.² Senare har denna universitetslärarens förmedlande position föranlett Andrew Abbott att tala om universitetssystemet och systemet av professioner som länkade ekologier.³

¹ Perkin 1969.

² Perkin 1973, s. 77.

³ Abbott 2005.

Professionernas länk till akademiska studier är i vår nutid så befäst att den är svår att tänka bort. ”Att professionerna förvaltar vetenskaplig kunskap”, noterade Harald Grimen, ”har kommit att betraktas som ett viktigt drag som skiljer dem från andra yrken.”⁴ Därifrån kan man, som Ben-David⁵ och Joseph Bledstein⁶, ta steget till att göra universitetsstudier till definierande egenskap för professioner. Associationens styrka illustreras av att man i den första tyska översättningen av Talcott Parsons klassiska text om professioner valde att översätta termen professioner i uppsatsens titel med ”akademische Berufe”.⁷

Bilden som tonar fram är alltså en där professionerna står som en särskild klass av yrken som utmärks av att förberedelsen för yrkeslivet äger rum inom universitetet och högskolan, som i sin tur är producent av vetenskaplig kunskap. Det finns två skäl att inledningsvis understryka detta. Det första är att det häri ligger en Ortsbestämning av den högre utbildningen och dess lärarkår som sätter dem i en specifik relation till det professionella landskapet. Ett andra skäl är att det inte alltid har varit så; sammanflätningen mellan profession, universitet och vetenskaplig forskning är resultatet av en historisk process.

Termen profession förekommer historiskt inte i alla europeiska språk. Så mycket framgår redan av exemplet med den tyska översättningen av Parsons. Situationen är densamma med svenskan. På franska förekommer ordet men med en vidare innebörd, synonymt med yrke, så att det fortfarande är vanligt i fransk sociologi att tala om ”anglosaxisk professionssociologi” för att markera att det är ett snävare professionsbegrepp som åsyftas.⁸

Om alltså professionssociologins begrepp om professioner idag används världen över, så är det en export från ett ursprungligen anglosaxiskt sammanhang. En återkommande reflektion i professionslitteraturen är att definitioner av och teorier om professioner i alltför hög grad tecknats med det engelska 1800-talet som förlaga. Eliot Freidson har i en summering av professionsforskningens ståndpunkter pekat på att mycken möda lagts ner på att bestämma vilka egenskaper som delas av de yrken som kom att kallas professioner i det anglo-amerikanska samhället, men att försöken strandat

4 Grimen 2008, s. 71.

5 Ben-David 1963.

6 Bledstein 1976.

7 Parsons 1964.

8 Dubar et al. 2011, s. 7.

på att varje forskare anpassade sin definition till just den grupp yrken som de själva betraktade som professioner. ”De attribut som olika forskare inkluderade i sina egenskapslistor”, tillade han, ”avspeglade dessutom professionernas historia i de engelsktalande länderna, men inte nödvändigtvis på andra ställen”.⁹

Mot den bakgrunden har det sitt intresse att hålla upp bilden av professioner i 1800-talets England, just den klass av professioner som man ibland menar i alltför stor utsträckning har fått stå modell för teorier och definitionsförslag på professionsområdet. I ett bestämt avseende, det som rör relationerna i triangeln profession–universitet–vetenskap, passar nämligen det engelska 1800-talet dåligt samman med såväl professionsdefinitioner som förhållandena i vår nutid.

Det gäller för det första relationen mellan profession och universitet. Före sekelskiftet 1900 krävde majoriteten av engelska professioner en lärlingsutbildning som inte involverade universitetsstudier.¹⁰ Det är i det ljuset som de s.k. *qualifying associations* fick sin betydelse. Medlemskap i dem reglerades bland annat genom prov, utformade av de professionella sammanslutningarna själva och avsedda att garantera en specifik, generaliserad kunskapskvalitet hos medlemmarna. Dessa professionella sammanslutningar fungerade ofta som *Ersatz*-universitet. De tester som medlemskandidater underställdes innehöll ofta frågor som efterliknade universitetsbildningen, och syftade mer till att garantera en viss kulturell standard än till att underlätta yrkespraktiken. Men att universiteten var något annat stod helt klart. I sin installationsföreläsning som rektor vid St. Andrews kunde John Stuart Mill således framhålla att även om det kunde råda delade meningar om vad universiteten är, så var man någorlunda överens om vad ett universitet *inte* är: ”Det är inte platsen för professionsutbildning. Universiteten är inte avsedda att lära ut sådan kunskap som krävs för att rusta människor för något specifikt sätt att förtjäna sitt uppehälle.”¹¹

Relationen mellan profession och universitet ändrade alltså fullständigt karaktär under de följande hundra åren. En på 1860-talet empiriskt svag och delvis aktivt förnekad förbindelse mellan universitet och profession hade på

⁹ Freidson 1994.

¹⁰ Perkin 1989, s. 87f.

¹¹ Mill 1984/1867, citerad i Abbott 1988.

1960-talet övergått i ett förhållande där det utmärkande och särskiljande för professioner var deras karaktär av "akademiska yrken".

Något motsvarande kan sägas om relationen mellan profession och vetenskap. Ett par år efter J.S. Mills rektorstal karaktäriserade Matthew Arnold den professionella klassen som "väluppfostrad och utrustad med höga dygder, men helt i avsaknad av en föreställning om vetenskap".¹² Detta är den exakta omvändningen av vår tids bild av professionerna som förvaltare av vetenskaplig kunskap och knutna till högre utbildning – i det avseendet har professionslitteraturen alltså underbetonat snarare än haft en överförlitan på det engelska 1800-talet.

Den tredje relationen i triangeln är den mellan vetenskap och universitet. För en nutida betraktare kan det te sig som överflödig information att de utanför universiteten liggande professionerna hade en svag anknytning till vetenskaperna, varvid man underförstår en identitet eller mycket nära association mellan universitet och vetenskaplig forskning. I själva verket var de engelska universiteten fortfarande vid 1800-talets mitt orienterade mot äldre bildningsideal snarare än mot vetenskap, och framför allt var det inte i dem som lejonparten av 1600- till 1800-talets vetenskapliga upptäckter gjordes. Allt detta skulle ändras årtiondena kring sekelskiftet 1900. Men utvecklingen skedde gradvis. "Universitetens utveckling mot ett vidare synsätt på sina funktioner var", skriver W.J. Reader med en utsökt underdrift, "inte dramatiskt snabb".¹³

Den här studien syftar till att historiskt kartlägga framväxten och omvandlingen av den högre utbildningens professionella fält i Sverige. Den dubbla roll som universiteten och deras lärare har i det professionella landskapet återspeglas i undersökningsuppgiften. Dels studerar vi det akademiska fältet som sidoordnat andra professionella fält, dels undersöker vi hur professions- och yrkesutbildningar penetrerat och blivit en del av den högre utbildningen.

¹² Arnold 1869.

¹³ Reader 1966, s. 130.

Konturerna av det högre utbildningsfältets förhistoria: svenska universitet 1477–1815

Det medeltida universitetet

Uppsala universitet inrättades 1477, tillskapat genom påvlig bulla utfärdad av Sixtus IV. Flera århundraden hade passerat sedan de första universitetens födelse i Bologna och Paris under 1100-talet. Uppsala antog samma organisatoriska drag som vi genomgående finner i de universitet som vid denna tid steg för steg spred sig norrut under medeltiden. Det gällde till exempel fakultetsorganisationen. Den inre organiseringen i en lägre fakultet (den filosofiska) och tre högre fakulteter (den medicinska, den juridiska och den teologiska) betraktades då som normerande för ett universitet. Så hade Parisuniversitetet varit organiserat från första början, och modellen var under senmedeltiden så befast att inrättandet av ett ”fullständigt universitet” inkluderade alla fyra fakulteter.¹⁴ Denna organisationsmodell förblev normerande i Europa långt in på 1800-talet; i Sverige kvarstod den intakt ända till 1956, även om den filosofiska fakulteten 1876 utrustades med underavdelningar i form av en humanistisk och en naturvetenskaplig sektion.

Universiteten i Bologna och Paris representerade olika modeller. Universitetet i Bologna var baserat på studentgillen, det i Paris på mästarskrån. I båda fallen handlade det alltså om korporationer. Som sådana var de del i ett mycket mer allmänt hantverks- och kommersiellt sammanhang. Universitetens korporationer gick under beteckningar som *universitas*, *collegium* eller *societas* – ord som i dåtiden hade en vidare tillämpning i handel och skråväsende.¹⁵ De har fortlevt i den akademiska världen, vilket framgår av konstruktioner som ”universitet”, ”college” och ”vetenskaps societet”. Först under 1300-talet kom termen universitet att exklusivt förknippas med universitet till skillnad från andra korporationsformer.¹⁶ Dessförinnan var *studium generale* den generiska termen för organisationen som helhet, i motsats till de gillen den bestod av. Om det i detta hänseende således är en anakronism att tala om Bologna som det första ”universitetet”, så har det den fördelen att det understryker den särskilda roll som korporationerna spelade vid det europeiska universitetets födelse: universitetets karaktär av

14 Se kapitel 6–8 i Durkheim (1990) för en analys av det första Parisuniversitetets inre organisering.

15 Perkin 1973.

16 Cobban 1988, s. 2.

korporation skulle i själva verket kvarstå fram till skråväsendets upplösning kring mitten av 1800-talet.

De första universiteten skapades av skråna själva, utan inblandning av annan part. Men denna fas av spontan framväxt tog snart slut. Omkring 1200-talets andra hälft hade man övergått till ett synsätt enligt vilket ”endera påvedömet eller kejsaren uppfattades som nödvändig legitimeringskälla för att ett lärosäte skulle godtas som *studium generale*, eftersom endast de ansågs förmögna att förläna ekumenisk auktoritet”.¹⁷ Denna ordning påfördes inte bara aspirerande nya universitet; man utövade också påtryckningar på redan förefintliga universitet att i efterhand ansöka om formell auktorisering. Detta var det mönster som gällde vid tiden för Uppsala universitets födelse.

Uppsala universitet var således ett sent tillägg i den följd av universitetsgrundanden som följde efter det att kravet på en påvlig eller kunglig legitimeringskälla slagit igenom. Det föddes i en tid av institutionell uniformitet, fem år före Martin Luthers födelse. Den senare skulle med tiden få en genomgripande inverkan på Europas universitetsliv, när protestantismens närvaro skiktade universiteten efter konfession. Vi återkommer till detta. Vad som måste understrykas här är att det svenska medeltida universitetets manifesta och avsedda *sociala funktion* var religiös. Uppsala universitet var ett kyrkligt initiativ, inrättades av påvemakten, tjänade kyrkans behov och var organisatoriskt en del av domkyrkan. Det är i det ljuset man ska se det när ärkebiskop Jakob Ulvsson, nyckelperson i försöket att erhålla den nödvändiga påvliga bullan, talade om universitetsstudier som ”detta studium vid vår kyrka i Uppsala”.¹⁸ Som Karin Johannisson poängterat fanns det risker inbyggda i denna symbiotiska relation mellan universitet och kyrka, genom att lärosätet för sin existens var beroende av ärkebiskopens välvilja.¹⁹ Det medeltida svenska universitetet blev också en mycket kort episod, från 1477 till ungefärligen första tredjedelen av 1500-talet. Uppsala universitet kunde ha ändat där; blindskott är vanliga företeelser i den europeiska universitetshistorien.²⁰ Johan III ville på 1570-talet flytta universitetet bort från småstadens Uppsala till Gråbrödraholmen i Stockholm, ett försök som dock strandade på att den nya akademien kunde misstänkas för att återupprätta katolicismen i Sverige.

¹⁷ Cobban 1988, s. 4.

¹⁸ Lindroth 1976, s. 16.

¹⁹ Johannisson 1989, s. 12.

²⁰ Se Frijhoff 1996, s. 70ff.

Istället beslöt kyrkomötet 1593 att på nytt öppna Uppsala universitet. Som framgår av den beslutsfattande församlingen var universitetet alltså en kyrklig affär. Professorskåren i sin helhet var samtidigt medlemmar av domkapitlet.²¹ Den väsentliga skillnaden var att Sverige övergått till ett arvkungadöme med lutherdomen som statsreligion. Staten hade trätt i en annan och närmare relation till kyrkan, och när Sverige under det kommande århundradet blev stormakt fick det konsekvenser för vilka uppgifter universiteten kunde tilldelas.

Universitetslärarkåren var bestämd som en korporation med egen jurisdiktion i staden, en ordning som inte ändrades förrän vid 1800-talets mitt. För en analys av universitetslärarkårens professionalisering är detta förhållande av vikt. Här handlar det inte om en yrkesgrupp som tar spjörn i nya innovationer för att avspjälka och legitimera en skyddad position på arbetsmarknaden, monopolisera specifika arbetsuppgifter och gå från yrke-i-sig till yrke-för-sig. Allt detta var ombesörjt i annan form, skråväsendets och skråprivilegiernas, alltsedan tillkomsten av det första svenska universitetet. Om man ska tala om en professionalisering av universitetslärarkåren handlar det snarare om hur kåren ömsar skinn, omvandlas från korporation till profession, i en situation där universiteten dessutom börjat kringgärdas av andra typer av utbildningsinstitutioner.

Stormaktstidens universitet

Under 1600-talet följde en ny historisk våg av universitetsgrundanden. Med Friedrich Paulsens formulering kan man tala om detta århundrade som ”de territoriella och konfessionella universitetens epok”.²² För Sveriges del sammanfaller detta med stormaktstiden, en tid då landet fick en framträdande roll på den europeiska scenen genom sin roll i de härjande religionskrigen. Nya universitet grundades i Dorpat (1632), Åbo (1640) och Lund (1668). Därtill kom övertagandet av det gamla universitetet i Greifswald, ursprungligen grundat 1456, efter den westfaliska freden 1648. Platserna för dessa nya universitet är i sig talande: de är lokaliserade antingen i nyligen ockuperat territorium (Dorpat, Greifswald, Lund) eller i östra riksdelen (Åbo). Deras framtida öden betingas också av deras tillkomsthistoria. Estniska Dorpat

²¹ Lindroth 1997a, s. 15.

²² Paulsen 1919.

(Tartu) förlorades och förstördes redan år 1710, efter att först ha omlokaliserats till Pärnu.²³ Akademin i Åbo (Turku) förlorades, men fortsatte under ny regim, när den finska riksdelen erövrades av Ryssland 1809.²⁴ Greifswald förblev formellt en del av svenska Pommern fram till 1815. Från denna våg av universitetsgrundanden kvarstår i dagens svenska akademiska landskap endast Lund, som aldrig återgick till danskt styre. Vågen täcker således en period från 1630-talet till 1810-talet, avgränsad och utmärkt av händelser i den politiska historien. Svenska universitet kom här att representera den lutherska grenen av europeiska universitet, som under 1600-talet splittrades upp i jesuitiska, presbyterianska, anglikanska och lutherska.²⁵

I korthet innebar detta att universitetets funktion som utbildare av kyrkans funktionärer kvarstod oförminskad, men därtill kom att det gavs en ny funktion för staten. I takt med att Sverige blev en militär maktfaktor under 1600-talet ökade kraven på ett för diplomatiska och ämbetsmannafunktioner adekvat utbildat funktionärsskikt. Uppbyggnaden av statliga organ hade påbörjats redan under 1500-talet – till exempel med inrättandet av Kammarkollegiet i slutet av 1530-talet – men det var under 1600-talet, och särskilt med antagandet av 1634 års regeringsform, som den svenska statsapparaten började växa.²⁶ Riksantikvarieämbetet tillkom 1630. Bergskollegium inrättades 1637. Planer på ett kommerskollegium skisserades samma år men tillkom i realiteten 1651, kammarrätten tillskapades 1695 osv. Till dessa centrala ämbetsverk kom diplomatiska och militära ändamål. Inte minst den svenska adeln, som fram till 1809 års regeringsform hade monopol på högre tjänster i staten, behövde bildas.

Det var inte givet att universitetet, en kyrkans organisation, var en institution som kunde bära den uppgiften. Det gjordes också ett försök att upprätta en adelsakademi, *Collegium illustre*, i Stockholm.²⁷ Försöket blev visserligen kortlivat, men när det fallerade ledde det i gengäld till att

²³ Inno 1972.

²⁴ Åbo fortlevde som Kejsarliga Alexanders Universitet efter det ryska övertagandet, och blev sedermera Helsingfors universitet. För en översikt, se Klinge & Knapas 1988.

²⁵ Frijhoff 1996.

²⁶ Runeby 1979.

²⁷ Här i efterliknade man initiativ på den europeiska kontinenten, där det växte fram alternativorganisationer till universiteteten (*Ritterakademien*, *Académie Royale* etc.). Dessa var specifikt inrättade för att utbilda adeln för civila och militära uppgifter i staten. Jfr de Ridder-Symoens (1996, s. 159) och di Simone (1996, s. 317ff.) angående adelsakademiernas karaktär och framväxt i Europa.

universitetet i Uppsala, och senare andra universitet, utrustades med en ny klass av tjänster – s.k. exercitiemästare: fäktmästare, fransk språkmästare, dansmästare etc. – som skulle tilltala adeln och ge den förutsättningar att verka på en europeisk arena. Tillkomsten av ett nytt funktionslager bidrog till en ändring av universitetslärarkårens morfologi: medan det medeltida universitetet hyst endast professorer tillkom under 1600-talet andra typer av universitetslärare, till vilka dessa exercitiemästare hör.

Den svenska staten hade spelat en roll redan i det äldsta universitetet. Riksrådets godkännande var avgörande för konstitueringen av universitetet som korporation och för dess jurisdiktion. Men på 1600-talet började kungen och centraladministrationen ta ett aktivt intresse i universitetet, och i utbildning i stort. Den politiska makten – i form av Gustav II Adolf, Axel Oxenstierna och Johan Skytte – betraktade, som Sten Lindroth konstaterar, universiteten från statsnyttans synpunkt.²⁸ Det innebar att universitetet inte endast skulle utbilda präster och lärare i evangelisk trosuppfattning utan också civila ämbetsmän som skulle fylla den växande statsförvaltningen. Det betydde å ena sidan ökad politisk kontroll, å andra sidan en ordentlig utbyggnad av universitetsväsendet.

Ovan har vi poängterat att 1600-talet innebar att funktionen att utbilda statens tjänstemän lades över den att utbilda kyrkans funktionärer. I och med Sveriges omvandling till protestantiskt arvkungadöme trädde stat och kyrka i en nära relation till varandra, och universiteten som en kyrkans organisation fick därmed en ideologisk uppgift för staten. Lutherdomen var statsbärande och statsunderstödjande, därtill part och föremål i de religionskrig som präglade seklet. Den därmed viktiga avgränsningen mot katolicismen avspeglas i flera drag hos stormaktstidens universitet, till exempel i en ursprunglig ovilja mot att acceptera aristotelisk skolastik, i den teologiska fakultetens hårdföra lutherdom, i dess bevakning av konkordieformeln och Augsburgbekännelsen och i det faktum att professorsstolar reserverades för ”kontroversteologi”, uteslutande ägnade åt att vederlägga irrläror (med katolicismen och kalvinismen som huvudsakliga mål).²⁹

Legeringen mellan kyrka och stat, liksom tillkomsten av mer renodlat statligt administrativa funktioner, slog igenom i hanteringen av de nya universitet som tillkom under stormaktstiden. Ambitionerna märks i fallet med

²⁸ Lindroth, 1997a, s. 18.

²⁹ Lindroth 1997a.

universitetet i Dorpat, grundat 1632 med Uppsala som modell. Universitetet var tänkt att utrustas med nitton professorer, och korporationen förlänades jordegendomar i Ingermanland för sin försörjning.³⁰ I verkligheten kom antalet professorer aldrig upp i det antal som anslagits vid grundandet. Från 1638 ingick endast elva professorer i universitetets budget.³¹ Motsvarande gäller för Greifswald: den ursprungliga tanken var att utrusta universitetet med lika många professorer som Uppsala, en målsättning som aldrig realiserades.

Bakom de stora ambitionerna låg helt säkert ett genuint intresse för universitetsbildning från regenten och delar av riksrådet. Men till detta kom att universiteten hade en maktpolitisk aspekt. Den projekterade satsningen i Greifswald vid övertagandet 1648 var förbunden med en strategi från statens sida att aktivt kalla utvalda professorer, särskilt i den teologiska fakulteten.³² Den protestantism man därvid försvarade försåg den svenska staten med en legitimerande statsdoktrin. Universiteten tilldelades och anammade också mer direkt en roll som fostrare av lojala undersåtar i de ockuperade områdena.³³

Under 1600-talet var det brukligt att en regent vid trontillträdet bekräftade de privilegier som ett universitet givits av tidigare regenter.³⁴ I detta arrangemang kan man förstås se ett förtäckt hot och därmed ett instrument för statens kontroll över universiteten. Men viktigare i det hänseendet var K. Maj:ts roll vid tjänstetillsättningar. Av fyrtiosex professorsutnämningar i Uppsala under perioden från 1655 till 1686, under Magnus Gabriel de la Gardies period som universitetets kansler, var det endast tretton som utnämndes efter förslag från lärosätet. Övriga professorer påfördes universitetet utifrån.³⁵ Den svenska statens ”aktiva kallelsepolitik” i Greifswald byggde på samma förutsättning.

Likväl fanns det gränser för vad staten förmådde genomdriva på universiteten, och den begränsning som är av särskilt intresse här berör funktionen att utbilda ämbetsmän i staten. Universiteten axlade sina funktioner som kyrkans och ämbetsstatens utbildare, men de gjorde det utifrån premisen

³⁰ Inno 1972, s. 28.

³¹ Inno 1972, s. 45, 80.

³² Alvermann 2007, s. 71.

³³ Villstrand 2011, s. 303–304.

³⁴ Se Inno 1972, s. 30.

³⁵ Annerstedt 1909, s. 57. Se även Blomqvist 1992, s. 23.

att den allmänna bildningen inte behövde någon särskild anpassning efter alumnernas framtida yrkesliv.³⁶

Bland annat som en konsekvens av detta bildade examenstitel från universitetet inte underlag för en generaliserad tilltro till examinander-
nas yrkesrelevanta förmågor.³⁷ Kollegierna och de centrala ämbetsverken förbehöll sig rätten att själva utforma utbildning och antagningsprov. Med de centrala ämbetsverkens utökning och inre expansion under 1600-talet uppstod därmed ett antal utbildningsanordningar utanför universitetets ram – yrkesträning för lantmätare, gruvingenjörer etc. – vanligen placerade direkt under ett statligt organ. Universitetsstudier var varken ett krav eller en garanti för tjänstgöring i statliga verk och kollegier.³⁸

Ur resonemanget ovan kan man frilägga mer allmänna principer för den dynamik som uppstår när nya funktionslager fogas till en redan existerande, enhetlig institution. För varje funktion uppstår möjligheten att denna kan tas om hand av någon annan organisationstyp. Tillkomsten av ett funktions-
skikt innebär, eller kan åtminstone innebära, tillkomsten av en ny typ av konkurrenter. Den ovan nämnda adelsakademin hade, om den slagit väl ut, kunnat försörja de högre ämbetena i staten med utbildad adel. När så inte blev fallet tillfördes istället universiteten den uppgiften, varpå dessa utrustades med en särskild klass av tjänster avpassade för den funktionen. Bemanningen av lägre tjänster i kollegier och ämbetsverk kom i gengäld att ombesörjas av ämbetsverken själva: de förbehöll sig rätten att själva pröva och förbättra aspiranternas kunskaper. Universitetsutbildade, med eller utan examen, anställdes förvisso men det var den interna prövningen och utbildningen som var utslagsgivande. Sådan verksutbildning betraktades som något annat och artskilt från universiteten.

Det finns på 1600-talet även exempel på konkurrerande anstalter som uppträdde med anspråk på att vara jämförbara med universiteten. Det gällde gymnasierna. Om 1620-talet markerade ett nytt intresse från statens sida för universiteten så gällde det också för annan utbildning. Då tillskapades även gymnasier, ungefärligen katedralskolor med en extra lektor. Relationen mellan gymnasium och universitet var oklar. Man delade lärarkrafter och lärostoff, lärare vid några gymnasier gavs titeln professor, och från

36 Lindroth 1997a, s. 46.

37 Jfr Reader 1966 och Agevall & Olofsson 2014.

38 Om lantmätarna, se Bagger-Jørgensen 1928. Om bergskollegium och Polhems mekaniska skola, se Lindgren 2011.

åtminstone ett gymnasium (Strängnäs) gjordes framstötat om att man skulle få utdela samma examina som universitetet. Vid tillkomsten 1623 konkurrerade gymnasierna därmed uttryckligen med universitetet om positionen som kyrkans utbildningsanstalt, och den ursprungliga beskrivningen av gymnasiets uppgift skilde sig inte från motsvarande beskrivning av universiteten.³⁹ Förhållandet dem emellan reglerades först i och med 1649 års skolordning, som ordnade gymnasier och universitet i en sekvens från lägre till högre studier.⁴⁰ Detta är intressant i sig, och pekar på att statens ökade involvering i undervisningsväsendet gav den en roll att avgöra mellan rivaliserande anspråk och att hierarkiskt ordna skolväsendet i stadier. Men här syftar exemplet till att framhäva den initiala osäkerheten angående förhållandet mellan universitet och gymnasium, i sin tur en illustration av att det för varje funktion som tillförts universiteten uppstår ett kringland av andra möjliga utförare. Vi återkommer till detta i behandlingen av 1700-talets universitet. Dessförinnan ska vi kort gå in på en uppgift som ter sig iögonfallande i sin frånvaro: vetenskapen.

Vetenskap, akademier och privatkollegier

”Stormaktstidens universitet var”, som Sten Lindroth skriver, ”inga vetenskapliga institutioner i nutida mening. De skulle producera präster, lärare och ämbetsmän, inte nya rön och upptäckter”.⁴¹ Det protestantiska universitetet förblev medeltida i det avseendet. Målet med den akademiska undervisningen var att tradera existerande kunskap. ”Professorerna”, skriver Karl Inno, ”förväntades varken vägleda studenterna till självständig forskning eller att bedriva den själva”.⁴² Samtidigt är 1600-talet en period som producerade just nya rön och upptäckter. Detta är den vetenskapliga revolutionens tidevarv.

Det kan vara på sin plats med en internationell utblick för att sätta in det svenska fallet i en vidare kontext. Robert Mertons avhandling om vetenskap och teknologi i 1600-talets England tecknar bilden av en gradvis men

39 Det är i det hänseendet indikativt att universitetet i Dorpat byggdes upp på ett redan existerande gymnasium, liksom att man från statens sida övervägde att låta ersätta universitetet i Greifswald med en skola i Stettin.

40 Lindroth 1997a, s. 66.

41 Lindroth 1997a, s. 72.

42 Inno 1972, s. 22.

tydlig intresseförskjutning i vetenskapens favör under århundradet – enligt hans argument resultatet av en frambrytande nyttokultur inspirerad av puritanska värden.⁴³ Men Merton anmärkte också att universiteten ”stod utanför strömmen av vetenskapliga upptäckter”.⁴⁴ Vetenskapens hem låg utanför universiteten – särskilt i sällskap som träffades regelbundet för att diskutera vetenskapliga frågor och utföra experiment, i England till exempel Samuel Hartlibs grupp, 1645 års grupp och det s.k. Invisible college. Denna amatörvetenskapliga rörelse fick sin kulmen i tillkomsten av the Royal Society of London 1660.

Situationen var likartad över hela Europa.⁴⁵ Ingenstans hörde vetenskaplig forskning till universitetslärares tjänsteåligganden, och från cirka 1660 spreds vetenskaps societeter och akademier över Europa.⁴⁶ Sverige fick sitt första vetenskapliga sällskap 1710 med bildandet av Kungliga Vetenskaps-Societeten i Uppsala, alltså med en viss eftersläpning i förhållande till andra europeiska länder. Det följdes 1739 av Kungliga Vetenskapsakademien i Stockholm.⁴⁷ Under Vetenskapsakademiens första fyrtio år utgjorde universitetslärare 18 procent av medlemmarna.⁴⁸

Två aspekter kan läggas på detta förhållande. För det första universitetens marginella roll för vetenskapen – *endast* 18 procent av Vetenskapsakademiens medlemmar var universitetslärare. ”Universiteten”, skriver Tore Frängsmyr, ”fungerade som undervisningsanstalter, ty professorerna hade inga krav på sig att forska. Akademierna hade visat nya vägar för att skaffa sig kunskap som var praktisk och nyttig”.⁴⁹ För det andra pekar det på

43 Merton 1970.

44 Merton 1970, s. 28f.

45 Se t.ex. Ben-David 1971; Minot 1991; Lindroth 1997b; de Ridder-Symoens 2007.

46 Jfr Ornstein 1938. Gemensamt för dessa vetenskapliga sällskap var att de stod utanför universiteten. Men det fanns också skillnader mellan dem. Vid Académie des Sciences i Paris anställdes forskare. I Londons Royal Society bevarades amatörmodellen: London-sällskapets medlemmar trädde inte i ett anställningsförhållande utan valdes av redan invalda medlemmar, och de förväntades bidra med forskning och delta i societetens aktiviteter på sin fritid. Skillnaden i organisering ger olika förutsättningar med avseende på relationen till universiteten. Medan den franska akademien framstod som ett alternativ till de kyrkoinvolverade universiteten så kom de engelska amatörsällskapen istället att dra till sig medlemmar med olika yrkesbakgrund, inklusive vetenskapligt sinnade universitetslärare. De svenska akademierna kom att ansluta till den engelska modellen.

47 Därutöver tillkom Vitterhetsakademien (1756), Kungliga musikaliska akademien (1771) samt Konstakademien (1773) – den senare med en förhistoria i den Ritarakademi som bildats 1735.

48 Lindroth 1967.

49 Frängsmyr 1989, s. 11.

att universiteten ändå spelade en roll för vetenskapen, trots frånvaron av forskningsförväntningar på professorerna – *hela* 18 procent av Vetenskapsakademiens medlemmar var universitetslärare. Det föranleder en precisering av förhållandet mellan universitet och vetenskap.

Vetenskap var trots allt inte frånvarande i universitetsmiljön. Professorer kunde rekryteras på basis av sitt vetenskapliga rykte, även om de därefter inte inom tjänsten förväntades göra några insatser på forskningens område. Det är också lätt, även i Sverige, att finna exempel på universitetsstudenter och -alumner som gjort vetenskapliga upptäckter. Till detta kommer att tjänstestrukturen vid universiteten berikades med nya tjänster under 1700-talet, knutna till filosofiska och medicinska fakulteten, som speglar en begynnande vetenskaplig arbetsdelning: astronomicus observator, prosektorn i anatomi, botanices demonstrator samt laboratorn i kemi.

Likväl gjordes vetenskapliga upptäckter snarast i universitetens omgivning. Den omgivningen kunde dock utgöras av universitetslärarna själva, som ju är fallet med universitetslärares verksamhet i akademierna. Det fanns också, och dessförinnan, möjligheter att utom tjänst meddela undervisning av ett vetenskapsorienterat slag. Detta sammanhänger med tjänstestrukturen vid universiteten.

Professorerna var inte den enda kategori som befolkade de svenska universiteten. Den viktigaste andra kategorin härvidlag var *adjunkterna*, som tillkom på 1620-talet.⁵⁰ Tillvaron som adjunkt kan bäst beskrivas som en akademisk limbo, ett illa avlönat väntrum för dem som inte haft turen att få en ledigförklarad professorsstol. Adjunkternas närvaro fyllde tre viktiga funktioner. För det första utgjorde de en lokal rekryteringspool för professorstjänster. För det andra användes de som vikarier när professorn var frånvarande, och fungerade generellt som en buffert som skyddade professorskåren från mer extensiva anspråk på deras tid. Den tredje funktionen anknyter direkt till adjunkternas prekära ekonomiska situation, och det är den som har bäring på frågan om universiteten och vetenskapen. En adjunkt tilläts ungefär hälften av professors undervisningsbörda. Hans arbete betraktades inte som heltidssysselsättning, och lönen var därefter. En praktisk konsekvens av detta var att adjunkterna stod under starkt tryck att komplettera sin lön med andra inkomster, vilket för de flesta innebar att ge s.k. privatkollegier, dvs. att mot betalning undervisa grupper av studenter.

⁵⁰ Blomqvist 1992, s. 155; Annerstedt 1877, s. 365.

Det som var en nödvändighet för adjunkterna, och därmed för möjligheten att vid universitetet kvarhålla en pool av blivande professorer, blev tillåtet för och anammades av de ordinarie professorerna.⁵¹

Sten Lindroth har i flera skrifter kraftigt understrukt betydelsen av denna undervisningsform för svensk bildnings- och vetenskapshistoria. Privatkollegier var inte bara ett sätt att dryga ut inkomsterna. Därtill medgav de större frihetsgrader. Här kunde man säga sådant som inte ansågs passande i offentligheten, utan att ha teologerna tittande över axeln, och här kunde man meddela mer tillämpad undervisning med en mycket högre grad av teknisk sofistikaion.

Med introduktionen av docenten på 1730-talet förlängdes universitetens karriärsteg med ett pinnhål under adjunkten. Docenten var inte avlönad alls, men medgavs rätten att undervisa mot betalning, och var alltså i så måtto helt hänvisad till privatkollegier. Den typiska karriärgången blev hädanefter att efter disputationen (förhoppningsvis) verka under en begränsad tid som docent, därefter (förhoppningsvis) få anställning som adjunkt, för att slutligen (förhoppningsvis) bli professor. Vid vart och ett av dessa steg fanns möjligheten att ta, eller tvingas ta, en annan väg.

Något tillspetsat kan man säga att vetenskapligt orienterad undervisning ägde rum i universitetens lokaler men utanför dess organisation, och att den var en oavsiktlig konsekvens av de arrangemang som uppstod och blev allmänt omfattade genom adjunkternas och docenternas utsatta position och plats i universitetsorganisationen. Det skulle dröja till 1852 innan forskning nämndes i formella dokument som reglerade professorernas tjänsteåligganden vid de svenska universiteten – och 1852 var skrivningen så vagt hållen att det är tveksamt huruvida man kan tala om ett egentligt åliggande.⁵² För de professorer som dessförinnan var starkt forskningsorienterade gav akademierna en organisatorisk ram, och i privata kollegier kunde de meddela sina rön. I dessa sammanhang fanns fästpunkter för vetenskaplig verksamhet i universitetens omland. Under 1700-talet var detta, för undergrupper inom professorskåren, grogrund för föreställningen om vetenskap som ett för universiteten distinktivt kännemärke – på trots av att enskilda professorer

⁵¹ Lindroth 1976, s. 79.

⁵² Jfr Rangnar Nilssons genomgång av forskningsklausulens införande och förändringar i universitetsstatuterna (Nilsson 2009, s. 62f, 70), liksom Björcks motsvarande påpekanden om hur forskningens ställning i statuterna stärks från 1908 till 1916 års upplagor (Björck 1992, s. 23f).

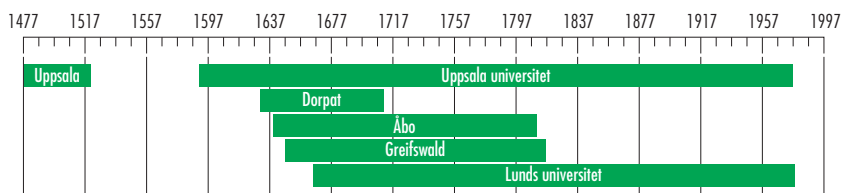
som ”befordrade naturkunskapen eller utgav klassiska texter agerade ... som privatpersoner, inte i kraft av sitt ämbete”.⁵³

Samtidigt är det tydligt att vetenskaps societeter och akademier framträdde som en alternativinstitution, en konkurrent om en funktion som universitetet formellt inte hade men som av undergrupper i professorskollegiet nu betraktades som distinktiv.

Analytiskt mellanspel: universitetsinstitutionens utveckling och kårens morfologi

Den historiska synten som tecknats ovan har universitetsinstitutionen som utgångspunkt. Genom att hålla fast vid universitetet som undersökningsenhet har vi kunnat följa dels tillkomsten av nya enheter av samma ordning, dels hur nya funktioner påförts universiteten och avsatt sig i tjänstekategorier och kunskapsområden. Vi har laborerat med följande bestämningsordning: funktion → institution → kår.

Uppsala universitet var en utlöpare av en senmedeltida våg av europeiska universitetsgrundanden. Den följdes av en andra våg under 1600-talet, så att Sverige då som mest hade fem universitet. Bara två av dessa kvarstod efter 1810-talet.

FIGUR 2.1 Första och andra vågen av universitetsgrundanden.

Funktionen att utbilda kyrkans funktionärer präglade universitetsinstitutionen under dess första skede i Sverige, och präglade därigenom kårens sammansättning, arbetsuppgifter och kunskapsområden. På motsvarande sätt avsatte sig 1600-talets militära expansion och konsolidering av statsapparaten i en ny funktion för universiteten: den att utbilda statens lojala ämbetsmän.

⁵³ Lindroth 1997b, s. 26.

Funktioner avlöser inte utan överlagras varandra. Sådan funktionsöverlagring är heller inte endast additiv. Den ger upphov till förskjutningar och avvägningar i fråga om tidigare funktioners relativa betydelse. Internt skapar den nya relationer mellan funktioner, mellan positioner och mellan dem som vill se den ena funktionens primat över andra. Externt förändras nätverket av relationer till omgivningen. För varje funktionslager har universiteten fått en uppsättning möjliga konkurrenter – gymnasierna på 1600-talet, verksutbildningar för statlig tjänst, adelsakademier. Vart och ett av de olika funktionslagren ger således potentiellt upphov till en ny fältbestämning: de sätter universitetsinstitutionen i konkurrens-, arbetsdelnings- eller samarbetsrelationer med bestämda andra institutioner.

Till detta kommer den från professionssociologisk synpunkt viktiga aspekten att tillkomsten av nya funktioner bidrar till att förändra kårens morfologi. Nyttillkomna funktioner har hanterats av nya tjänstekategorier, så att tjänstestrukturen vid svenska universitet successivt tillförts nya sedimentlager:

1477–	Professor
1600-tal	Professor och adjunkt + exercitiemästare + amanuenser
1700-tal	Professor och adjunkt + exercitiemästare + amanuenser + docent + botanices demonstrator, astronomie observator, laborator, prosektor

FIGUR 2.2 Tjänstestrukturen vid det tidiga svenska universitetet.

Det svenska universitetet var ett professorsuniversitet. Bara ordinarie professorer hade säte och stämma i universitetets beslutande församlingar, och professorn var fortsatt den enda kategorin helt på universitetens insida. Adjunkternas respektive docenternas tillkomst vidgade den starkt sammanpressade karriärstrukturen, om än i den inre universitetsorganisationens utkanter. På så sätt fick universitetet både en lokal pool av professorskandidater och en buffert mot ett fluktuerande eller förhöjt arbetsuttag för professorerna. Långt senare, under 1900-talets andra hälft, skulle kombinationen av en alltjämt sammanpressad inre tjänstestruktur och en stark studentexpansion leda till att nya tjänstetyper inrättades vid universiteten. Såväl nya funktioner som expansionsförlopp har alltså historiskt framkallat förändringar i universitetslärarkårens morfologi.

Vår analys har hittills uteslutande gällt universitetet och de personalkategorier som befolkat det. Universitetet var en korporation av skråtyp, med

tydliga gränser mot omvärlden. Men under loppet av 1800-talet avvecklades skråsamhället, och universitetslärarkåren omvandlades från korporation till profession. Detta skedde samtidigt med att det växte fram en ny typ av utbildningsanstalter, som uppträdde som konkurrenter till universiteten och sedermera införlivades i universitetsväsendet. Den nya funktion som då introducerades i den högre utbildningen formades inte oförmedlat i universiteten utan i deras omvärld: å ena sidan i de alternativa utbildningsanstalterna själva, å andra sidan i kraftfältet mellan dem och universiteten. Vi kan tala om tillkomsten av den högre utbildningens professionella fält. Dess konstituering, konsolidering, omvandlingar och effekter är föremålet för analysen i de följande avsnitten.

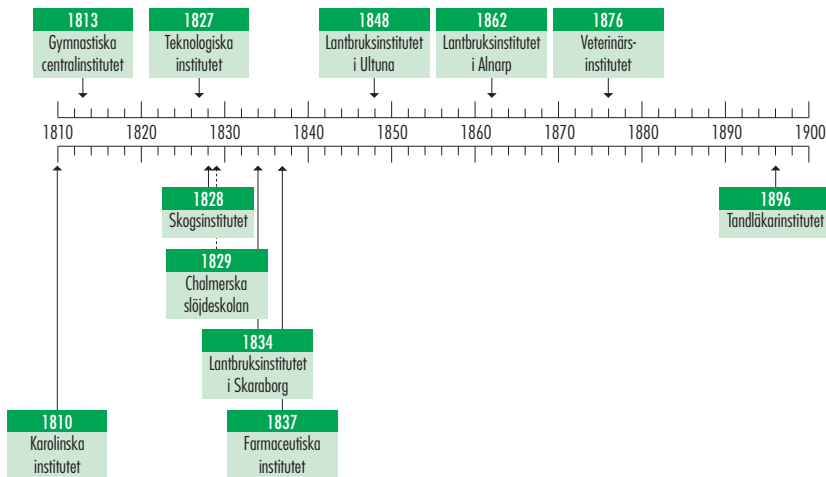
Från universitet till högre utbildningsfält: det högre utbildningsfältets konstituering 1810–1870

Det finns två skäl att tala om 1810-talet som det årtionde då ett professionellt fält för högre utbildning började ta form. Det första skälet är att det markerade slutet på en era: tre av de fyra universitet som tillskapades eller erövrades under stormaktstiden hade då gått förlorade. Det andra skälet är att det under samma decennium inleddes något nytt. Universitetets ursprungliga funktion, att utbilda kyrkans funktionärer, överlagraades under 1600-talet med den att utbilda ämbetsmän i staten. Under 1800-talet tillkom funktionen att *utbilda industrisamhällets experter*. Utbildningen av experter började utanför universitetens ram, i organisationer som över tid, i olika grad och hastighet, närmade sig universiteten längs flera olika parametrar. Detta skeende tog sin början på 1810-talet.

Beskrivningsuppgiften förskjuts därmed till att handla om detta fälts uppkomst. Hur uppstod dessa andra utbildningsinstitutioner, hur kom de att träda i förbindelse med universiteten på ett sådant sätt att man kan tala om gradskillnader snarare än artskillnader mellan universiteten och deras omgivning, och vilken var dynamiken i det högre utbildningsfält som blev resultatet?

Institutens tidsålder

Under 1800-talet etablerades en mängd utbildningsorganisationer av en ny typ. Till skillnad från universiteten var dessa utbildningar och utbildningsanstalter avpassade för specialisering och träning i yrkesfärdigheter. Det var utbildningar med mer eller mindre tydliga yrkesdestinationer, till yrken som i forskningslitteraturen behandlas som professioner – ingenjörer, farmaceuter, tandläkare, sjukgymnaster, veterinärer m.fl. Tidslinjen i figur 2.3 nedan åskådliggör institutets snabba spridning som institutionell form:

FIGUR 2.3 Institutbildningar, 1810–1900.

Mot bakgrund av den betydelse som de nya utbildningsorganisationerna skulle visa sig få för den högre utbildningen, framträder 1800-talet som *institutens tidsålder*.⁵⁴ Genom institutens framväxt fick Sverige särskilda utbildningsanstalter som uttryckligen var avsedda att praktiskt förbereda sina lärjungar för professionell yrkesutövning. I så måtto var detta ett konstitutivt skede för det svenska professionella landskapet. Det var samtidigt inledningen till vad som skulle bli en grundläggande omvandling av universitetslärarkårens arbetsuppgifter och sammansättning. För att analysera detta skeende är det lämpligt att rikta uppmärksamheten mot det första i raden av nya institut, Karolinska mediko-kirurgiska institutet.

⁵⁴ Agevall & Olofsson 2013.

Exemplet Karolinska institutet

Åren 1808–1809 befann sig Sverige i krig med Ryssland, vilket slutade med nederlag och förlusten av Finland. För den högre utbildningen i Sverige skulle det kriget få stora konsekvenser. Å ena sidan skilde det Åbo Akademi från svenskt styre, och markerade slutet på den andra vågen av universitetsgrundanden. Å andra sidan var det den omedelbara bakgrunden till etableringen av Karolinska institutet.

Institutet tillkom som svar på det militära misslyckandet. Bara en fjärdedel av dödsfallen i den svenska armén bedömdes vara förorsakade av skador på slagfältet, och uppfattningen växte sig stark om att det fanns ett underskott på såväl läkare som medicinskt kunnande.⁵⁵ Det som akut efterlystes var fältskärer, och kirurgiskt kunnande för framför allt militära ändamål. Inriktningen avspeglas också i det namn som Karolinska institutet provisoriskt bar i det kungliga brev som medgav dess etablering: ”Institutet för fältläkares danande”.⁵⁶

Kriget hade också indirekta följder för undervisningsväsendet. Krigsnederlaget följdes av en statsomvälvning. Sverige fick en ny monark och en ny konstitution, som bland annat medgav att ofrälse kunde inneha de högsta ämbetena i staten. Ett mer liberalt och modernitetsorienterat politiskt klimat gav även tillfälle till kritik av det äldre samhällets institutioner, korporationerna och privilegierna. Till dem hörde universiteten.

Som vi ska se bidrog den nyordnade statens intresse för sjukvårdens organisering, i kombination med de nyssnämnda politiska förändringarna, till att upprätta en relation mellan universiteten och det nya institutet i vardande. För att förstå det förloppet behöver man ta hänsyn till staten, yrkesekologin och universiteten, och hur de här blev inbördes förbundna.

Staten, yrkesekologin och institutets tillkomst

Vid 1800-talets början sågs invärtes medicin och kirurgi som olika storheter. Medicinen var högre, teoretisk, företräd på och bevakad av universiteten; kirurgin var lägre, ett praktiskt hantverk, tills nyligen skrämmässigt förvaltat av Kirurgiska societeten.⁵⁷

⁵⁵ Liljestrand et al. 1960, s. 3; Rocca 2006, s. 6; Eklöf 2013.

⁵⁶ Rocca 2006.

⁵⁷ Se även kapitel 6 i denna volym.

Organiseringen av utbildningen i kirurgi var redan stadd i förändring. Den kirurgiska societeten i Stockholm hade upplösts 1797, och ”hela ansvaret för utbildningen och övervakningen av rikets kirurger [låg] på Collegium medicum”.⁵⁸ I samband med att den gamla skråorganisationens roll övertogs av Collegium medicum tillkom en ny titel, kirurgie magister. Kirurgi var dock frånvarande vid universiteten. De tre professorer i kirurgi som fanns i Stockholm sorterade direkt under Collegium medicum. Utbildningen av kirurger följde alltså ett skråmönster, med långa gesällperioder under en mästare och där prövningen avsåg hantverksskickligheten.⁵⁹ ”Kirurgerna eller fältskärerna”, skriver Sten Lindroth, betraktades ”som ett slags andra rangens medicinska hantverkare.”⁶⁰

Vid tiden för Karolinska institutets tillkomst var alltså medicine doktor och kirurg olika positioner i den medicinska yrkesekologin. Vägen till dem gick via olika utbildningar som gav olika examina och var förlagda vid olika typer av utbildningsinstitutioner. De av Collegium medicum godkända praktiserande läkarna i Sverige år 1805 fördelade sig över tre kategorier, medicine doktorer, kirurgie magistrar och sådana läkare som hade båda kvalifikationerna:⁶¹

TABELL 2.1 Praktiserande läkares kvalifikationer år 1805.

		Kirurgie magister	
		Ja	Nej
Medicine doktor	Ja	18 %	47 %
	Nej	35 %	

Efter krigsnederlaget gällde det att på samma gång höja kompetensnivån och öka antalet kirurgiskt kompetenta läkare. År 1812 stiftades därför nya regler för vilka kvalifikationer som krävdes av läkare i statlig tjänst, militär som civil.⁶² Bara de som hade såväl medicine doktors- som kirurgie magisters-examen skulle hädanefter komma i fråga för statlig tjänst. Detta var inte liktydigt med att förbjuda dem som saknade den ena kvalifikationen att

⁵⁸ Lagerqvist 1999, s. 125.

⁵⁹ Se också Lindroth 1997b, s. 418ff; Lagerqvist 1999; Eklöf 2013.

⁶⁰ Lindroth 1997b, s. 422.

⁶¹ Lagerqvist 1999, s.116. Totalt för riket, inklusive den finska riksdelens, rörde det sig om 286 individer, se Kock 1970, s. 286.

⁶² Lagerqvist 1999, s. 121.

praktisera som läkare, eftersom det för privatpraktiserande läkare inte fanns motsvarande krav. Men det viktade tärningarna till förmån för dubbelexamen, vilket också var avsikten.

Statens strävan att säkra en adekvat fältläkarkår kom därmed att sätta på spel frågor som rörde förhållanden i yrkes- och utbildningsekologin. Det gällde i än högre grad för Karolinska institutets tillkomst. Som Julius Rocca har visat syftade initiativtagarna bakom Karolinska institutet redan från första början till något mer och annat än att skapa en utbildningsanstalt för fältläkare.⁶³ De ville föra samman undervisningen av medicine doktorer och kirurger under ett tak.

Institutet fick tidigt tillstånd att bedriva undervisning i såväl kirurgi som medicin, och fick namnet Karolinska mediko-chirurgiska institutet.⁶⁴ Att institutet gavs utrymme att undervisa i medicin innebar dock inte att de fick promovera de medicinstudenter de undervisade – detta förblev förbehållet universiteten i ytterligare ett halvt århundrade.⁶⁵ De spänningar som på så sätt byggdes in i den nya konstruktionen berörde inte bara förhållandet mellan läkarskapets olika kontinenter. Motsättningen spreds till och replikerades i strider om förhållandet mellan Karolinska institutet och universiteten.

Vid sin tillkomst var Karolinska institutet något annat än ett universitet. Det byggdes uteslutande som en mediko-kirurgisk inrättning, i motsats till ett universitet med fyra fakulteter. Detta signalerade en skillnad i synen på förhållandet mellan allmän bildning och specialiserat kunnande. En filosofisk examen vid universiteten innebar tentamina i samtliga ämnen vid den lägre fakulteten, en maximalt allmän utbildning som satte gränser för graden av teknikalitet och specialisering i undervisningen – och för att komma vidare till högre fakultet var medicinstudenterna tvungna att först avlägga examen vid filosofisk fakultet, den s.k. mediko-filosofiska examen eller ”medicofilen”.

Med sin uteslutande medicinska inriktning stod Karolinska institutet följaktligen långt ifrån denna traditionella universitetskonception. Här fanns framför allt ingen lägre fakultet som kunde förse studenter med en förberedande filosofisk examen. I den mån som man tänkte sig att institutet

⁶³ Rocca 2006.

⁶⁴ Liljestrand et al. 1960.

⁶⁵ Eklöf 2013.

enkom skulle bistå i utbildningen av kirurger liknade det inte ens universitetens medicinska fakultet. Redan efter ett par år hade dock institutets mandat vidgats till att omfatta såväl kirurgi som medicin. Därmed delade man ett centralt kunskapsfält med universiteten, och detta sammanfördes samtidigt med kirurgin, vilken alltjämt sågs som ett annat och lägre kunskaps- och yrkesområde. Man befann sig i universitetets omedelbara närhet och framträdde allt tydligare som dess konkurrent.⁶⁶

Ett exempel på detta är när Karolinska institutet fick nytt reglemente 1822, som kodifierade och symboliserade den obekväma närheten mellan universiteten och institutet. Det utlöste en häftig reaktion från konsistoriet vid Uppsala universitet. Förändringarna i det nya reglementet tillkom på initiativ från Sundhetskollegium och innebar bland annat att kirurgiutbildningen blev mer krävande både vad gällde nödiga förkunskaper och utbildningsinnehållet. Detta bidrog till att förlänga studietiden för medicinarna. Än viktigare var att de därmed skulle provas i ämnen i vilka de redan examinerats vid universiteten – så att institutet de facto överprövade universitetens examinationer.⁶⁷

Genmålet lät inte vänta på sig. Konsistoriet i Uppsala, understött av Lund, menade att den ed de medicine kandidaterna avlade, att inte låta examinera sig vid andra fakulteter, gjorde att de ”därför inte utan att begå mened kunde avlägga kirurgie magisterexamen”.⁶⁸ Detta utlöste i sin tur reaktioner från motståndarsidan. I en stridsskrift av den liberale Johan Gabriel Richert kritiserades universiteten, som utmålas som ”en medeltida kvarleva, som slog vakt om privilegiesamhällets, ståndssamhällets, orättvisor”.⁶⁹ Universiteten, var kontentan av Richerts argumentering, kunde gärna läggas ned och utbildningen överföras till Stockholm. Frågan fördes upp i riksdagen. Den bildar bakgrund till 1825 års undervisningskommitté och i förlängningen till bildandet av Stockholms högskola.⁷⁰

Resonemanget ovan illustrerar hur statens strävan att ordna sjukvårdsväsendet utlöste reaktioner i såväl yrkesekologin som utbildningsväsendet. Det gav upphov till ett fält, där institut och universitet bands vid varandra utan att vara del i ett och samma utbildningssystem. Det gav också en

⁶⁶ Lagerqvist 1999.

⁶⁷ Lagerqvist 1999, s. 170.

⁶⁸ Lagerqvist 1999, s. 170–171.

⁶⁹ Richert 1822, här anförd efter framställningen i Bedoire & Thullberg 1978, s. 13.

⁷⁰ Se Bedoire & Thullberg 1978.

polariserad situation, där Karolinska institutet framträdde som universitetens motsats längs en rad parametrar: experimentell naturvetenskap mot bildning och spekulation, liberalt mot konservativt, huvudstaden mot landsorten, kirurgi mot medicin, praktisk och specialiserad yrkesutbildning mot allmän fostran av statens och kyrkans funktionärer.

Närmandet till universiteten

Redan vid bildandet var Karolinska institutet likväl universitetslikt i det avseendet att det var utrustat med professorer. Detta gällde för flera av institutet. Universiteten hade dock ensamrätt till sina examina, samtidigt som de parallella studiegångarna i medicin och kirurgi var en ständig påminnelse om att universiteten och instituten befann sig på gemensam mark. Det kom till en kompromisslösning i en ny stadga 1861, som undanröjde den långvariga motsättningen mellan medicin och kirurgi. ”Slutexamen vid läkarutbildningen blev en enda och kunde med lika gällande kraft avläggas vid universiteten som vid Karolinska institutet. Detta institut blev även sidoordnat med universiteten och ställt under kanslerämbetet.”⁷¹

Avskaffande av den särskilda kirurgiska examen innebar ”en förening mellan det praktiska kirurgiska hantverket och den då fortfarande teoretiskt orienterade medicinen”, och var i så måtto ett viktigt steg mot den moderna läkarprofessionen.⁷² Striden mellan Karolinska institutet och universiteten var dock inte bilagd. Visserligen kunde läkarutbildningens slutexamen avläggas även vid institutet, och visserligen blev man underställd kanslerämbetet, men asymmetrin kvarstod. Det dröjde till 1874 innan man fick rätt att formellt utexaminera läkare, och inte förrän 1893 fick institutets professorer rätt att rösta i valet av den kansler de blivit underställda. Först 1906 hölls den första doktorspromotionen vid institutet. ”I och med att universiteten efter 1906 inte var ensamma om rätten att kreera doktorer”, konstaterar Henrik Björck, ”bröts doktorsgradens utpekande och avgränsande karaktär”.⁷³

71 Liljestrand, Hjern & Häggqvist 1960, s. 10. Till och med 1858 hade varje universitet haft sin egen kansler. År 1859 inrättades en för de båda universiteten gemensam kansler, som valdes av konsistorierna i Lund och Uppsala. När Karolinska institutet underordnades kanslerämbetet kan detta ses som en samtidig konsolidering och förändring av det högre utbildningsfältet. Alltjämt var det dock konsistorierna i Lund och Uppsala som hade rösträtt i kanslervalen.

72 Eklöf 2013, s. 268.

73 Björck 1992, s. 25.

Från en situation där klara gränser skilde universiteten från utbildningsinstitutioner i omvärlden, blev universitetslikhet en gradfråga. Detta har stor betydelse för de övriga institutens utveckling, och konstituerar det högre utbildningsfältet. Med sitt exempel blev Karolinska institutet en vägvisare för dem som kom efter; och mönstret för hur detta gick till, dvs. ett gradvist närmande, upprepas i de andra 1800-talsinstitutens historia.

Den institution som Karolinska institutet närmade sig var emellertid i sin tur stadd i förändring. 1852 avskaffades den akademiska jurisdiktionen och andra skråelement vid universiteten. Redan 1846 hade skråväsendet börjat upplösas med en lagändring som i ett första steg gällde förhållandena på landsbygden. Det lämnade en rest i form av städernas gillen, vilken uttrade-rades genom 1864 års lag om näringsfrihet. Att universiteten förlorade sin skrå- och korporationskaraktär var i så måtto del i en mer allmän utveckling, pådriven av liberala krafter.

I de nya statuter som universiteten fick 1852 år gavs för första gången uttryck för tanken att vetenskaplig forskning var en syssla för universitetslärare. Formuleringen var försiktig nog – den gällde först bara att professorernas föreläsningar ”böra afse lärjungarnas sjelfständiga wetenskapliga utveckling”, snarare än ett uttryckligt krav på forskning som tjänsteålig-gande – och skulle skärpas i successiva statutrevisioner.

Över tid blev alltså Karolinska institutet alltmer universitetslikt i rättigheter, anseende och styrning, samtidigt som universiteten i allt högre grad erkände värdet av specialisering, vetenskaplig forskning lika väl som utbildning av yrkesmässiga experter. De två sidorna böjdes mot varandra. Det var en utdragen process, som tog fart först under 1800-talets andra hälft och som omfattade hela fältet av institutbildningar. En faktor som var central för detta förlopp, och som behöver granskas närmare, är *examina* och den allt större betydelse de började få.

Examenssamhället och det högre utbildningsfältet

I sina examina hade universiteten en symbolisk resurs som instituten bara kunde erövra genom att efterlikna universiteten. Examina var ett kampobjekt. Det var de även i ett annat hänseende. Universitetets traditionella examina var en hämsko för den mer specialiserade undervisning som fordrades för att dana industrisamhällets experter. Just därför genomgick examensväsendet stora förändringar från 1800-talets mitt. 1853 infördes

en ny examensstadga vid universiteten, som avskaffade kravet på filosofisk examen i samtliga fjorton ämnen vid filosofisk fakultet; nu räckte det med tolv betyg i minst sex ämnen. I 1870 års examensreform minskades antalet obligatoriska ämnen till fem, och filosofie kandidatexamen infördes som grundexamen.⁷⁴ Man kan se dessa förändringar som en anpassning till en ny syn på förhållandet mellan expertis och allmänbildning.

Det tilltagande intresset för examina gällde dock inte bara dem som utfärdades av universiteten, utan var mer generellt. Man kan rent av tala om tiden efter 1800-talets mitt som *examenssamhällets* födelse, vars viktigaste enskilda element var införandet av studentexamen 1864.⁷⁵

Den politiska liberalism som utvecklades vid 1800-talets början kritiserade privilegiesamhället och ville se tillskriven status ersatt av merit. Men meritvärdering kan ske på olika sätt. Ett sådant är när rekryterande utbildningar (eller anställande organisationer) själva prövar de sökandes meriter vid *inträdet*. De sökande prövas då med avseende på sin lämplighet för just den utbildning eller anställning som avses. De antagningsprov som tillämpades vid 1600-talets kollegier och centrala ämbetsverk var exempel på detta. Samma princip gällde för antagning till universitetsstudier: professorerna förhandsprövade envar som sökte sig till deras universitet.

Med studentexamen etablerades istället en *examensburen* meritokrati. Det innebar att samtliga gymnasiestudenter fick genomgå en typ av prövning som tidigare endast gällt dem som sökt sig vidare till universiteten. Och det innebar att studentexamen tilldelades rollen som *generaliserat certifikat*. För studenterna innebar det att den avgörande prövningen av deras kunskaper försköts från intagningen vid universiteten till utgången från gymnasiet. För universitetens professorer innebar det en ny arbetsuppgift: universitetens kunskapskontroll kvarstod, eftersom det var universitetens professorer som var censorer vid studentexamen, men flyttade nu in på gymnasietts insida.

I och med studentexamen kunde alla enskilda studenter graderas efter sina betyg. Examina kom därigenom att definiera en samhällsordning i vilken avgångsbetyg fått rollen som inträdesvillkor och modern stratifieringsprincip. Det examenssamhälle som därmed tog form bidrog samtidigt till att förtäta och förändra relationerna mellan universitet,

⁷⁴ Bedoire & Thullberg 1978, s. 14.

⁷⁵ Beslut om att inrätta mogenhetsexamen fattades av K. Maj:t den 11 april 1862 och började gälla 1864. 1905 blev studentexamen också den officiella benämningen på denna avgångsexamen. Se Weibull 1968, s. 27.

läroverk och institut – och därmed till att konsolidera den högre utbildningens professionella fält.

I och med införandet av studentexamen kunde man gradera utbildningar och yrken efter huruvida de förutsatte en studentexamen, eller efter studentgruppens avgångsbetyg. Om universitetsexamina var kampobjekt så blev studentexamen ett kampmedel. För de utbildningsenheter som uppstått under institutens tidsålder erbjöd studentexamen en hävstång. Institutet började ställa samma inträdeskrav som universitetet, vilket gav en ökad likhet mellan de två institutionella formerna.⁷⁶

Läroverken påverkades i sin tur av förändringar i universitetens examina. Det fanns två typer av gymnasie- och läroverkslärare: lektor och adjunkt. Även om detta var separata anställningskategorier skilde de sig ursprungligen inte åt i termer av utbildning. Lektorn och adjunkten hade läst samma ämnen i samma omfattning. I takt med att universitetet började tillåta selektiva studiegångar, och i takt med att vetenskapen fick en ny ställning, gavs möjlighet att differentiera universitetens examina. I 1870 års examensordning ersattes magistern av doktorsgraden som högsta examen vid filosofisk fakultet. Därmed kunde gränsen skärpas mellan de redan existerande tjänstekategorierna vid läroverken, och lektorer och adjunkter fyllas med separata och hierarkiskt ordnade utbildningsbakgrunder.⁷⁷ ”Tidigare”, skriver Christina Florin och Ulla Johansson, ”hade en lektor och en adjunkt haft samma vetenskapliga grund, men på 1870-talet drogs en skarp gräns mellan lektorer och adjunkter i och med att fordringarna för fil kand examen och adjunktsbehörighet sänktes, medan blivande lektorer måste läsa ytterligare fem betyg samt skriva en självständig vetenskaplig avhandling”.⁷⁸

Differentieringen av universitetsexamina fortplantade sig därmed i en stratifiering av läroverkslärarkårens inre kategorier, som skildes åt i fråga om uppgifter (undervisning på högre respektive lägre stadier) samt arbetsomfång och belöningar (undervisningspensum respektive lön). Samtidigt skapades en viktig arbetsmarknad för universitetens alumner. Läroverken blev avrinningsområde för disputerade, vilka antingen kunde bli kvar i läroverksvärlden eller mellanlanda där i väntan på att en professur skulle

⁷⁶ Se t.ex. Florin & Johansson 2002, s. 87f.

⁷⁷ Jfr Abbott 2005.

⁷⁸ Florin & Johansson 2002, s. 166f.

bli ledig. Till detta kan läggas att flera av instituten anslöt sig till den modell läroverken tillhandahöll i fråga om institutionell form och tjänstekategorier. Läroverkskategorierna lektor och adjunkt finner vi vid Farmaceutiska institutet, Skogsinstitutet, Teknologiska institutet, Chalmers tekniska läroanstalt m.fl. institut.⁷⁹

Examenssamhället förde alltså med sig en komplex växelverkan mellan universitet, läroverk och institut. Ett resultat av detta var att instituten över tid blev mer universitetslika. Men de uppstod och formades utanför universiteten, och de olikheter som då uppkom tog de med sig in i det högre utbildningsfältet.

Institutens tjänstekategorier illustrerar detta. Vid instituten fanns alltså både lektorer och adjunkter. Där fanns professorer. Och där fanns specialbefattningar som inte hade någon motsvarighet vid vare sig universitet eller läroverk. På 1920-talet fanns vid Tekniska högskolan specialläraryrken i ämnen som teknisk kemi, bokföring, elektroteknik, skogsskötsel, fotografi, läran om verktygsmaskiner, läran om kemisk-tekniska apparater, läran om maskinelement, flygteknik, läran om värmemotorer samt gruvmätning för sommarövningar.⁸⁰ Även vid andra institut och fackhögskolor fanns den sortens befattningar: Veterinärhögskolans lärare i hovbeslag, Tandläkarinstitutets lärare i proteslära och tandreglering och Farmaceutiska institutets lärare i teknisk farmaci och författningskunskap.

Dessa lärarbefattningar är belysande för de processer vi skildrar. För det första handlade det uttryckligen om att bereda plats åt praktiker på högskolans insida, för att säkerställa anknytningen till yrkeslivet. Samma företeelse finner vi i högskolornas alla yrkes- och professionsutbildningar. För det andra är speciallärare en samlings- och restkategori som bara är speciell och särskild om man gör universitetens tjänstekategorier till utgångspunkt. Det sätt på vilket speciallärarkategorin avgränsades definierade de praktiska lärarkrafterna negativt, som de vilkas undervisningsämnen saknade relation till ämnen företrädade vid universiteten, men utan att speciallärarna kunde stöpas i någon förefintlig kategori på universitetens insida. Universiteten blev i detta hänseende riktmärken för institut och högskolor.

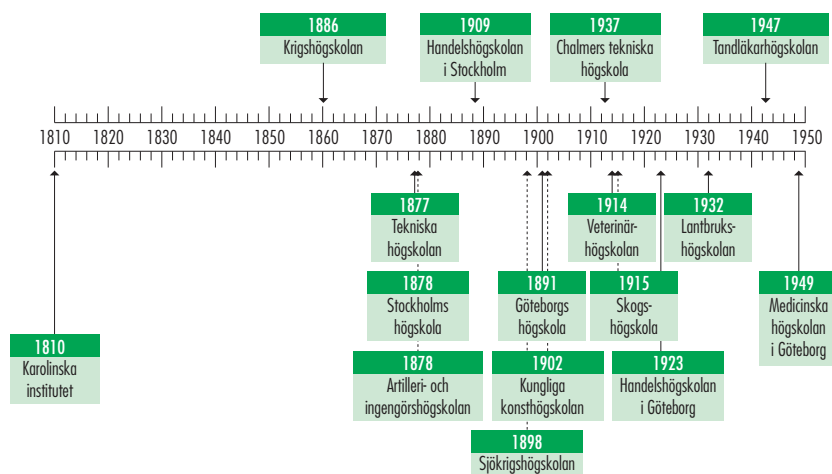
⁷⁹ SOU 1922:13, s. 59.

⁸⁰ SOU 1922:13, s. 150.

Högskolornas tillkomst

Karolinska institutet visade på möjligheten att ett institut kunde likna, vara jämförbart med och jämsställas med universiteten utan att vara ett universitet. Karolinska institutet var dessutom tidigt profilerat mot vetenskaplig forskning på ett sätt som tidigare snarast var specifikt för Vetenskapsakademien.

För de övriga instituten var situationen en annan. En lösning på problemet med deras ställning vis-à-vis universitet och läroverk blev att införa en ny beteckning – högskola. Man kunde här gripa tillbaka på modeller från kontinenten, till exempel det tyska mönstret med *Technische Hochschulen*.⁸¹ Ordet högskola var i sig inte ett nytt svenskt ord. Det hade använts redan på 1500-talet, men då syftat på helt andra skolformer.⁸² Det förekom vidare i allmänspråket i diverse sammanhang som inte hade något med det högre utbildningsfältet att göra. Men under 1800-talets andra hälft togs termen i anspråk för mer administrativa syften. Tidslinjen nedan illustrerar hur högskolan etablerades som institutionell mellanform från 1800-talets sista tredjedel:

FIGUR 2.4 Högskolor, 1810–1950.⁸³

⁸¹ Jarausch 1990, s. 17.

⁸² Se SAOB, uppslagsord "Högskola".

⁸³ Se uppslagsord "Högskola" i Nordisk familjebok 1910. Se därutöver Allard 1978; Bedoire & Thullberg 1978; Björck 2004; Hellberg 1978; Lindberg & Nilsson 1996; Lindskog 1998; Sylvan & Kuylenstierna 1918; Weibull 1991.

Högskolornas tillväxt följde på införandet av studentexamen 1864. I och med den uppstod snart frågan om en utbildningsanstalt kunde vara, eller vara jämförbar med, ett läroverk om tillträde till den förutsatte studentexamen. Artilleriläroverket, grundat 1818, döptes 1866 om till Artillerihögskolan, som i en reform 1878 delades upp i ”nya” Krigshögskolan för högre officersutbildning, och Artilleri- och ingenjörhögskolan för tekniskt orienterad officersutbildning. Och när Teknologiska institutet ombildades till Tekniska högskolan 1877 sammanföll det med att man började kräva studentexamen av de studenter som antogs till civilingenjörs- och arkitektutbildningen. Ombildningen till högskola förde i sin tur med sig anspråk på att lösgöra sig från sådana egenskaper som institut förvärvat genom att för en period stöpas i läroverkets institutionella form.

Som framgår av figurerna ovan var de nya högskolorna av två slag: å ena sidan de gamla instituten, å andra sidan de s.k. fria högskolorna i Stockholm och Göteborg. De var inbördes olika, särskilt i fråga om inställningen till yrkesförberedande utbildning. Men i båda fallen handlade det om inrättningar som till sina elever förmedlade expertis på enskilda områden och inte önskade resa krav på en allmän bildning av det slag som fordrades av universiteten.

Fältkonsolidering och kårexpansion, 1852–1960

I vår periodisering har vi bestämt det högre utbildningsfältets konstitueringsfas till tiden mellan 1810 och 1870, och dess konsolideringsfas till perioden mellan 1852 och 1960. Den överlappande tidsperioden, mellan 1850- och 1870-talen, var ett ombrytningsskede: studentexamen infördes, utbildningsväsendet systematiserades och hierarkiserades, universitetens monopol på läkarutbildning bröts, begreppet högskola introducerades, vetenskaplig forskning började i universitetsstatuterna betonas som ett mål för universiteten och ett tjänsteåliggande för dess professorer, universitetens inre organisation förändrades och instituten trädde i närmare beröring med universiteten. Utbildningen av experter hade blivit en uppgift som förvaltades inom ett högre utbildningsfält, som i sin tur börjat gravitera kring universiteten.

Åren omkring 1960 blev de nya högskolorna och de till fackhögskolor omvandlade instituten helt inlemmade i universitetssystemet. På de gamla universiteten påbörjades en expansion som accelererade under det följande årtiondet, och utbildningar som tidigare legat vid sidan av det högre utbild-

ningsfältet började röra sig mot universitetssystemet på samma sätt som instituten och högskolorna gjort före dem. Högskolornas tillkomst och utveckling från och med 1800-talets andra hälft utgör förutsättningen för detta senare händelsekomplex. Detta var en central länk i den kedja som lett till att det är via universiteten och deras lärare som de övriga professionerna reproduceras, och en avgörande faktor för universitetslärarprofessionens omvandling.

Att bli högskola var inte liktydigt med att bli jämställd med universiteten. Det innebar till exempel inte per automatik att man också fick rätt att utfärda universitetsexamina. Stockholms högskola, bildad 1878, fick examensrätt först 1904. För motsvarande högskola i Göteborg gick det visserligen fortare, men det följde inte av högskoleformen och vanns först efter särskilda uppvaktningar.⁸⁴ Man påbörjade sin verksamhet 1891 och erhöll 1893 examensrätt för filosofie kandidat-, filosofie licentiat-, teologisk-filosofisk preliminärexamen och förberedande examen för inträde i rättegångsverken – visserligen på prov och beviljad först i femårsperioder och senare i tioårsperioder, en ordning som upphörde först när Göteborgs högskola blev universitet 1954.⁸⁵

Kategorin högskola skapade således ett utrymme mellan läroverk och universitet. Den väsentliga skillnaden i förhållande till tidigare århundraden låg i att universiteten inte skildes från andra sorters enheter och utbildningar av tydliga skiljelinjer. Om det tidigare var så att en enhet antingen var eller inte var universitet, så blev det under 1800-talet alltmer en fråga om gradskillnader mellan universiteten och utbildningar i andra institutionella former.

Efterlikning kontra särutveckling

Som fallet med Karolinska institutet visar var det ingalunda så att 1800-talets universitet av alla sågs som värt att efterlikna. Likväl kom institutet att söka samma rättigheter och status som universiteten. Detta hängde samman med processer i omgivningen, med stadgandet om vilka kvalifikationer som krävdes för anställning i staten och med det faktum att dessa var knutna till universitetsexamina. För att inte alumnernas arbetsmarknad skulle bli beskuren var man nödgad att relatera sig till universiteten.

Det examenssamhälle som tog sin början på 1850-talet generaliserade det predikamentet. För de forna institutens del låg det nära till hands att

⁸⁴ Lindberg & Nilsson 1996, s. 38.

⁸⁵ Lindberg & Nilsson 1996, s. 40.

eftersträva universitetslikhet med avseende på examina. Till en början innebar det en strävan att få ge vid universiteten befintliga examina: först filosofie kandidat, därefter filosofie licentiat och som slutmål filosofie doktor. I ett andra steg växlade detta över i en ambition att skapa områdesspecifika doktorsgrader, efter mönster från och sidoordnade universitetens grader, men avgränsade till specifika expertisområden. Under 1900-talets mittersta tredjedel tillkom en rad sådana doktorsgrader: teknologie doktor (1927), veterinärmedicin doktor (1935), ekonomie doktor (1946), odontologie doktor (1949), agronomie doktor (1949), skoglig doktor (1950) och farmacie doktor (1954).

I den mån och i den takt som instituten och högskolorna började orientera sig efter möjligheten att få universitetens examensrätter ställdes de under ett isomorfitryck, dvs. man måste efterlikna universiteten för att få tillstånd att utfärda deras examina.⁸⁶ Även för universiteten hade detta viktiga konsekvenser. Av dessa har vi redan nämnt att den riktning som institutens och högskolornas strävanden här tog gav universitetet roll som måttstock och konsekurerande instans. En andra konsekvens, viktig för den fortsatta utvecklingen, var att allteftersom nya enheter blev universitetslika längs någon dimension, så expanderade och diversifierades klassen av utbildningsinstitutioner som övriga institut och högskolor kunde orientera sig mot, förhålla sig till och efterlikna. Karolinska institutet blev tidigt en sådan instans. För Farmaceutiska institutets del diskuterades till exempel på 1890-talet möjligheten att samarbeta kring undervisningen i kemi, som ett led i att förbättra, akademisera och vinna erkännande för utbildningen.⁸⁷ Tandläkarutbildningen i Stockholm har pendlat mellan självständigt institut och inkorporering i Karolinska institutet.⁸⁸ För andra kunde institutet fungera som motpol snarare än samarbetspartner. Det senare gällde Gymnastiska Centralinstitutet, vars sjukgymnastikutbildning utformades i medveten motsättning till "kemismen" vid Karolinska institutet. Ju mindre tydligt universiteten skiljs från andra utbildningsinstitutioner i det högre utbildningsfältet, desto mer tunnas deras konsekureringsmakt ut och desto mer kommer de själva att förhålla sig till detta kringland av andra institu-

⁸⁶ Powell & DiMaggio 1991. Se även Tilly 2000.

⁸⁷ Ekekrantz 1898.

⁸⁸ Se Lindskog (1998) för en framställning av tandläkarutbildningen, inklusive dess förhållande till Karolinska institutet, från tiden strax före Tandläkare-Institutets bildande 1898 till modern tid.

tioner. Tillkomsten av områdesspecifika doktorsgrader är ett exempel på detta.⁸⁹

En allt större närhet mellan universitet och institut/högskolor hade således verkningar på alla parter. Väl påbörjad hade den processen sin egen inre logik, med komponenter som efterlikning, gradvis inkorporering längs flera dimensioner och en åtföljande vidgning av den högre utbildningens spännvidd (kognitivt och i termer av kårens sammansättning).

Samtidigt stod de blivande högskolorna inför ett vägval, och det fanns starka krafter som motsatte sig en efterlikning av universiteten och istället förespråkade en särutveckling. Sådana uppfattningar fanns, som vi redan sett, företrädde på Karolinska institutet och bland de liberaler som understödde det. Något liknande finner man i de miljöer som drev på inrättandet av det som skulle bli högskolorna i Stockholm och Göteborg, som till skillnad från instituten inte koncipierades som yrkesutbildande enheter. I dessa högskolor var följaktligen trycket på efterlikning mindre. I högre grad än för övriga utbildningsenheter på det högre utbildningsfältet var vägvalet här reellt, chanserna för en särutveckling initialt större.

I såväl Stockholm som Göteborg fanns från 1850-talet krafter som verkade för etableringen av högre, vetenskapliga institutioner i respektive stad, och i båda fallen var det liberala grupper som stod bakom förslagen. Vad initiativen också hade gemensamt var att man definierade de skisserade anstalterna delvis i motsättning till universiteten. Vid 1859 års riksdag motionerade till exempel liberalen Carl Henrik Anckarsvärd om att i Stockholm inrätta ”ett slags akademi, ett universitet, om man så vill, men utan fakulteter, utan inskrivna eller examinerade elever och, vad bättre är, utan examina”.⁹⁰ På motsvarande sätt föreställde sig vid samma tid S.A. Hedlund, som lanserade idén om en högre bildningsanstalt i Göteborg, en fri akademi där studierna inte styrdes av några examina, och utan någon fast uppsättning undervisningsämnen.⁹¹ De ämnen Hedlund föreslog hade dessutom det gemensamt att de inte fanns företrädde vid universiteten. Den samlande punkten var motståndet mot universitetens examina och ”tvångsämnen”. Den allmänna bildningen stod över, och kunde befaras tränga ut,

⁸⁹ Björck 2004, s. 25f.

⁹⁰ Anckarsvärd, motion vid 1859 års riksdag, citerad efter Bedoire & Thullberg 1978, s. 16.

⁹¹ Lindberg & Nilsson 1996, s. 15.

vetenskaplig specialisering. Detta förhållande ville man inte reproducera i de tilltänkta högre bildningsanstalterna.

Avståndet till universiteten minskade emellertid när högskoleplanerna fick fastare former. Det fanns alltså grupper som beklagade att högskolan inte valt den examensfria vägen, och blivit ett Collège de Suède i den fria forskningens tjänst, men den arena man kom att verka på och de praktiker man därvid utvecklade ledde allt längre bort från den vägen.⁹²

Såväl de gamla instituten som de fria högskolorna kom på så sätt att orientera sig efter universiteten. Examinas ändrade och ökade betydelse bidrog till att göra examensrättigheter till viktiga angelägenheter för andra enheter i det högre utbildningsfältet. Från att vid seklets början ha varit ifrågasatt som otidsenlig skråorganisation blev universitetsinstitutionen på så sätt alltmer det centrum mot vilket andra enheter i det högre utbildningsfältet graviterade.

Utvecklingen vid universiteten

Skildringen ovan av det högre utbildningsfältets framväxt från 1800-talets början, och dess konsolidering under andra hälften av 1800-talet, har fokuserat på tillkomsten av enheter och institutionella former vid sidan av universiteten. Det var de som först blev bärare av ett nytt funktionslager, utbildning av industrisamhällets experter. Institutens tillkomst, tillväxt, omvandling till högskolor och gradvisa närmande till universiteten är ett dramatiskt förlopp.

Universiteten, å andra sidan, blev inte fler under samma period. Av den första och andra vågen av universitetsgrundanden återstod efter 1815 endast Uppsala och Lund. Åtskilligt var då oförändrat från äldsta tid. Universitetens inre organisering, med en lägre och tre högre fakulteter, var densamma som under medeltiden. Universitetslärarna utgjorde en korporation med egen jurisdiktion i staden, styrd av sina konsistorier, av sina rektorer, valda på korta terminer av och bland professorerna, och utrustade med en för vart universitet separat universitetskansler, också dessa valda av universitetets professorer. Professorerna var alltså den tjänstekategori som dominerade universiteten, och var den enda kategori som helt befann sig på deras insida genom

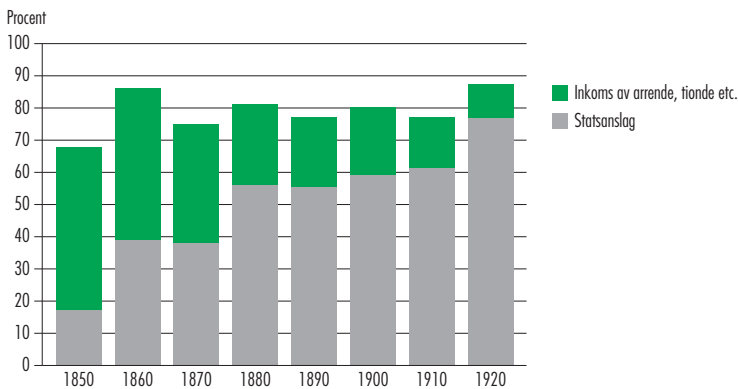
⁹² Bedoire & Thullberg 1978, s. 24ff., 33. Beträffande praktik- och arenabegreppen, jfr Danneford 2009.

att äga säte och stämma i beslutande församlingar. De förvaltade själva den donationsjord och de kronotonden som utgjorde universitetens ekonomiska bas. Magistern var högsta examen vid filosofisk fakultet, och av magistrarna förväntades examination i samtliga ämnen vid den lägre fakulteten.

Annat hade förändrats över tid, om än i långsam takt. Funktionen att utbilda kyrkans funktionärer överlades under 1600-talet med den att utbilda ämbetsmän i staten. Det följdes av en differentiering av såväl kognitiv bas som student- och tjänstekategorier.

Under det kommande seklet skulle dock förändringarna komma i snabbare takt, och vara mer genomgripande. Två förändringar är av särskild dignitet, och utgör ramverket för en hel serie andra ändringar: universitetens förhållande till staten respektive till det högre utbildningsfältet.

Om det under 1820-talet sågs som självklart – av universiteten lika väl som av statsmakterna – att universiteten var självständiga korporationer, så förvandlades de under 1800-talet i sådan utsträckning att man började tala om dem som statsuniversiteten. Det hängde i sin tur samman med att universiteten gradvis blev finansiellt beroende av staten.⁹³ Från 1830-talet började statsbidrag utgå till universiteten. Till en början stod det statliga bidraget för en mycket liten andel av de båda universitetens samlade intäkter, men som Göran Blomqvist visat växte den andelen från årtionde till årtionde.⁹⁴

FIGUR 2.5 Olika inkomstkällors andel av Uppsala universitets totala intäkter 1850–1920.

⁹³ Vi följer här i huvudsak argumentet i Blomqvist 1992.

⁹⁴ Blomqvist 1992, s. 56f.

Det allt ökande inslaget av statlig finansiering var en central randbetingelse för universitetens fortsatta utveckling. Detsamma gäller för tillkomsten av det högre utbildningsfältet. Universiteten kom därigenom att verka i en ny omgivning. Tjänstekonkurrensen ändrades som en följd av de andra högre utbildningsinstitutionernas likheter såväl som deras olikheter med universiteten. Institutet utrustades med både professorer och andra lärarkategorier, och huvudregeln var att en professorsstol inrättades om det fanns ett motsvarande ämnesområde vid universiteten. Detta var ett erkännande av universiteten som måttstock. Samtidigt bidrog det till dupliceringen av en universitetskategori på universitetens utsida – en spridning som på samma gång bröt universitetens exklusivitet och bekräftade deras ställning.

På de ämnesområden där sådan duplicering ägde rum – främst inom medicinska och teknisk-naturvetenskapliga ämnen – tillskapades en vidare krets av tjänster som aspirerande professorer kunde söka. Professorskåren och den egentliga universitetslärarkåren sammanföll inte; universitetsinstitutionen och -organisationen definierade inte med nödvändighet kårens gränser. Till detta kom att universiteten konkurrerade med instituten och högskolorna om lärar- och forskarkrafter. Den enskilde akademikern kunde jämföra löneförhållanden och arbetspensum med vad som gällde utanför den formellt enhetliga universitetsinstitutionen, och välja därefter. Närvaron av professorsbefattningar vid andra högre utbildningsenheter gav också möjlighet att bereda anställning åt forskare som företrädde heterodoxa uppfattningar. Diskrepanser mellan universiteten och deras konkurrenter kunde vidare omsättas i argument för undervisningslättnader.⁹⁵

Såväl de förändrade relationerna till staten som framväxten av ett högre utbildningsfält skedde gradvis under 1800-talet. Inom detta ramverk ägde en serie andra, inbördes förbundna förändringar rum vid universiteten. Till dem hör vetenskapens allt ökande betydelse som akademiskt kärnvärde och tjänstestrukturens utveckling.

Vetenskapen och universiteten

Utbildningen av industrisamhällets experter gällde såväl yrkesspecifik expertis som specialiserad vetenskaplig forskning. I takt med att detta funktionslager fick fäste och ökade i betydelse, ändrades uppgiftsstruk-

⁹⁵ Se t.ex. SOU 1946:81, s. 12.

turen för universitetslärarna, liksom relativförhållandet mellan de olika funktionslagren. Den värdeförskjutning genom vilken forskningen tilldelats en ny rangställning vid universiteten påbörjades vid 1800-talets mitt. Vi har redan nämnt de i detta hänseende försiktiga formuleringarna i 1852 års universitetsstatuter, liksom det faktum att forskningens roll blev alltmer framträdande med varje ny statutrevision. Från 1916 hette det att ”universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning”.⁹⁶

Som med alla förändringar av formella dokument finns det skäl att tro att statutrevisioner skett med en viss eftersläpning. Vetenskapligt orienterade universitetslärare hade det funnits sedan länge. Men deras relativa position i universitetsorganisationen förändrades, liksom deras verksamheter (vetenskapligt såväl som i ekonomiska termer). Sådana förändringar i relativpositioner kommer till stånd i kamp om resurser och erkännande, och den funktion som framför allt minskade i betydelse under denna tidsperiod var den kyrkliga. De vetenskapligt sinnade klagade över den teologiska fakultetens kvardröjande status och inflytande, en hämsko för den vetenskapliga utvecklingen. ”Man torde icke”, skrev Pehr Gellerstedt, ”kunna vänta särdeles intresse för vetenskaplig forskning hos en statskyrka med orubbligt fastställda trosdogmer”.⁹⁷ På samma sätt kunde vetenskapligt orienterade universitetsmän vända sig mot universitetets beroende av det andra funktionslagret, danandet av ämbetsmän i staten, och betona att den akademiska kårens uppgift var ”att utbilda vetenskapligt övade experter”.⁹⁸ Exempelen illustrerar hur varje funktionslager får sina företrädare – knutna till det genom intressen, tro och karriärförhoppningar – som försvarar dess prioritet över andra. I så måtto kan man förstå förskjutningen mot en större betoning av vetenskap och forskning som resultatet av en intressekamp.

På 1850-talet fanns en vetenskapspositiv, liberalt sinnad offentlighet att ta hänsyn till. Då pågick som bäst en kampanj för att lägga ned de gamla universiteten i Uppsala och Lund, och i deras ställe upprätta ett modernt riksuniversitet i Stockholm, där ju redan Vetenskapsakademien och Karolinska institutet var belägna. Inhemska debattörer, men också utländska besökare, gjorde sig lustiga över ett Uppsala som framstod som insulärt och en smula efterblivet.⁹⁹ Rapporter om lokala vetenskapliga framgångar,

⁹⁶ *Universitetsstatuterna av år 1916*, § 1, första stycket.

⁹⁷ Citerad ur Blomqvist 1992, s. 247.

⁹⁸ Blomqvist 1992, s. 251.

⁹⁹ Widmalm 2001, s. 25ff.

särskilt i form av internationellt erkända forskares uppskattning, var viktiga för att mota sådana argument. Framför allt gällde det att få till stånd ny, framgångsrik forskning.

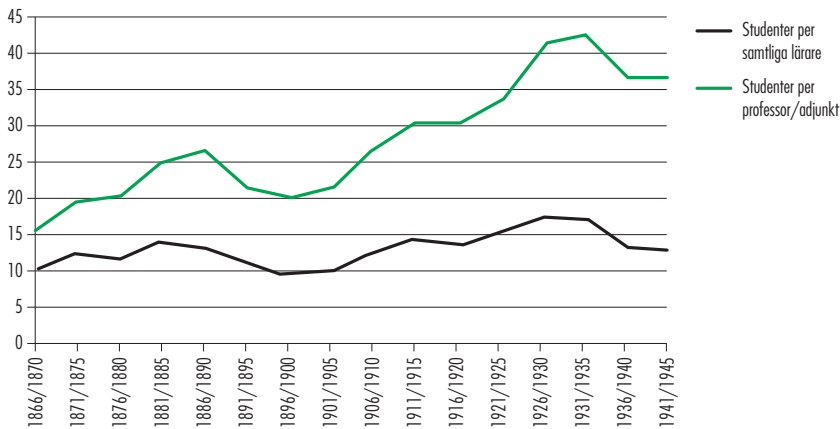
Universitetslärarkåren: expansion och sammansättning

Under hela 1800-talet var det endast de ordinarie professorerna som helt befann sig på universitetets insida: bara de hade säte och stämma i beslutande församlingar. Den egentliga kåren tillväxte, på grund av en-professorsämnen, i princip bara genom etableringen av nya discipliner eller nya subspecialiseringar som kunde utrustas med ordinarie professorer. Det systemet ställdes under förändringstryck genom kombinationen av nya uppgifter och större studentvolym.

Jörgen Weibull pekar på tre förändringar som ”åstadkommit en förändring av lärarkårens sammansättning och därmed skapat delvis nya förutsättningar för den vidare utvecklingen”: avskaffandet av universitetsadjunkturen (1877), extra-ordinarie professorers jämställande med ordinarie professorer (1909) samt universitetslektorns födelse (1958).¹⁰⁰ Weibulls sista punkt markerar i själva verket början på en ny epok i universitetets historia. Universitetslektorskategorin, och det resurstilldelningssystem som samtidigt introducerades, kan ses som en lösning på det expansions- och uppgiftsrelaterade problemknippe som universitetssystemet fått att hantera. Men denna tjänsteinnovation pekar mot framtiden, genom att den möjliggjorde en studentexpansion av dittills oanade mått och skiktade universitetet på ett helt nytt sätt. Professorsuniversitetet följdes av lektorsuniversitetet. I det här avsnittet ska vi fokusera på utvecklingen fram till andra världskrigets slut.

Mellan 1866 och 1945 växte universitetens professorskader, inklusive vakanta professorer och adjunkturen, från 107 till 140 tjänster. Det var en stark tillväxt om man jämför med årtiondena dessförinnan. Men under samma period växte studentpopulationen i Uppsala och Lund från cirka 1 700 till 5 000. Den övre, heldragna linjen i figur 2.6 visar hur student/professor-kvoten ökade över tid:

¹⁰⁰ Weibull 1968, s. 164.

FIGUR 2.6 Antal studenter per lärare i Uppsala och Lund.¹⁰¹

När studentantalet växte översattes det inte oförmedlat i en ökad arbetsbörda för den enskilde ordinarie professorn. Precis som adjunkterna under 1700-talet sattes att sköta en allt större del av undervisningen vid universiteten så komprimerades här den större studentvolymen i all huvudsak av en tillväxt av andra lärarkategorier. Tillväxten i SCB:s kategori ”övriga lärare” – mer än en fyrdubbling sett över hela perioden – håller alltså nere kvoten student/universitetslärare. Den undre, svarta kurvan i figur 2.6. visar förhållandet mellan studenterna och de samlade lärarkrafterna vid universiteten: den kvoten fluktuerade betydligt mindre, och var avsevärt lägre än den som endast upptar ordinarie tjänster. Om den enskilde ordinarie professors arbetssituation således inte nödvändigtvis utsattes för större påfrestningar, innebar det samtidigt en allt större förlitan på lärarkrafter utanför de akademiska församlingarna och i förlängningen en förändring av kårens morfologi. I grunden var detta följdverkningar av att universiteten överlagrats med en ny funktion, den att utbilda experter: direkt genom vetenskapens ökande roll, indirekt genom att de statutändringar som beredde vägen för mer specialiserad undervisning också bidrog till en studentexpansion. ”Tillväxten av tjänster”, skriver Göran Blomqvist, ”motsvarade på inget sätt vetenskapernas förändring eller behovet av lärare. Extra ordinarie professorer, docenter, laboratorer och andra svarade för en växande andel av undervisningen och forskningen”.¹⁰²

¹⁰¹ Statistisk årsbok för Sverige 1936–46.

¹⁰² Blomqvist 1992, s. 250f.

Den första stora förändringen av tjänstekategorier minskade snarare än ökade diversiteten i universitetens tjänstestruktur. 1877 avskaffades de adjunkturen som introducerats på universitetet under 1620-talet. Adjunkterna hade fyllt en viktig funktion för universitetssystemet genom att kvarhålla en pool av kandidater till ledigförklarade professurer, genom att de avlastade professorerna och var skyldiga att träda i deras ställe, samt genom de privatkollegier de höll. I samband med utarbetandet av nya statuter 1874 framfördes dock kritik mot universitetsadjunkturen. Kritikerna menade att adjunktskategorin snarast försämrade universitetens utsikter att få besätta professurer med kvalificerade personer. Tendensen var, menade reservanterna, att en adjunkt inte ville lämna sin plats för något annat än en professors stol. Var en ordinarie professor långlivad kunde en adjunkt hamna i väntrummet i många årtionden. Å ena sidan hamnade man lätt under en upplevd moralisk förpliktelse mot adjunkten, som man inte ville förbigå även om skarpare kandidater fanns till hands; å andra sidan var adjunkten ofta lika gammal som den professor som skulle ersättas.

Efter flera remissturer beslöt riksdagen att adjunkturen skulle omvandlas till extra ordinarie professorer.¹⁰³ Dessa skulle ha samma undervisningsbörda som ordinarie, utan förpliktelse att vikariera för dessa, men med något lägre lön, och utan rätt att delta i konsistoriet eller i rektors- och prorektorsvalen. Därtill skulle det skapas ett antal större docentstipendier. Eftersom omvandlingen från adjunktur till extra ordinarie professor skulle ske först efter det att adjunktens innehavare lämnat sin tjänst skulle det dröja innan den slog igenom. När den väl gjorde det innebar den att docenterna fick överta de funktioner som adjunkterna fyllt, att agera vikarie för ordinarie professor och biträda denne i undervisningen, varvid de också ålades att undervisa en timme i veckan. De extra ordinarie professorerna kom, i sin tur, i realiteten att bli lika de ordinarie till ansvar och befogenheter, och i en ny reform 1908 beslöts att de två professorskategorierna skulle jämsställas.

Till sina huvuddrag bestod under perioden mellan 1866 och 1945 universitetens tjänstestruktur av en blandning av ordinarie professorer, extra ordinarie professorer, gradvis utfasade adjunkter och docenter. Utöver de kategorierna fanns resterna efter tidigare funktionsöverlagringar. Exercitiemästarna, som tillkom när 1600-talets universitet skulle rusta adelsmän för civil och militär statlig tjänst, fanns kvar även om de överlevt sitt ändamål.

103 De många turerna och olika ståndpunkterna finns skildrade i Weibull 1968, s. 165–181.

Av större praktisk betydelse var de tjänster, också tillkomna under 1600-talet, som inrättats för att sörja för särskilda vetenskapers behov: laboratorer, observatorstjänster osv. Även amanuenser – tillfälligt anställda assistenter – befolkade universitetens periferi. Därtill avsatte sig den allt tätare relationen med läroverken i pedagogiska lektorat speciellt avsedda för utbildningen av läroverkslärare, samt lektorer i utländska språk (således med läroverkets snarare än universitetets tjänstenomenklatur). Det illustrerar hur olika funktionslager format universitetsinstitutionen, och givit upphov till en specifik kårmorfologi.

Ju längre in i 1900-talet man kom, desto mer framstod denna tjänstestruktur som dåligt ägnad att hantera ökande studentantal och tilltagande krav på vetenskaplig forskning. Det fanns ett stegrat behov av både fler *tjänster* och nya *tjänstetyper*. Den egentliga karriärstegen på universitetens insida var starkt sammanpressad, samtidigt som man för att fullgöra undervisnings- och forskningsuppgifter var beroende av arbetskraft med lös och tillfällig anknytning till universitetsorganisationen. Problemet hade två aspekter, som löpte samman i frågan om tjänstestrukturen vid universiteten. Den ena gällde den akademiska återväxten och den akademiska karriären, den andra gällde hur man skulle försörja undervisning och forskning med personal.

Bortsett från docentstipendierna var det dåligt sörjt för de första stegen i den akademiska karriären. De som förvärvade en doktorsgrad kunde inte räkna med att fortsatt verka vid universiteten. Omkring sekelskiftet 1900 fanns det fler disputerade vid läroverken än vid universiteten.¹⁰⁴ Eftersom docentstipendierna var tidsbegränsade hamnade även deras innehavare förr eller senare i en situation där de bara kunde hoppas att en tjänst blev ledig på universitetets insida, och att mer kvalificerade sökande inte fanns till hands. Man talade i samtiden om ”docenteländet”, och problemet uppmärksammades 1938 i en särskild docentutredning.¹⁰⁵ Docenternas situation blev tema även i 1945 års universitetsberedning: dess första betänkande behandlade docentinstitutionen, det andra betänkandet de akademiska lärarbefattningarna.¹⁰⁶ Problematiken med tjänstestrukturen vid universiteten var central för 1945 års universitetsberedning. I direktiven till beredningen

¹⁰⁴ Richardson 2004, s. 71f.

¹⁰⁵ Se SOU 1939:41.

¹⁰⁶ Se SOU 1946:9 respektive SOU 1946:81.

påpekades det förhållandet, att ”studentantalets ökning under de senaste årtiondena vid universitet och högskolor, proportionsvis [varit] vida starkare än ökningen av antalet universitetslärare, [vilket] framkallat ett stort behov av nya lärarbefattningar”.¹⁰⁷

Sett till undervisningens behov kunde situationen också vara pressad, eftersom undervisningsvolymen varierade mellan lärarkategorierna. Den mest omfattande undervisningsskyldigheten hade professorerna, efter 1909 utan åtskillnad mellan ordinarie och extra ordinarie professorer. Det krävdes fyra docentstipendiater för att motsvara undervisningsvolymen hos en professor. Såväl docentstipendiater som övriga docenter kunde förvisso åläggas att, som det hette, mot skäligen ersättning överta undervisning i sin vetenskap, och plikten att biträda och vikariera för professor kvarstod. Men docenterna var en tillfällig och extern lärarkraft, som man med rådande statuter inte kunde få ut stora undervisningsvolym ur.

Ingenstans i 1945 års universitetsberedning väcktes frågan om en eventuell utökning av professorernas och docenternas undervisningspensum, vilket ju hade varit ett sätt att hantera en ökad studenttillströmning. Tvärtom. För docentstipendiaterna föreslogs att de mer än vad som hittills varit fallet skulle inriktas på det vetenskapliga arbetet, och för professorerna diskuterades möjligheten att minska deras undervisningsbörda. Många professorer, hette det i utredningen, uppfattar denna ”såsom väl betungande med hänsyn till den tid, som bör stå till förfogande för deras forskningsarbete”.¹⁰⁸ Man jämförde med förhållandena vid högskolan i Stockholm, där professorernas stadgade undervisning istället var två timmar i veckan. Även om studentexpansionen utan tvekan var en viktig punkt på dagordningen, förklarade universitetsberedningens sakkunniga uttryckligen att de satte forskningens behov i främsta rummet. Det är i sig belysande för den plats som vetenskaplig forskning nu hade kommit att få vid universiteten. De lösningar man sökte skulle alltså på samma gång frigöra tid för professorernas forskning och ge universiteten bättre förutsättningar att hantera större och stigande studentvolym.

Beredningen laborerade med fyra typer av åtgärder som mötte de kriterierna. Den första var att öka antalet docentstipendier, den andra var att tillskapa nya professurer, den tredje att tillföra assistent- och amanuensbefatt-

¹⁰⁷ SOU 1946:81, s. 7.

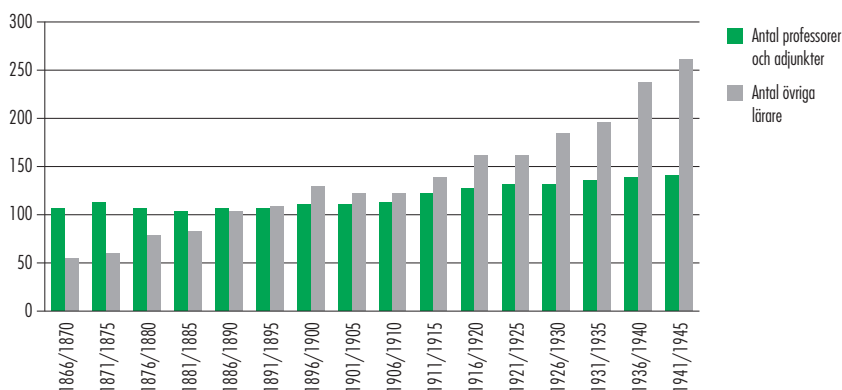
¹⁰⁸ SOU 1946:81, s. 10.

ningar. Den fjärde åtgärden var den principiellt mest intressanta, eftersom den representerade ett försök att ändra tjänstestrukturen: att skapa nya former av biträdande lärare som inte fanns i statuterna. Man prövade alla vägar, utan att dock spränga det rådande systemets ramar. Docentstipendierna blev fler, assistent- och amanuensbefattningarna ännu fler. Det blev även professorerna, med följden att åren närmast efter andra världskriget gav gynnsamma institutionella villkor för etablering av subspecialiseringar och nya discipliner – de nya professorerna skulle ju i normalfallet ha var sitt eget ämnesområde att råda över.¹⁰⁹ Likväl stod det klart att ett större antal docenter och professorer inte skulle lösa problemet med undervisningen. Professorerna var den högst avlönade, och således dyraste, kategorin och att täcka hela undervisningsbehovet med nya professorer skulle vara alltför kostsamt. Docentstipendierna förslog inte heller, givet deras lägre undervisningsskyldighet och givet beredningens eget påpekande att dessa skulle viga åt forskning.

1945 års universitetsberedning tog därför upp tråden från sin föregångare på 1930-talet, och sonderade möjligheterna att introducera biträdande lärare, ”av ungefär samma kompetensgrad som docenterna men med större undervisningsskyldighet”.¹¹⁰ I universitetsorganisationen fanns det redan en brokig samling biträdande lärare, delvis av det slaget. De hade vuxit fram ad hoc, för att möta behov i specifika ämnen vid specifika tillfällen, och efter särskild framställan till universitetskanslern. I statistiken dök de upp under samlingsbeteckningen ”övriga lärare”, den utan jämförelse snabbast växande kategorin under 1900-talets första hälft.

109 En-professorssystemet, i vilket man så att säga inte kunde ha två bidrottningar i samma kupa, hade intressanta effekter på disciplinbildningen. Totalt tillkom mellan 1946 och 1947 nitton professorer vid de båda universiteten, en ökning av universitetens samlade professorskår med 13 procent – och därmed en drivkraft mot tillskapande av nya discipliner. Som exempel kan nämnas vårt eget ämne, sociologi, inrättat 1947 i Uppsala. Torgny Segerstedt, som blev ämnets förste professor, fick välja mellan att tillträda en professur i praktisk filosofi eller en i det nya ämnet sociologi. För en analys av sociologiämnets framväxt i Sverige, se Larsson 2001. En parallell till denna utveckling ägde rum 1877, i samband med adjunkturernas avskaffande och tillskapandet av extra ordinarie professorer. Professuren i statskunskap vid Lunds universitet uppstod till exempel genom att en adjunktur i historia omvandlades till en extraordinarie professur i historia och statskunskap.

110 SOU 1946:81, s. 21. Även i den utredning som berörde inrättande av ett naturvetenskapligt forskningsråd hade framförts liknande synpunkter, se SOU 1945:48.

FIGUR 2.7 Antalet professorer och övriga lärare vid universiteten 1866–1945.¹¹¹

Kategorin biträdande lärare, som beredningen övervägde, var dock så heterogen att det var svårt att generalisera den i en enhetlig formulering. Vilken kompetens skulle krävas av innehavarna? Vilken lön skulle de uppbära? Skulle de vara anställda på livstid, eller skulle de anställas på viss tid? Hur stor skulle deras undervisningsbörda vara, vilka uppgifter kunde de anförtros?

Ställd inför dessa frågor valde beredningen en försiktig linje. Den enda egentliga tjänsteinnovation som åstadkoms var befattningen preceptor, en tillsvidareanställning närmast under professor, för vilken det krävdes höga kvalifikationer och där undervisningsskyldigheten reglerades i ett särskilt kanslerbeslut.

Vid det laget var dock en mycket större förändring på väg. I 1955 års universitetsutredning fanns en tydlig politisk ambition att expandera den högre utbildningen, och att få till stånd reformer som hanterade expansionen. Bakom ambitionerna låg en pedagogisk-psykologisk idé om ”begåvningsreserven”, och en vision hos socialdemokraterna och bondeförbundet om social utjämning. Universitetslektorns födelse ska ses i detta vidare sammanhang.

Den moderna universitetslektorn introducerades 1958, tillsammans med en ny budgetmekanism för automatisk tilldelning av resurser för undervisning. Med ett viktigt tillägg – den moderna universitetsadjunkten, introducerad 1965 – hade universiteten därmed fått den grundläggande tjänstestruktur som de alltjämt har. Därmed gavs universiteten en tjänstestruktur

¹¹¹ Statistisk årsbok för Sverige 1936, 1946.

och medelstillsdelning som förmådde hårbärgera en studentexpansion av en helt annan magnitud än vad universiteten hittills erfarit, och som samtidigt upprättade en intern differentiering där olika tjänstekategorier på universitetens insida skiktades bland annat utefter graden av forskningsinvolvering.

Utbildningen av industrisamhällets experter: funktionslager och alternativa institutioner

Ovan har vi analyserat framväxten av ett högre utbildningsfält, dess uppkomst och konsolidering, och hur det förändrat universiteten. Centralt i detta förlopp var tillkomsten av ett nytt funktionslager, det att dana industrisamhällets experter.

Expertis i denna mening omfattar såväl yrkesmässig som vetenskaplig specialisering. Den programmatiska allmänbildningen vid universiteten satte gränser för båda. För att förklara universitetens omorientering – å ena sidan den specialiserade yrkesförberedelsens väg in i universiteten, å andra sidan den vetenskapliga forskningens valörskifte från bisyssla till huvuduppgift – har det varit nödvändigt att ta vägen över det högre utbildningsfältet. Det var i universitetens omgivning, i de alternativa institutioner som tillsammans bildade ett högre utbildningsfält, som funktionen att utbilda experter först togs om hand. Det var också där, i utbildningsanstalterna från institutens tidsålder, som det upprättades ett inre samband *mellan* yrkesförberedelse och (naturvetenskaplig och teknisk) vetenskaplig forskning. Den legeringen har blivit sinnebilden för professioner.

Vår undersökning i de föregående avsnitten visar hur överföringen av detta tredje funktionslager till universiteten gick till. För det första blev instituten alltmer universitetslika i rättigheter och organisation. Till slut, som vi ska se i större detalj i kommande avsnitt, uppgick de i ett formellt universitetssystem. Funktionen flyttade in i det systemet tillsammans med sina bärare. För det andra anpassade sig universiteten efter sin nya omgivning. Med den successiva uppluckringen av examensordningens krav på allmänbildning gavs allt bättre förutsättningar att meddela specialiserad undervisning. Det segment inom universitetslärarkåren som betraktade vetenskapligt arbete som utmärkande för universiteten fick därigenom en ny position, och vetenskapens rangställning förstärktes successivt i nya statutändringar. Funktionen att utbilda experter övertogs av de äldre universiteten genom tillpassning till konkurrerande institutionella former. Denna

ömsesidiga böjning mellan institutionella former ägde rum inom ramen för en statlig systematisering av utbildningsväsendet, och under de villkor som gavs av det examenssamhälle som blev resultatet.

Den nya funktionen fick således effekter på institutionen via flera parallella kausala vägar. Motsvarande gäller för kårens omvandlingar. När instituten flyttade in i universitetet, förde de med sig en historiskt framvuxen tjänstestruktur, avpassad efter uppgiften att utbilda industrisamhällets experter. På universitetet bidrog ändrade examenskrav till en ökad studenttillströmning, som i sin tur ställde nya krav på tjänsteorganisationen. Det gällde att hitta former för att hantera ett allt större studentantal. Ett sätt att göra det var att expandera existerande tjänstekategorier som redan var på plats, dvs. anslå medel till fler professurer, docenturer, laboraturer (etc.), amanuenser och assistenter. För de fakulteter och discipliner som fick tillgång till stora volymer fasta och rörliga forskningsresurser kunde studentexpansionen hanteras på den vägen. För andra discipliner, där studentantalet steg betydligt snabbare än forskningsresurserna, var trycket i gengäld starkt på att tillskapa helt nya tjänstekategorier, med lägre lön och större undervisningsbörda. Universitetslektorn och universitetsadjunkten är resultat av detta förlopp.

Vetenskapen och universiteten II

År 1931 skickade Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA) ut en enkät till svenska teknikföretag, med frågor om hur många anställda som var sysselsatta med laboratorie- och forskningsuppgifter. På de fyrtioåtta företag som besvarade enkäten fanns 550 personer med sådana uppgifter, varav 125 betecknades som kvalificerad arbetskraft.¹¹² Detta motsvarade vid samma tidpunkt de sammanlagda lärarkrafterna vid universiteten i Uppsala och Lund, högskolorna i Göteborg och Stockholm samt Karolinska institutet. Det var ett betydande antal, även om – som sannolikt är fallet – majoriteten av teknikföretagens laboratoriepersonal hade mycket blygsamma vetenskapliga kvalifikationer.

IVA:s enkät är belysande på flera olika sätt. Resultaten pekar, till att börja med, på den viktiga roll som forskning och utveckling fått utanför utbildningsorganisationerna i det högre utbildningsfältet. De stora privata företagen, särskilt inom teknik och medicin, var viktiga alternativa insti-

¹¹² IVA 1931, anförts efter Fridjónsdóttir 1983, s. 85.

tutioner för funktionen att bedriva forskning. För det andra bildade IVA:s engagemang för industriforskningen i sig bakgrund till tillkomsten av den svenska forskningsrådsorganisationen. Även om industriföretagen hade många laboratorieanställda, och i det avseendet stod sig väl i jämförelse med andra västländer, var laboratorierna i allt högre utsträckning hänvisade till att ”vidareutveckla rön som gjorts inom större forskningsinstitut och laboratorier utomlands”.¹¹³ Det reste farhågor om att Sverige skulle halka efter i den internationella konkurrensen, och det reste frågor om vilken roll staten kunde spela för att främja långsiktig forskning på viktiga samhällsområden.

Statens finansiering av forskning vid universitet och högskolor var, menar Bo Persson, relativt blygsam ända in på 1930-talet, och tillägger att fram till dess spelade privata stiftelser en större roll.¹¹⁴ Synsättet förändrades under andra världskriget, vilket kom till uttryck i bildandet av en rad forskningsråd under 1940-talet: Tekniska forskningsrådet (TFR), Naturvetenskapliga forskningsrådet (NFR), Medicinska forskningsrådet (MFR), Jordbruksforskningsrådet (JFR) och Samhällsvetenskapliga forskningsrådet (SFR), en kommitté för byggnadsforskning (SKB) och en nämnd för atomforskning.¹¹⁵

Thorsten Nybom har beskrivit forskningsrådets tillkomst som ett formativt moment i svensk forskningspolitik. De signalerade att forskningen ryckt fram som angeläget politikområde: från ett ljust intresse från staten under 1930-talet tillmättes forskning i 1950-talets samhällsdebatt och politik betydelse som framstegets motor.¹¹⁶

Men forskningsrådets tillkomst var också indikativ för, och ett led i, den ökade närheten mellan universiteten och de till högskolor transformerade instituten från 1800-talet. Forskning om teknik, jordbruk och skogsbruk hörde exklusivt till de gamla institutens sfär, och det medicinska fältet delades av universitet och institut. Rådsorganisationen innebar en konsolidering av det högre utbildningsfältet: när forskning ryckte fram som ett prioriterat område för staten handlade det uttryckligen om att stimulera forskning som bedrevs inom en vidare krets av utbildningsenheter.¹¹⁷

¹¹³ Fridjónsdóttir 1983, s. 85

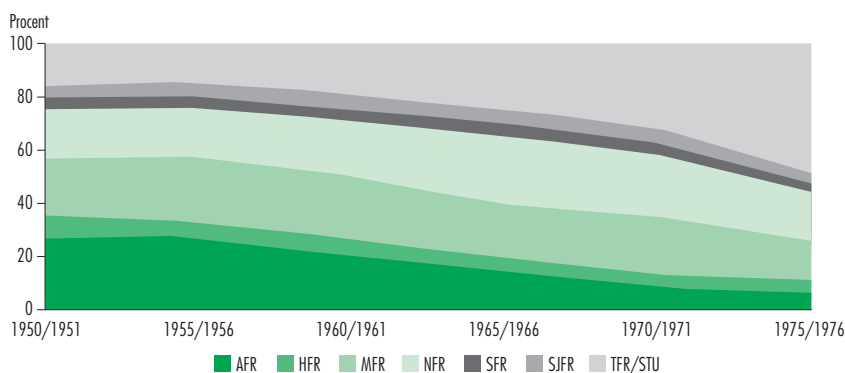
¹¹⁴ Persson 2001, s. 62. Wallenbergstiftelserna, en av de största privata forskningsstiftelserna, inrättades redan 1917.

¹¹⁵ Persson 2001, s. 63.

¹¹⁶ Edqvist 2002, s. 31; Edqvist 2003; Nybom 1997.

¹¹⁷ Beträffande forskningsrådets bakgrund och framväxt, se t.ex. SOU 1975:26; Fridjónsdóttir 1983; Nybom 1997; Persson 2001.

Eftersom staten vid det här laget stod för så gott som hela finansieringen av universiteten kunde man styra resursflödena mot ”nyttiga vetenskaper”. Alla discipliner och forskningsområden förväntades inte vara framstegsmotorer i samma mån och på samma sätt. I detta avseende accentuerades skillnaderna mellan olika vetenskapsområden över tid:

FIGUR 2.8 Enskilt forskningsråds andel av totala rådsmedel, 1950–1975.¹¹⁸

Andelsförskjutningarna mellan råden ägde rum i samband med att rådsorganisationen tillfördes större resursvolym. Omkring 1960-talets mitt – alltså vid en tidpunkt då anslaget till forskningsråden dels började stiga brantare, dels fick en allt större tonvikt på teknik, medicin och naturvetenskap – växte humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen också kraftigt, men genom ett parallellt resursflöde, nämligen studentexpansionen. För vissa ämnen kom de resurser som gjorde det möjligt att anställa lärare från ökande forskningsmedel, för andra kom de från kombinationen av en auto-

¹¹⁸ Data från SOU 1975:26.

TFR = Statens tekniska forskningsråd, som efter 1968 ersattes av STU = Styrelsen för teknisk utveckling.

SJFR = Skogs- och jordbrukets forskningsråd.

SFR = Samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

NFR = Naturvetenskapliga forskningsrådet.

MFR = Medicinska forskningsrådet.

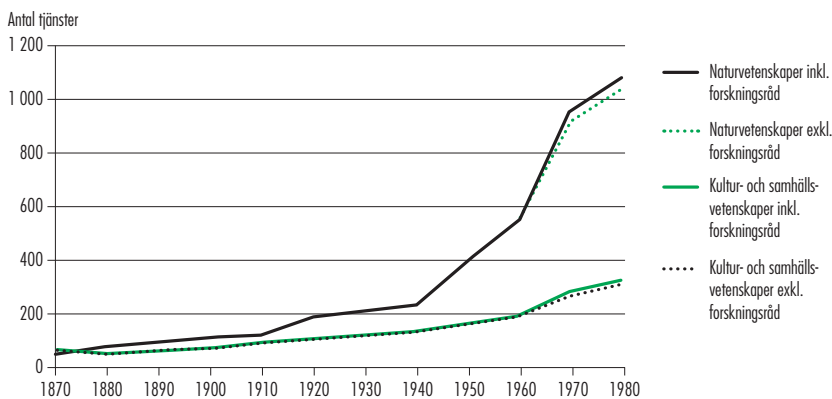
HFR = Humanistiska forskningsrådet.

AFR = Statens råd för atomforskning.

I denna och efterföljande figurer har inte tagits med den särskilda pott som avsåg AFR:s involvering i CERN.

matisk resursfördelningsmekanism och en stark studenttillväxt. Ytterligare andra ämnen fick inte del i någotdera flöde.

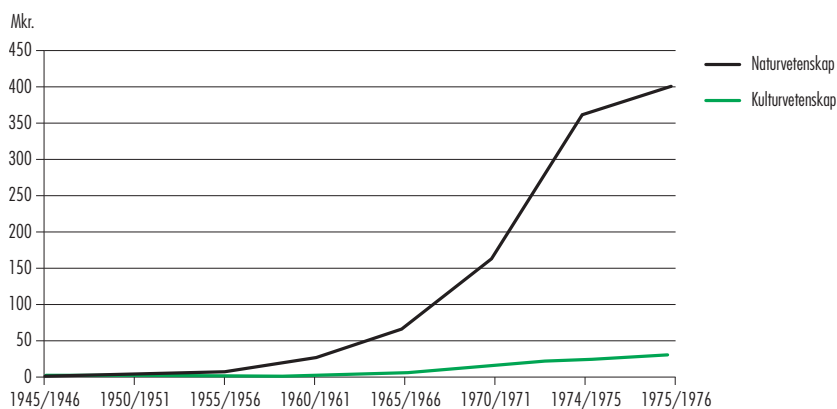
Forskningsrådets medel var inte det enda, eller det största, statliga tillskottet av forskningsmedel. Det som under andra hälften av 1900-talet kom att kallas fasta forskningsresurser, dvs. de professors- och andra tjänster där innehavarna förväntades forska i tjänst, var en betydligt större utgiftspost för staten än rådsforskningen. För att få en bild av dessa förhållanden kan man gripa tillbaka på data som Urban Dahllöf samlade in till sin analys av hur de fasta forskningsresurserna fördelats sig över natur- och kulturvetenskaper:

FIGUR 2.9 Fördelning av fasta forskartjänster, 1870–1980.¹¹⁹

Figur 2.10 visar hur tidsserien för forskningsrådets anslagstilldelning skulle se ut med motsvarande indelning. Som framgår av grafen skiljer sig ämnesgrupperna åt, oavsett om man utgår från fasta forskningsresurser eller rådsmedel. De fasta forskningsresursernas starka expansion från slutet av 1940-talet ökade, särskilt inom naturvetenskaperna, absorptionsförmågan för motsvarande ökning av rådsmedel tjugo år senare.

¹¹⁹ Data från appendix 4 i Dahllöf (1980), som bygger på uppgifter från Statskalendern. Tillskottet från forskningsråden avser endast rådsprofessorer (etc.), inte projektkostnader.

FIGUR 2.10 Forskningsrådets anslagsutveckling (löpande priser), 1945–1975.¹²⁰

Genom att olika typer av ämnesmiljöer byggdes upp med olika typer av resursflöden, fick de sina specifika förväntade kompetensprofiler, som blev ingångsvärde i framtida förhandlingar om nya resursfördelningssystem. Det problemkomplexet ligger utanför denna studies räckvidd. Vad som däremot är av omedelbar betydelse är hur försörjningen till vetenskaplig forskning, och närvaron av det kringland av organisationer som ägnar sig åt forskning och utveckling, har betingat karriärmönster och personalförsörjning vid universiteten.

Under perioden från andra världskriget till 1990-talet inkluderade forskningsfinansieringen, vid sidan av fasta forskningsresurser till lärosätena, medel från forskningsråd, sektorsorgan, privata forskningsstiftelser och den privata och offentliga sektorns FoU-verksamhet. Medel som kanaliserades till universitet och högskolor gav möjlighet för berörda institutioner att hålla en större pool av vetenskapligt kvalificerad personal knuten till sig.¹²¹

¹²⁰ Data från SOU 1975:26.

¹²¹ UHÅ-rapport 1987:19, s. 52.

Ökade forskningsresurser och en växande studentpopulation gav förutsättningar för kårexpansion, och höll kvar lärar- och forskarkrafter på universitetens insida. Men det fanns också andra mönster som bidrog till att vidmakthålla poolen av kompetenta sökande till universitetstjänster. Det viktigaste av dessa var närvaron av en pluralitet av anställande organisationer. De fungerade som avrinningsområden för disputerade, vilka senare kunde återvända till anställningar vid universiteten. Viktigast av dem var läroverken.

Universiteten, läroverken och andra organisationer

Under en period som sträcker sig från den sista tredjedelen av 1800-talet fram till mitten av 1960-talet finns det goda skäl att hänföra gymnasierna, och då i första hand de äldre läroverken och katedralskolorna, till fältet för den högre utbildningen. De utgjorde en visserligen underordnad men ändå tydligt integrerad del av fältet.

Läroverken och senare gymnasierna ansvarade för det första för studentexamen, dvs. den examen som var villkoret för att kunna skriva in sig vid ett universitet. Universiteten kontrollerade, via den roll som dess professorer hade som betygsbevakande censorer vid studentexamens muntliga prövning, gymnasiernas kunskapsnivå. Censorerna kontrollerade i praktiken också att gymnasielärarna fungerade på ett för universiteten adekvat sätt. Examens- och censorssystemet tydliggjorde den nära institutionella kopplingen mellan läroverk och universitet.

Skolämnen som historia, fysik, kemi, tyska, engelska, franska, biologi (som på universiteten motsvarades av botanik och zoologi), modersmålet (nordiska språk och litteraturhistoria), matematik samt latin och grekiska hade således sin motsvarighet på universiteten. Möjligheten för just dessa ämnens alumner att kunna bli läroverkslärare gjorde att dessa ämnen kunde växa sig stora vid universiteten. Inte minst fanns det för dem som disputerade inom skolämnena en slags garanti – framtiden som läroverkslärare var en tydlig och ganska förutsägbar yrkesframtid. Och många av dem som disputerade inom skolämnena vid universiteten kom att arbeta som lärare vid läroverken.

Det var också så att för en del som disputerat inom skolämnena utgjorde läroverk och akademi kommuniserande kärl. I en del fall kunde den unge doktor som fått docentbetyg på sin avhandling vänta in en ledig docentur eller professur som lärare inom läroverken. I andra fall kunde den som

haft sin period som docent arbeta som läroverkslektor i väntan på en ledig professur. Vi kan se talande exempel¹²² på sådana livsbanor hos ett antal svenska manliga¹²³ professorer inom humaniora och naturvetenskap¹²⁴:

122 De biografier vi redovisar är exempel som vi valt utifrån egen personkännedom. För en fullständigare bild av professorers karriärer inom humaniora och samhällsvetenskap under 1900-talets första hälft, se Dalberg 2018.

123 De få kvinnliga professorer som fanns i Sverige vid denna tid hade antingen hela sin karriär inom akademien, till exempel historikern Birgitta Odén (professor i Lund från 1965) eller kulturgeografen Gerd Enequist (professor i Uppsala från 1949), eller så blev de professorer efter ett långt liv utanför akademien (exempelvis Carin Boalt, professor i byggnadsfunktionslära i Lund från 1964). Karin Kock fick professors namn 1945 efter en blandad yrkesbana. Hon hade disputerat 1929, och blev senare docent i nationalekonomi 1933. Under 15 år, från 1918, efter sin filosofie kandidatexamen, arbetade Kock på en banks utredningsavdelning. Hon deltog i många offentliga utredningar. Kock vikarierade som professor vid Handelshögskolan i Stockholm i flera omgångar 1938–1946. Hon valde sedan en politisk-administrativ bana och blev folkhushållningsminister 1947 och blev 1950 chef för Statistiska centralbyrån. Se Jonung & Jonung 2013.

124 Exempelbiografierna nedan är hämtade från följande källor:

- 1: Harnesk, Paul (red.) (1962). *Vem är vem? 1, Stor-Stockholm*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 793;
- 2: Carl H. Lindroth, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10649>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Per Brinck), hämtad 2017-12-10.
- 3: Torvald A.M. Höjer, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14036>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Nils F. Holm), hämtad 2017-12-07.
- 4: Harnesk, Paul (red.) (1965). *Vem är vem? 3, Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 77.
- 5: Davidsson, Åke (red.) (1966). *Vem är vem? 4, Skåne, Halland, Blekinge*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 7.
- 6: *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1977*. (1976). Stockholm: Norstedts s. 68.
- 7: Prawitz, Gunnar (red.) (1944). *Vem är vem inom handel och industri?: 1944–1945*. Stockholm: Jonson & Winter s. 137.
- 8: Harnesk, Paul (red.) (1965). *Vem är vem? 3, Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge*. 2 uppl. Stockholm: Vem är vem s. 909.
- 9: Arne Müntzing, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8610>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Thomas Söderqvist), hämtad 2017-12-07.
- 10: *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1977*. (1976) Stockholm: Norstedts s. 365.

1. Gustaf Lindblad blev professor i nordiska språk vid Stockholms universitet 1956. Han föddes 1912, och disputerade i Lund vid 31 års ålder 1943. Sedan kom ett par år – 1943–1945 – som lärare vid högre allmänna läroverket i Eslöv innan han fick ett docentstipendium i Lund (1946–1952). Därefter var han lektor i Malmö några år – 1953–1955 – innan han tillträdde professuren i Stockholm.

2. Carl Lindroth disputerade 1932 vid 27 års ålder och utsågs till professor i entomologi vid Stockholms högskola 1947. Under tiden däremellan var han lektor vid Luleå läroverk (från 1937) och vid Djursholms samskola (1940–1951). 1951 utnämndes han till professor i Lund.

3. Torvald T:son Höjer disputerade i Uppsala 1935 vid 29 års ålder. Han arbetade som timlärare vid Uppsala högre elementarläroverk för flickor 1932–1946 och som sekreterare i docentutredningen 1938–1939. Han var lektor vid Djursholms samskola 1945–1950 innan han blev professor i historia vid Stockholms högskola 1950.

4. Artur Attman blev filosofie doktor 1944 i historia vid 34 års ålder och docent i historia vid Lunds universitet 1944. Han var lektor i modersmålet och historia vid folkskoleseminariet i Linköping 1945 (han var rektor där 1947–1949) och vid Hvitfeldtska högre allmänna läroverket i Göteborg 1949. Han blev preceptor vid Göteborgs högskola 1950 och var professor i ekonomisk historia vid Göteborgs universitet 1954–1977.

5. Tage Ahldén blev filosofie doktor i Lund 1937 vid 33 års ålder och docent i tyska vid Göteborgs högskola 1937. Han var åren 1938–1952 lektor i tyska språket vid Göteborgs Handels- läroverk, lärare och examinator vid Handelshögskolan i Göteborg 1948–1952 samt professor i tyska vid Lunds universitet från 1954.

6. Gerhard Bendz blev filosofie doktor och docent i latinska språket och litteraturen 1938 vid 30 års ålder. Han hade forskarstipendium 1946–1949, 1955 och 1959–1961. Han var lektor i latin och grekiska vid högre allmänna läroverket för flickor Malmö 1955–1959. Han var VD för AB C.W.K. Gleerups bokförlag i Lund 1949–1954, universitetslektor i Lund 1961–1962 och professor i klassisk filologi vid Köpenhamns universitet 1963–1972 innan han 1972 blev professor i latin i Lund.

FIGUR 2.11

För enskilda universitetsämnen var det betydelsefullt huruvida de motsvarades av ett läroverksämne. Det framgår inte minst av Thomas Kaiserfelds analys av karriärmönster i fysikämnet.¹²⁵ Sextiofem av de nittioåtta personer som disputerade i fysik under perioden 1890–1929 skulle vid någon tidpunkt under karriären arbeta vid ett läroverk. Fyrtiofem av dem hade hela sitt arbetsliv där. Detta ska jämföras med att endast åtta av dessa doktorer någon gång kom att bli professorer eller laboratorer vid något av de båda gamla universiteten. Men som illustreras av biografierna nedan fanns det även andra möjligheter för fysikdoktorerna:

7. David Enskog disputerade i fysik 1917, vid 33 års ålder. Han var adjunkt vid Nya elementarläroverket i Stockholm 1911–1912; genomgick provår vid Norra realläroverket i Stockholm 1912–1913; var extraordinarie lektor i Skövde högre allmänna läroverk ht 1913; lektor i matematik och fysik i Gävle från 1918; lektor vid Högre latinläroverket på Norrmalm 1929 för att sedan bli professor i matematik och mekanik vid Tekniska högskolan i Stockholm 1930. Han var censor vid studentexamen från 1931 och lärare i matematik och mekanik vid Sjökrigshögskolan 1933–1939.

8. Nils Ryde disputerade vid 27 års ålder i Lund 1933 i ämnet fysik och var verksam vid Fysiska institutionen till slutet av 1943. Efter två och ett halvt år som lektor vid läroverket i Landskrona tillträdde han professuren i fysik vid Chalmers 1946.

FIGUR 2.12

Fysik hörde till de discipliner som hade hemortsrätt, inte bara vid universiteten utan också vid några av de institut och högskolor som vuxit fram under 1800-talet och sedan gradvis närmat sig universiteten. Även vid dessa kunde man bli professor, och inkluderar man dem så var det i Kaiserfelds material så mycket som en tredjedel av fysikdoktorerna (tjugoåtta personer) som under sin levnad erhöll en professur eller laboratur i Sverige.

Varje universitetsämne hade sin specifika profil i fråga om vilka organisationer som hörde till dess omland. Två ytterligare exempelbiografier

¹²⁵ Se Kaiserfeld 1997.

illustrerar hur nätverket av kringorganisationer kunde se ut för discipliner med tillämpningar inom jord- och skogsbruk:

9. Arne Muntzing (1903–1984)

disputerade 1930 vid Lunds universitet, där han 1938–1968 var professor i ärftlighetslära. Åren 1929–1931 var han förste assistent vid Svenska Sockerfabriks AB:s institut för vitbetsförädling i Hilleshög. Han var avdelningsföreståndare vid Svenska utsädesföreningen och dess växtförädlingsverksamhet i Svalöv 1931–1958.

10. Åke Gustafsson (1908–1988)

var botaniker och han disputerade 1935. Han var professor vid Statens Skogsforskningsinstitut 1947–1968 och blev därefter professor i genetik vid Lunds universitet 1968–1974. Under andra världskriget arbetade han med kryptering vid Försvarsväsendets Radioanstalt.

FIGUR 2.13

I sin starkt kondenserade form illustrerar dessa biografier hur det i universitetens omgivning etablerats ett nätverk av organisationer som fungerade som stationer i universitetslärares karriärförlopp. Här ingick läroverken, som de inledande exemplen fokuserat på, men också en rad andra organisationer. Sådana *dubbelriktade* flyttmönster drar samman den högre utbildningens professionella fält. Det handlar ju här inte endast om att akademiker bereds plats på arbetsmarknaden utanför universiteten.

Vi betraktar detta som indikator på närheten mellan universiteten och andra institutionella former, inklusive läroverk, folkskoleseminarier, högskolor, fackhögskolor och forskningsinvolverade organisationer. Hit kan man också räkna arkivväsendet (för historiker, till exempel Lauritz Weibull), museer (konsthistoriker, folklivsforskare m.fl.), undervisningsanstalter som seminarier av olika slag, folkhögskolor samt förvaltningsorgan (till exempel länsskolnämnden), och ämbetsverk (till exempel Skolöverstyrelsen).

Gruppen av organisationer som ingår i detta organisationsnätverk bestäms av de funktionslager som tillförts universiteten. Funktionen att utbilda kyrkans funktionärer gav karriär- och flyttmönster mellan universitet och kyrka. Utbildningen av yrkesmässiga och vetenskapliga experter resulterade i ett nytt kringland av anställande organisationer, som för många blev mellanstationer i den akademiska karriären – i en situation där de akademiska posterna var få och växte långsamt.¹²⁶

¹²⁶ För en mer utförlig diskussion av detta problemkomplex, se Agevall & Olofsson "Universiteten och det högre akademiska ekosystemet" (kommande, 2018).

Från högre utbildningsfält till universitets- och högskolesystem

Utvecklingen under 1800-talet hade resulterat i ett högre utbildningsfält. I universitetens omgivning uppstod högre utbildningsenheter som gradvis, och längs olika parametrar, närmat sig universiteten. Likväl var det först under efterkrigstiden som de till högskolor omvandlade instituten fördes till en och samma kategori som universiteten. 1954 bildades Göteborgs universitet, genom en sammanslagning av Göteborgs högskola och den medicinska högskola som i samband med andra världskriget startats i Göteborg för att utbilda norska läkare.¹²⁷ Stockholms högskola blev universitet 1960. Ett nytt universitet i Umeå slog upp portarna 1964.¹²⁸ Då ställdes också fackhögskolorna under det gemensamma, nybildade Universitetskanslerämbetet, vilket markerar tillkomsten av ett vidare svenskt universitetssystem som enhetligt politik- och administrationsområde.

För vår undersöknings syften är denna inordning under UKÄ av betydelse på åtminstone tre sätt. För det första sker utbildningen till de klassiska professionerna därmed entydigt inom det formellt enhetliga universitetssystemet. Selektionen till professionerna och utbildningen av de professionella äger rum i universitetssystemet, varvid de slussportar som kan användas för att åstadkomma social stängning befinner sig inom universitetet. Professionernas förutsättningar för att åstadkomma social stängning beror på universitetssystemets egenskaper och inre logik, på statens kontroll och styrning, och på den förda utbildningspolitiken; med Andrew Abbotts terminologi är professionsekologin knuten till universitetets och statens respektive ekologier.¹²⁹ För det andra blir den administrativt bestämda universitetslärarkårens sammansättning mer heterogen, i och med att fackhögskolornas olika historiskt framvuxna tjänstekategorier flyttas till universitetets insida. För det tredje, slutligen, kom det nyordnade universitetssystemet att omges av ytterligare andra utbildningsenheter, såsom socialhögskolor och lärarseminarier, vilkas relation till universiteten var under omförhandling. Precis som i fallet med 1800-talets institut började dessa enheter närma sig universitetssystemet – från olika utgångspositioner, i olika avseenden och i olika grad.

Perioden som löper från det sena 1930-talet till 1960-talets mitt har

¹²⁷ Weibull 1991.

¹²⁸ Se Westin 1990. För den politiska processen, se Carlbohm 1970.

¹²⁹ Abbott 2005.

karaktär av institutionell konsolideringsfas för det högre utbildningsfältet. Framställningen nedan ger exempel på hur en gradvis konsolidering av det högre utbildningsfältet kom till uttryck i statens administration och styrning, i fackliga organisationssträvanden och i universitetens rektorskonferenser. Denna konsolidering samspelar i sin tur med det professionella landskapet, med universitetslärarkårens morfologi och med universitetens förhållande till kringlandet av andra utbildningsanstalter.

Staten och det högre utbildningsfältet

Statens intresse för universiteten och högskolorna växte i takt med statsbidragens andel av universitetens budgetar, och i takt med studentpopulationen. Intresset gällde inledningsvis utbildningen. När vi ovan behandlat studentexpansionen har fokus legat på vad den innebar internt – för universitetsorganisationen, för universitetslärarna och de åtföljande anspråken på fler professorer och andra lärare. Men samma fråga hade helt andra förtecken när den under 1930-talet behandlades i andra fora. Studenterna hade ökat i antal i hela Europa, och i den världsekonomiska krisens spår gav stegringen upphov till farhågor om att det höll på att uppstå ett ”intellektuellt och litterärt proletariet”. 1933 hölls en internationell konferens på det temat i Genève, och samma år framställde högermannen Ivar Andersson i Norrköping en interpellation i riksdagens andra kammare, om den hotande proletariseringen av akademiker och vad regeringen ämnade göra åt saken. Kunde det svenska samhället alls absorbera och bereda utkomst åt så många akademiskt skolade? En utredning tillsattes om tillströmningen till de intellektuella yrkena, och skulle således behandla utbildningen av industrisamhällets experter och deras framtida arbetsmarknad.¹³⁰ Sakfrågan, och hur den hanterades i utredningen, har sitt betydande intresse, men här ska vi till en början fokusera på en mer byråkratisk sida: utredningen behandlade universitet, högskolor, fackhögskolor och en rad andra utbildningsanstalter, vilket i sig var ett erkännande av att utbildningsenheterna från statens synpunkt hörde till samma fält. Detta fick bestående verkan genom ett av utredningens konkreta resultat: riksdagens beslut att upprätta en ordnad *universitetsstatistik*.¹³¹

¹³⁰ SOU 1935:52.

¹³¹ *Utbildningsstatistisk årsbok* 1978.

Statistikproduktion hör till den statliga kontrollens infrastruktur, och är en förutsättning för en centraliserad styrning av den högre utbildningen. Men för att en sådan ska komma till stånd fordras ett urval av vilka enheter som anses relevanta för sakområdet, och vad man vill veta om dem. Universitetsstatistikens utformning, i sig en teknisk-byråkratisk fråga, döljer i så måtto en konsekkreringsaspekt. I Kungl. Maj:ts kungörelse 13 maj 1937 (nr 224) stadgas således att följande enheter ska lämna uppgifter till universitetsstatistiken: Uppsala universitet, Lunds universitet, Stockholms högskola, Göteborgs högskola, Tekniska högskolan, Chalmers tekniska högskola, Veterinärhögskolan, Tandläkarinstitutet, Farmaceutiska institutet, Lantbrukshögskolan, Skogshögskolan, Handelshögskolan i Stockholm, Handelshögskolan i Göteborg och Gymnastiska centralinstitutet. Här kan man se en ratificering i det tysta, av att de enheter som vuxit fram under institutens tidsålder från statens synpunkt hörde till samma kategori som universiteten.

Beslutet att inkludera denna grupp av anstalter är en konsolidering av det högre utbildningsfält som vuxit fram under drygt hundra år. Samtidigt utlöste det särskilda osäkerhetseffekter och nya gränsdragningsproblematiker. Genom att universitet, högskolor och fackhögskolor här behandlades som tillhöriga samma kategori ökade diversiteten *inom* kategorin; det gavs därmed fler modellexempel som andra utbildningsinstitutioner kunde likna i större eller mindre utsträckning. Med vilka kriterier skulle man avgränsa klassen universitet och högskolor, och hur skilde den sig från andra typer av yrkesutbildning som skulle dras in i (den vidgade) universitetskategorins närhet?

Den första kungörelsen om universitetsstatistiken, KK 224 1937, följdes av en serie revisioner som vidgade kretsen av utbildningsenheter och preciserade vad man skulle samla statistik om.¹³² Jämför man till exempel 1954 års instruktion med den ursprungliga från 1937, så har listan på statistikleverantörer utökats med tjugoen utbildningsenheter. Av de utbildningar som inkluderades i universitetssystemet 1977 är det bara socionomutbildningarna som utan reservation togs upp i 1954 års lista. För en del anstalter gällde att de skulle lämna uppgifter om vissa utbildningar men inte andra. Den lärarhögskola som skulle inrättas 1956 uppdrogs att lämna uppgifter, men endast om ämneslärarlinjen och mellanskollärarlinjen, och för folkskollärarseminarierna skulle data endast samlas in om de tvååriga

¹³² Se KK 664 1946; KK 574 1954; KK 239 1956; KK 538 1958.

linjerna (som förutsatte studentexamen). På samma sätt skulle lantbruksinstitutet i Alnarp lämna uppgifter till universitetsstatistiken, men enbart om den högre mejerikursen. Det är en återspeglning av att statens intresse för dessa utbildningar så gott som uteslutande gällde studenterna. Den snävare, ursprungligen inkluderade gruppen av anstalter skulle enligt en instruktion från 1956 rapportera inskrivningsstatistik, närvarostatistik, examensstatistik, studietidsstatistik och statistik över lärartjänster. Av de nytillkomna ville man däremot bara ha de tre första uppgiftstyperna. Vi fick därmed en uppsättning utbildningar där studenterna, men inte deras lärare, tekniskt sett räknades till universitetsstatistiken.

Bestämmelserna om statistikproduktionen på universitetsområdet etablerade den statliga kontrollens och styrningens infrastruktur, även det en del i konsolideringen av den högre utbildningens professionella fält. När staten på 1930-talet tillsatte den utredning som ledde fram till en ordnad universitetsstatistik, var den omedelbara anledningen en rädsla för överutbildning och dess effekter. Sådana farhågor kunde utredningen ta loven av med argument och tillgängliga data. Utredarna beräknade att cirka 4 procent av den produktiva manliga befolkningen avlagt studentexamen, medan 2 procent avlagt akademisk eller likvärdig högskoleexamen, och tillade att sådana siffror ”icke ... verka direkt skrämmande”.¹³³

Utredarnas slutsats var således att de upplevda problem som var anledningen till att utredningen tillsattes inte handlade om en överutbildning i absoluta tal utan om den branta tillväxtkurvan och de nytillkomna studenternas andel av den totala gruppen universitets- och högskoleutbildade. I utredningens uppfattning var det reella problemet snarare att studenterna inte läste *rätt saker*, att tillflödet av studenter ströps till viktiga arbetsmarknadsnischer medan andra yrkesvägar dränktes i studenter. Här finns anslaget till senare tiders utbildningsplanering, försöken att på politisk väg få till stånd en bättre koordinering av högre utbildning och arbetsmarknad.

I den problematik utredarna då identifierade ges också ett illustrativt exempel på professionsekologins sammanflätning med statens och den högre utbildningens ekologier. Fackhögskolorna och på sista tiden även de medicinska fakulteterna hade, menade utredarna, ”närmast på grund av utrymmesbrist, men i verkligheten på grund av mer eller mindre medvetna

¹³³ SOU 1935:52, s. 10.

fackliga skydds- eller monopolsträvanden, strängt ransonerat sitt tillflöde”¹³⁴. Med en nära koppling mellan enskilda professioner och deras respektive fackhögskolor gick det att upprätta en social stängning som gav reveny för de nuvarande och framtida yrkesutövarna. Professionen kunde med andra ord kontrollera rekryteringen och utbildningen av medlemmar, och därvid reglera utbudet kvalitativt och kvantitativt.¹³⁵

Att universitetens medicinska fakulteter lyckats genomföra något motsvarande är en indikator på att deras relation till Karolinska institutet bytt karaktär från konkurrens till samarbete – inom ramen för en läkarprofession där kirurgi blivit en integrerad del, och där den statliga kontrollen och styrningen av professionen gick via ett ämbetsverk, befolkat av den egna professionen.¹³⁶ Jämför man denna situation med läroverkslärarnas är kontrasten påtaglig. Den filosofiska fakulteten stod öppen för alla som tagit studentexamen, och läroverksläraryrket hade blivit en föredragen utgång från ämnesstudierna. Tillströmningen till yrket kunde inte regleras – kvantitativt eller kvalitativt – vid antagningen till utbildningen. Man talade om ett ”extralärarelände”, och läroverkslärarna uppvaktade regeringen i akt och mening att få till stånd ett s.k. *numerus clausus* eller begränsad antagning.

Utbildningsenheternas inre organisering betingade med andra ord respektive professions möjligheter att åstadkomma social stängning. ”Härigenom”, skrev utredarna, ”uppstår bl. a. den anomalien, att medan produktionen av till exempel ingenjörer hålles tillbaka, så är produktionen av läraraspiranter ohämmad, medan det omvända hellre borde hava varit fallet.”¹³⁷

De högre utbildningsanstalterna skulle fortsättningsvis, och i en allt ökande omfattning, vara föremål för statens intresse och styrningsförsök. Men om det inledningsvis var en befarad överutbildning som gjorde att universitets- och högskoleutbildningen kom i blickfånget, så handlade det under och efter andra världskriget istället om att dels stimulera, dels styra en expansion av den högre utbildningen. Tendensen mot en expanderande högskolesektor finner man i hela västvärlden under efterkrigstiden.

¹³⁴ SOU 1935:52, s. 7.

¹³⁵ Jfr Freidson 1994.

¹³⁶ När Collegium medicum ersattes av Sundhetskollegium fick det karaktär av statligt ämbetsverk. 1878 hade Sundhetskollegium ombildats till Medicinalstyrelsen, men även detta organ dominerades av den profession man reglerade. Det stadgades att generaldirektören och fyra av de fem medicinalråden skulle vara legitimerade läkare.

¹³⁷ SOU 1935:52, s. 7.

Det fanns 201 registrerade europeiska universitet 1945; femtio år senare hade den siffran fyrdubblats.¹³⁸ I USA bidrog 1944 års Servicemen's Readjustment Act, den s.k. G.I. Bill som gav hemvändande krigsveteraner rätt till ekonomiskt bistånd för studier, till att kraftigt öka studentantalet. Sverige följer i så måtto en internationell trend. I Sverige fick den trenden sin lokala utformning genom omgestaltningen av den högre utbildningens dittillsvarande tjänste- och institutionella struktur, genom en ny tro på vetenskapen som motor i samhällsutvecklingen och genom att konsolideringen av det högre utbildningsfältet samordnades med utredningar och reformer som syftade till att bygga upp välfärdssystem, infria löften om skola, sjukvård, bostäder och sociala trygghetssystem, samt minska den sociala snedrekryteringen till högre utbildning.

Den sistnämnda punkten illustreras av den stora mängden utredningar som åren omkring andra världskrigets slut, parallellt med 1945 års universitetsberedning, tangerade utformningen av olika delar av utbildningssystemet – och där relationen till den högre utbildningen därmed kontinuerligt aktualiserades. I 1954 års lista på enheter som skulle leverera statistik finns konkreta spår av denna samtidiga utrednings- och reformverksamhet.

Från 1940-talet är således staten involverad i en ny, storskalig systematisering av utbildningsväsendet som över den kommande trettioårsperioden omformade universiteten, universitetssystemet och en stor mängd utbildningsenheter som låg utanför men graviterade mot det systemet. De två följande avsnitten berör kort hur andra enheter och processer än staten bidrog till det högre utbildningsfältets konsolidering.

Fackliga organisationssträvanden

En konsolideringsprocess av annat slag verkade på kåren genom bildandet av fackföreningar. Sveriges universitets- och högskoleamanuensers förening (SUHAF) bildades 1944 som en sammanslutning för amanuenser vid landets universitet och högskolor. Här rekryterades således medlemmar från båda typerna av lärosäten, och närheten till fackhögskolorna, de före detta instituten, märks även i fackligt-organisatoriska samarbeten, till exempel i form av att SUHAF en period köpte kanslitjänster av Sveriges

¹³⁸ Rüegg 2011, s. 3.

Civilingenjörsförbund.¹³⁹ Samtidigt var det ett specifikt segment som organiserades i SUHAF. Först 1961 gjordes ett försök att tillskapa ett förbund som inkluderade andra lärarkategorier. Det försöket strandade, och samma år grundades istället Universitetslärarförbundet (ULF). De båda förbunden gick samman till SULF först 1984.

Redan 1947 hade dock en fackföreningskonfederation för akademiker bildats, SACO. I sin historik över SACO menar Anders Björnsson att inspirationen till SACO:s bildande i stor utsträckning kom från arbetarrörelsen. Men medan industriförbundsprincipen var huvudregel i arbetarrörelsen kom SACO att anamma en horisontell organisationsprincip. Björnsson pekar på att detta närmast var en praktisk nödvändighet: karriärvägarna för många akademiker var helt enkelt oförutsägbara, och det tedde sig orealistiskt med en vertikal organisering efter arbetsplats och bransch. Kittfaktorn blev istället en ”utbildnings- och examensgemenskap”.¹⁴⁰

En konsekvens av det examenssamhälle som växte fram under 1800-talets andra hälft var att examina erbjöd hållpunkter för, och byggdes in i, organiseringen av olika typer av verksamheter. Vi har redan sett hur studentexamen blev en hävstång för 1800-talets institut, och hur samma examen användes som urvalskriterium i 1954 års lista över uppgiftslämnare till universitetsstatistiken. På samma sätt var universitetsexaminas gradvisa utsträckning till andra enheter än universiteten en viktig del i formeringen och konsolideringen av det högre utbildningsfältet. SACO organiserade ett skikt som förenades av en gemensam examenstyp, utfärdad av en specifik klass av utbildningsenheter – universiteten, högskolorna och fackhögskolorna. Även ur facklig synpunkt behandlas det vidare högre utbildningsfältet som enhetligt, vilket bidrar till dess konsolidering. Samtidigt understryks hur detta universitetssystem i vardande tilldelas en nyckelroll som gemensam nämnare och sammanhållande faktor i det svenska professionella landskapet. Universitetslärarna hade blivit en nyckelprofession, samtidigt som gränserna för kategorin universitet var under omförhandling.

¹³⁹ Fredriksson 1994, s. 7.

¹⁴⁰ Björnsson 2007, s. 49.

Akademiska rektorskonferenser

Till fältkonsolideringens organisatoriska aspekter hör även de rektorskonferenser som var föregångare till Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF). Den Svenska Akademiska Rektorskonferensen, SAR, bildades 1966 som en icke-statlig, frivillig sammanslutning. Beslutet att bilda en permanent organisation för rektorskonferenser hade sannolikt att göra med tillkomsten av den europeiska rektorskonferens, ett samarbete som börjat i begränsad skala 1948, fått allt fastare former och allt fler medlemmar för att slutligen bli en stående konferens 1964.¹⁴¹

Rektorskonferenser hade dock hållits tidigare i Sverige; det första bevarade protokollet från en sådan är från 1949.¹⁴² Det från vår synpunkt sett intressanta är hur konferensens sammansättning ändras över tid.¹⁴³ 1949 deltog rektorerna för universiteten i Uppsala och Lund samt rektorerna för de fria högskolorna i Stockholm och Göteborg. Konferensen fick därefter allt fler deltagare. 1950 tillkom Karolinska institutet och Medicinska högskolan i Göteborg, 1953 tandläkarhögskolorna i Stockholm och Malmö. 1958 deltog även ordföranden i organisationskommittén för den medicinska högskolan i Umeå, det som 1964 skulle bli Umeå universitet.

Denna gradvisa utbyggnad av deltagande enheter är, också den, en indikator på en pågående konsolidering av det högre utbildningsfältet. Den samspelar med statens gränsdragningar. I ett protokoll från 1955 finner man första gången följande definition: ”konferens mellan rektorerna vid de under överinseende av kanslern för rikets universitet stående lärosätena”. De tekniska högskolorna fördes till den kategorin 1964, i samband med upprättandet av Universitetskanslerämbetet (UKÄ).¹⁴⁴ När SAR slutligen inrättades som en permanent rektorskonferens 1966 fastställdes ledamöterna som ”rektorerna vid universiteten och de högskolor, som äger utdela doktorsgrad”.¹⁴⁵ Forskarutbildning fordrade professorer, fasta forskningsresurser. Att gränslinjen drogs just så bekräftar forskningens och den vetenskapliga skolningens nu oomstridda karaktär av akademiskt kärnvärde. Universiteten – som 1966 fanns i Uppsala, Lund, Stockholm,

¹⁴¹ Se H:son Holmdahl 2003 och Steger 1964.

¹⁴² H:son Holmdahl 2003, s. 57.

¹⁴³ Framställningen nedan bygger på Strömholms och H:son Holmdahls arbeten, publicerade i Strömholm 2003, samt Ekholm 1999 och Wieslander 1999.

¹⁴⁴ H:son Holmdahl 2003, s. 57f.

¹⁴⁵ Citerat från Strömholm 2003, s. 17.

Göteborg och Umeå – och vissa fackhögskolor kunde därmed komma i fråga för medlemskap. Karolinska institutet kunde sedan länge utfärda doktorsgrader, och merparten av högskolorna med rötter i institutens tidsålder hade utrustats med områdesspecifika doktorsgrader.¹⁴⁶

Men framför allt pågick det förändringar utanför det formella universitetssystem som nu bildats. Andra typer av utbildningsenheter flyttade in i, eller kom åtminstone närmare, det högre utbildningsfältet och skulle ett drygt årtionde efter SAR:s tillblivelse befinna sig på universitetssystemets insida. Då om inte förr fick SAR:s medlemskriterium också en annan innebörd. De enheter som infogades i universitetssystemet med 1977 års högskolereform saknade fasta forskningsresurser och forskarutbildning. Med vetenskaplig forskning som akademiskt kärnvärde innebar närvaron av högskolor utan fasta forskningsresurser och doktorander att en tydlig skiktninglinje infördes mellan två hierarkiskt ordnade strata inom universitets- och högskolesystemet. SAR behöll sitt medlemskriterium även efter 1977, varför organisationsgränsen sammanföll med hur systemet var stratifierat.

De högre utbildningsenheter som därmed hamnade utanför SAR svarade med att 1980 bilda en egen sammanslutning. De nya högskolornas rektorskonvent (NHR), som var en utbyggnad av samarbetsmöten mellan föreståndarna för de universitetsfilialer som skapades vid tiden för SAR:s tillkomst. Relationen mellan de två parallella rektorskonferenserna är indikativ för universitetssystemets fortsatta utveckling. Även om de båda rektorskonferenserna internt var heterogena, delade respektive organisations medlemmar en uppsättning intressen som ytterst gick tillbaka på de relativpositioner som tillgången till forskning och fast forskningsorganisation gav upphov till. Konferenserna samlade med andra ord enheter med mycket olika förutsättningar och intressen, där intressena dessutom föll på olika sidor av partipolitiken. Socialdemokraternas regionalpolitiska ambitioner var de nya högskolornas förutsättning, vilket från de etablerade universitetsheterernas synpunkt var ett hot om uttunning av universitetssystemets resurser.¹⁴⁷

Snart utvecklades dock samarbete mellan de båda rektorskonferenserna.

¹⁴⁶ En del gamla enheter föll utanför definitionen. Det gällde till exempel Gymnastiska centralinstitutet, som 1966 bytte namn till Gymnastik- och Idrottshögskolan och vars verksamhet då renodlades till utbildning av gymnastiklärare.

¹⁴⁷ Jfr Strömholm 2003 och Ekholm 1999.

1983 enades man om att observatörer från den ena konferensen skulle närvara vid den andra konferensens sammanträden. 1992 bildades Sveriges högskoleförbund (SHF), som en mer stadigvarande form för samarbete mellan de respektive konferenserna; 1996 gick de två rektorskonferenserna samman i det gemensamma SUHF och upplöstes som separata organisationer. Detta förlopp kan ses som en ny integrations- och konsolideringsprocess, där de enheter som infogats i universitetssystemet 1977 även reellt blev successivt inlemmade i den krets av utbildningsenheter som blivit del av universitetssystemet på 1960-talet.

Här går vi dock händelserna i förväg. Det som så småningom blev de nya högskolorna betraktades vid andra världskrigets slut inte som tillhöriga det högre utbildningsfältet. De skulle under de följande årtiondena, genom systematisering av den högre utbildningen i återkommande statliga utredningar, först få en mellanställning och sedan integreras i universitetet. Här liknar processen den som fackhögskolorna genomgick, men skillnaderna är lika påtagliga. Carl-Gustaf Andrén beskriver det som framväxten av två olika modeller för expansion av den högre utbildningen:

Den ena fullföljde traditionen med forskning och undervisning som bas för ett nytt universitet, en ny högskola eller nya ämnes- och fakultetsområden vid befintliga läroanstalter. Denna modell kom i fortsättningen att styra utbyggnaden av framför allt de specialinriktade områdena medicin, odontologi, ekonomi och teknologi. Den andra modellen innebar en satsning på högskolor med uppdrag att bedriva enbart grundläggande utbildning inom de filosofiska fakulteternas ämnesområden. Till skillnad från den första modellens enheter gavs dessa inte egna fasta forskningsresurser.¹⁴⁸

Åren efter andra världskriget, den tid till vilken Andrén förlägger den första modellen, hade forskning sedan flera akademikergenerationer blivit ett för universiteten definierande drag. Den andra modellen – med högskolor utan forskning, med ursprung i 1960-talet – blir mot den bakgrunden inte bara en skiktninglinje utan också en anomali som måste beredas plats i en ny formulering av förhållandet mellan forskning och undervisning. Det högre utbildningsfältet hade fått nya förutsättningar och en ny dynamik.

¹⁴⁸ Andrén 2013, s. 26.

Det konsoliderade högre utbildningsfältet och massuniversitetet: nya förutsättningar och ny dynamik

Det högre utbildningsfältet, sådant det vuxit fram under 1800-talet, befästes i sina konturer innan det 1964 formaliserades och konstituerades som ett statligt-administrativt universitetssystem. Det gav ny gestalt åt universitetslärarkåren. Professorsuniversitetet började efter hand och gradvis ersättas av lektorsuniversitetet – något som vi strax återkommer till. Fackhögskolorna hade professorer och andra lärarkategorier av universitetstyp, men härbargerade också andra, ”speciella” lärarkategorier som historiskt formats av de specifika utbildningsuppgifterna. När dessa enheter överfördes till en administrativt definierad domän för högre utbildning bidrog det till en diversifiering av kåren. Den profession som sprungit ur den gamla korporationen, och som ärvt dess inre sammanhang, ceremonier och symboler, definierades inte längre av det äldre universitetets institutionella form.

Även relationen mellan universitetet och det professionella landskapet hade omgestaltats.¹⁴⁹ Professionsutbildning hade blivit ett självklart inslag i universitetssystemet, och en yrkesutbildnings närvaro i universitetssystemet markerade yrket som tillhörigt en särskild kategori. De klassiska professionerna (läkare, jurist, arkitekt, veterinär, civilingenjör m.fl.) definierades som ”prestigeutbildningar”, i motsats till examina från filosofisk fakultet.

En annan grupp enheter för yrkesutbildning, som dithills inte betraktats som universitetslika eller tillhöriga det högre utbildningsfältet, började också gravitera kring det nya universitetssystemet i vardande. De sammanfaller i huvudsak med vad man i 1960-talets anglosaxiska professionsforskning kallade semiprofessioner: yrken som liknade de äldre professionerna i vissa men inte alla avseenden.¹⁵⁰ Hit hörde lärare, socialarbetare, sjuksköterskor, bibliotekarier m.fl. yrken.¹⁵¹ Precis som under 1860-talet inleddes omkring 1960-talet en process där utbildningsenheter skiftade institutionell form till

¹⁴⁹ Se Olofsson 2011 och Olofsson 2013. Jfr även Bengt Gesser i SOU 1971:61.

¹⁵⁰ Jfr bidragen i Etzioni 1969. Termen semiprofession har dock en förhistoria som kampmedel och marknadsföringstrick. När de amerikanska community colleges på 1920-talet sökte en ny nisch, vid sidan av att förbereda grundstudenter för fyraårigt college, så lanserade Leonard Vincent Koos tanken att en stor mängd yrken kunde föras med en college-utbildning och presenteras som just semiprofessioner. Jfr Koos 1924, samt analysen av hans initiativ i Brint & Karabel 1989.

¹⁵¹ Jfr Olofsson 2011; Olofsson 2013.

högskola. Vi fick lärarhögskolor i Stockholm 1956, i Malmö 1960, i Göteborg 1962. Övriga lärarseminarier blev högskolor 1968. Socialinstituten blev socialhögskolor 1964. Journalistinstituten i Stockholm och Göteborg blev båda högskolor 1967, och Bibliotekshögskolan i Borås tillkom 1972.

Med titeln högskola följde inte en plats på universitetssystemets insida. De nyssnämnda högskolorna skulle förbli utanför det fram till 1977 års högskolereform. Men under trycket från den systematisering av utbildningsväsendet som präglade 1960-talet blev frågan om deras hemhörighet aktualiserad. Stora universitetsutredningar tillsattes 1955, 1963 och 1968. I den sistnämnda utredningen, som ledde fram till 1977 års reform, arbetade man redan med ett vidgat högskolebegrepp.¹⁵² Att flera utbildningar i ett tidigare skede hamnade i universitetssystemets gränsland har vi redan berört i diskussionen om universitetsstatistikens organisering. Vad som i än högre grad bidrog till att luckra upp systemets gränser var de nya tjänstekategorier och resursallokeringsmekanismer som introducerades på universitetens insida, och den dynamik som dessa bidrog till att skapa och förstärka.

Bara tio år efter universitetslektorns tillkomst 1958 kände Jörgen Weibull igen den som en av tre förändringar i universitetens tjänstestruktur som i grunden förändrat universiteten. Konstruktionen löste många problem. Inträdeströskeln för tillsvidareanställning vid universiteten sänktes betydligt; av lektorn krävdes endast doktorsgrad.¹⁵³ Det skapade möjligheter för unga doktorer att få insteg på lärosätena, och förlängde den sammantryckta karriärstegen vid universiteten. Vidare gav lektorskonstruktionen universiteten helt nya förutsättningar att hantera ett ökande studentantal. I jämförelse med professorerna fick man av lektorerna, med deras större undervisningsbörda och lägre lön, ut ungefär fyra gånger så många undervisningstimmar per satsad miljon. En annan innovation som verkade i samma riktning, införd 1960, var det automatiska resursfördelningssystemet, den s.k. automaten. Undervisningsbudgeten vid universiteten bestämdes, ända ned på institutionsnivå, av studentantalet. Det gav en betydligt större följsamhet: om ett ämne växte i popularitet stegrades de tillgängliga resurserna i motsvarande grad.

¹⁵² Andrén 2013, s. 36. Se också Lindensjö 1981.

¹⁵³ "I fråga om kompetenskraven", skriver Andrén, "ansåg många remissinstanser [till 1955 års universitetsutredning] att utredningens krav var för låga. De föreslog istället att docentkompetens borde krävas" (Andrén 2013, s. 195). Det var den linje som var förhärskande i 1945 års universitetsutredning, och gav upphov till precepturerna.

Lektorernas andel av den fast anställda personalen ger en fingervisning om studentexpansionens tyngdpunkter. Från 1958 till 1963 var lektorn så gott som frånvarande på teologisk och juridisk fakultet. Vid den medicinska fakulteten utgjorde de 7 procent 1958, och steg med en enstaka procent från år till år, så att var åttonde fast anställd vid fakulteten var en lektor 1963. Den stora ökningen hamnade inom humanistisk och naturvetenskaplig fakultet, dvs. i vad som fram till 1956 varit filosofisk fakultet. Särskilt inom den humanistiska fakulteten – som då, fram till 1964, inkluderade samhällsvetenskapen – blev lektorernas närvaro snabbt påtaglig. Under de få åren från 1958 till 1963 ökar andelen lektorer från 18 till 39 procent. Var fjärde fast anställd lärare vid naturvetenskaplig fakultet var lektor 1963.

Lektorn och automatiken hade även andra följder. Till dels handlade det om följdverkningar av vad konstruktionen var avsedd att underlätta: ett ökande studentantal vid universiteten. Med en större följsamhet i resursfördelningen, och med introduktionen av lektorn, blev studentexpansionen under 1960-talet brantare och mer dramatisk än under tidigare perioder. Det innebar en betydande ökning av administrationen, när detaljerade underlag skulle tas fram för att styra resursströmmarna rätt.¹⁵⁴ Det skulle i det långa loppet inte varit möjligt utan en utbyggnad av de administrativa funktionerna, både vid de enskilda universiteten och i den statliga kontrollmyndigheten. Med 1964 års universitetsreform utrustades universiteten med förvaltningschefer – som från 1968 deltog i SAR:s möten – och Universitetskanslerämbetet föddes som en fullt utrustad statlig byråkrati, i motsats till en av universitetslärarkåren vald enskild universitetskansler. En andra effekt av expansionen var att den löst anknutna personalen, amanuenser och assistenter, fick en stark tillväxt. I de snabbast växande ämnena fanns inga möjligheter att rekrytera disputerade lektorer i en utsträckning som motsvarade studenttillströmningen, även om de ekonomiska resurserna svällde i proportion till studentantalet.¹⁵⁵

Vid sidan av de organisatoriska följder som expansionen förde med

154 Se Hjerdt-Goscinski, Nilsson & Norman (1978) för beskrivningar av det administrativa arbetet med att producera det nödvändiga underlaget.

155 I särskilt expansiva ämnen, till exempel sociologiämnet under 1960-talet, fick amanuenser och assistenter rekryteras bland grundstudenterna. Licentiatexamen räckte för lektorer, och extra lektorat tillsattes av prefekterna. En beskrivning av de former som den snabba expansionen av sociologiämnets lärarkår tog sig i Lund från 1958 och fram till början av 1970-talet finns i Olofsson (2015), s. 174–180.

sig uppstod frågor om hur lektorskategorin förhöll sig till föreställningen om forskning som akademiskt kärnvärde. Universitetslektorerna var, med Carl-Gustaf Andrén formulerings, ”forskarutbildade lärare utan forskningsuppdrag”.¹⁵⁶ Undervisning var huvuduppgiften. Utredningens, och propositionens, formuleringar öppnade för en omtolkning av förhållandet mellan forskning och undervisning: ”universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning, *men därmed är ingalunda givet att denna dubbla uppgift bäst fylles genom att den i lika mån återspeglas i arbetsuppgifterna för varje enskild befattning*.”¹⁵⁷ Det som föreslogs var således en arbetsdelning mellan forskning och undervisning, som givet forskningens status också innebar en stratifiering av kåren.¹⁵⁸ Professorerna hade därmed gått från att vara den enda lärarkategorin helt på universitetens insida till att bli det översta skiktet i en differentierad tjänstestruktur. Grundfiguren i utredningens argument kunde utsträckas och stegvis ges nya tillämpningar: om det inte var nödvändigt att forskning och undervisning samsades i samma person, kunde man tänka sig att även lärare utan forskarutbildning kunde beredas plats vid universiteten. Därmed var vägen stenlagd för universitetsadjunkten, ett resultat av 1963 års universitetsutredning och införd som fast tjänst 1965.

Ett annat resultat av 1963 års universitetsutredning var beslutet att inrätta universitetsfilialer, med start 1967/68: Karlstad som filial till Göteborgs universitet, Linköping till Stockholms universitet, Växjö och Örebro till universiteten i Lund respektive Uppsala. Det sammanhänge omedelbart med den studentexpansion som lektorerna och automatiken bidragit till att underlätta. I samtiden talade man om en ”avlänkning” av studenttillströmningens stötvåg och om ”humanistöverskottet”.¹⁵⁹

Det innebar också en ytterligare uttänjning av det argument som användes för införandet av lektorer. Vid filialerna skulle enbart bedrivas grundutbildning. Inga fasta forskningsresurser avsattes till dem, varför de inte kunde utrustas med professorer. Lektorerna, vars existens ursprungligen motiverades med hänvisning till att de ingick i en universitetsintern arbetsdelning som också sörjde för den vetenskapliga forskningen, blev i realiteten – med undantag från enstaka oavlönade docenter – de veten-

¹⁵⁶ Andrén 2013, kapitel 5.

¹⁵⁷ Proposition 1958:104, citerad ur Andrén 2013, s. 197. Kursivering tillagd.

¹⁵⁸ Lektoraten var dock högre avlönade än docenturerna.

¹⁵⁹ Se Murray 1988 samt Fasth 1980 för analyser av filialernas tillkomst respektive verksamhet.

skapligt högst meriterade lärarkrafterna vid filialerna. Formellt kunde man visserligen hävda att filialerna alltså var del av sina respektive universitets inre arbetsdelning, men här var det fråga om enheter som låg avsides moderuniversiteten och som för det löpande arbetet skötte sig själva. Om principen om en arbetsdelning mellan forskning och undervisning de facto kunde utsträckas till att gälla undervisningsorter, kunde man då inte även tänka sig att bereda plats på universitetssystemets insida för självständiga högskoleenheter som inte tilldelades några forskningsuppgifter? Den tankegången fullföljdes i 1968 års universitetsutredning.

U 68 gavs ett brett mandat, och behandlade all postgymnasial utbildning inom ramen för ett mycket vidare högskolebegrepp än vad man dittills räknat med. Den resulterade i 1977 års högskolereform, som till universitetssystemet förde utbildningen av lärare, förskollärare, fritidspedagoger, arbetsterapeuter, laboratorieassistenter (numera biomedicinska analytiker), sjuksköterskor, bibliotekarier m.fl. yrken. Dessutom infogades vad som nu blev de konstnärliga högskolorna.

I den nya högskolelag som började gälla 1977 fastslogs i andra paragrafen att ”utbildningen inom högskolan skall bygga på vetenskaplig grund”; samtidigt stadgades att de enheter som inkluderades inte skulle ha fasta forskningsresurser. Även om lektorn, adjunkten och filialerna hade etablerat möjligheten av såväl tjänster som lärosäten utan forskning, så var den häri inbyggda spänningen påtaglig. Som en del i U 68:s arbete tillsattes en särskild arbetsgrupp, med uppdrag att utreda vad som i direktiven kallades utbildningens ”forskningsanknytning”.¹⁶⁰ Bara i en situation där person-sambandet mellan forskning och undervisning brutits uppstår ju frågan hur utbildningen ska anknytas till forskning.

Konsekvenserna av dessa inbördes förbundna förändringar kan sammanfattas i fem punkter. För det *första* stratifierades såväl tjänstekategorier som lärosäten efter graden av forskningsinvolvering. Inom kåren finner vi lärare som forskar i tjänsten (professorer och docenter), lärare som gått forskarutbildning men inte har forskning i sina tjänster (lektorer) och lärare som inte är forskarutbildade (adjunkter). Lärosätena får i sin tur sin karaktär av den speciella kompositionen på den egna lärarkåren. Vid de nya regionala

¹⁶⁰ Även om termen forskningsanknytning uppfanns i anslutning till 1968 års universitetsreform så var det sakligt sett detta som diskuterades redan inför den reform som skapade lektorn. Se Andolf 1975; Abrahamsson 1977.

högskolorna saknades professorer, och adjunkterna var betydligt fler än lektorerna. Det var en direkt effekt av att dessa, med undantag för de gamla filialerna, bildades på basis av diverse gymnasiala och eftergymnasiala lokala utbildningar. Högskolan i Gävle/Sandviken började till exempel sin verksamhet ”genom en sammanslagning av de redan existerande verksamheterna Lärarhögskolan och Förskoleseminariet i Gävle och en yrkesteknisk högskoleutbildning, YTH-stål, som etablerades som en försöksverksamhet den 1 juli 1977 i Sandviken”.¹⁶¹ På samma sätt byggdes Högskolan Falun/Borlänge på redan existerande lärarutbildning, teknisk utbildning samt på ”viss kursverksamhet, främst i samhällsvetenskapliga ämnen, med tillresande lärare från Uppsala universitet”.¹⁶² I Leif Borgerts historieskrivning över Högskolan Dalarna ges följande bild av lärarkrafterna i Falun/Borlänge under de första åren som högskola:

I lärarkåren finns såväl veteraner med vana att handleda blivande yrkeslärare i teknik-, vård- och skolsektorn som akademiker, främst samhällsvetare, med rötter i universitetens storskaliga föreläsningspedagogik och seminariets ständigt pågående diskussioner. Dessa senare kommer att samsas med lärarutbildarna i den initiala uppbyggnaden av Högskolan. Under tiden har tekniklärarna i Borlänge möjlighet att fortsatt odla sina arbetsvanor, starkt präglade av gymnasie miljön.¹⁶³

Detta ska jämföras med gruppen av enheter som befunnit sig inom universitetssystemet sedan 1964, där det fanns ett väl tilltaget professorsskikt och där lektorerna var betydligt fler än adjunkterna. Siffror för 1984, det första år för vilket SCB kan leverera data, ger en uppfattning om lärarkårens profil vid de olika typerna av lärosäten. Vid Lärarhögskolan i Stockholm gick det tio adjunkter på en lektor. (Detta var samtidigt den enda nya enhet där det alls fanns professorer. Proportionerna adjunkt–lektor–professor var 100:10:1.) För Högskolan i Kristianstad var motsvarande siffror 7:1. Proportionerna adjunkt–lektor varierar mellan de nya lärosätena – vid högskolorna i Växjö och Örebro, båda före detta filialer, gick det till exempel bara en och en halv adjunkt per lektor. Ingenstans var dock lektorerna fler än adjunkterna. Vid de gamla och nya universiteten, liksom vid fackhögskolorna,

¹⁶¹ Stymne 2002, s. 13.

¹⁶² Borgert 2013, s. 62.

¹⁶³ Borgert 2013, s. 62.

var förhållandena de omvända. Stockholms universitet hade fem gånger så många lektorer som adjunkter, och även professorerna var dubbelt så många som adjunkterna. Här är Stockholm ett extremfall, men vid alla de enheter som befann sig inom universitetssystemet före 1977 var lektorerna fler än adjunkterna, och professorernas andel var betydande.

För det *andra*: den starka betoningen av forskningens värde, i kombination med att den inte förekom överallt i högre utbildning, strukturerade såväl fältets kamper som de argument som användes i dem. Avsaknaden av forskning vid de nya högskolorna kunde till exempel, givet forskningens ställning som för universiteten definierande egenskap, användas som argument i försök att motverka deras tillkomst och för att begränsa resursflödet till dem. Men samma akademiska kärnvärde kunde åberopas för att göra gällande att även de nya högskolorna borde få tillgång till forskningsresurser: om det som utmärker universitets- och högskolesystemet är att man där ägnar sig åt forskning och vetenskaplig skolning, måste även dessa enheter ges förutsättningar att bedriva sådan. En motsvarande logik gäller för tjänstekonstruktionerna. Innan lektoraten införts vid universiteten var forskningens stora betydelse ett argument mot att de skulle introduceras; när de väl var införda blev den ett argument för att förändra universitetslektorernas situation så att de fick forska i tjänst.¹⁶⁴ Argumentet kunde också användas å de fast anställda adjunkternas vägnar: om forskning och undervisning ska hänga samman bör väl adjunkterna erbjudas forskarutbildning? Listan på exempel kan göras längre.

En *tredje* punkt berör förhållandet mellan universitetssystemet och det professionella landskapet. Till de utbildningsprogram som inkluderades i universitetssystemet 1977 hörde stora utbildningar som kvalificerade till yrken inom offentlig sektor, och som var av central betydelse för det välfärdsbygge som tog form under socialdemokratins långa regeringsinnehav. I den nordiska professionsforskningen används ofta termen välfärdsprofessioner för denna grupp yrken, en markering av att det var via dem som löftena om ett välfärdssamhälle skulle infrias. Välfärdsprofessionernas inkludering i universitetssystemet bildar ett fjärde funktionslager, ovanpå utbildning av kyrkans funktionärer, av ämbetsmän i staten och av industrisamhällets experter.

Genom sin avsevärda volym bidrog dessa utbildningar till uppkomsten

¹⁶⁴ Jämför t.ex. SOU 1977:63, särskilt resonemangen på s. 203ff.

av vad Martin Trow kallat massuniversitetet.¹⁶⁵ Och genom den nya anknytningen till universitetssystemet blev utbildningarna formellt likställda sådana professionsutbildning som bedrevs inom de 1800-talsinstitut som sedan blivit fackhögskolor. Precis som i fallet med fackhögskolorna föregicks den formella inkluderingen av ett gradvist närmande till universitetssystemet – många av de utbildningar som var basen för de regionala högskolorna hade bytt beteckning till högskolor under de två årtionden som föregick 1977 års reform. Likheter till trots skiljer sig inkluderingsprocessen åt i avgörande avseenden. Vid de lärosäten som kom att ingå i universitetssystemet 1964 fanns en legering mellan forskning och undervisning; de enheter som inkluderades 1977 bedrev enbart grundutbildning.

Detta leder fram till en *fjärde* punkt, som berör den nya och särskilda problematik som dessa enheter ställdes inför. Den formella inkluderingen skedde i ett slag, och utlöste stor aktivitet bland de utbildningar som skulle forskningsanknytas, men den reella infogningen i universitetssystemet var en utdragen och stegvis process. Sjuksköterskeutbildningarnas situation ger en god illustration. Fram till 1982 stod dessa under Skolöverstyrelsen, som i detalj reglerade hur många timmar som skulle läggas på vilka ämnen. När besluten om kurser och kursplaner sedan decentraliserades kvarstod andra hinder. Vårdhögskolornas lärare hade inte rekryterats på basis av akademiska meriter utan för sin förmåga att förmedla yrkesfärdigheter, och det gällde nu att uppgradera personalen till kandidat-, magister- och på längre sikt doktorsnivå. Det var kvalifikationer man själv inte kunde utdela. Vi kan från 1980-talets mitt följa ett febrilt arbete med att skapa samarbetsavtal med universiteten om godkända överbrygningskurser för vårdhögskolornas lärarkår, i discipliner som kunde ta emot dem.

Situationen var likartad för de andra utbildningar som utgjorde stommen i de nya högskolorna. Man hade att hantera det faktum att lejonparten av lärarna saknade vetenskaplig skolning. De delade också ett annat predikament, som hade att göra med tjänstestrukturen. När 1800-talets institut omvandlades till högskolor gav man beteckningen ”speciallärare” till de lärarkrafter som inte hade motsvarigheter i universitetens dåvarande organisation. Vid tiden för 1977 års universitetsreform hade ett annat tjänsteraster etablerats. Universitetslärarkåren var stratifierad efter vetenskaplig kompetensnivå, med professorer överst, lektorer i mitten och adjunkter

¹⁶⁵ Trow 2010.

längst ned. Det gav ett uttömmande tjänstekategorisystem i vilket också nytillkomna enheters lärare lätt kunde tilldelas ett platsvärde: till skillnad från ”speciallärare” definierades ju adjunkten av frånvaron av en kompetens. Lärare i de infogade utbildningarna, som anställdes under en annan institutionell regim för att lära ut specifika yrkesfärdigheter, blev adjunkter i universitetssystemet.

Som en *femte* och avslutande punkt måste betonas hur allt detta gav de grundläggande förutsättningarna för universitetssystemets fortsatta öde. Efter 1977 ingick i universitetssystemet en stor grupp av formellt likställda men differentierade och hierarkiskt ordnade grupper av lärosäten. Det är denna komplexa struktur som fortsättningsvis reagerar på ny styrning och reglering, nya resursflöden och andra förändrade villkor i systemets omgivning.

Den akademiska professionen, professionerna i akademien och akademien i professionerna

Den högre utbildningen intar idag en nyckelposition i det professionella landskapet. I den historisk-institutionella analysen av den högre utbildningens professionella fält – dess uppkomst, kristallisering och omvandling – gör vi reda för den process genom vilken universitetssystemet har fått den rollen. Centralt för detta förlopp är de funktionslager som successivt påförts först universiteten, därefter det högre utbildningsfältet och slutligen universitets- och högskolesystemet. Man kan urskilja fem faser i det förloppet:

1. utbildning av kyrkans funktionärer
2. daning av ämbetsmän i staten (från 1600-talet)
3. utbildning av industrisamhällets experter (från 1810-talet)
4. utbildning av välfärdsstatens funktionärer (från 1977)
5. yrkesträning för den stora massan av kunskapssamhällets anställda (från 1990-talet).

Tillkomsten av ett nytt funktionslager innebär inte att tidigare lager försvinner. Mönstret är istället att äldre funktioner kvarstår men tilldelas annan relativ vikt när de omges av nya funktioner. Nya funktioner gör avtryck i institutionen, i uppgiftsstrukturen och i lärarkårens morfologi.

När 1600-talets maktstat växte fram fick universiteten nya uppgifter,

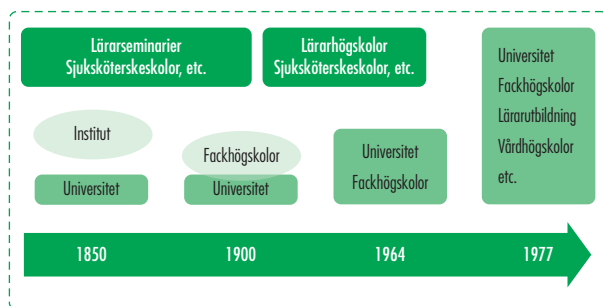
som motiverades med statens behov av ett bildat adelsskikt för militära ändamål och i den civila förvaltningen. Detta var uppgifter som hade kunnat ombesörjas i annan regi, som exemplifieras av det strandade försöket att bilda en adelsakademi. Universiteten var heller inte ensamma om att sköta om daningen av ämbetsmän: de ämbetsverk som skapades vid samma tid ordnade egna utbildningar och examinationer, skilda från universiteten. Men när sådana uppgifter fördes till universiteten ledde det till tillkomsten av nya uppgifter och tjänstetyper.

På motsvarande sätt bidrog 1800-talets behov av expertkunskap – yrkesmässig och vetenskaplig – till bildandet av institut utanför universitetets ram. Ett högre utbildningsfält tog form, där gränserna mellan universitet och institut gradvis luckrades upp, och där den ökande närheten mellan dem förändrade båda parter. Till det högre utbildningsfältets uppgiftsstruktur fogades såväl konkret yrkesförberedelse som vetenskaplig forskning. Professuren, en befattningskategori som överlevt från medeltiden, fylldes med nytt innehåll när forskning blev en allt tydligare förväntad arbetsuppgift. Institutens lärarkårer befolkades både av dem och av sådana speciallärare som krävdes för att förbereda adepterna för yrkeslivet. Rörelsen mot yrkesrelevans och specialisering fortplantade sig in i universiteten. Institutet omstöptes till fackhögskolor, fria högskolor uppstod i Stockholm och Göteborg för att slutligen omvandlas till universitet, universitetsexamina fick utfärdas av allt fler enheter, universitetsexamina blev mindre generella, universitetens studentantal växte och drev på utvecklingen mot nya typer av tjänstekonstruktioner osv. När gamla universitet, nya universitet och fackhögskolor till slut underställdes en och samma myndighet stadfästes den uppgiftsstruktur och den kårsammansättning som vuxit fram vid de enheterna.

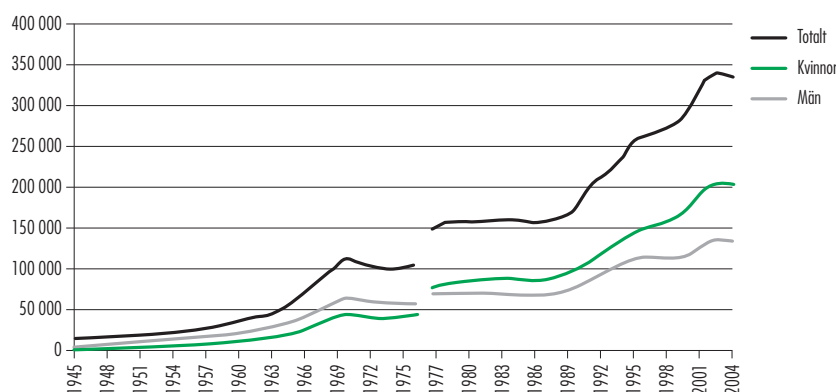
Professionernas gradvisa inkorporering i akademien framträder därmed som den enskilt viktigaste faktorn för omvandlingen till universitetssystemets och universitetslärarkårens specifikt moderna form. Professionernas inträde och expansion i akademien förändrade den akademiska professionen. För även om universitetssystemet genomgått flera stora omvälvningar sedan dess, som på sitt sätt varit mer våldsamma, så har de i några avseenden hållit sig inom de ramar som sattes vid 1960-talets mitt. Yrkesförberedande utbildning hade då fått sin givna plats i universitetssystemet. Forskning och undervisning var huvuduppgifter för universitet och högskolor, åtföljda av en tanke om att de skulle vara inbördes förbundna. Men länken mellan

uppgifterna bestod inte längre i ett personalsamband. De nya kategorierna lektor och adjunkt saknade forskning i tjänst, och adjunkterna var inte heller disputerade. Aktiv forskning var inte ett nödvändigt villkor för ett liv inom universitetet, men skiktade kåren i en högre och en lägre nivå. För den enskilde universitetsläraren gavs två olika och hierarkiskt ordnade karriärtyper, forskarkarriären och undervisningskarriären. Förutsättningarna för dessa skilde sig i sin tur efter lärosätetyp, fakultet, institution och disciplin – beroende på om de huvudsakliga resursflödena kom via student-expansion eller tillgång på forskningsmedel. Såväl universitetssystemet som universitetslärarkåren hade blivit starkt differentierade.

När nästa betydelsefulla funktion lades till universitetssystemet, *utbildningen av välfärdsstatens funktionärer*, skedde det inom den strukturen. Parallellt med att yrkesförberedelsen tog plats som ett självklart inslag i universitetssystemet påbörjades utredningar av hemvisten för andra yrkesutbildningar, inklusive sådana stora yrkesgrupper som var centrala för efterkrigstidens reformlöften om utbyggnad av utbildning, hälso- och sjukvård och sociala skyddsnät. Precis som i fallet med 1800-talets institut bedrevs utbildning för dessa yrken långt innan de trädde i närmare förbindelse med, och 1977 integrerades i, universitetssystemet. Skeendet kan sammanfattas och grafiskt åskådliggöras med följande enkla modell:

FIGUR 2.14 Modell över professionsutbildningarnas inkorporering i universitetssystemet.

FIGUR 2.15 Antalet studenter i grundutbildningen vid universitet och högskolor höstterminerna 1945–2004.¹⁶⁶

En mycket betydande expansion av den högre utbildningen kom till stånd, inte för att fler människor beslöt sig för att läsa inom universitetssystemet utan för att det de redan studerade överflyttades dit. Principiellt är det samma sorts process som när institut och fackhögskolor tidigare uppgick i universitetssystemet – men i en helt annan skala, från ett annat utgångsläge och med andra konsekvenser.

Fackhögskolorna hade under decennier präglats av vetenskapens nya rangställning och av de resursflöden som kanaliserats till medicinsk, naturvetenskaplig och teknisk forskning. Där fanns kraftigt växande fasta forskningstjänster, och därtill sektors- och rådsmedel som kunde försörja vetenskapligt kvalificerad personal. De som utbildade välfärdsstatens funktionärer befann sig i dessa avseenden vid skalans andra pol; det saknades både vetenskapliga kvalifikationer och fasta forskningsresurser. Yrkesutbildning var ett bofast inslag i universitetet, men det betydde olika saker beroende på var utbildningen befann sig i det högre utbildningslandskapet.¹⁶⁷

På fackhögskolorna hade sådana lärare som anställdes för att förse studenterna med yrkesfärdigheter snarare än på basis av akademiska kvalifikationer blivit ”speciallärare”. Vid inkluderingen av välfärdsprofessionerna stöptes sådana lärare – de var många och i stor majoritet – i adjunktens form, således definierade i termer av vad de saknade snarare än av vad deras

¹⁶⁶ Citerad från *HSV Rapport (2006:3 R)*, s. 16.

¹⁶⁷ Dahllöf 1980, s. 34.

specifika bidrag tänktes bestå i. Till skillnad från fackhögskolorna, vars inkludering lade nya befattningstyper till universitetssystemets tjänstestruktur, kilades nästa våg av yrkesutbildningar in i redan befintliga kategorier. Den förändring som därmed åstadkoms var en mängdeffekt: adjunkterna stod med ens för en mycket ansenlig andel av universitetslärarkåren.

Med funktionen att utbilda välfärdsstatens funktionärer följde en ändring av kårens morfologi. Olika uppgiftsknippen fördelades över olika tjänstekategorier. Samtidigt ändrades universitets- och högskolesystemets struktur – inklusive dess enheter, resursflöden, regleringsapparat, karriärvägar, värderingsmönster, förändringstryck och inre spänningar. Systemet formades till en ny konfiguration, som inneslöt och tilldelade ny relativ tyngd åt tidigare funktionslager, de uppgiftstyper de givit upphov till och den tjänstestruktur som hanterade dessa. De nyinfogade utbildningarna fördelade sig över ett nytt högskolelandskap, där flera typer av enheter samexisterade. Vårdhögskolorna kvarstod under landstingskommunalt huvudmannaskap, och förblev separata organisationer in på 1990-talet. Runt om i landet bildades *regionala högskolor*, i typfallet genom en sammanslagning av flera lokala utbildningar som dittills alla legat utanför universitetssystemet: lärarhögskola, förskollärarseminarium, yrkesteknisk högskoleutbildning.¹⁶⁸ Lärarhögskolor, förskollärarseminarier, socialhögskolor m.fl. andra enheter lokaliserades även till de gamla och nya universiteten. Där kom de att befinna sig i en akademiskt förtätad lokal omgivning, samtidigt som de genom sin studentvolym blev viktiga inslag vid de mottagande universiteten. Vid sidan av dessa lärosäteskategorier fanns så de gamla fackhögskolorna, som i stort sett inte tillfördes något betydande inslag av nya utbildningar.

Efter 1977 års infogning av välfärdsprofessionernas utbildningar bestod universitetslärargruppen av tre skilda kategorier (om vi bortser från den personal som är knuten till rena forsknings- och administrationsuppgifter). Den består av professorer, universitetslektorer och universitetsadjunkter. Men de olika tjänstekategorierna fördelade sig olika över universitets- och högskolesystemet, med dess blandning av universitet, fackhögskolor och regionala högskolor. De nya regionala högskolorna hade sin specifika profil, som skilde sig från de gamla universitetens och från utbildningsenheterna

¹⁶⁸ De yrkestekniska högskoleutbildningarna infördes, på förslag från U 68, som försöksverksamhet 1975 och blev reguljära så gott som samtidigt med att de infogades i universitetssystemet och blev del i basen för flera regionala högskolor.

från institutens tidsålder. Tabell 2.2 nedan illustrerar, med ett exempel från vardera kategorin, hur de respektive profilerna skilde sig åt år 1990 – vid en tidpunkt då de regionala högskolorna hunnit konsolideras men före 1990-talets stora studentexpansion.

TABELL 2.2 Universitetslärarkårens sammansättning år 1990.¹⁶⁹

	Adjunkt	Lektor	Professor	Procent	N
Uppsala universitet	25	52	24	100	1 015
Karolinska institutet	24	41	35	100	465
Högskolan i Halmstad	74	26	–	100	56
Universitet och högskolor totalt	39	42	19	100	9 386

Ett drygt årtionde efter reformen såg lärarkåren markant olika ut på olika platser i fältet. Professorsuniversitetet hade ersatts av lektorsuniversitet och adjunktshögskola. Medan professorerna fortfarande var många vid gamla universitet och vid fackhögskolorna, dominerade adjunkterna kåren i systemets perifera delar, i de regionala högskolorna.

Profession, universitet och vetenskap

Genom analysen av successiva funktionsöverlagringar har vi försökt överblicka och förstå omvandlingen av de tre relationerna i triangeln profession–universitet–vetenskap.

Profession–universitet

Relationen profession–universitet ändrades under 1800-talet, i huvudsak som en effekt av att det uppstod alternativa institutioner utanför men med allt större närhet till universiteten. Vår undersökning har visat hur professions- och yrkesutbildningar penetrerat och blivit en del av den högre utbildningen. I det förloppet har framväxten av ett examenssamhälle spelat en central roll. Hit hör institutens kamp för att få utdela universitetens examina – på samma gång en konfrontation med och en konsekvrering av de gamla universiteten. Hit hör också studentexamen. Genom att göra studentexamen

¹⁶⁹ Källa: SCB:s universitetsstatistik (datafil från SCB). Bearbetning av opublicerade data från SCB om personal vid universitet och högskolor 1984–2011.

till antagningskrav blev instituten, professionsutbildningarna och de fria högskolorna mer universitetslika. Och genom universitetens anpassning av examenskraven blev de mer lika instituten. Den mellanställning som de till fackhögskolor omvandlade instituten därmed fick gav upphov till en fortsatt systematisering av utbildningsväsendet, som slutade med att de uppgick i ett formellt universitetssystem. I och med den förändringen hade professioner och yrkesförberedelse entydigt hemvist på universiteten.

Universitet–vetenskap

Även relationen universitet–vetenskap förändrades under det förloppet. Precis som professionernas yrkesförberedelser överfördes vetenskapen till universiteten genom en kombination av anpassnings- och inkluderingsprocesser. Specialiserad forskning och vetenskapsbaserad undervisning var önskad och påbjuden i det vidare högre utbildningsfältet innan den blev det vid universiteten. Forskningens allt starkare rangställning i universitetssystemet sammanhänger dels med att dessa alternativa organisationer gradvis närmade sig och blev likställda med universiteten, dels med universitetens anpassning till de omgivande organisationernas mer specialiserade undervisning. De segment av universitetslärarkåren som betraktade forskning som distinktiv för universiteten fick en ny ställning, på bekostnad av dem som var knutna till funktionerna att utbilda kyrkans funktionärer och ämbetsmän i staten. De sänkta kraven på allmän bildning i en universitetsexamen, som var förutsättningen för vetenskaplig specialisering, bidrog samtidigt till den studentexpansion som på sikt drev fram tjänstekonstruktioner och lärosäten utan resurser till forskning. Samma skeende som förvandlade vetenskapen från bisyssla till överordnat värde födde alltså befattningar och utbildningsorganisationer som rankades lågt på den värdeskalen. Detta är grunden för hierarkiseringen – mellan tjänstetyper, mellan utbildningar, mellan lärosäten – i det formellt enhetliga men stratifierade universitetssystemet.

Olika generationer av professioner har infogats i det svenska universitetssystemet vid olika tidpunkter. Mer än så: de tar plats i universitetssystemet under olika faser i dess historia, och med olika effekter för dess fortsatta utveckling.

Profession–vetenskap

Detta har bäring på den tredje relationen i triangeln universitet–vetenskap–profession, den mellan profession och vetenskap. Den första generationen professioner – institutens yrkesutbildningar och de professioner som svarar mot universitetens högre fakulteter (dvs. präster, jurister, läkare) – befann sig mitt i det kraftfält som böjde universiteten, instituten och högskolorna mot varandra. Vid den tidpunkt då de institutburna professionerna slutgiltigt drogs in i universitetssystemet hade vetenskap och forskning sedan länge etablerats som överordnat akademiskt värde. Genom sin bas i teknik och medicin ingick institutens utbildningar i den vida grupp vetenskaper vilkas fasta forskningsresurser expanderade kraftigt från slutet av 1940-talet. Samma grupp vetenskaper fick betydligt ökade rådsmedel från mitten av 1960-talet, alltså samtidigt med att instituten formellt infogades i universitetssystemet, och mest ökade de för den tekniska forskningen. Professioner som bars av institut/fackhögskolor fick därigenom en nära relation till vetenskap. Med sin forskningsbetoning, och med den kompetensprofil i undervisningen som forskningsmedlen möjliggjorde, blev denna grupp professioner dominerande – givet det värde som forskning nu tillmättes vid universiteten.

Konsekvenser för den första professionsgenerationen

Bland universitetens lärda professioner – den äldsta professionsgenerationen – hörde den medicinska fakulteten i det avseendet till samma kategori som institutens utbildningar. Men för den teologiska och juridiska fakulteten var situationen en annan. Deras respektive kunskapsbaser var visserligen systematiska, men byggde inte på empirisk vetenskap, och framför allt inte på naturvetenskap. Teologerna hade under universitetets första århundraden rankats högst bland universitetsprofessorerna – i kraft av funktionen att utbilda kyrkans funktionärer, genom det organisatoriska sambandet mellan kyrka och universitet och genom att vara yttersta auktoritet i kunskapsfrågor. Den positionen hotades inte när universiteten påfördes funktionen att dana ämbetsmän i staten. Initialt blev teologin tvärtom statslegitimerande och statsunderstödjande, på ett sätt som gav dem en central ställning inom en ny konfiguration. Men i takt med att utbildningen av industrisamhällets experter blev huvudfunktion för universiteten förlorade teologerna auktoritet, status och relativ vikt vid universitetet.

Den allt starkare associationen mellan profession och mekanismbaserad, empirisk naturvetenskap – som ju utmärkte fackhögskolorna – bidrog samtidigt till att dogmatisk-systematiskt vetande blev svårt att relatera till den nya modaltypen för relationen profession–vetenskap. Det gällde för juridiken lika väl som för teologin, och hade kunnat gälla för universitetsmedicinen om inte denna ändrat karaktär under 1800-talet. Mest akut påverkade det teologin, vars anspråk på att vara kunskapsauktoritet blivit underminerat och omförhandlat.

De nya professionernas vetenskapsanknytning

För semi- eller välfärdsprofessionerna ser relationen profession–vetenskap väsentligt annorlunda ut. Till skillnad från fackhögskolornas professionsutbildningar föregicks inte deras inkludering i universitetssystemet av någon stark utbyggnad av forskning och forskningsresurser. Lärarna vid de utbildningar som inkluderades i universitets- och högskolesystemet 1977 hade anställts för sina färdigheter i att förbereda studenterna för yrkeslivet, och saknade i stor utsträckning akademiska examina, i en del fall så att ingen i lärarkåren hade en filosofie kandidatexamen. I den tjänstestruktur som vid tidpunkten gällde i universitetssystemet blev dessa lärare adjunkter. Samtidigt stod man från och med nu under ett system som stipulerade att verksamheten ska bygga på vetenskaplig grund. Under detta reformtryck har utbildningarna i ett första skede sökt efter lämplig angöring i discipliner som kunde ta emot den egna lärarkåren. Samhällsvetenskapliga discipliner, och särskilt pedagogikämnet, kom därvid att spela en stor roll. I ett andra steg har de olika välfärdsprofessionernas akademiska angöring i flera fall avknoppats som egna discipliner, såsom socialt arbete, didaktik och vårdvetenskap.

Fackhögskolorna och deras professionsutbildningar bidrog till att definiera såväl förhållandet universitet–vetenskap som förhållandet profession–vetenskap. När välfärdsprofessionerna kom in i universitetssystemet var det den strukturen de blev underställda. Det utlöste en annan typ av effekter. Å ena sidan försökte de nytillkomna utbildningarna så snabbt som möjligt anpassa sig till sin nya omgivning, och uppgradera personalens akademiska kompetensprofil. Å andra sidan bidrog de – genom sin stora volym, och genom adjunktsdominansen – till att förändra universitets- och högskolelandskapet. Trots ansträngningarna att uppgradera personalen markerade

dessa utbildningars närvaro på universitetssystemets insida att ”vetenskaplig grund” måste ges en ny och mycket vidare formulering, konkret i form av talet om ”forskningsanknytning”.

Preprofessionernas uppkomst

Att såväl de klassiska professionerna som välfärdsprofessionerna befinner sig på universitets- och högskolesystemets insida har befast föreställningen om professioner som ”akademiska yrken”. Det är mot den bakgrunden det blir relevant att tala om preprofessioner. När utbildningen till etablerade yrken flyttas in i universitets- och högskolesystemet kan yrkesgrupperna uppträda med anspråk på professionsstatus. Detsamma gäller för utbildningar som lanseras inifrån universiteten, som ett led i konkurrenskampen om studenter, och vilkas alumner samlas i specifika yrkespositioner eller arbetsmarknadsnischer. Det är en utveckling som accentuerats från och med 1990-talet, och som fått ytterligare kraft från 2000-talets mitt, genom Bolognaöverenskommelsens betoning på anställningsbarhet.

Den akademiska professionens omvandlingar sammanhänger i mycket stor utsträckning med hur professionerna inkorporerats i akademien. Rörelsen från universitet till högre utbildningsfält till universitets- och högskolesystem är associerad med tillkomsten av nya funktioner, med institutionens och kårens omstöpning. Man bör samtidigt fråga sig vad allt detta har inneburit för professionerna, och för det professionella landskap som de är del av. Det är ett ämne som hör till andra kapitel i denna volym.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *System of professions: Essay on the division of expert labor*. Chicago: Chicago University Press.
- Abbott, Andrew (2005). ”Linked ecologies: States and universities as environments for professions”. *Sociological Theory* 23 (3): 245–274.
- Abrahamsson, Bengt (1977). *Forskningsanknytning: om sambandet mellan forskning och grundutbildning*. UHÄ-rapport 1977:10. Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2013). ”The emergence of the professional field of higher education in Sweden”. *Professions & Professionalism* 3 (2).

- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2014). "Tensions between academic and vocational demands". I: Smeby, Jens-Christian & Sutphen, Molly (red.) *From vocational to professional education: Educating for social welfare*. London & New York: Routledge, s. 26–49.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (kommande, 2018). "Universiteten och det högre akademiska ekosystemet". *Working Papers in Sociology*. Växjö: Linnaeus University.
- Allard, Alf (1978). "Några historiska fakta". I: Fries, Jöran & Zimmermann, Jan (red.) *Skogshögskolan 150 år: problem och idéer i svenskt skogsbruk 1828–1978*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Altbach, Philip G. (1973). *Comparative higher education*. Washington: American Association for Higher Education.
- Alvermann, Dirk (2007). "Greifswalder Universitätsreformen 1648–1815". I: Alvermann, Dirk; Jörn, Nils & Olesen, Jens E. (red.) *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums*. Berlin: Lit Verlag.
- Alvermann, Dirk; Jörn, Nils & Olesen, Jens E. (2007). *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums*. Berlin: Lit Verlag.
- Andersson, Lennart & Hidén, Bo (2003). *Högskola och student i Karlstad: En bok om högskolan, universitetsfilialen, lärarhögskolan*. Karlstad: Karlstad University Press.
- Andolf, Göran (1975). *Utbildning och forskning: debatten om den högre utbildningens forskningsanknytning 1957–1973*. Ds U 1975:15. Stockholm: Liber förlag.
- Andrén, Carl-Gustaf (2013). *Visioner, vägval och verkligheter: svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940*. Lund: Nordic Academic Press.
- Annerstedt, Claes (1877). *Uppsala universitets historia. Bd 1 1477–1654*, Uppsala: W. Schultz.
- Annerstedt, Claes (1909). *Uppsala universitets historia. Bd 2:2 1655–1718*, Uppsala: A.-B. Akademiska bokförlaget.
- Arnold, Matthew (1869). *Culture and anarchy: An essay in political and social criticism*. London.
- Arrhenius, Gustaf; Caldwell, Karin & Wold, Svante (2008). *A tribute to the memory of Svante Arrhenius (1859–1927): A scientist ahead of his time*. Stockholm: Royal Swedish Academy of Engineering Sciences (IVA).
- Askling, Berit (2012). *Expansion, självständighet, konkurrens: Vart är den högre utbildningen på väg?* Göteborg: Göteborgs universitet.
- Bagger-Jørgensen, Lars Olof (1928). "Lantmätarnas utbildning". I: *Svenska lantmäteriet 1628–1928: historisk skildring. D. 1*. Stockholm. : Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets Historia.
- Bedoire, Fredric & Thullberg, Per (1978). *Stockholms universitet 1878–1978*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ben-David, Joseph (1963). "Professions in the class system of present day societies". *Current Sociology* vol. 12, s. 247–98.

- Ben-David, Joseph (1971). *The scientist's role in society: A comparative study*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Benner, Mats (2001). *Kontrovers och konsensus: Vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*. Nora: Nya Doxa.
- Björck, Henrik (1992). *Teknikens art och teknikernas grad: Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad, 1900–1927*. Uppsala: Kungliga tekniska högskolan.
- Björck, Henrik (2004). *Staten, Chalmers och vetenskapen: Forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering 1890–1945*. Nora: Nya Doxa.
- Björnsson, Anders (2007). *I kunskapens intresse: SACO:s första sex decennier*. Stockholm: Carlsson.
- Bledstein, Joseph (1976). *The culture of professionalism: The middle class and the development of higher education in America*. New York: Norton.
- Blomqvist, Göran (1992). *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück*. Lund: Lund University Press.
- Borgert, Leif (2013). *Berättelsen om en högskola: Akademi, företag och samhällsaktör*. Stockholm: Santérus.
- Brint, Steven & Karabel, Jerome (1989). *The diverted dream: Community colleges and the promise of educational opportunity in America, 1900–1985*. Oxford: Oxford University Press.
- Carlbon, Terry (1970). *Högskolelokaliseringen i Sverige 1950–1965: En studie i politiskt inflytande*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Charle, Christophe (2004). "Patterns". I: Rüegg, W. (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 4, Universities since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cobban, Alan B. (1988). *The medieval English universities: Oxford and Cambridge to c. 1500*. Aldershot: Scolar.
- Dahllöf, Urban (1980). *Utvecklingen av antalet fasta forskartjänster vid svenska fakulteter och forskningsråd 1870–1980*. Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen, Uppsala: Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet.
- Dalberg, Tobias (2018). *Mot lärdomens topp. Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft*. Studier i utbildnings- och kultursociologi 11. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala universitet.
- Dannefjord, Per (2009). *Organisationspraktiker och målförändring: exemplet svensk socialdemokrati*. Lund: Arkiv.
- Dubar, Claude; Tripier, Pierre & Boussard, Valérie (2011). *Sociologie des professions*. 3:e uppl. Paris: Armand Colin.
- Durkheim, Émile (1990). *L'évolution pédagogique en France*. Paris: PUF.
- Edqvist, Olle (2002). "Den svenska forskningspolitikens tre världar". I: Sandström, Ulf (red.) *Det nya forskningslandskapet*. Stockholm: SISTER, skrifter 5.
- Edqvist, Olle (2003). "Layered science and science policies". *Minerva* 41 (3): 207–221.

- Ekekrantz, Thor (1898). *Vårt farmaceutiska undervisningsväsen: En granskning af undervisningsförhållandena vid statens läroanstalt Farmaceutiska Institutet*. Stockholm: Kôersners boktryckeri-aktiebolag.
- Eckholm, Lars (1999). "Kan universitet och högskolor samverka?" I: Wennström, Karin (red.) ... *då ä svårt så då förslår, men ja vet att då går: Vänbok till Ingemar Lind*. Örebro: Örebro universitet.
- Eklöf, Motzi (2013). "Vetenskap, läkekonst och läkarutbildning – ett historiskt perspektiv". I: *SOU 2013:15*.
- Ekstedt, Eskil (1976). *Utbildningsexpansion. En studie över den högre utbildningens expansion och ekonomins strukturella omvandling i Sverige under efterkrigstiden*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Engel, Arthur J. (1983). *From clergyman to don: The rise of the academic profession in nineteenth century Oxford*. Oxford: Clarendon Press.
- Etzioni, Amitai (red.) (1969). *The semi-professions and their organization: Teachers, nurses, social workers*. New York: The Free Press.
- Fasth, Eva (1980). *Aspekter på utlokalisering av högre utbildning*. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Florin, Christina & Johansson, Ulla (1993). "Där de härliga lagrarna gro ..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*. Kristianstad: Tiden.
- Fredriksson, Bert (1994). *SULF 1984–1994: en ung historia*. Stockholm: Sveriges universitetslärarförbund.
- Freidson, Eliot (1994). "Pourquoi l'art ne peut pas être un profession". I: Menger, Pierre-Michel & Passeron, Jean-Claude (red.) *L'art de la recherche: Essais en l'honneur de Raymonde Moulin*. Paris: La documentation Française.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism: The third logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fridjónsdóttir, Katrin (1983). *Vetenskap och politik: En kunskapssociologisk studie*. Stockholm: Akademilitt.
- Frijhoff, Willem (1996). "Patterns". I: Ridder-Symoens, Hilde de (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 2, Universities in early modern Europe (1500–1800)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frängsmyr, Tore (1989). *Gubben som gräver. Människor och miljöer i vetenskapens värld*. Stockholm: Författarförlaget.
- Frängsmyr, Carl (2011). "Universitetets historia". I: Larsson, Esbjörn & Westberg, Johanna (red.) *Utbildningshistoria: en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Gardeström, Elin (2011). *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970*. Göteborg: Daidalos.
- Gesser, Bengt (1968). *Högre utbildning och val av yrke. Några paneldata från Lund*. Licentiatavhandling. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Grimen, Harald (2008). "Profesjon og kunnskap". I: Molander, Anders & Terum, Lars-Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Hellberg, Inga (1978). *Studier i professionell organisation: en professionsteori med tillämpning på veterinäryrket*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Hjerdt-Goscinski, Gunilla; Nilsson, Thaly & Norman, Hans (1978). "Från myndighetsanslag till ändamålsinriktade anslag". I: Strömholm, Stig & Nevéus, Torgny (red.) *Universitet i utveckling: Uppsala universitet under Torgny Segerstedts rektorat 1955–1978*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- H:son Holmdahl, Martin (2003). "Organiserat icke-statligt samarbete mellan universitet: Kortfattad historik över svenska, nordiska och europeiska fora". I: Stig Strömholm (red.) *Den svenska akademiska rektorskonferensen (SAR) 1966–1996*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- HSV-rapport (2006:3 R). "Högre utbildning och forskning 1945–2005 – en översikt".
- Inno, Karl (1972). *Tartu University in Estonia During the Swedish Rule (1632–1710)*. Stockholm: Förlag Vaba Eesti.
- Jaraus, Konrad (1990). *The unfree professions: German lawyers, teachers, and engineers 1900–1950*. Oxford: Oxford University Press.
- Johannesson, Gösta (1982). *Lunds universitets historia, bd 2, 1710–1789*. Lund: Liber förlag.
- Johannisson, Karin (1989). *A life of learning: Uppsala university during five centuries*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Jonung, Christina & Jonung, Lars (2013). "Karin Kock 1891–1976". *Ekonomisk debatt* nr 7, s. 66–78.
- Josephson, Peter (2013). "När boken hotade föreläsningen". *Respons* nr 6, s. 50–53.
- Kaiserfeld, Thomas (1997). *Vetenskap och karriär: Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft*. Lund: Arkiv.
- Klinge, Matti & Knapas, Rainer (1988). *Helsingfors universitet 1640–1990. D. 1, Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors: Otava.
- Kock, Wolfram (1970). "Medical education in Scandinavia since 1600". I: O'Malley, Charles Donald (red.) *The history of medical education*. Berkeley: UCLA forum in medical sciences.
- Koos, Leonard Vincent (1924). *The junior college*, vol. 1. Minneapolis: University of Minnesota.
- Kyvik, Svein & Skodvin, Ole-Jacob (2003). "Research dilemmas in the non-university higher education sector – tensions and dilemmas". *Higher Education* nr 45, s. 203–222.
- Lagerkvist, Ulf (1999). *Karolinska Institutet och kampen mot universiteten*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Larsson, Anna (2001). *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*. Umeå: Umeå universitet.
- Liedman, Sven-Erik (1971). *Israel Hwasser*. Stockholm: Lychnos-biblioteket.
- Liedman, Sven-Erik (1993). "In search of Isis: general education in Germany and Sweden". I: Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) *The European and*

- American university since 1800: Historical and sociological essays.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Liedman, Sven-Erik (2011). *Hets! En bok om skolan*, Stockholm: Bonniers.
- Liljestrand, Göran; Hjern, Bo & Häggqvist, Gösta (1960). *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910–1960. Bd 1. D. 1:1, Allmän översikt av institutets utveckling och verksamhet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lindberg, Bo & Nilsson, Ingemar (1996). *Göteborgs universitets historia*. Göteborg: Rektorsämbetet, Univ.
- Lindensjö, Bo (1981). *Högskolereformen: En studie i offentlig reformstrategi*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Lindgren, Michael (2011). *Christopher Polhems testamente: Berättelsen om ingenjören, entreprenören och pedagogen som ville förändra Sverige*. Stockholm: Innovationshistoria förlag.
- Lindroth, Sten (1967). *Kungliga vetenskapsakademiens historia 1739–1818, vol. 1–2*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lindroth, Sten (1976). *Uppsala universitet 1477–1977*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lindroth, Sten (1997a). *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*. Stockholm: Norstedt.
- Lindroth, Sten (1997b). *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*. Stockholm: Norstedt.
- Lindskog, Sven (1998). *Ett hundra år av statlig tandläkarutbildning i Stockholm*. Stockholm: Förlagshuset Gothia.
- Merton, Robert K. (1970). *Science, technology and society in seventeenth century England*. New York: Harper & Row.
- Mill, John Stuart (1984 [1867]). "Inaugural Address Delivered to the University of St. Andrews 1867", I: *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XXI – Essays on Equality, Law, and Education*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Minot, Jacques (1991). *Histoire des universités françaises*. Paris: Presses universitaires de France.
- Murray, Mac (1988). *Utbildningsexpansion, jämlikhet och avlänkning. Studier i utbildningspolitik och utbildningsplanering 1933–1985*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Nilsson, Rangnar (2009). *God vetenskap – hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Olofsson, Gunnar (2011). "Högskoleutbildning, yrke och profession". I: Olofsson, Gunnar & Petersson, Otto (red.) *Med sikte på profession: Akademiska yrkesutbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag.
- Olofsson, Gunnar (2013). "Vilket slags universitet finns i Växjö idag?" I: Fasth, Eva & Olofsson, Gunnar (red.) *Studenterna och deras utbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag.
- Olofsson, Gunnar (2015). "Sociologin i Lund under 1960-talet – expansion, växtvärk, omvandling". I: Andersson, Gunnar & Jerneck, Magnus (red.)

- Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring: En jubileumsskrift.*
Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet, s. 167–183.
- Ornstein, Martha (1938). *The role of scientific societies in the seventeenth century.*
Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, Talcott (1964). "Die akademischen Berufe und die Sozialstruktur".
I: Parsons, Talcott *Beiträge zur soziologischen Theorie*, övers. av Dietrich
Rueschemeyer. Neuwied am Rhein: Luchterhand.
- Paulsen, Friedrich (1919). *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen
Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, bd 1.
3:e uppl. Leipzig.
- Perkin, Harold (1969). *Key profession: The history of the Association of university
teachers.* London.
- Perkin, Harold (1973). "The professionalisation of university teaching". I: Cook, T.G.
(red.) *Education and the professions.* London: Methuen.
- Perkin, Harold (1989). *The rise of professional society: England since 1880.* London:
Routledge.
- Persson, Bo (2001). *Motsträviga myndigheter: Sektorsforskning och politisk styrning
under 1980-talet.* Stockholm: Institutet för studier av utbildning och forskning
(SISTER).
- Powell, Walter & DiMaggio, Paul (1991). *The new institutionalism in organizational
analysis.* Chicago: University of Chicago Press.
- Reader, William J. (1966). *Professional men: The rise of the professional classes in
nineteenth-century England.* London: Weidenfeld & Nicholson.
- Richardson, Gunnar (2004). *Svensk utbildningshistoria: skola och samhälle förr och
nu.* 7:e rev. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Richert, Johan Gabriel (1822). *Ett och annat, om corporationer, privilegier, nämnd i
domstolar etc. etc. i anledning af consistorii academici i Upsala betänkande,
om den akademiska jurisdictionen.* Stockholm: Fr. B. Nestius.
- Ridder-Symoens, Hilde de (1996). "Management and Resources", I: Ridder-Symoens,
Hilde de (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 2, Universities in early
modern Europe (1500–1800).* Cambridge: Cambridge University Press.
- Ridder-Symoens, Hilde de (2007). "Bildungslandschaften des Mittelalters und der
frühen Neuzeit im Deutschen Reich und in Europa". I: Alvermann, Dirk; Jörn,
Nils & Olesen, Jens E. (red.) *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft
des Ostseeraums.* Berlin: Lit Verlag.
- Rocca, Julius (2006). *Forging a medical university: The establishment of Sweden's
Karolinska Institutet.* Stockholm: Karolinska Institutet University Press.
- Rüegg, Walter (2011). "Themes". I: Rüegg, Walter (red.) *A history of the university in
Europe. Vol. 4, Universities since 1945.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Runeby, Nils (1979). "Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetens-
bestämt ämbetsmannastånd: En exempelsamling". I: Rivera, Margareta &
Torstendahl, Rolf (red.) *Bördor, bönder och börd i 1600-talets Sverige.* Lund:
Studentlitteratur.

- Sandström, Ulf (red.) (2002). *Det nya forskningslandskapet: Perspektiv på vetenskap och politik*. Nora: Nya Doxa.
- Simone, Maria Rosa di (1996). "Admission" I: Ridder-Symoens, Hilde de (red.) *A history of the university in Europe. Vol. 2, Universities in early modern Europe (1500–1800)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOU 1922:13. *Högskolornas löneredgeringskommittés betänkanden. II. Fackhögskolor och övriga vetenskapliga anstalter*. Stockholm: Ivar Hæggströms boktryckeri.
- SOU 1935:52. *Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- SOU 1937:36. *Universitetsberedningen. Utredning i fråga om universitetens verksamhet och organisation*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1938:50. *Betänkande angående utbildningen av lärare vid de allmänna läroverken och med dem jämförliga läroanstalter, avgivet av 1936 års lärarutbildningssakkunniga*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1939:41. *Betänkande och förslag rörande docentinstitutionen, 1938 års docentutredning*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1942:33. *Betänkande med förslag rörande ändring av gällande bestämmelser ifråga om prästutbildningen*. Stockholm: Ivar Hæggströms boktryckeri.
- SOU 1945:48. *Naturvetenskapliga forskningskommittén. I. Den naturvetenskapliga forskningens behov av personal, anslag och lokaler. Förslag om inrättande av ett naturvetenskapligt forskningsråd*. Stockholm: Nord. bokh. i distr.
- SOU 1946:9. *1945 års universitetsberedning I. Docentinstitutionen*. Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1946:81. *1945 års universitetsberedning II. Akademiska lärarbefattningar samt anslag till den vetenskapliga utbildningen m.m.* Stockholm: K.L. Beckmans tryckeri.
- SOU 1950:12. *Handelsutbildningskommitténs betänkanden och förslag. I. Handelsgymnasierna*. Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1971:61. *Val av utbildning och yrke. Rapporter från undersökningar genomförda av 1968 års utbildningsutredning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1973:2. *Högskolan: betänkande av 1968 års universitetsutredning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1975:26. *Forskningsråd: betänkande av Forskningsrådsutredningen*. Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget.
- SOU 1977:63. *Fortsatt högskoleutbildning: betänkande av Forskarutbildningsutredningen*. Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget.
- Statistisk årsbok för Sverige (1914–2014)*.
- Steger, Hanns-Albert (1964). *Das Europa der Universitäten. Entstehung der Ständigen Konferenz der Rektoren und Vize-Kanzler der europäischen Universitäten 1948–1962*. Bad Godesberg: Westdeutsche Rektorenkonferenz.
- Strömholm, Stig (2003). *Den svenska akademiska rektorskonferensen (SAR) 1966–1996*. Hedemora: Gidlunds förlag.

- Strömholm, Stig; Nevéus, Torgny & Davidsson, Åke (1978). *Universitet i utveckling: Uppsala universitet under Torgny T. Segerstedts rektorat 1955–1978*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Stymne, Birgitta (2002). *Högskolan i Gävle: Jubileumsskrift 1977–2002*. Gävle: Högskolan i Gävle.
- Svensson, Lennart G. (1978a). *Från bildning till utbildning, bd 1, En diskussion kring historie-sociologisk teori om universitetens utveckling och omvandling*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. (1978b). *Från bildning till utbildning, bd 2, Universitetens utveckling och omvandling från en traditionell bildningsinstitution till en rationell utbildningsinstitution från 1100-talet till 1870-talet*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. (1980). *Från bildning till utbildning, bd 3, Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet*. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. (1987). *Higher education and the state in Swedish history*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sylvan, Per & Kuylensstierna, Oswald (1918). *Minnesskrift med anledning av K. högre artilleriläroverkets och Krigshögskolan å Marieberg samt Artilleri- och ingenjörshögskolans etthundraåriga tillvaro 1818–1918*. Stockholm: Ivar Hæggströms boktryckeri.
- Tilly, Charles (2000). *Beständig ojämlikhet*. Lund: Arkiv förlag.
- Trow, Martin (2010). "Problems in the transition from elite to mass higher education". I: Trow, Martin & Burrage, Michael (red.) *Twentieth-century higher education: Elite to mass to universal*. Baltimore [Md.]: Johns Hopkins University Press.
- UHÄ-rapport 1987:9. *Hur mår högskolan av sektorsforskning? Resultat från en enkät riktad till högskoleforskarna*. Stockholm: UHÄ.
- UHÄ-rapport 1987:19. *Sektorsforskning i högskolemiljö: Iakttagelser och slutsatser om sektorsforskning från intervjuer med högskoleforskare*. Stockholm: UHÄ.
- Universitetsstatuterna av år 1916*. Uppsala universitets årsskrift; 1947:7.
- Utbildningsstatistisk årsbok 1978*. Stockholm: SCB.
- U 68 (1970). *Högre utbildning: forskningsanknytning och studieorganisation. diskussionsunderlag utarbete inom U 68*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Villstrand, Nils Erik (2011). *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm: Norstedts.
- Weibull, Curt (1991). "Medicinska högskolan och tillkomsten av Göteborgs universitet". I: *Profiler och projekt: Göteborgs universitet hundra år: Aktuell humanistisk forskning*. Göteborg: Humanistiska utbildnings- och forskningsnämnden, Göteborgs universitet.
- Weibull, Jörgen (1968). *Lunds universitets historia: Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum, bd 4, 1868–1968*. Lund: Gleerups.
- Westin, Gunnar (1990). *Akademien i storskogen*. Umeå: Umeå universitet.

- Widmalm, Sven (2001). *Det öppna laboratoriet. Uppsalafysiken och dess nätverk 1853–1910: Anders Ångström, Robert Thalén, Knut Ångström*. Stockholm: Atlantis.
- Wieslander, Hans (1997). *Historien om en högskola: universitetsfilialen och Högskolan i Växjö 1967–1997. D. 1, Filialtiden 1967–1977*. Växjö: Växjö högskola.
- Wieslander, Hans (1999). "Kring ett högskoleförbund". I: Wennström, Karin (red.) ... *dä ä svårt så dä förslår, men ja vet att dä går: Vänbok till Ingemar Lind*. Örebro: Örebro universitet.

Källor i seriepublikationer

- Statistisk årsbok för Sverige*
Svensk författningssamling (SFS)
Svenskt biografiskt lexikon (SBL)
Vem är det?
Vem är vem?

UTBILDNINGSFÄLTETS PROFESSIONALISERING

MARGARETA NILSSON LINDSTRÖM OCH DENNIS BEACH

Detta kapitel behandlar det svenska utbildningsfältets professionalisering från kyrkligt förankrade kunskapsideal till skolundervisningens förvetenskapligande. Utbildningsfältet är avgränsat i förhållande till den högre utbildningens fält och omfattar utbildningar på grundskole- och gymnasienivå. I Bourdieus mening är fältet ett system av specialiserade institutioner och agenter (kyrka, stat, akademi, lärarförbund etc.) som utifrån olika intressen och positioner konkurrerar om erkännande och makt att definiera skolutbildningens syften och innehåll. Fältets framväxt och förändring följer olika faser från formering, konsolidering och konstituering till professionalisering. Den historiska exposén visar hur kampen mellan etablerade och konkurrerande kunskapsideal och utbildningspolitiska intressen utmynnade i att existerande strukturer utmanades och förändrades. Nya skolformer och lärarkategorier växte fram och etablerades. Den senaste fasen, fältets professionalisering, inleddes med välfärdsstatens strävan att modernisera och demokratisera skolundervisningen genom inrättandet av ett enhetligt skolsystem, en ny lärarprofession samt förvetenskapligande av lärarutbildningen och läraryrkets kunskapsbas.

Utbildning som fält betraktat är präglad av mångåriga utbildningsideologiska strider mellan religiösa och sekulära kunskapsintressen. Det medeltida skolväsendet med universitet, katedralskolor och klosterskolor växte fram som skolformer inom katolska kyrkans maktsfär. Med reformationen utmanades den katolska dominansen i sina mest grundläggande antaganden. Ett av dessa antaganden var att allmän skolundervisning skulle verka förledande och hota den kristna trons fäste hos folket. Luther gjorde som bekant det motsatta antagandet och betonade vikten av läskunnighet och bibelstudier på modersmålet. I industrialiseringens och den framväxande välfärdsstatens fotspår försvagades kyrkans position och de religiösa kunskapsidealens starka fäste i

folkskole- och läroverksutbildningen. I Sverige utmanades kyrkans dominans av den sekulära statens skolpolitiska intressen och interventioner.

Den sekulära skolans främsta uppgift enligt Émile Durkheim var att fostra och integrera nya generationer i samhället. När kyrkans position försvagats var skolan den samhällsinstitution som skulle överta ansvaret för medborgarnas moraliska fostran. Som prästen varit trons uttolkare skulle läraren axla rollen som förmedlare av det sekulära samhällets grundläggande moraliska värden.¹ I Durkheims efterföljd har utbildningssociologer studerat hur samhällen under olika tidsepoker organiserat undervisning och utbildning i syfte att socialisera nya generationer och därigenom trygga samhällets sociala och kulturella fortlevnad. Talcott Parsons analyserade skolans roll som samhällsinstitution och socialisationsagent i det moderna industrisamhället. Överföringen av samhälleliga värden och rollförväntningar tillskrevs flera institutioner; skolan utgjorde en av de mest centrala. Socialisation har kallats social kontroll och ”ett barbariskt överfall på nyfödda barn”, skrev Parsons, som i motsats till kontroll betonade betydelsen av ömsesidighet i interaktionen mellan den vuxna och barnet. Internaliseringen av samhälleliga värden redan från tidig barndom betraktades som en av grundpelarna i samhällets fortlevnad.² Till skillnad från strukturfunktionalistiska teoretiker analyserade Pierre Bourdieu och andra mer kritiskt sinnade utbildningssociologer, utbildningssystemets struktur och innehåll som en styrkemätning mellan olika sociala skikts intressen av bevarande respektive förändring. De kulturella normer och värderingar som präglar skolundervisningen och selektionen av elever på olika utbildningsnivåer betraktas som godtyckliga och ett uttryck för dominerande skikts intressen och kamp i syfte att försvara privilegierade positioner. Skolundervisningen utmärks enligt Bourdieu av en funktionell dubbelhet, dels som inprägling av utbildningssystemets dominerande kulturella värden, dels som reproduktion av den existerande samhällsstrukturen.³

Bourdieus studieobjekt, det franska utbildningssystemet, är liksom utbildningssystem generellt och nutida globaliseringstendenser till trots ett nationellt fenomen format av specifika politiska och sociala grupperingar i landets historia.⁴ Svenskt och franskt utbildningssystem har det gemensamt att båda karaktäriseras av en hög grad av centralisering. Det betyder att

¹ Durkheim 1973, s. 155.

² Parsons 1951, s. 208.

³ Bourdieu & Passeron 2008, s. 251.

⁴ Jfr Archer 1984; Archer 1989 och definitionen av begreppet utbildningssystem.

staten i dess olika formationer har spelat en avgörande roll i det svenska skolväsendets framväxt och för läraryrkenas samhälleliga och institutionella förutsättningar. Undervisning var under flera sekel en lägre ansedd bisyssla för prästutbildade i väntan på ett eget pastorat, för klockare, kaplaner och skolmostrar. Först med inrättandet av skolformerna högre elementarläroverk och folkskola i mitten av 1800-talet utvecklades undervisning till en *kognitivt* och *socialt legitimerad* yrkesverksamhet.⁵ Läraryrkena likt sjuksköterske- och socionomyrkena expanderade starkt under välfärdsstatens framväxt, därav benämningen välfärdsprofessioner eller nya professioner.⁶ Som välfärdsprofessioner betraktade kan läraryrkenas professionalisering skrivas fram mot bakgrund av efterkrigstidens utbildningspolitiska reformer och regleringar. Detta till skillnad från klassiska professioner inom fält som medicin och teknik vars professionalisering byggt på kombinationen av statliga interventioner och vetenskapliga innovationer.

Ett av flera tydliga uttryck för läraryrkena som statsbaserade professioner är det statligt drivna förvetenskapligandet från 1940-talet och några decennier framåt. Med *förvetenskapligande* avser vi här statens strävan att införa en gemensam vetenskaplig kunskapsbas för samtliga lärarkategorier. Med utgångspunkt från Thomas Brantes definition av professioner som yrken vars verksamhet utgör handlingslänken mellan en viss typ av vetenskap och ett objekt (klient, patient, elev) kan förvetenskapligandet betraktas som ett led i läraryrkenas professionalisering.⁷ Statens strävan utgick från antagandet att det moderna välfärdssamhällets förverkligade byggde på vetenskaplig kunskap och expertis. Därav följde att vetenskapligt förankrad lärarutbildning och skolundervisning utgjorde en central komponent i samhällets modernisering. Som vi senare kommer att visa förändrades de utbildningspolitiska ambitionerna och den politiska terminologin från skolundervisningens förvetenskapligande, ideologiskt förankrad i välfärdsstaten som socialdemokratiskt moderniseringsprojekt, till enskilda lärares professionalism och förändringsbenägenhet förankrad i nyliberalt influerad välfärds- och utbildningspolitik.

5 Legitimitet som sociologiskt begrepp syftar på ett fenomenets eller företeelses berättigande. I professionssammanhang är legitimitet nära kopplat till begrepp som tillit och förtroende, se Brante et al. 2015, s. 195.

6 För definition av professionstyper och generationer av professioner, se inledningskapitlet samt Brante m.fl. 2015, s. 14–15. Begreppen välfärdsprofession, ny profession och semiprofession är synonyma benämningar.

7 Jfr Brante 2014, s. 279.

Kapitlet är disponerat så att närmast följer ett kort avsnitt om skolan och skolundervisningens tidiga historia. Därefter behandlas utbildningsfältets *forming* från de första ansatserna till ett statligt utbildningssystem fram till och med 1842 års folkskolereform och 1849 års kungliga cirkulär om skolformen som i efterföljande skolstadgor döptes till läroverket. Fältet *konsoliderades* genom ökade statliga interventioner inom områden som lärarutbildning, skolundervisning och skolinspektion under åren 1850 till 1879. Sedan följde en *konstitueringsfas* som inleddes med folkskollärarnas och läroverkslärares organisering i yrkesförbund under 1880-talet. Lärares yrkesspecifika kunskapsbaser förstärktes genom inrättandet av filosofie ämbetsexamen för läroverkslärare och förlängning av folkskolläraryrket. Med välfärdsstatens framväxt och 1946 års skolkommision omformulerades skolans samhällsuppdrag. Utbildningsfältets *professionalisering* inleddes med kommissionens förslag till förvetenskapligande av skolundervisningen genom den lärarspecifika kunskapsbasens förankring i psykologi och pedagogik. I kommissionens slutrapport formulerades de intentioner som kom att präglade skolpolitiken en bit in på det nya milleniet. Historieskrivningen avslutas med 2001 års lärarutbildningsreform. Reformen utgjorde kulmen på efterkrigstidens utbildningspolitiska visioner om ett läraryrke med en vetenskapligt förankrad lärarspecifik kunskapsbas.

Skolan – en samhällsinstitution med djupa historiska rötter

I skolhistoriska skildringar brukar skolan som samhällsinstitution spåras långt tillbaka i tiden, till den sumeriska kulturen och skrivkonstens utveckling under 3000-talet f.Kr.⁸ Undervisning i skrivandets konst och inrättande av skrivarskolor i Sumer är en intressant utgångspunkt. Skrivkonstens utveckling innebar, för att tala med Bourdieu, en antropologiskt sett betydelsefull passage från minneskonst och muntligt berättande till skriftlig lagring och överföring av kulturella resurser.⁹ Vidare menade Bourdieu att kulturella resursers fulla potential som kulturellt kapital förverkligades först med utvecklingen av utbildningssystem, vilka legitimerar och befäster

⁸ Kramer 1958; Dahlqvist 1993.

⁹ Bourdieu 1990, s. 124–125.

dominerande trosföreställningar och kunskapsideal.¹⁰ Durkheims historiska exposé över det franska utbildningssystemets katolska arv och kunskaps-traditioner belyser skolundervisningens samhälleliga värden under olika tidsepoker. Durkheim jämförde undervisningen i de medeltida skolorna med den undervisning som bedrevs under antiken. Den utbildningshistoriskt sett mest framträdande skillnaden var, menade Durkheim, att undervisningen under tidigare epoker bedrevs ämnesvis utan mer övergripande och personlighetsdanande syften. Det var inte fråga om att utveckla eleven som person utan snarare ”att utrusta eleven med en kostym eller rustning vars olika delar förmedlades på ett sådant sätt att eleven förbereddes för självständiga arbeten och arbetsuppgifter”.¹¹ Undervisningen i de medeltida skolorna däremot hade som främsta syfte att forma och utveckla elevens själsliga läggning.

... för att bli kristen är det inte tillräckligt att lära sig det ena och det andra, att delta i ritualer eller uttala och vara förtrogen med trossatser och trosförklaringar. Att vara kristen innebär en andlig attityd, ett moraliskt förhållningssätt och habitus.¹²

Den medeltida skolundervisningen som själslig fostran och kunskapsförmedling baserad på kristen tro och moral utgjorde, enligt Durkheim, prototypen för hur den europeiska skolundervisningen senare kom att utformas. Att predika och att undervisa var ett och samma pedagogiska uppdrag,¹³ ett tankesätt som Durkheim applicerade på det framväxande sekulära skolväsendet. Dess övergripande samhällsbevarande syften var att till yngre generationer förmedla det moderna samhällets demokratiska värden, som att meriter och inte börd skulle avgöra individens position i den samhälleliga arbetsdelningen.¹⁴

I likhet med skolorna på kontinenten var de första svenska skolorna kyrkliga institutioner. Den katolska kyrkoorganisationen i Sverige byggdes upp under 1100- och 1200-talen och landet delades då in i stift med domka-

10 Kulturellt kapital står i motsättning till ekonomiskt kapital och avser tillgångar som är högt värderade i samhället, till exempel akademiska examina, kännedom om klassisk musik och olika konstgenrer, förmåga att uttrycka sig kultiverat i tal och skrift (Bourdieu 1990).

11 Durkheim 1977, s. 28.

12 Durkheim 1977, s. 29. Vår översättning från den engelska versionen.

13 Durkheim 1977, s. 22.

14 Durkheim 1973.

pitlet som högsta styrande organ. I domkapitlets regi bedrevs skolverksamhet i stiftets församlingar. För det huvudsakliga ändamålet, utbildning av präster, inrättades katedralskolor i stiftsstäderna. Internationella munkordnar som Dominikanerorden grundade klosterskolor. Undervisningen i klosterskolorna bestod dels av en mer grundläggande utbildning i grammatik, retorik och dialektik (trivium), dels en påbyggnad med ett praktisk-liturgiskt inriktat prästseminarium.¹⁵

Högmedeltiden och ståndssamhällets framväxt i Sverige från 1200-talet och framåt innebar, i förhållande till det katolska skolväsendet, alltmer differentierade utbildningsanspråk. Adeln, framför allt dess övre skikt, uppfostrade och utbildade sina söner i de sju riddarfärdigheterna ridning, simning, bågskytte, fäktning, schackspel, sång och versskrivning. Adelsdöttrarna undervisades av privatlärare och förbereddes för sin roll som mödrar med ansvar för sönerns tidiga fostran. Städernas borgerskap och köpmän hade delvis andra utbildningsintressen än vad som kunde uppfyllas i kloster- och katedralskolor. I städerna inrättades stadsskolor, den första svenska i 1200-talets Visby. I denna mer profant inriktade skolform bedrevs undervisning i räkning, navigationskonst, juridik och latin. Genom katolska kyrkans geografiskt väl utbredda maktsfär fungerade latinet som språkligt kommunikationsmedel i den växande internationella handeln.¹⁶

Utbildningsväsendet och dess olika skolformer på elementär och högre nivå inkluderande de mer profant inriktade stadsskolorna, var en del av den kyrkliga maktsfären och lärarna rekryterades bland dem som utbildats vid kloster- och katedralskolor. Ambitionerna vad beträffade folkundervisningen var ytterst begränsade. Att den kristna tron spreds till folket var samtidigt en viktig utbildningsinsats. Det vilade på prästerna att i predikotexter och genom de heliga sakramenten inviga församlingen i den kristna tron. Katolska kyrkans makt över det medeltida utbildningsväsendet var i det närmaste total. Det är först med merkantilismen och den protestantiska rörelsens framväxt som det medeltida skolväsendet utmanades och motstridiga utbildningsideologiska intressen och kunskapsideal konkurrerade om makt och tolkningsföreträde.

¹⁵ Richardson 1990.

¹⁶ Sandström 1997; Rimm 2011.

Utbildningsfältets formering i Sverige

Med merkantilismens genombrott på 1500-talet förändrades medeltida styrelseskick och maktförhållanden. Med Gustav Vasa som regent utvecklades Sverige till en nation med stark kungamakt. För att försvara den nyetablerade nationens gränser och för återbetalning av stora statsskulder krävdes goda statsfinanser och för övergången till penninghushållning tillgång till ädla metaller. Vid 1527 års riksdag i Västerås beslöts att kyrkans gods och egendomar skulle övergå i kronans ägo. Domkapitlens och sockenkyrkors kultföremål beslagtogs och smältes ned. Beslutet möjliggjordes av att Gustav Vasa lyckades få högadeln på sin sida genom att utlova kompensation i form av ökade jordarealer. Med dessa riksdagsbeslut lyckades Gustav Vasa undergräva katolska kyrkans ställning, vilket fick betydande konsekvenser för skolväsendet. Klosterskolornas verksamhet upphörde och klosterbibliotekens böcker skingrades och förstördes. Vid katedralskolorna byttes skolmästarna (rektorer) ut mot personer som utbildats vid tyska lutherska universitet. Verksamheten vid Uppsala universitet, upprättat genom påven Sixtus IV:s bulla 1477, låg nere. Kungen var inte intresserad av att återupprätta denna utan inrättade istället stipendier för utlandsstudier vid lutherska lärosäten. Stipendiaterna förbands att efter avslutad utbildning stå till den svenska statens förfogande. Medeltida förvaltningsformer skulle ersättas med effektiv statlig byråkrati, både på central förvaltningsnivå och lokal. En stab av statliga ämbetsmän och lokala fogdar krävde utbildning för att fungera i den växande och genom internationell handel alltmer kunskapskrävande statsapparaten.¹⁷

Kyrkan förlorade makt både genom konfiskerade egendomar och förlorad rätt att uppbära tionde, men det fanns ett område där kyrkan i form av luthersk statskyrka dominerade. Övergången från katolicism till evangelisk-luthersk lära krävde folkbildningsinsatser och detta tryggade kyrkans och domkapitlens centrala positioner i svenskt utbildningsväsende för århundraden framöver. Införandet av statskyrka innebar att medborgarnas religiösa fostran reglerades av staten dels genom allmän kyrkoplikt, dels genom införandet av obligatorisk katekesundervisning. Luthers lilla katekes, utkommen på svenska under 1530-talet, var det verktyg med vilket folket skulle fostras till goda kristna och lydiga undersåtar.¹⁸

¹⁷ Sandström 1997; Ullman 1997; Richardson 2004.

¹⁸ Richardson 2004.

Den första svenska skolordningen dateras till år 1571 och var en del av kyrkoordningen. Innehållet i denna lär vara en kopia av den första protestantiska skolordningen, signerad av Luthers medarbetare Philipp Melanchthon. Skolordningen omfattade både den s.k. trivialskolan och folkundervisningen. Den statligt finansierade skolformen trivialskola skulle enligt skolordningen omfatta tre till fyra klasser i huvudsyftet att utbilda lutherska präster. Trivialskolans lärare var i regel präster som i väntan på ett eget pastorat livnärde sig på att undervisa. Skolordningen omfattade även föreskrifter för folkundervisningen. Enligt denna var det sockenprästens uppgift att före predikan och vid särskilda katekespredikningar inpränta den lutherska läran. Ett centralt avsnitt i katekesen var Hustavlan. I denna beskrev Luther med stöd i bibelcitat ett ståndssamhälle bestående av läroståndet (prästerskapet), värjeståndet (den världsliga makten) och hushållsståndet (de övriga). Budskapet till hushållets medlemmar var lydnad gentemot överheten. Det var varje kristens plikt att respektera sin förutbestämda plats i den kyrkligt sanktionerade världsordningen.¹⁹

Ett statligt utbildningssystem i vardande

Under 1600-talet börjar vi skönja de första ansatserna till ett statligt utbildningssystem om vi följer Margaret Archer och med utbildningssystem avser en i huvudsak statligt styrd och kontrollerad formell utbildning med institutioner på lägre utbildningsnivåer definierade i förhållande till högre.²⁰ Ett belysande exempel är 1649 års skolordning. Av denna framgår att utbildningssystemet skulle omfatta läroanstalter på tre nivåer: trivialskola (fyra ettåriga klasser och i vissa fall en tvåårig praktiskt inriktad räkneklass, senare under benämningen apologistklass vilken förberedde för handels- och näringsidkande yrken), gymnasium (fyraårigt) samt akademi. Skolordningen innefattade detaljerade anvisningar om antalet skolor och lärare på olika nivåer samt lärarlöner. Av skolordningen framgår att lärarna utvecklat en viss självständighet och attityd som irriterade överheten.

¹⁹ Richardson 2004; Richardson 1990; Sandström 1997.

²⁰ Archer 1989, s. 242.

Lärarna bör erinra sig att deras yrkes särskilda svagheter är lärdomshögfärd och knarrighet och därför flitigt bekämpa dessa fel och istället vänja sig vid anspråkslöshet, vänlighet och gott umgängessätt.²¹

Skolordningen av år 1649 var signerad drottning Kristina (regent 1632–1654). I slutet av hennes regeringstid försämrades det statsfinansiella läget. De utbildningspolitiska ambitionerna stannade i stor utsträckning på pappret. Lärare som undervisade i trivialskolans lägsta klasser blev utan statligt reglerad lön. De finansierades istället lokalt via medel från sockengången, dvs. de tillgångar som skolpojkar lyckades tiggas ihop bland sockenborna.²²

1649 års skolordning hade föregåtts av en period då universitetsväsendet och det statliga skolväsendet var under uppbyggnad. För Gustav II Adolf (regent 1611–1632) gällde att skapa en ämbetsmannakår av europeiskt mått bland annat genom stora donationer till det sedan år 1593 återupprättade Uppsala universitet. Samtidigt försökte staten med olika utbildningspolitiska initiativ motverka kyrkans starka inflytande över den högre utbildningen. Hälften av de kungliga stipendierna riktades till studenter som bedrev ”världsliga studier”.²³ Men i förhållande till de växande behoven av välutbildade var tillgången på potentiella stipendiater begränsad. För att öka universitetets rekryteringsunderlag och höja de blivande studenternas kunskapsnivå inrättades i stiftsstäderna en skolform på mellannivå, gymnasium. Sveriges första gymnasium startade sin verksamhet i Västerås år 1623 och kort därefter inrättades gymnasier i Strängnäs (1626) och Linköping (1627). Gymnasierna inrättades i stiftsstäderna och lär på vissa orter ha utvecklades till mindre universitet med möjlighet att avlägga universitetsexamen som filosofie och teologie kandidat. Gränserna mellan gymnasium och akademi var således flytande. Ytterligare ett initiativ i syfte att öka rekryteringsunderlaget var riktat till adeln. För att locka adeln att skicka sina söner till universitetet upprättades, under universitetskansler Magnus Gabriel De la Gardie, en exercitieinstitution med anställda rid-, fäktnings- och danslärare samt lärare i moderna europeiska språk. Det ökande antalet studenter med skiftande kunskapsbakgrund ledde till protester från universitetslärarna. För att möta universitetslärares kritik av studenterna, som de menade hade

²¹ Citat ur 1649 års skolordning ur Sandström 1997, s. 81.

²² Richardson 2004.

²³ Richardson 2004.

bristande förkunskaper, fastställdes i 1693 års skolordning att för antagning till universitetsstudier krävdes ett godkänt kunskapsprov som avlades som inträdesprov vid universitetet.²⁴

Nya skolformer och lärarkategorier – ökad differentiering

Under 1700-talet och med den gustavianska tidens kontinentalt influerade kulturella nyorientering mot upplysningsfilosofi och liberala idéströmningar tog debatten om skola och folkundervisning en ny riktning. Motståndet mot ståndssamhälle och kyrkans hegemoniska ställning kom till starkt uttryck i den offentliga debatten i länder som England, Frankrike och Tyskland. Dominerande klassiska och kyrkliga bildningsideal ifrågasattes av liberala reformivrare som, kritiska till latinväldet, förespråkade utbildning inriktad på realia. 1745 års svenska uppfostringskommission föreslog att matematik, naturhistoria, fysik och ekonomi skulle införas som obligatoriska ämnen i trivialskolan. Kommissionen föreslog även att universitetsutbildningen skulle förändras och omorganiseras i enlighet med samhällets sekulariserade utbildningsbehov. Kommissionens förslag genomfördes inte, motståndet från kyrka och prästerskap dominerade utbildningspolitiken och det statliga skolväsendet. Det hårdnackade motståndet var förmodligen en starkt bidragande orsak till framväxten av ett omfattande privat finansierat skolväsende, menar Gunnar Richardson. Richardson konstaterar att av de barn vars föräldrar kunde bekosta skolgången gick mångdubbelt fler i privata skolor än i offentliga. Bland välbeställda hade det även blivit allt vanligare att anställa informatorer och guvernanter. En typ av parallellskolesystem för övre samhällsskikt växte fram, dels statligt finansierade skolor för utbildning av präster och höga ämbetsmän, dels privatundervisning för välbeställda grupper i samhället, främst adeln och städernas näringsidkare.²⁵

På folkundervisningens område skärptes kraven. Enligt 1686 års kyrkolag vilade ansvaret för folkundervisningen på domkapitlet. Varje medborgare var lagligen förpliktigad att ta del av den lutherska läran via katekes, psalmbok och postillor. I 1723 års kungliga resolution betonades föräldrars och förmyndares ansvar för att barnen lärde sig läsa och behärska

²⁴ Richardson 2004.

²⁵ Informatorsundervisning och privatskolor började växa fram i Sverige under 1600-talet (Richardsson 1990).

de lutherska trossatserna. Om föräldrarna inte själva kunde undervisa sina barn skulle de ”hålla dem hos skolmästaren eller klockaren”. Resolutionen betonade föräldrarnas lagstadgade skyldigheter (enligt 1686 års kyrkolag) och lär ha kommit till som en följd av domkapitlens och prästerskapets klagomål på allmogens bristande läsintresse och kristendomskunskaper.²⁶ Offentliga och privata skolformer växte fram och etablerades men lärare som yrkeskategori existerade inte i egentlig mening, som ett yrke i sig. Undervisning bedrevs huvudsakligen av män för vilka undervisning var en bisyssla och mer eller mindre tillfällig försörjningskälla: prästutbildade lärare i trivialskolor och gymnasier undervisade i väntan på eget pastorat, universitetsutbildade män utan kyrklig eller statlig tjänst försörjde sig som informatorer hos adel och borgerskap, landsbygdens klockare och kaplaner hade lagstadgad skyldighet att undervisa allmogens barn.

Läroverket och läroverkslärarnas formering som yrkeskategori

Det följande århundradet utmärktes av genomgripande strukturella förändringar. Skiftesreformerna som avslutats med laga skifte år 1827 förändrade agrarsamhället i grunden. Landsbygdens fattigaste flyttade till städerna och i urbaniseringens spår förändrades förutsättningarna för samhällseliten och folkets utbildning. Under 1800-talets första decennier genomgick utbildningsväsendet betydande förändringar främst genom att ett antal nya skolformer kom till, både statliga skolor och privata. I de statliga skolorna dominerade det klassiska bildningsidealet förankrat i klassiska språk och i de religiösa skrifterna. Detta kunskaps- och bildningsideal utmanades från två håll. Det privata skolväsendet i form av stadsskolor med inriktning på realia expanderade. I den kontinentala skoldebatten och i religiösa rörelser med mer egalitära ideal som pietism och herrnhutism fanns starka förespråkare för skolundervisning även för folket. Kritiken mot skolväsendet från borgerskap och näringsidkare å ena sidan och de religiösa väckelserörelserna å andra sidan hade en gemensam nämnare i motståndet mot luthersk ortodoxa läro- och kunskapsideal.

Maktbalansen mellan kyrka och stat förändras radikalt under första hälften av 1800-talet. Ett exempel på statlig maktutövning var inrättandet av

²⁶ Richardson 2004.

ett departement med ett övergripande ansvar för kyrkliga frågor och utbildningsfrågor, Ecklesiastikdepartementet.²⁷ Hur det klassiska bildningsidealet, kulturellt och religiöst förankrat i de latinska, klassisk grekiska och hebreiska skrifterna, genom en rad statliga interventioner successivt förlorade sin dominerande ställning framgår av kungliga cirkulär och läroverksstadgor. I enlighet med 1849 års cirkulär skedde en sammanslagning av den praktiskt inriktade apologistklassen, lärdomsskolan (tidigare trivialskolan, lägre skola med latinundervisning) och gymnasiet till en skolform som i den efterföljande skolstadgan fick beteckningen Högre elementarläroverket. I samtliga läroverk gavs möjlighet till dispens från undervisning i klassiska språk. Några år senare, med 1859 års skolstadga, blev läroverkets två lägsta klasser latinfria och gymnasieutbildningen delades upp på två linjer – klassisk linje och reallinje.²⁸

Vid 1800-talets början hade läroverkslärare och präst samma utbildningsbakgrund. Verksamheten som lärare var för en del av dem som undervisade vid läroverket en transportsträcka på vägen till ett eget pastorat. I 1724 års skolordning fastslogs att lärarna skulle kompenseras för detta slitsamma arbete och ”i rättan tid, åtminstone inom sju eller åtta år bliva utur oket släppta”.²⁹ Undervisning vid läroverket ansågs så ansträngande att de år prästaspiranten varit verksam som läroverkslärare dubblerades meritmässigt i samband med ansökan till prästtjänst. Med 1849 års kungliga cirkulär gjordes för första gången en tydlig åtskillnad mellan prästyrket och verksamheten som läroverkslärare. Det innebar ett statligt erkännande av läroverksläraryrket som ett självständigt yrke i relation till prästämbetet.³⁰ Ur ett lärarperspektiv skulle vi kunna tolka cirkuläret som startskottet för läroverkslärare som ett yrke i sig och ett första steg i formeringen av läroverkslärarna som yrkeskategori. Det är inte helt oproblematiskt att tala om läroverkslärare som ett yrke i vardande. Christina Florin och Ulla Johansson konstaterar att läroverkslärarnas kopplingar till ämnesinstitutionerna vid universiteten var starka identitetsformerande inslag medan den gemensamma och lärarspecifika kunskapsbasen var svag.³¹ Ett faktum som kom att bestå även efter att studentexamen och censorsinstitutionen införts ett

²⁷ Ullman 1997.

²⁸ Florin & Johansson 1993; Richardson 2004.

²⁹ Sandström 1997.

³⁰ Sandström 1997.

³¹ Florin & Johansson 1993, s. 155.

par decennier senare. Den nya ordningen innebar att läroverkslärare och universitetslärare positionerades som lärarkategorier på tydligt definierade nivåer i utbildningssystemet.³²

Folkskolans inrättande och folkskollärarna som ny lärarkategori

Under 1800-talets första decennier bedrevs folkundervisningen i stor utsträckning som hemundervisning. Men hemundervisning var bara en av flera olika undervisningsformer. I städerna fanns förutom statliga läroverk och privata flickskolor även s.k. barnaskolor för fattiga barn. I en del av dessa skolor bedrevs växelundervisning, inspirerad av den engelska Bell–Lancastermetoden vilken innebar att ett hundratal elever undervisades av en lärare assisterad av några av de äldre eleverna som hjälplärare. Huruvida folket på landsbygd och i städer erbjöds en i skolform organiserad undervisning var upp till enskilda socknar och stadsförsamlingar. I en del socknar gick föräldrarna samman och anställde en läsmästare eller skolmoster, en läskunnig man eller kvinna ur allmogen.³³ Skillnaderna mellan olika stift och socknar var stora. Lärartätheten var högst i Stockholms och Lunds stift och lägst i Kalmar stift och i Norrlandsstiften.³⁴ Den första officiella statistiken över svenskt skolväsende avser år 1839. Av rikets då cirka tre miljoner invånare var en halv miljon barn mellan 7 och 14 år och av dessa gick var sjunde i skola.³⁵

Med 1842 års folkskolestadga skärptes kraven på folkundervisning i skolform. Av stadgan framgick att folkundervisningens övergripande mål var ”det uppvexande släktets danande till christelige och gagnelige samhällsmedlemmar”.³⁶ I varje skoldistrikt som kunde bestå av skolor i en eller flera församlingar och socknar inrättades en skolstyrelse med kyrkoherden som ordförande. Styrelsens uppgift var att vaka över att folkskolor inrättades, att lärare anställdes och att undervisningen bedrevs enligt stadgan.

32 Jfr kapitel 2 Den högre utbildningens professionella fält om läroverkens och läroverkslärarnas koppling till universitetet.

33 Jfr Herrström (2000) om dessa män och kvinnor ur allmogen som ofta ambulerade mellan olika skolhus och socknar och kombinerade undervisning med ett annat yrke.

34 Johansson 1992.

35 Bidrag till Sveriges Officiella statistik, BiSOS, Undervisningsväsendet, Folkskolan för år 1882 jämte översikt av folkskoleväsendets utveckling till år 1842 samt af dess tillstånd under åren 1876–1882.

36 Hall 1924, s. 14–15.

Stadgan rekommenderade att skolbyggnaden uppfördes nära kyrkoherdens bostad så att denne hade uppsikt över verksamheten. På skolstyrelsen vilade även ansvaret för skolornas förvaltning och underhåll samt utfärdandet av direktiv angående godkända undervisnings- och bestraffningsmetoder.³⁷

Folkskolorna finansierades av socknarnas skattemedel i kombination med att ”en afgift af högst femtio öre årligen erläggas av hvarje barn som begagnar någon af distriktets skolor”.³⁸ Statsbidrag till folkskoleverksamhet utgick i regel inte. Fattiga socknar hade dock möjlighet att söka statliga anslag för lärarlöner på villkor att skolverksamheten uppfyllde stadgans ambitioner. I 1842 års stadga fastslogs att folkskollärarnas årslön skulle motsvara 16 tunnor säd in natura varav hälften skulle utbetalas kontant. I tjänsten ingick bostad, bränsle, sommarbete och vinterfoder för en ko samt ett stycke jord för eget bruk och för undervisning i trädgårdsskötsel. En ordinarie folkskollärares arbetsvillkor i en Dalslandssocken åren 1850–1881 ger en anvisning om folkskollärarens position.

Jämför man med en dränglön 1851 ligger folkskollärlönen och dränglönen ganska lika när det gäller den egentliga lönen – för läraren 180 rdr riksgälds, drängen 180-200 rdr riksgälds. Båda hade husrum och ved gratis, men drängen hade därtill fri kost.³⁹

I varje stadsförsamling och socken bör finnas minst en, helst fast, skola med vederbörligen godkänd lärare. Så inleddes folkskolestadgans första paragraf.⁴⁰ En möjlighet att kvalificera sig för folkskollärartjänst var via lärarseminarium. De första statliga lärarseminarierna inrättades efter preussisk förebild i början av 1840-talet i stiftsstäderna.⁴¹ Seminarieutbildning omfattade till en början en till tre terminer.⁴² Folkskollärarytbildningens syften och innehåll framgår av Anders Oldbergs, director vid Folkskol-lärarseminariet i Uppsala, handbok i pedagogik och metodik utgiven 1843. För antagning till folkskollärarseminarium krävdes ett fromt och sedesamt

³⁷ Hall 1924.

³⁸ Enligt den förnyade skolstadgan SFS 1882:19 kap. 8 § 58, ur Hall 1924.

³⁹ Johannesson 1989, s. 36.

⁴⁰ Folkskolestadgan SFS 1842:19, s. 7.

⁴¹ De första lärarseminarierna, ett i regi av Sällskapet för växelundervisningens befrämjande samt Skolmästarseminariet i Lund, hade inrättats redan i slutet av 1830-talet av privata medel.

⁴² Utbildningen förlängdes senare. I reglementet från 1862 fastställdes utbildningstiden till tre år, enligt Sandström (1997).

leverne. Ålder vid antagning reglerades inte av stadgan, men enligt praxis skulle den sökande vara konfirmerad. Då folkskolan var under uppbyggnad rådde stor brist på lärare. Detta hade tvingat fram kompromisser när det gällde de sökandes läskunskaper. Oldberg skriver att den sökande kunde vara så ovan läsare ”att han inte med ögonen kan följa med och läsa innan, vad barnet läser utantill, behörigen kontrollerande, huruvida barnet läser rätt eller fel”.⁴³ Lärargärningen beskrevs i sakrala ordalag som att med Gudstron som ledstjärna ”giva barnen en anvisning om det himmelska ljuset”.⁴⁴ Läraryrket betraktades som ett kall och med detta följde stora förväntningar på lärarna att avsäga sig jordiska och materiella belöningar.

Med ren avsikt, utan att mäta arbetet efter lönen eller söka eget pris, måste han samvetsgrant och ihärdigt arbeta för skolans höga mål: Guds ära, samhällets och barnens bästa.⁴⁵

Seminarierna var statligt finansierade men det var domkapitlens uppgift att inrätta och driva seminarier. Verksamheten vid lärarseminarierna skilde sig väsentligt mellan olika domkapitel. Av Oldbergs skrift framgår att seminarieutbildningarna i Uppsala och Stockholm byggde på olika syn på betydelsen av ämneskunskaper och yrkespraktik. I Uppsala utbildades lärarkandidaterna i nära anslutning till undervisningen i den till seminariet kopplade s.k. normalskolan. I Stockholm ägnades den första av utbildningens två terminer uteslutande åt ämnesstudier. Nivån på de ämneskunskaper som lärdes ut vid de första lärarseminarierna motsvarade i stort sett vad som förväntades av eleverna i folkskolan. Stadgans krav på vederbörligen godkänd lärare var inte heller liktydigt med examen från lärarseminarium. Förutom den statligt finansierade seminarieutbildningen fanns det andra, betydligt kortare vägar till att kvalificera sig för lärartjänst, som att avlägga kunskapsprov i närvaro av representant för domkapitlet.⁴⁶

⁴³ Oldberg 1843, s. 159.

⁴⁴ Oldberg 1843, s. 10.

⁴⁵ Oldberg 1843, s. 9.

⁴⁶ Den sökande förhöordes på katekesen, fäderneslandets historia och geografi, räkning, teckning, naturlära, gymnastik och kyrkosång.

Lärare – hierarkiskt positionerade utifrån klass, kön och utbildningsbakgrund

Under 1800-talets senare hälft, då utbildning även med avseende på folkundervisning i allt högre utsträckning blivit en offentlig angelägenhet, framträder konturerna av ett utbildningssystem med en tydlig arbetsdelning mellan olika skolformer och lärarkategorier. Över- och underordning kom bland annat till uttryck i de olika skolformernas förhållande till olika nivåer i den kyrkliga hierarkin: läroverken under biskopens omedelbara ansvarsområde, folkskolan under kyrkoherdens.

I läroverk och folkskolor formerades två lärarkategorier med olika kollektiva yrkesbanor – läroverklärare och folkskollärare. Båda lärarkategorierna utgjordes så gott som uteslutande av män och var hierarkiskt positionerade utifrån lärarnas sociala bakgrund och utbildning. Läroverkens lärare kom från övre samhällsskikt, var universitetsutbildade och hade statlig anställning, statligt reglerade löner och arbetsförhållanden. I samband med 1856 års läroverksstadga höjdes läroverkslärarnas löner till samma nivåer som lägre statliga tjänstemäns.⁴⁷ Folkskollärarna var i regel rekryterade ur allmogen och deras arbetsvillkor och arbetsförhållanden skilde sig radikalt från läroverkslärarnas. Fattiga socknar höll kostnaderna för folkskola och lärarlöner nere bland annat genom att till lärare rekrytera sockenbor som var läskunniga men som av olika skäl hade svårt att försörja sig. Flera stadgeändringar under de följande decennierna underlättade detta agerande från socknarnas sida. I glesbygden där elevunderlaget var litet inrättades s.k. mindre skolor med endast ett fåtal klasser. I tätbefolkade områden där elevunderlaget var stort inrättades småskolor för de yngsta av folkskolans elever. I dessa skolformer tilläts socknarna göra undantag från folkskolestadgan bland annat avseende lärarnas utbildningsbakgrund. Under den följande konsolideringsfasen skärptes kraven genom ökade statliga interventioner, juridiska och ekonomiska, som befäste och förstärkte utbildningsfältets struktur och villkoren för lärares yrkesutövning, framför allt manliga folkskollärares.

⁴⁷ *Lärarnas historia*, www.lararnashistoria.se/laroverken_och_gymnasieskolan_1850-1899.

Fältet konsolideras genom ökade statliga interventioner

Med industrikapitalismens framväxt under senare 1800-tal kom det klassiska bildningsidealet att framstå som alltmer föråldrat. Den framväxande borgerligheten hade andra utbildningsbehov än vad som kunde tillgodoses vid de statliga läroverken och kraven på utbildningspolitiska reformer blev alltmer påtagliga. Ständsriksdagen avskaffades år 1866 och i riksdagens andra kammare mobiliserades motståndet mot den klassiska bildningen och kyrkans kunskapsmonopol. Utbildningssystemets sekularisering och reformering initierades av de klasser och klassintressen som fanns företrädade i andra kammaren, enligt Florin och Johansson ledamöter ur lantmannapartiet i allians med nyliberala partiet och centern. Att driva egna privata skolor parallellt med de statliga läroverken ansågs av andrakammarens reformivrare vara ett vanskligt projekt av flera skäl. Dels ekonomiskt, dels, och kanske främst, för att de ansåg det angeläget att den nyttoinriktade utbildning de förespråkade uppnådde ett med den statliga läroverksutbildningen likvärdigt symbolvärde som kulturellt kapital.⁴⁸

Den långdragna kampen mellan det klassiska bildningsidealets försvarare och utmanare varade i princip fram till 1905 års läroverksstadga då den sexåriga latinfria realskolan infördes.⁴⁹ Fram till denna brytpunkt ökade antalet skolformer i privat regi. Det var skolor med inriktning på realia som handelsinstitut, slöjdskolor och dylikt. Utöver privata utbildningar inriktade mot specifika branscher och positioner på arbetsmarknaden ökade antalet flickskolor kraftigt. Folkskolans stämpel som ”fattigmansskola” gjorde att den i övre samhällsskikt betraktades som olämplig särskilt för flickor. Den statliga läroverksutbildningen var av tradition en mansdominerad institution och med en hög andel ogifta medelklasskvinnor ökade efterfrågan på skolutbildning för kvinnor.⁵⁰ De privata flickskolornas expansion och de nytto- och arbetsmarknadsinriktade fackhögskolorna utgjorde ytterligare utmaningar mot det kyrkligt förankrade bildningsidealet och dess position

⁴⁸ Florin & Johansson 1993.

⁴⁹ Ullman 1997.

⁵⁰ Kyle 1972; Florin & Johansson 1993.

som fältets dominerande trosföreställning och försanthållande om skolutbildningens inriktning och innehåll.⁵¹

Perioden 1850 till 1879 utmärktes av en utbildningsfältets konsolidering främst genom ett ökande antal statliga interventioner på skolområdet och skolpolitiskt högre ambitioner på lärarutbildningsområdet. Det offentliga skolväsendets expansion och utvecklingen på lärarutbildningens område medförde en förstärkt profilering och positionering av olika skolformer och lärarkategorier. Under perioden etablerades läroverket som skolform och läroverksläraren som yrkeskategori definierades. Även på folkbildningsområdet genomfördes reformer. År 1864 förbjöds växelundervisningen och ersattes av klassundervisning med betydligt färre elever per lärare. Folkskollärarens yrkesidentitet som klasslärare etablerades. Att undervisningen i folkskolan bedrevs enligt ett klasslärarsystem innebar även en pedagogisk-metodisk avgränsning i förhållande till överordnade nivåer i utbildningssystemet.

Läroverket och läroverkslärarnas identitet som ämneslärare

Kvalificeringen till läroverksläraryrket förändrades på ett sätt som stärkte lärarnas ställning i förhållande till domkapitlet. Förutom akademisk examen och undervisningsprov inför domkapitlet infördes år 1875 ett för lärartjänst obligatoriskt provår vid läroverket, varefter läroverkets rektor uttalade sig om den sökandes lämplighet.⁵² Det stärkte läroverkslärarna som yrkeskategori att den ur lärarkollegiet rekryterade rektorn fick inflytande över lärarutbildningen och rekryteringen till läraryrket. Förutsättningen för tillträde till lärartjänst var dock fortfarande att den sökande avlade ett s.k. undervisningsprov inför domkapitlet, men detta prov hade vid den här tiden reducerats till formalia.⁵³ Även undervisningsmässigt försvagades det kyrkliga inflytandet. Genom 1878 års läroverksstadga gavs reallinjen, som dittills existerat som dispenslinje, officiell status och klassisk linje delades in

51 Bourdieus begrepp för fältspecifika och dominerande trosföreställningar är *doxa*, med vilket avses "allt det som anses självklart, och i synnerhet de klassificeringssystem som bestämmer vad som är intressant och vad som är utan intresse" (Bourdieu 1991, s. 98).

52 Provåret infördes redan 1865 men blev inte obligatoriskt förrän tio år senare.

53 Med 1905 års läroverksstadga avskaffades detta undervisningsprov, vilket ytterligare ökade lärarverkslärarnas autonomi i förhållande till kyrka och domkapitel.

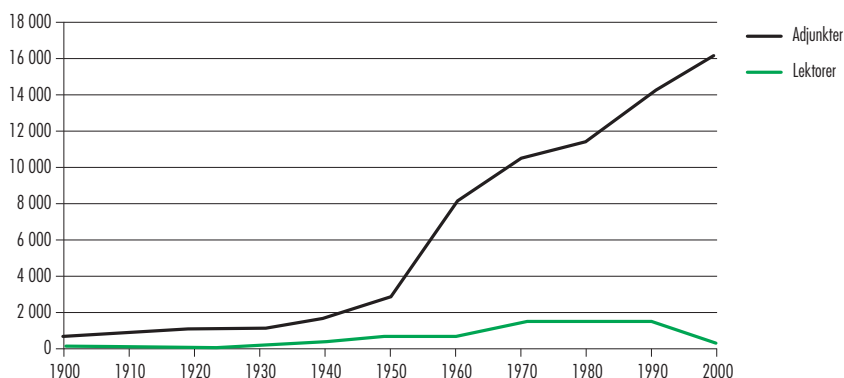
i hel- och halvklassisk. Ett par år senare slopades latinet som undervisnings-
språk i ett flertal examina vid universitetens filosofiska fakulteter.⁵⁴

Ytterligare ett för läroverkslärarna viktigt steg mot förstärkt erkännande
som yrkeskategori var beslutet att införa studentexamen som slutexamen vid
läroverket år 1862. Sedan år 1693 hade mogenhetsförklaringen av studenter
genomförts som inträdesprov vid universiteten. Genom studentexamens
inrättande definierades läroverkets position i utbildningssystemet då läro-
verksutbildning blev en förutsättning för behörighet till universitetsstudier.
Genom censorsinstitutionens upprättande förändrades förhållandet mellan
läroverk och universitet. Kollegialitet läroverks- och universitetslärare
emellan utmanades av universitetsläraren som censor med en tydligare och
mer påtagligt kontrollerande funktion i förhållande till kollegan på lärover-
ket. Genom att universitetsläraren gavs tolkningsföreträde i bedömningen
av läroverkselevers kunskaper behöll universitetet, trots inträdesprovets
avskaffande, kontrollen över studentrekryteringen.

Även internt inom läroverkslärarkollegiet preciserades arbetsdelningen.
Med 1878 års läroverksstadga delades läroverkslärarna upp i två åtskilda
kategorier med avseende på akademisk bakgrund: lektorer och adjunkter.
Behörighetskraven för lektors- respektive adjunktstjänst preciserades och
skärptes. Befordringsgång och karriärvägar utstakades. Fordringarna för
filosofie kandidatexamen och adjunktstjänst sänktes. Kraven för lektors-
tjänst höjdes till minst filosofie licentiatexamen och disputation. För både
adjunks- och lektorstjänster krävdes godkänt provår och undervisnings-
prov. Lektorerna undervisade i läroverkets högsta årskurser. Lektorerna
var emellertid få och det var inte ovanligt att adjunkter undervisade på
lektorstjänster men avlönades som adjunkter, något som väckte adjunkternas
tysta missnöje. Adjunkterna avstod från högljudda missnöjesyttringar som
hotade bilden av läroverkslärare som en homogen yrkeskategori med gemen-
samma intressen.⁵⁵ För läsåret 1898/99 finns statistik uppdelad på lektorer
och adjunkter. Då tjänstgjorde 207 lektorer och 376 adjunkter i läroverken.
Adjunkterna var den största lärarkategorin, så även i nutida gymnasieskola.

⁵⁴ Florin & Johansson 1993; Sandström 1997; Richardson 2004.

⁵⁵ Florin & Johansson 1993.

FIGUR 3.1 Antal adjunkter och lektorer i läroverk/gymnasieskola åren 1900–2000.⁵⁶

Exkluderade från de statliga läroverken och lärartjänsterna var kvinnorna hänvisade till de privatfinansierade flickskolorna. För flickskollärare inrättades en fyraårig seminarieutbildning vid Kungliga Högre Lärarinne-seminariet år 1861. År 1870 infördes möjligheten för kvinnor att avlägga studentexamen som privatister, några år senare fick flickskolorna rätt att utfärda studentexamen. Flickskollärarnas yrkesbana var skild från läroverkslärarens samtidigt som de utifrån borgerlig kultur och könsmässig arbetsdelning undervisade i olika men komplementära skolformer. Enligt Florin och Johansson framträder detta tydligt i läroplanernas målbeskrivningar. Läroverkets undervisning i naturvetenskap innehöll moment som kemiska formler, fysikaliska lagbundenheter och forskningsmetoder, medan flickskoleundervisningens omfattade kemi för hushållet, biologi för hälso-läran och optik för smakens höjande.⁵⁷ Läroverkets pojkar utbildades för offentliga ämbeten. Studierna vid flickskolorna förberedde för rollen som maka och moder i enlighet med ett traditionellt borgerligt familjeideal och dess tydliga avgränsning mellan offentlig och privat sfär.

⁵⁶ Bearbetad statistik ur *Statistisk tidskrift H122 1901*, *Sveriges officiella statistik i sammandrag år 1901*, samt *Statistisk årsbok* årgångarna 1921 till 2010. Uppgift om antalet adjunkter år 1970 saknas och värdet för antalet adjunkter detta år är approximativt.

⁵⁷ Florin & Johansson 1993, s. 124.

Folkskolan och folkskollärarnas yrkesidentitet som klasslärare

Det vilade på domkapitlen att inom fem år efter folkskolestadgans utfärdande inrätta folkskolor och anskaffa lärare.⁵⁸ Staten ställde även krav på domkapitlen att årligen rapportera hur skolverksamheten bedrevs. Denna rapportering var enligt statsmakten inte tillräckligt utförlig och enhetlig. År 1861 fattade riksdagen beslut om att införa statliga folkskoleinspektörer för ökad kontroll och uppföljning. Folkskoleinspektörernas rapporter visade att den allmänna folkskola som infördes 1842 i realiteten blivit långt ifrån allmän. Endast hälften av landets elever gick i heltidsläsande folkskolor. De övriga läste halvtid och i vissa fall i s.k. flyttande skolor vilket innebar att de hade tillgång till skola en begränsad del av året. Flickors utbildning var det i regel ännu sämre ställt med, då deras skolgång inte i samma utsträckning som pojkars omfattades av de statliga folkskoledirektiven.⁵⁹ Utifrån beslut 1853 inrättades i glesbefolkade landsbygdsförsamlingar så kallade mindre skolor, för vilka socknarna kunde göra undantag från folkskolestadgan både när det gällde verksamhetens omfattning och lärarnas utbildning. Skolformen inrättades senare även i tätorter och existerade parallellt med de vanliga folkskolorna ända tills de formellt sett upphörde hundra år senare. Inrättande av mindre skolor var förutom ett litet elevunderlag även ett sätt att hantera en stor lärarbrist. Ett annat sätt att hantera de växande behoven av folkskollärare var att öppna yrket för kvinnor, eller som en av riksdagens motionärer uttryckte det ”för mångt väl utbildat och uppfostrat fruntimmer som är i avsaknad av egen förmögenhet”.⁶⁰ Lärartjänster vid mindre skolor och småskolor öppnades för kvinnor år 1853 respektive 1858.

Efter det att statens interventioner på folkundervisningens område intensifierats under 1860- och 1870-talen växte folkskoleverksamheten. Antalet skolelever ökade från 69 000 (år 1840) till 600 000 (år 1880), en ökning som innebar att antalet elever mer än åttafaldigas. Under samma period ökade antalet lärare i folkskolor och småskolor till sammanlagt över 10 000.⁶¹ Folkskolläraryrkets etablering och expansion var en följd av inrättandet av folkundervisning i organiserad form i kombination med flertaliga statliga

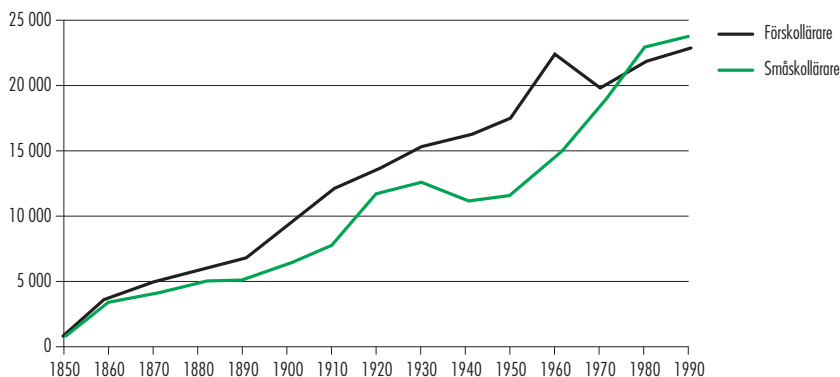
58 SFS 1842:19 Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga angående Folkundervisningen i Riket.

59 SFS 1842:19; Edgren 2011.

60 Marklund 1992.

61 *Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, BiSOS.*

interventioner och direktiv angående lärarutbildning, tjänstetillsättning, lönesättning, skollokaler och skolinspektion. Som framgår av figur 3.2 nedan uppvisade antalet folkskollärare ett andra kvantitativt språng i samband med införandet av den obligatoriska nioåriga grundskolan hundra år senare.

FIGUR 3.2 Antal lärare i folkskolan (1850–1990) och på grundskolans låg- och mellanstadium (1950–1990).⁶²

Statens ambitioner på folkutbildningens område var avgörande för folkskollärarnas formering och förutsättningar som yrkeskategori. För att förbättra lärarnas arbetsförhållanden gick staten in med krav på höjda minimilöner. De socknar som följde anvisningar i stadgor och direktiv kunde komma i åtnjutande av statliga bidrag. Ytterligare ett uttryck för höjda statliga ambitioner var beslutet att undervisningen skulle bedrivas av seminarieutbildade klasslärare, vilket medförde ökad kognitiv legitimitet och en möjlighet för de behöriga folkskollärarna att hävda sin yrkesstatus. Lärarexamen som kunskapsbas, i synnerhet efter det att utbildningen förlängts från någon enstaka termin till tre år, möjliggjorde för folkskollärarna att avgränsa sig som yrkeskategori i förhållande till det stora antalet obehöriga lärare. Inom folkskollärarkåren pågick samtidigt en uppdelning i olika lärarkategorier. Folkskolläraryrket utmärktes av en ökande grad av differentiering och specialisering genom att nya skolformer inrättades, framför allt skolor för elever som av disciplinära skäl eller på grund av funktionsnedsättningar

⁶² Källa: Bearbetad statistik från Statistiska Centralbyrån, *Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, BiSOS* samt *Statistisk årsbok* årgångarna 1914 till 2000.

inte ansågs passa inom folkskolundervisningens ramar. Som exempel kan nämnas att år 1865 inrättades landets första skola för synskadade och döva. År 1879 startade på initiativ av skolinspektören i Norrköping landets första hjälpklass för, som det hette, psykiskt efterblivna barn.⁶³ Folkskolan som skolform ”för alla i skolåldern varande barn” verkade således även exkluderande. I den reviderade skolstadgan av år 1882 konstaterades paradoxalt nog att folkskolan ”hafva till föremål endast de mera försigkomna barnens undervisning”.⁶⁴

Differentieringen mellan olika skolformer och lärarkategorier hade starka könsmissiga förtecken. Folkskolan som institution var i likhet med läroverket till en början en mansdominerad inrättning och folkskollärarytbildningen riktade sig uteslutande till män. Då det rådde stor lärarbrist ökade behovet av ett breddat rekryteringsunderlag. År 1859 gavs kvinnor behörighet till samtliga typer av lärartjänster i folkskolan och det första folkskollärarynnesseminariet inrättades år 1862. Samma år förlängdes seminarieutbildningarna från två terminer till tre år. Detta ställde högre krav på läraraspirantens ekonomi och förstärkte rekryteringen av kvinnor ur medelklassen. De män som utbildades vid seminarierna var i regel söner till bönder och torpare. De hade inte sällan församling och kyrkostämma som bidrog till studiefinansieringen genom stipendier.⁶⁵ Stipendiaten kunde åläggas att efter avslutad utbildning söka anställning i det stift som bekostat seminariestudierna.⁶⁶ Kyrkans inflytande över lärarseminariernas och skolundervisningens innehåll var stort, så även inflytandet över urvalet av blivande folkskollärare.

Kvinnornas inträde i folkskolan innebar inte med männen likvärdiga arbetsförhållanden. När socknarna rekryterade lärare gjordes en tydlig åtskillnad på lärare och lärarinnor. Kvinnor fick endast söka de tjänster där lärarinnor efterfrågades.⁶⁷ Männens dominans och maktutövning hänvisade kvinnorna till att undervisa i de lägre årskurserna. Småskolläraryrket blev på kort tid ett i det närmaste renodlat kvinnoyrke. Från det år kvinnor fick tillgång till småskolläraryrket till år 1881 ökade andelen lärarinnor i

63 SCB BiSOS, Promemoria från SCB 1974:5.

64 *Kongl. Maj:ts förnyade nådiga stadga angående folkundervisningen i riket*; gifven Stockholms slott den 20 januari 1882, § 2, s. 2.

65 Johannesson 1989.

66 *Svensk Läraretidning*, 1898, 17:e årgången, s. 591.

67 Florin 1987, s. 59.

småskolan till cirka 85 procent.⁶⁸ Småskollärarinnorna var verksamma på utbildningsfältets lägsta och minst statusfyllda positioner, trots sin medelklassbakgrund och i jämförelse med sina manliga kollegor högre utbildningsbakgrund. När lärartjänsterna öppnades för kvinnor hade de ännu inte tillgång till seminarieutbildningen, vilket ytterligare förstärkte mennens möjligheter till kontroll över könsarbetsdelningen i folkskollärarkåren.

Differentiering och förstärkta kognitiva kunskapsbaser

Utbildningsfältet konsoliderades och uppvisade en större och tydligare differentiering i olika skolformer och lärarkategorier. Läroverksutbildningen var avsedd för pojkar. År 1870 tilläts flickor avlägga studentexamen, men som privatister. Det ökade trycket på gymnasieutbildning för flickor ledde till att vissa flickskolor inrättades som gymnasieskolor och från år 1874 kunde flickskolans elever avlägga studentexamen.⁶⁹ På grundläggande nivå inrättades nya skol- och undervisningsformer för elever som av olika skäl ansågs avvika från folkskolans målgrupp. Med ökad differentiering ökade konkurrensen mellan och även inom olika lärarkategorier. Bland läroverkslärarna fanns endast ett fåtal kvinnor och då främst i ämnen som teckning och musik. Ordinarie lektors- och adjunktstjänster kunde, fram till 1909 års ändring i regeringsformen, endast innehas av män.⁷⁰ Läroverkets och flickskolans lärare undervisade i separata skolformer; i folkskolan konkurrerade män och kvinnor om samma tjänster. När folkskolläraryrket på 1850-talet öppnades för kvinnor inleddes en feminisering framför allt tydlig bland lärarna i folkskolans lägre årskurser. I början av 1880-talet utgjorde lärarinnorna närmare 60 procent av folkskollärarkåren.⁷¹ Ett ökande antal statliga interventioner på lärarutbildningens område och höjda behörighetskrav för tillträde till lärartjänst stärkte folkskollärarnas och läroverkslärarnas formering som lärarkategorier på grund- respektive mellannivå. Från statens sida fanns uttalade krav på förstärkta lärarspecifika kunskapsbaser. Kraven utmynnade för läroverkslärarnas del i ett obligatoriskt provår, för folkskollärarnas och folkskollärarinnornas del förlängdes seminarieutbildningen

68 Bidrag till Sveriges officiella statistik, *Undervisningsväsendet, Berättelse om folkskolorna för år 1882*, Kungliga Ecklesiastikdepartementet.

69 Richardson 1990, s. 70.

70 Betänkande och förslag i fråga om kvinnors tillträde till fullmaktstjänster, Justitiedepartementet år 1920.

71 Isling 1992.

från några enstaka terminer till tre och senare fyra år. De höjda kraven på lärarspecifik kunskap verkade i riktning mot *förstärkt kognitiv och social legitimering* av läroverkslärar- och folkskolläraryrkena. Läroverkslärares och folkskollärares *yrkeshabitus*, historiskt förankrade i olika skolformer och kunskapsideal, kom att sätta en stark prägel på deras kollektiva mobilisering och förhållningssätt till läraryrket och till skolan som samhällsinstitution.⁷²

Utbildningsfältets konstituering och lärares organisering i yrkesförbund

Föregående avsnitt behandlade fältets konsolidering genom ökade statliga interventioner vilka förstärkte etableringen av ett socialt segmenterat utbildningssystem och lärarkategorier med skilda yrkeshabitus och positioner på utbildningens fält. Ett fälts struktur är ett tillstånd i styrkeförhållandet mellan de institutioner och agenter som är engagerade i kampen om de vinster eller värden som definierar fältet, skriver Bourdieu.⁷³ De strider som vid förra sekelskiftet utkämpades på utbildningens fält stod mellan kyrka och stat som utbildningsideologiskt konkurrerande institutioner. Ytterligare ett utmärkande drag var kampen mellan läroverkslärarna som fältets dominerande lärarkategori och folkskollärarna som fältets dominerade nykomlingar. Kampen mellan lärarkategorierna kom till uttryck i organiseringen i separata yrkesförbund. Förbundens stängningsstrategier verkade externt i förhållande till lärarkategorier med lägre värderat utbildningskapital och internt genom inbördes rangordningar i syfte att stärka den manliga dominansen. Under denna period i läraryrkets historia stärkte läroverkslärare och folkskollärare sina positioner som två konkurrerande yrkeskategorier och *yrken för sig* utifrån olika demarkations- och exkluderingsstrategier. Som två separata yrkeskategorier förhöll sig läroverkslärare och folkskollärare på olika sätt till statlig skolpolitik och till de politiska krafter som under början på förra seklet verkade för samhällets modernisering och demokratisering. Den utmanande och alltmer dominerande utbildningspolitiska agendan, formulerad av liberala skolpolitiker, var ett

72 I Bourdieus empiriska analyser fylls habitusbegreppet med olika innehåll beroende på historisk och kulturell kontext. Här tillämpas begreppet i yrkesformeringssammanhang som historiskt präglade och införlivade yrkesspecifika dispositioner och handlingsmönster.

73 Bourdieu 1991, s. 132.

uttryck för ambitionen att reformera utbildningssystemet från utbildning för ett fåtal till ett sekulärt massutbildningssystem. I förhållande till denna agenda intog lärarkategorierna olika positioner. Läroverkslärarna i allians med konservativa kyrkliga krafter positionerade sig mot en integrering av läroverks- och folkskoleutbildningen, en integrering som de menade hotade läroverkets exklusivitet. Folkskollärarna å sin sida allierade sig med de liberala politiska krafter som verkade för en gemensam grundutbildning för samtliga medborgare.

Skolpolitiska ambitioner – visionen om en enhetsskola

Vid 1880-talets början bedrevs undervisning för rikets 7–14-åringar i flera olika former, offentliga, enskilda och som hemundervisning. Majoriteten av eleverna fick sin utbildning i folkskolan, ett fåtal folkskolelever gick vidare till högre folkskola. Den högre folkskolan var en påbyggnad som riktade sig till landsbygdens studiebegåvade barn och syftade till att dessa skulle stanna kvar på landsbygden och undvika att ”dragas från sina vanliga lefnadsförhållanden eller nödig öfning för duglighet och ihärdighet vid kroppsarbete”.⁷⁴ Barn ur högre samhällsskikt undervisades i regel i läroverken eller i enskilda skolor (främst flickskolor). Enskild skola inrättades efter godkännande av socknarnas skolråd. Skolrådet hade inte rätt att neka inrättandet av enskild skola om den person som avsåg bedriva skolverksamhet hade erforderlig kompetens och ”var känd för gudsfruktan och sedlig vandel”.⁷⁵ I övre samhällsskikt bedrevs hemundervisning av informatorer och guvernanter. För att sätta sitt barn i enskild skola eller i hemundervisning krävdes medgivande från distriktets skolråd som årligen följde upp elevernas kunskaper.⁷⁶ Av tabell 3.1 framgår elevernas fördelning på olika undervisningsformer år 1881. Utöver dessa fanns ett stort antal barn, drygt 30 000, som på grund av sjukdom eller funktionsnedsättning saknade undervisning, samt ytterligare ett antal barn för vilka uppgifter saknades.

74 Bidrag till Sveriges officiella statistik, Undervisningsväsendet, Berättelse om folkskolorna för år 1882, Kungl. Ecklesiastikdepartementet, s. 15.

75 Bidrag till Sveriges officiella statistik, Undervisningsväsendet, Berättelse om folkskolorna för år 1882, Kungl. Ecklesiastikdepartementet, s. 25.

76 ”Befriade från skolgång i de allmänna folkskolorna äro de barn, som åtnjuta undervisning vid någon offentlig läroanstalt eller i någon med vederbörlig tillåtelse inrättad enskild skola eller erhållit tillstånd att njuta undervisning i hemmen.” Bidrag till Sveriges officiella statistik, Undervisningsväsendet, Berättelse om folkskolorna för år 1882, Kungl. Ecklesiastikdepartementet, s. 25.

TABELL 3.1 Antal och andel registrerade elever per undervisningsform år 1881.⁷⁷

	Antal elever	Andel (%)
Folkskola	574 210	88
Högre folkskolor och läroverk	11 016	2
Enskilda skolor	20 140	3
Hemmen	46 622	7

Vid sekelskiftet intensifierades den statliga utbildningspolitiska styrningen och debatten om skolans och folkundervisningens samhällseliga funktioner tog en ny inriktning. Utbildningssystemets reformering spelade en nyckelroll i det moderna klassamhälle som var under framväxt. För den liberalt sinnade ämbetsmannaregeringen, det nybildade arbetarpartiet och folkrörelserna stod en för elever ur alla samhällsskikt gemensam grundläggande utbildning högt på listan över prioriterade samhällsreformer. Skolpolitiken under 1900-talets första decennier präglades av ambitionen att stärka statens utbildningspolitiska position i förhållande till kyrkan samt att motverka differentieringen mellan olika skolformer. År 1904 inrättades Kungliga överstyrelsen för Sveriges läroverk, senare Läroverksöverstyrelsen, och med denna kringskars kyrkans dominans på utbildningsfältet. Överstyrelsens tillsynsverksamhet omfattade även de privata skolorna som därmed förlorade i autonomi i förhållande till staten. Integreringen av läroverk och folkskola genomfördes i flera steg. Enligt ett statligt direktiv av år 1894 skulle läroverkets första klass bygga på kunskaper som motsvarade folkskolans tredje årskurs. Folkskolan som en i utbildningssystemet marginaliserad skolform hade därmed tagit ett stort steg mot erkännande. Med 1909 års skolförordning inrättades framför allt på mindre orter som saknade läroverk en ny skolform, kommunal mellanskola. Denna skolform fungerade som en påbyggnad på folkskolan och tillskrevs samma formella status som läroverkets realskola.

Utöver integreringen av folkskola och läroverk dominerades sekelskiftets skolpolitik av diskussionerna för och emot en allmän s.k. bottenskola, en skola där barn med olika social bakgrund undervisades gemensamt. Bottensskolan syftade till att fostra barnen till goda samhällsmedborgare

⁷⁷ Källa: Bidrag till Sveriges officiella statistik, Undervisningsväsendet, Berättelse om folkskolorna för år 1882, Kungl. Ecklesiastikdepartementet, s. 25, 26.

och därigenom grundlägga samförstånd och samhällelig konsensus. 1918 års skolkommision föreslog att samtliga barn skulle få sin grundläggande undervisning i en 6-årig folkskola, samt att det inte längre skulle utgå statligt stöd till med folkskolan parallella skolformer som läroverkets lägre årskurser och flickskolor. Efter den 6-åriga folkskolan skulle följa 4-årig realskola och 3-årigt gymnasium. Förslaget mötte emellertid hårt motstånd från den skolpolitiska högern bestående av bland annat prästerskap och läroverkslärare. Även liberala politiker röstade emot kommissionens förslag. Det skulle dröja ytterligare ett par decennier innan idén om bottenkolan förverkligades, och då under benämningen enhetsskola.⁷⁸

Lärarna organiserar sig som separata lärarkategorier

Läroverkslärare och folkskollärare rekryterades ur olika samhällsskikt och deras behörighetsgivande lärarutbildning tillmättes olika värden på utbildningsfältet och på arbetsmarknaden. Detta avspeglades inte minst i lönesättningen; vid sekelskiftet var folkskollärlönen en tredjedel av adjunktslönen, som i sin tur motsvarade två tredjedelar av lektorslönen.⁷⁹ För de lärarförbund som växte fram vid denna tid kom lönefrågor och andra fackliga frågor i andra hand. Läroverkslärarnas nystiftade yrkesförbund prioriterade arbetet för bevarandet av en hög social position som ämbetsmän och universitetsutbildade, folkskollärarna för ett högre kognitivt och socialt erkännande. Det framkommer tydligt av folkskollärarnas föreningsstadgar av år 1880 att organiseringen syftade till ”att arbeta för svenska folkskolans och folkbildningens höjande, för enhet och god anda inom lärarkåren och för bättring av lärarens ställning i allmänhet”.⁸⁰ Lärarna organiserade sig utifrån skolform, utbildningsbakgrund och kön: läroverkslärare, folkskollärare, folkskollärarinnor och småskollärarinnor.⁸¹

Med erkännandet av läroverkslärare som i förhållande till präster separat yrkeskategori i mitten av 1800-talet och den efterföljande sekulariseringen av läroverksutbildningen följde en yrkesformering i linje med de attribut som

⁷⁸ Isling 1973.

⁷⁹ Florin & Johansson 1993; Florin 1987.

⁸⁰ Lärarnas historia www.lararnashistoria.se; Sveriges Allmänna Folkskolläraryrkesförbund, SAF Årsskrift 1880:1.

⁸¹ Flickskolelärarinnor och -lärare i Stockholm bildade 1879 en kommitté och sammankallade till flickskolemöte. Mötena var allmänna och riktade sig till alla ”vänner af den quinliga bildningen” (Kyle 1972, s. 102).

ofta tillskrivits den klassiska professionstypen, attribut som universitetsutbildning, kollegial styrning och kontroll över rekryteringen till yrket samt organisering i yrkesförbund.⁸² Svenska Lärarsällskapet (senare Läroverkslärarnas riksförbund och nuvarande Lärarnas Riksförbund), en förening för ordinarie lärare vid de allmänna (i betydelsen statliga) läroverken, bildades år 1884. Förbundet riktade sig uteslutande till ordinarie läroverkslärare och de lärarkategorier som betraktades som utbildningsmässigt likvärdiga, universitetslärarna. Läroverkslärarna tillämpade, för att tala med Anne Witz, demarkations- och exkluderingsstrategier typiska för ett fälts dominerande yrkeskategorier. Förbundets stängningsstrategi innebar dels stängning nedåt genom en tydlig avgränsning i förhållande till de seminarieutbildade lärarkategorierna i folkskolan,⁸³ dels stängning internt inom läroverksläraryrket genom en exkludering på könsmässiga grunder, då kvinnor inte hade tillträde till ordinarie adjunks- eller lektorstjänster. Lärarsällskapets bildande var således ett led i en medveten strategi att positionera läroverkslärarna både utbildnings- och könsmässigt som fältets dominerande lärarkategori. Läroverkslärarna värnade om sin position som universitetsutbildade män i statens tjänst. På denna grund hävdade de yrkeskårens monopolställning och exklusivitet i förhållande till folkskollärarna, som var den antalsmässigt dominerande lärarkategorin. Av yrkesgrupper med högt värderat utbildningskapital, likt läroverkslärarna, betraktades folkskollärarna som utbildningsfältets halvbildade uppkomlingar och seminarieutbildningen som ett ”fattigmans gymnasium”.⁸⁴ För en universitetsutbildad var tjänst vid läroverket mer attraktiv än tjänst som lärare vid folkskollärarseminarium, då examen från seminariet inte gav behörighet till universitetsstudier.⁸⁵

Statens ökade intresse för folkskolläraryrket och förlängning av seminarietiden var viktiga steg mot högre kognitiv och social legitimitet för folkskollärarna som yrkeskategori. Professionsforskare som Eliot Freidson betonar utbildningens längd som en central särskiljande aspekt mellan professioner och andra yrken, inte enbart i kunskapshänseende utan även som yrkessocialisation och för kåranda.⁸⁶ I jämförelse med läroverkets lärare som

82 För beskrivning av den klassiska professionstypen, se kapitel 1.

83 Stängningsstrategier, social closure, ett weberiansk begrepp som tillämpas av professionsforskare som Witz (1992) som i sin tur bygger på Parkin (1979).

84 Marklund 1992; Florin 1987.

85 Marklund 1992.

86 Freidson 1994.

fram till början av 1900-talet saknade gemensam lärarutbildning innebar den fleråriga folkskollärarutbildningen en fördel när det gällde lärarnas förutsättningar att organisera sig. Efter några år med lokala lärarföreningar och nationella sammankomster bildades Sveriges Allmänna Folkskolläraryörening (SAF) år 1880. Förbundet tillämpade en s.k. dubbel stängningsstrategi, enligt Witz en kombination av exkluderingsstrategier och usurpationsstrategier.⁸⁷ Folkskollärarnas förening var en organisation för personer verkssamma som lärare och lärarinnor vid folkskolor och småskolor ”och dermed jemförliga skolor och uppfostringsanstalter”.⁸⁸ Att bilda en yrkesförening och engagera sig i den skolpolitiska debatten var folkskollärarnas strategier för att verka för folkskolan och lärarens samhällsställning.⁸⁹ Ytterligare en strategi med samma syfte var att öppna medlemskapet för ”andra för föreningens verksamhet intresserade personer”.⁹⁰ Med denna öppna formulering kunde lärarföreningen knyta till sig mer inflytelserika personer som folkskollärare och ecklesiastikminister Fridtjuv Berg. Denna öppning uppåt var en del i folkskollärarnas kollektiva mobilisering för att uppnå med de statsanställda läroverkslärarna likvärdiga arbetsförhållanden och villkor.

Folkskolläraryöreningen var inledningsvis folkskollärarnas och folkskollärarynnornas gemensamma projekt. Lärarna, rekryterade ur lägre samhällsskikt och ofta med folkskolebakgrund, såg till en början lärarinnornas borgerliga härkomst och flickläroverksbakgrund som en potentiell statushöjning för läraryrket. När staten i början av 1900-talet avvek från likalönsprincipen och till männens förmån införde principen om försörjarlön splittrades lärarkåren. Införandet av försörjarlöneprincipen fick tydliga konsekvenser. Enligt statens lönetabeller för år 1918 var manliga folkskollärares årslön 2 100 kronor och kvinnligas 1 900 kronor. Manliga småskollärare hade en årslön på 1 400 kronor, kvinnliga 1 080 kronor. Till lärares tjänsteförmåner hörde fri bostad. Lärarbostaden för manlig folkskollärare skulle ha en yta på cirka 90 kvm, den kvinnliga lärarens 65 kvm.⁹¹ Statens patriarkala inspel och den ojämlika lönesättningen ledde till att kvinnorna

⁸⁷ Witz 1992, s. 49.

⁸⁸ *Förslag till Stadgar för Sverige allmänna folkskolläraryörening 1 §, De Svenska Skolläraryöreningarnas möte*, Stockholm 1880.

⁸⁹ Isling 1992, s. 164.

⁹⁰ *Förslag till Stadgar för Sverige allmänna folkskolläraryörening 2 §, De Svenska Skolläraryöreningarnas möte*, Stockholm 1880.

⁹¹ Aldén & Fridén 1919.

bildade en egen yrkesförening år 1906, Sveriges folkskolläraryrkesförbund. Även småskolläraryrkesförbundet bildade senare en egen förening. Följden blev en tydlig uppdelning av folkskolans lärare i flera förbund, folkskollärarnas, folkskolläraryrkesförbundens och småskolläraryrkesförbundens. Denna särorganisering kom att bestå fram till år 1963 då Sveriges Lärarförbund bildades. Särorganiseringen till trots visade förbunden ett gemensamt skolpolitiskt intresse att verka för enhetsskolans införande.

Läroverkslärares universitets- och folkskollärares seminarieutbildning

Läroverkslärares och folkskollärares utbildning var förlagd till olika institutioner; läroverkslärare utbildades vid universiteten, folkskollärare vid seminarier. Läraryrkenas och lärarutbildningarnas olika status och positioner avspeglades i rekryteringen av lärarkandidater respektive seminarister och i lärarexaminas växlingsvärde på utbildningsfältet och på arbetsmarknaden.

Vid slutet av 1800-talet tog diskussionen om en pedagogiskt skolad läroverkslärare fart, i Sverige liksom i ett flertal andra europeiska länder. Läroverkslärares akademiska ämnesutbildning ifrågasattes som yrkesspecifik kognitiv legitimeringsgrund. I Frankrike argumenterade Durkheim, i sina föreläsningar till gymnasielärarstudenter vid Sorbonne, att djupa ämneskunskaper per se inte medförde förmåga till kunskapsförmedling baserad på samhälleliga och kulturella värden. Hur skulle ämneslärare förstå sin roll som förmedlare av centrala samhällsbevarande värden om de inte erhölet insikt i skolundervisningens övergripande syften? lød Durkheims retoriska fråga.⁹²

Av den svenska skolpolitiska debatten framgick att det var långt ifrån självklart hur en läroverkslärarutbildning skulle vara utformad. Läroverkslärares argumenterade mot förslagen på en utbildning i seminarieform, det ansågs sänka deras position som yrkeskategori farligt nära folkskollärarnas. Av flera skäl, inte minst ekonomiska, förlades slutligen läroverkslärares utbildning till universiteten och redan befintliga ämnesutbildningar. I 1907 års stadga infördes en akademisk lärarexamen – filosofie ämbetsexamen – vilken innebar att de blivande läroverkslärares förväntades välja mellan

⁹² Durkheim 1973.

ett antal fasta ämneskombinationer motsvarande undervisningsämnena i läroverket. I filosofie ämbetsexamen ingick en obligatorisk universitetskurs i psykologi och pedagogikens teori och historia.⁹³ Med inrättandet av en akademisk fackutbildning för läroverkets lärare med en termins studier i psykologi och pedagogik definierades en *lärarspecifik kunskapsbas*. Denna utgjorde en för läroverkslärarna gemensam vetenskaplig grund. Förstärkningen av den vetenskapliga kognitiva basen kan sägas ha verkat statushöjande för läroverksläraryrket som profession, även om det även fortsättningsvis var de akademiska ämnesstudierna i kombination med statlig ämbetsmannaposition som var utmärkande för läroverkslärarens yrkesidentitet och höga position på utbildningsfältet.

Folkskolläraryrket förändrades i framför allt två väsentliga avseenden. För det första förlängdes utbildningen från två terminer till tre år och därefter med ytterligare ett år. Folkskollärarnas utbildning blev en fyraårig utbildning i nivå med realskoleexamen. Småskolläraryrket ansågs inte ställa samma höga kunskapskrav, men även för denna lärarkategori inrättades så småningom en terminslång seminarieutbildning i landstingens regi. För det andra ökade den statliga styrningen över seminarieutbildningens uppläggning och innehåll. Folkskolan och folkskolläraryrket förändrades successivt i samma sekulariserande riktning som läroverken och läroverkslärarutbildningen. Kyrkans grepp om skola och undervisning försvagades. Med 1914 års seminariestadga förändrades inriktningen i de statliga direktiven från en tyngdpunkt på kristendomskunskap och religiös fostran till realkunskaper i form av naturvetenskapliga ämnen, ekonomi och gymnastik.

Lärarkategoriernas positioner och status på utbildningsfältet

Den konstituerande fasen i folkskolläraryrkets och i läroverksläraryrkets historia, från slutet av 1800-talet och fram till välfärdsstatens framväxt och skolreformer, kan betecknas som en period av förstärkt positionering på utbildningsfältet. Striden mellan de olika lärarkategorierna tog sig flera olika uttryck. Ett exempel är striderna om skolinspektörtjänsterna. Annika Ullman analyserade debatten om skolinspektörer i Folkskolläraryrket.

⁹³ Florin & Johansson 1993.

dets *Svensk Läraretidning*.⁹⁴ Folkskollärarna uttryckte sitt missnöje över att inspektörerna rekryterades bland läroverkens lektorer och menade att personer som saknade kunskap och erfarenhet av folkskolan inte skulle sättas att granska denna. Läroverkslärarna beskrevs som ”graduerade nollor” i förhållande till folkskollärarna själva som var ”ograduerade förmågor”. Folkskollärarna gjorde med tiden vissa framsteg i rekryteringsstriden och ökade därmed möjligheterna till kollegial granskning och autonomi. Samtidigt utgjorde läroverkslärarna folkskollärarnas förebilder, varför de noga bevakade förändringar inom denna yrkeskår. Ytterligare ett exempel på positionering lärarkategorierna emellan finner vi i samband med tillkomsten av Läroverksöverstyrelsen, enligt Ullman ett sista steg i avvecklingen av den kyrkliga överhögheten över läroverket. Efter Läroverksöverstyrelsens inrättande år 1904 föreslog folkskollärarna med ecklesiastikminister Fridtjuv Berg i spetsen att överstyrelsen utökade sitt ansvarsområde till hela skolväsendet. Propositionen bifölls inte, istället inrättades Folkskoleöverstyrelsen. Endast några år senare vann folkskollärarkårens förslag riksdagens gehör. År 1919 slogs överstyrelserna samman till Skolöverstyrelsen vilket, utöver ökad statlig styrning, innebar ett formellt närmande mellan de olika skolformerna.⁹⁵

De statliga skolpolitiska interventionerna var en viktig förutsättning för lärarnas formering som *yrken* för *sig*. Genom inrättandet av statliga lärarutbildningar, i seminarieform för folkskollärare på 1840-talet och som universitetsutbildning för läroverkslärare år 1907, förstärktes de båda lärarkategoriernas positioner och status på utbildningsfältet. Lärarutbildning i statlig respektive kyrklig regi och lärarexamen som behörighetskrav till lärartjänst gav lärarna vissa förutsättningar att ringa in ett *statligt legitimerat yrkesmonopol*. Båda lärarkategorierna var beroende av staten för kognitivt och socialt erkännande, men läroverkslärare och folkskollärare hade som yrkeskategorier olika relationer till statsmakten. För lärarverkslärarnas del var förhållandet kluvet och som yrkeskategori – värnande om sin position i kultureliten och som statstjänstemän – var de starkt beroende av de politiska styrkeförhållandena i riksdagens första kammare, vars ledamöter motarbetade det reformarbete som drevs av utmanande liberala

94 Ullman 1997.

95 Skolöverstyrelsen inledde sin verksamhet år 1920 och ersattes 1991 av Skolverket (Ullman 1997).

och socialdemokratiska krafter. Folkskollärarnas förhållande till staten och utbildningspolitiken var betydligt mer konsensusbetonat. Debatten om en enhetsskola, en skolform som skulle innebära integration av läroverkets nedre del, folkskolan och flickskolan, hölls vid liv och dominerades av företrädare för folkskollärarna. Lärarförbundens olika allianser, läroverkslärarnas starka kopplingar till det akademiska fältet och till kyrkan respektive folkskollärarnas täta allianser med aktörer på det liberalt dominerade statliga maktfältet, var några av flera starkt bidragande orsaker till lärarnas organisering i separata yrkesförbund.

Ytterligare ett skäl till att lärarnas organisering kom att bygga på olikhet snarare än gemensamma intressen och som förstärkt formeringen av ett *läroverkslärarhabitus* respektive ett *folkskollärarhabitus* kan hänföras till statens olika ambitionsnivåer när det gällde utbildningen av respektive lärarkategori. Läroverkslärarnas universitetsförlagda utbildning stärkte dem i rollen som akademiskt utbildade ämnesspecialister med hög yrkesstatus som ämbetsmän i statens tjänst. Med filosofie ämbetsexamen och en gemensam, om än utbildningsmässigt sett mindre omfattande, vetenskaplig bas hade läroverkslärare som yrkeskategori närmat sig den klassiska professionstypen.⁹⁶ Folkskollärarnas seminarieutbildning hade en tydlig yrkesinriktad och praktisk profil, vilken betonades i slutbetänkandet från 1940 års skolutredning. Utredarna konstaterade att vetenskaplig kunskap om skola och undervisning fortfarande var i sin linda. Folkskollärarens yrkesutövning skulle därför även fortsättningsvis ”väsentligen bygga på omdömen grundade på erfarenheter från praktiskt skolarbete”.⁹⁷ Detta förhållningssätt till folkskollärarutbildning och folkskolläraryrke förändrades drastiskt med 1946 års skolkommission.

Utbildningsfältets professionalisering och läraryrkenas förvetenskapligande

Med den framväxande välfärdsstatens skolpolitiska reformer förändras utbildningsfältets struktur och styrkeförhållandena mellan fältets centrala institutioner och aktörer. Folkskolan förlängdes successivt från sex år till sju och därefter till nioårig obligatorisk grundutbildning. På 1940-talet var

⁹⁶ Se kapitel 1 om olika professionstyper.

⁹⁷ SOU 1944:20, s. 52.

andelen ungdomar med studentexamen cirka 6 procent av en årskull. Tjugo år senare var motsvarande andel 12 procent.⁹⁸ Några år in på 2000-talet hade 72 procent av landets 20-åringar gymnasieutbildning.⁹⁹ Reformeringen innebar inte enbart organisationsförändringar. Efterkrigstidens skolreformer har beskrivits som resultatet av ett ideologiskt och skolpolitiskt skifte från ett socialt skiktat skolsystem till en enhetsskola.¹⁰⁰ Flertalet remissinstanser ställde sig positiva till 1946 års skolkommissions förslag till enhetsskola. Den oenighet som kom till uttryck gällde främst differentieringen av elever, vilken skjutits upp till årskurs 9. Läroverkslärarkollegierna var den sena differentieringens och de heterogena skolklassernas kanske främsta kritiker. Av 262 kollegiers remissvar framgick att endast 3 var positiva till den föreslagna enhetsskolmodellen.¹⁰¹ Grundskolan, som den nioåriga obligatoriska enhetsskolan döpts till i 1962 års regeringsproposition, byggde på visionen om en för alla elever likvärdig utbildning oavsett social bakgrund, kön och geografisk hemvist. Den delades in i lågstadium, mellanstadium och högstadium och ersatte folkskola, kommunala och statliga realskolor samt flickskolan. Med 1960-talets gymnasiereformer inleddes även läroverkens avveckling som skolform. I ett första steg sammanfördes allmänt gymnasium, tekniskt gymnasium och handelsgymnasium till ett linjeindelade gymnasium. Med 1968 års gymnasiereform sammanfördes samtliga skolformer i det frivilliga skolväsendet (gymnasium, fackskola och yrkesskola) till en gemensam skolform, gymnasieskolan.¹⁰²

Den statliga lärarutbildningen betraktades i reformsammanhang som ett centralt redskap i genomförandet av skiftet från ett segmenterat skolsystem till ett mer enhetligt. Förutom utbyggnad för att svara mot en kraftigt ökande efterfrågan på behöriga lärare inleddes en omfattande ombyggnad, vilken syftade till att skolundervisningen och de nya skolformerna skulle komma i fas ideologiskt och pedagogiskt. De politiska ambitionerna sträckte sig inte enbart till att parallella skolformer skulle uppgå i en. Förutom organisatorisk sammanslagning av olika skolformer föreslog 1946 års skolkommision en ny kategori lärare. Lärarkategorier med skilda yrkeshabitus förankrade i

98 Utbildningsstatistisk årsbok 2015; Richardsson 2004.

99 Utbildningsstatistisk årsbok 2015.

100 Jfr t.ex. Richardson 1990, 2004.

101 Marklund 1992, s. 223.

102 Fackskola var en tvåårig utbildning med ekonomisk, social och teknisk linje. Den infördes med 1964 års gymnasiereform och upphörde med Läroplan för gymnasieskolan 1970.

olika tidsepoker, samhällsskikt och skolformer, organiserade i skilda yrkesförbund och med olika strategier för att höja läraryrkets status och position skulle smältas samman och ett nytt läraryrke formas, *grundskolläraren*.

Förvetenskapligande av den lärarspecifika kunskapsbasen

Utbildningssystemets expansion och bördssamhällets transformering till en meritokratiskt legitimerad samhällsordning var som framgått av tidigare avsnitt en central utbildningspolitisk ambition sedan förra sekelskiftet och diskussionerna om en allmän bottenskola. Med välfärdsstatens framväxt och skolpolitiska reformer förlängdes grundutbildningen och antalet real- och studentexamina ökade, vilket i sin tur ökade rekryteringsunderlaget till högre utbildning. Utbildningen vid universitet och fackhögskolor byggdes ut. Inträdeskrav, kunskapsinnehåll och examina specificerades och kopplingen mellan högre utbildning, yrkesutbildning och arbetsmarknad tydliggjordes. De yrkeskategorier som utbildades vid fackhögskolor (till exempel arkitekter, civilingenjörer, veterinärer) hade sedan 1870-talet infört läroverkets avgångsexamen som inträdeskrav till fackhögskolan.¹⁰³ Fackutbildning med studentexamen som antagningsgrund hade för dessa yrkeskategorier inneburit ett viktigt steg mot yrkespositioner i paritet med den klassiska professionstypen.

För både läroverkslärare och folkskollärare var den yrkesspecifika kunskapsbasen och dess förankring i högre utbildning en mer komplicerad fråga. Läroverkets adjunkter och lektorer hade uppnått flera för den klassiska professionstypen specifika attribut som akademisk yrkesutbildning, ökad kontroll över yrkesutbildningen genom provåret vid provårsläroverken, en hög grad av autonomi genom i förhållande till lärarkollegiet intern rektorsrekrytering samt organisering i yrkesförbund. Läroverkets lektorer och rektorer hade utöver hög akademisk status även hög status som statsanställda med fullmakt. Det som gjorde klassificeringen av läroverkslärare som profession problematisk var att det kanske tyngst vägande professionsattributet, mångårig akademisk utbildning, var knutet till läroverkslärarens specifika ämnesutbildning. Läroverkslärarnas *lärarspecifika kunskapsbas* däremot hade starkt ifrågasatts under senare delen av 1800-talet, både i Sverige och utomlands. I Sverige ledde debatten till inrättandet av filosofie ämbetsexamen med en termins universitetsstudier i psykologi och pedagogik. Stu-

¹⁰³ Florin & Johansson 1993.

dierna i dessa ämnen skulle vara riktade mot skolans behov men, menade utredarna i 1946 års skolkommision, skillnaden mellan kurserna för filosofie ämbetsexamen och filosofie kandidatexamen låg enbart i namnet.¹⁰⁴ För folkskollärarnas del hade inträdeskraven till folkskollärarseminarierna höjts. Examen från den fyraåriga seminarieutbildningen gav dock inte behörighet till universitetsstudier, vilket innebar begränsningar för folkskollärarna. Avsaknaden av behörighet för universitetsstudier försvårade folkskollärares vidareutbildning till ämneslärare. Båda lärarkategoriernas yrkesspecifika kognitiva bas betraktades som svag i förhållande till skolkommisionens ambitioner om en på vetenskap baserad skolundervisning.

Med fokus på skola och lärare som en välfärdsstatens kärntrupp blev lärarutbildningen en central och återkommande skolpolitisk fråga. Den obligatoriska grundskolan ansågs ställa krav på nyorientering och formeringen av den nya yrkeskategorin grundskollärare var en övergripande målsättning. Utbildningen skulle ”upphäva organisatoriska och personliga barriärer mellan småskolans, folkskolans och läroverkens lärare”, menade 1946 års skolkommision. Kommissionen föreslog en i stor utsträckning gemensam lärarutbildning för samtliga lärarkategorier.¹⁰⁵ Politiken på lärarutbildningsområdet utmärktes även av en strävan att skapa en för samtliga lärarkategorier gemensam *vetenskaplig kunskapsbas*. Denna strävan kan betraktas som ett led i läraryrkenas professionalisering, då den vetenskapliga kunskapsbasens styrka och innehåll är en central komponent i flertalet definitioner av begreppet profession.¹⁰⁶ Kunskapsbasens både praktiska och kanske framför allt symboliska betydelser diskuteras av Andrew Abbott. Abbott konstaterar att kunskapsbasens förankring i kulturella värden som rationalitet, logik och vetenskap utgör moderna professioners kognitiva och sociala legitimeringsgrund. Ju mer specificerad och specifik kunskapsbas, desto mindre konkurrensutsatt och sårbar *jurisdiktion*, dvs. professionens ensamrätt eller mer begränsade rättighet att utöva sitt yrke och kontrollera sin yrkesverksamhet.¹⁰⁷

Lärares organisering i yrkesförbund, lärarförbundens olika stängnings-

104 SOU 1948:27, s. 367.

105 SOU 1948:27, s. 36.

106 Se Brante 2014 för en diskussion och sammanställning av olika definitioner av begreppet profession.

107 Abbott 1988; Brante 2014. Jfr även Elzinga 1990 och den förstärkta kognitiva legitimitetens betydelse i professionaliseringsprocessen.

strategier samt flera andra för lärarna socialt legitimerande och statushöjande strategier som skolpolitiskt engagemang och inflytande, kan betraktas som lärarförbundens *interna* professionaliseringssträvanden. Denna interna mobilisering var utmärkande för decennierna före de välfärdsstatliga skolreformernas tid. Ur ett professionaliseringsperspektiv är det intressant att närmare undersöka de välfärdsstatliga, i förhållande till yrkesförbunden *externa*, ambitionerna till förvetenskapligande och ökad kognitiv legitimitet. Vad har dessa inneburit för läraryrkenas utveckling som professioner, i betydelsen yrken vars verksamhet enligt Brantes definition utgör handlingslänken mellan en viss typ av vetenskap och ett objekt (klient, patient, elev)?¹⁰⁸ Enligt denna definition är vetenskaplig kunskap som kognitiv bas tillämpad i praktisk yrkesverksamhet det kriterium som särskiljer professioner från andra yrkeskategorier. Utvecklingen av en vetenskaplig lärarspecifik kunskapsbas betraktar vi som den dominerande komponenten i utbildningsfältets och läraryrkenas professionalisering.

De följande avsnitten behandlar de ur professionaliseringssynpunkt centrala frågorna om grundskolläraren som ny lärarprofession samt vetenskapliggörandet av lärares kognitiva kunskapsbas såsom de framställs i statliga utredningar från 40-talet och framåt. Även om avståndet mellan utredningars ambitioner, politiska beslut och den faktiska verklighet dessa avsåg att förändra skulle visa sig svåröverberrinnligt, utgör de statliga utredningarna i sig ett intressant underlag för analys. De innehåller problemformuleringar, diagnoser och åtgärdsförslag som kan sägas vara ett uttryck för och samtidigt ett legitimerande av tidstypiska och dominerande utbildningspolitiska perspektiv och ställningstaganden. Vår summariska framställning nedan bygger på en tematisk analys av utredningstexterna. Den visar hur det dominerande utbildningspolitiska språkbruket, argumenten och ambitionerna etableras, upprepas och förändras.¹⁰⁹ Ledamöter och sakkunniga representerade i varierande utsträckning de politiska partierna, lärarprofessionerna och akademien, av vilka de senare spelade en central roll som vetenskapens företrädare. Utredningarnas uppdrag grundades på

108 Jfr Brante 2014, s. 279.

109 Den tematiska innehållsanalysen fokuserar utifrån professionaliseringsperspektivet relevanta teman. I kombination med kontextanalys och tolkning utgör textanalys en form av diskursanalys. Diskursanalys kan genomföras på så sätt att uttalade eller underliggande teman i texten identifieras och att de perspektiv och ståndpunkter dessa representerar identifieras och analyseras, jfr Fairclough 2003.

två premisser. För det första att utvecklingen av det moderna välfärdssamhället byggde på vetenskaplig kunskap och expertis. För det andra att läraren spelade en central roll som förmedlare av välfärdssamhällets grundläggande värden och för elevens socialisation till en modern och demokratiskt sinnad samhällsmedborgare. Av dessa båda premisser följde att lärares yrkesutövning, skolundervisningen, skulle bygga på vetenskaplig grund. Den återkommande frågan var på vilken vetenskaplig grund och hur. De statliga utbildningspolitiska inspelen kommer att belysas utifrån tre olika teman eller frågeställningar. Frågeställningarna är intressanta främst ur ett professionaliseringsperspektiv, men även för att de löper som en röd tråd genom flera decennier av skolutredningar: Hur formas och förverkligas grundskolläraren som ny lärarprofession med vetenskapligt legitimerad yrkesutövning? Hur definieras och avgränsas en lärarspecifik vetenskaplig kunskapsbas? Hur eller på vilka olika sätt förankras den vetenskapliga kunskapsbasen i lärarutbildningen?

Kognitiv bas 1950-tal: Psykologi och vetenskaplig pedagogik

Lärarutbildning och lärares yrkesverksamhet grundas i huvudsak på erfarenheter från praktiskt skolarbete, konstaterade 1940 års skolutredning. Forskningen i för skolan relevanta ämnen som pedagogik och psykologi var fortfarande i sin linda och det skulle dröja, menade utredarna, innan den var tillämpbar i lärares arbete.¹¹⁰ Två år efter skolutredningens slutrapportering tillsatte den socialdemokratiska minoritetsregeringen en parlamentariskt tillsatt skolkommission som drog annorlunda slutsatser beträffande lärarutbildningen och dess relation till forskning och vetenskap. Till skillnad från den tidigare utredningsgruppen som i hög grad utgjordes av skolfolk (rektorer, överlärare, folkskoleinspektörer, småskollärarinnor) dominerades den senare av politiker. 1946 års skolkommission var kritisk till föregångarens skolpolitiska utgångspunkter som ansågs vara ett uttryck för en traditionsbunden och konserverande syn på skolan som samhällsinstitution. Kommissionen förordade modernisering och demokratisering av det svenska skolväsendet och ägnade stort utrymme åt att argumentera för behovet att förankra lärares

¹¹⁰ SOU 1944:20.

arbete i *den moderna vetenskapliga pedagogiken och psykologin*,¹¹¹ ämnen som tänktes utgöra den vetenskapliga grunden för fostran och utbildning. Det ansågs vidare vara av stor vikt att grundskollärare skolades i vetenskapligt tänkande och uppövade förmågan att, som det hette, skilja mellan beprövade metoder och tillfälliga hugskott. Kommissionen föreslog inrättandet av en ny utbildningsanstalt, lärarhögskola, dit den vetenskapligt förankrade utbildningen av samtliga lärarkategorier skulle vara förlagd.

Förslaget till ny lärarutbildning ledde till att en delegation tillsattes för att behandla lärarutbildningsfrågan, Lärarhögskoledelegationen (LhD). Av delegationens sexton ledamöter utgjorde folkskolans och läroverkets yrkeskategorier en majoritet. Uppdraget var att med utgångspunkt i kommissionens principbetänkande utreda frågor kring inrättandet av en lärarhögskola med huvuduppgift att meddela *egentlig yrkesutbildning*.¹¹² Denna omfattade studier i pedagogik och psykologi, skolstadiernas och skolämnenas metodik samt skolförlagd praktik. Lärarutbildningen strukturerades med folkskol-lärarnas seminarieutbildning som förebild och gavs i likhet med denna ett dubbelt uppdrag – ämnesutbildning och yrkesutbildning. Inledningsvis skulle utbildningen riktas till klasslärar- och ämneslärarkandidater för att senare omfatta samtliga lärarkategorier på grundskole- och gymnasienivå. För ämneslärarkandidater innebar detta att den obligatoriska kursen i psykologi och pedagogik lyftes ut ur den universitetsförlagda lärarutbildningen (filosofie ämbetsexamen) och förlades till lärarhögskola.

Den ”egentliga lärarutbildningen” byggde på tre grundläggande intentioner. Den ena var att bryta den tidigare uppdelningen i olika lärarutbildningar och skolformer: lärarseminarium och folkskolan å ena sidan och den akademiska lärarutbildningen och läroverket å den andra. Den andra intentionen var att lärarutbildningen skulle vila på vetenskaplig grund, gemensam för samtliga lärarkategorier. Ytterligare en intention var att ge lärarkandidaterna insikt i skolreformernas politisk-ideologiska förankring. Lärarutbildningen beskrevs som en viktig utbildningspolitisk länk från reform till praktisk verklighet. Omstruktureringen av lärarnas utbildning betraktades som en av de viktigaste förutsättningarna för skolreformernas implementering och genomförande.

¹¹¹ Med vetenskaplig pedagogik avsågs avgränsningen mellan pedagogik som vetenskaplig disciplin och pedagogik som utbildning och undervisningsmetoder i allmänhet, jfr Kroksmark 1991, s. 92.

¹¹² SOU 1952:33.

Pedagogik på psykologiämnets grund och dess förankring i akademien

Lärarhögskolornas vetenskapliga fundament var ämnena psykologi och vetenskaplig pedagogik, fastslog kommissionen. Det är betecknande för kommissionens texter att psykologi och pedagogik, ibland i kombination, användes omväxlande på ett sätt som visade att gränsdragningen var problematisk i synnerhet med avseende på pedagogikämnet. Riksdagens beslut om landets första professur i pedagogik vid Uppsala universitet år 1905 byggde på en tydlig avgränsning av pedagogik som lärarutbildningsämne. Förespråkarna för pedagogikprofessuren, som bland annat gjort sig hörda i den pedagogiska tidskriften *Verdandi, tidskrift för ungdomars målsmän och vänner*, argumenterade dels utifrån ett professionsperspektiv; lärarna behövde en koppling till akademien likt läkare och domare, dels utifrån ett skolperspektiv; folkskolans status som samhällsinstitution skulle lyftas i allmänhetens ögon om dess verksamhet hade tydliga kopplingar till akademien.¹¹³ Pedagogikämnets identitetsformering och avgränsning som universitetsämne var långt ifrån självklar. Psykologiämnets, inrättat som självständigt universitetsämne 1948, hade successivt förstärkt sin position som pedagogikens vetenskapliga bas.¹¹⁴ Enligt Tomas Kroksmark fanns det flera anledningar till psykologiämnets dominerande position utöver det faktum att pedagogikämnet var svagt avgränsat i förhållande till etablerade humanistiska ämnen. Pedagogik omfattade ett flertal teoretiskt och metodologiskt motstridiga inriktningar. Kroksmark skiljer mellan filosofiskt, humanvetenskapligt och naturvetenskapligt orienterad pedagogik. Den senare inriktningen, baserad på experimentalpsykologi, utvecklingspsykologi, differentialpsykologi och statistisk metod, dominerade pedagogikämnet under flera decennier från 1910 till slutet av 1960-talet.¹¹⁵ Denna inriktning omfattade i huvudsak utveckling av tester (skolmognadstester, intelligens- och begåvnings tester av olika slag) vilka tänktes utgöra underlaget för en vetenskapligt grundad skolundervisning och elevdifferentiering. Ett centralt argument för en lärarutbildning med psykologi och begåvnings tester som grund var förankrat i ett nytt pedagogiskt perspektiv. Aktivitetspedagogiken, inspirerad av en av den amerikanska progressiva

¹¹³ Bland dessa fanns tidskriftens grundare flickskollärarinnan och debattören Anna Sandström (Kroksmark, 1991). Tidskriften startade 1883 och lades ned 1927.

¹¹⁴ Kroksmark 1991.

¹¹⁵ Kroksmark 1991.

pedagogikens förgrundsgestalter John Dewey, förespråkades av skolutredarna som det moderna alternativet till den traditionella katederundervisningen. Ett av den progressiva pedagogikens grundantaganden var att uppfostran och undervisning skulle utgå från individens utveckling och mognadsnivå. Studier i psykologi och barnobservationer skulle därför utgöra de centrala inslagen i den högskoleförlagda lärarutbildningen. ”Redan i början av första terminen vid lärarhögskolan bör lärarkandidaten få en kort orientering angående barniakttagelser, för att de under hela sin hospiteringstid skall vara inställda på detta problem”, fastslog delegationen.¹¹⁶

Genom inrättandet av en professur i skolforskning vid de nya lärarhögskolorna ansågs den forskning om lärande och undervisning som bedrevs vid universiteten kunna knytas närmare lärarutbildningen. Skolforskningens ena syfte var att ”berika lärarutbildningen med ett vetenskapligt betraktelsesätt på uppfostrans och undervisningens problem”.¹¹⁷ Dess andra syfte var att utveckla tillämpad forskning relevant för lärarnas utbildning och arbete. Denna praktiktäna forskning skulle omfatta dels allmänna pedagogiska frågor, dels vetenskapliga studier av undervisningsmetoder, studier vars resultat kunde tillämpas i metodundervisningen och bidra till att utveckla de blivande lärarnas teoretiska kunskaper och analytiska förmåga.¹¹⁸ Delegationen föreslog även en licentiatexamen i metodik för ämneslärare med några års undervisningserfarenhet. Mot detta förslag inkom ett särskilt yttrande från delegationens ende professor och universitetsrepresentant. Licentiatexamen på andra grunder än akademiska meriter kunde, menade han, medföra ”betydande skadeverkningar för forskningen inom såväl humaniora som matematik och naturvetenskap i vårt land”.¹¹⁹ Yttrandet ger en intressant inblick i lärarutbildningens förväntade status och position i förhållande till professionsutbildningar och akademisk meritering på den högre utbildningens fält.

Kognitiv bas 1960-tal: Tillämpad pedagogik

1960 års lärarutbildningssakkunniga (LUS) lämnade i sitt slutbetänkande 1965 en granskning av lärarutbildningen vid de nyinrättade lärarhögskolorna i Stockholm (1956), Malmö (1960) och Göteborg (1962). I övriga landet infördes

¹¹⁶ SOU 1952:33, s. 110.

¹¹⁷ SOU 1952:33, s. 28.

¹¹⁸ Jfr även Beach 2011.

¹¹⁹ SOU 1952: 33, s. 279.

lärarhögskolor först efter ett riksdagsbeslut om nioårig grundskola 1962. Bland de elva sakkunniga dominerade representanter för politikens och den högre utbildningens fält medan skolans lärarkategorier lyste med sin frånvaro.¹²⁰ Till skillnad från de tidigare utredningarna då akademien främst representerades av språk- och litteraturforskare ingick även två ledande forskare i pedagogik, båda starka förespråkare för enhetsskolans förverkligande. I sitt slutbetänkande konstaterade de sakkunniga att utbildningen fortfarande var tydligt uppdelad på olika lärarkategorier (låg-, mellan- och högstadielärarutbildningar) och att en vetenskaplig grund för lärarutbildningen var långt ifrån ett förverkligande.¹²¹ Tre av ledamöterna lämnade särskilt yttrande. Den ena argumenterade för att integreringen av ämneslärar- och klasslärarutbildningarna skulle underlättas om samtliga lärarutbildningar förlades till universitetsorter och ställdes under Universitetskanslersämbetet. Förslaget att inkludera lärarutbildningen i den högre utbildningens fält förverkligades ett decennium senare, dock utan att mer påtagligt förändra lärarutbildningarnas status och positioner inbördes och i relation till etablerade universitetsutbildningar.¹²²

Ett bärande inslag i lärarutbildning som yrkesutbildning och primär yrkessocialisation syftade till att förbereda lärarkandidaterna för samhällsuppdraget som grundskollärare. Om den blivande läraren saknade förtrogenhet med de politiska och ideologiska grundvalarna för skolans reformering ”kommer han att sakna möjligheterna att förstå vad som sker runt omkring honom, och han riskerar att hemfalla åt negativism och kverulans”, menade de sakkunniga.¹²³ Till skillnad från tidigare skolformers inriktning på faktakunskaper låg den nya skolans betoning på individens utveckling och fostran. Lärarutbildningens tydliga uppdelning i olika lärarkategorier, motsvarande tidigare småskole-, folkskole- och realskollärare, kritiserades av de sakkunniga för att den ansågs motverka en för grundskollärarna gemensam pedagogisk grundsyn på innebörden och förverkligandet av skolans socialiserande och personlighetsdanande samhällsuppdrag. Den nya lärarkategorin ansågs, i likhet med dess vetenskapliga kunskapsbas, vara långt ifrån ett förverkligande.

120 SOU 1965:29.

121 Jfr även Beach 1995.

122 Enligt Mikael Börjesson (2009) tillskrivs lärarutbildningar i anslutning till traditionella universitet lägre status än de lärarutbildningar som bedrivs vid regionala högskolor. De förra kommer till korta genom att jämföras med universitetsutbildningarna, en jämförelse som de senare slipper undan, enligt Börjesson.

123 SOU 1965:29, s. 92. Denna mindre positiva uppfattning om lärare som yrkesgrupp kom till uttryck även i 1649 års skolordning!

Tillämpad pedagogik och inrättandet av forskningscentra

Utredarna betonade pedagogikens betydelse som huvudämne i lärarutbildningen och refererade till att pedagogik en gång inrättats som akademisk disciplin just för lärarutbildningen och dess vetenskapsanknytning. Samtidigt uttrycktes ett starkt missnöje med den pedagogiska forskningen. Forskningen ansågs ha fastnat inom psykologiämnets teoretiska ramar, och detta utan att forskarna problematiserade forskningsresultatens relevans för skola och lärarutbildning. Det pedagogiska perspektivet ansågs ha gått förlorat och pedagogikämnet hade därigenom reducerats till pedagogisk psykologi. Psykologiämnets dominans hade enligt utredarna lett till pedagogikämnets ”förtunning” och förgrening in i för skolundervisningen mindre relevanta forskningsområden.

För att motverka psykologiämnets dominans föreslog utredarna att pedagogikämnet avgränsades till *tillämpad pedagogik*.¹²⁴ Tidigare definierades pedagogik som lärarutbildningsämne mer generellt som forskning om skolundervisning och utbildning av lärare, men snävades nu in. Den pedagogiska forskningen skulle inriktas på tre strikt avgränsade huvudområden: undervisnings mål (syftande på läroplans- och kursplaneforskning), undervisningens utformning (undervisningsprocessens betingelser på struktur- och individnivå med referenser till sociologisk och psykologisk forskning) och undervisningsresultat (pedagogisk mätninglära inrymmande testteori, statistik och dess praktiska tillämpningar i form av provkonstruktion och betygssättning). Tillämpad pedagogik innefattade utöver avgränsning i tre huvudområden en ämnesmässig breddning. Breddningen mot samhällsvetenskapliga perspektiv motiverades med att denna förväntades bidra med mer övergripande analyser av skolan som samhällsinstitution och dess över tid skiftande utbildningsideologiska förankringar.

Ytterligare en uttalad ambition från utredarnas sida var att höja lärarutbildningens status i förhållande till universitetsförlagda yrkesutbildningar. En första väg var genom höjda antagningskrav. Införandet av den nioåriga grundskolan under 1960-talet hade medfört en ökad efterfrågan på utbildade lärare och en betydande expansion av lärarutbildningen. Från ett hundratal lärarkandidater hade den utökats till ett tusental på endast ett tiotal år. Även gymnasieutbildningen hade expanderat och prognoser

124 SOU 1965:29, s. 638.

visade att vid decenniets slut skulle cirka 30 procent av en årskull ha avlagt studentexamen. Utredarna menade därför att det var realistiskt att höja antagningskraven: för antagning till mellanstadieläroarbilden skulle krävas studentexamen, för lågstadieläroarbilden tvåårig fackskola. En andra väg till en med universitetsförlagda yrkesutbildningar jämlik position var intentionen att rekryteringen av pedagogiklektorer till läroarbilden skulle ske på samma grunder som rekryteringen av lektorer till universitetens pedagogikinstitutioner. Kraven vid tillsättningen av pedagogiklektorer vid läroarbilden var dock dubbla: både disputation och fullgjord läroarbilden. Eftersom rekryteringsunderlaget därigenom var kraftigt begränsat gavs möjlighet för sökande med lång erfarenhet från det praktiska pedagogiska området att få dispens från kravet på doktorsexamen. Det innebar att personer med lägre akademiska examina men lång praktisk pedagogisk erfarenhet meritmässigt jämfördes med filosofie doktorer, vilket i sin förlängning hade statussänkande effekter på läroarbidskolektoraten. Här framträder det förhållande som av Bengt Sandin och Roger Säljö beskrivits som en klyvning mellan pedagogik som universitetsdisciplin och som läroarbidsbildenämne.¹²⁵ Såväl externa utbildningspolitiska intressen som disciplininterna konflikter och kompromisser satte en tydlig och bestående prägel på pedagogikämnet identitetsformering. Den tredje statushöjande strategin var inrättandet av centra för forskning om undervisning och läroarbilden vid läroarbidskolorna. Åter betonades de av Läroarbidskoledelegationen lämnade rekommendationerna att stärka den professionella kunskapsbasen genom två forskningsriktningar, en allmänpedagogisk och en med inriktning på undervisningsmetoder. Den pedagogiska och ämnesmetodiska forskning som bedrevs vid dessa centra var tänkt att utgöra den vetenskapliga grunden för läroarbidsbilden och skolväsendets utveckling.¹²⁶

125 Distinktionen går tillbaka till SOU 1948:27 och benämningen vetenskaplig pedagogik till skillnad från pedagogik som undervisningspraktik. Sandin & Säljö (2006, s. 9) beskriver en skarp distinktion mellan den akademiska disciplinen pedagogik och pedagogikämnet i läroarbilden.

126 SOU 1965:29, s. 35.

Kognitiv bas 1970-tal: Praktisk pedagogik

Nio år efter det att Lärarutbildningssakkunniga lämnat sitt slutbetänkande utsågs ytterligare en utredning, 1974 års Lärarutbildningsutredning (LUT 74). Av ledamöterna var huvuddelen riksdagsmän, kommunalråd, skolråd samt representanter för LO, TCO och SACO.¹²⁷ Utredningens uppgift var att se över lärarutbildningens mål, struktur och innehåll i förhållande till planeringen av förändrade styrformer inom offentlig sektor. Pågående utredningar behandlade skolans inre arbete, nytt statsbidragssystem, ökad lokal anpassning och decentralisering av ansvaret för skolverksamheten.¹²⁸ De planerade reformerna motiverades med ett ökat behov av demokratisering genom lokal anpassning av skolans verksamhet och ökat medborgarinflytande. Förändringarna var ett svar dels på den politiska vänsterns kritik av byråkratiska välfärdssystem i kollision med enskilda individers behov, dels på de borgerliga partiernas kritik av en växande och alltmer kostsam offentlig sektor. Trycket från 1970-talets globala lågkonjunkturer och oljekriser utgjorde ett starkt ekonomiskt grundat argument för minskade statliga utgifter.

I LUT 74 utvidgas diskussionen om lärarutbildningen till att i allt högre utsträckning omfatta läraryrket i sig i termer av lärare som *professionell yrkesutövare*. Utredningens förslag innebar att klasslärar- och ämneslärarutbildningarna upphörde och ersattes med utbildningar som överskred de traditionella stadiegränserna låg-, mellan- och högstadium. För förverkligandet av stadieövergripande undervisning betonades betydelsen av lärares samsyn och kollegiala samarbete. Läraryrkena skulle, oberoende av specialisering, betraktas som *ett* yrke. Receptet för att uppnå kollegial samsyn över stadiegränserna var att samtliga lärarutbildningar hade gymnasieexamen som inträdeskrav, samma metodikinriktning och innehåll samt bedrevs som en enhetligt organiserad utbildning. Argumenten från tidigare skolutredningar upprepas således, men i ny ideologisk förpackning med medborgarinflytande och decentralisering som centrala komponenter. Skolverksamheten skulle öppnas upp för ett vidgat lokalt inflytande och

¹²⁷ SOU 1978:86. De experter som regelbundet anlätades till utredningen representerade Sveriges kommunaltjänstemannaförbund, Svenska kommunalarbetsförbundet, LR, SL, Svenska facklärarförbundet, Skolledarförbundet och Sveriges Förenade Studentkårer.

¹²⁸ SOU 1974:53 *Skolans arbetsmiljö, Betänkande av utredningen om skolans inre arbete*, SIA, samt proposition 1975/76:39 *om skolans inre arbete*.

det innebar att lärarutbildningen i högre grad än tidigare skulle anpassas i förhållande till externa intressenters (föräldrars, kommunpolitikers, arbetsgivares etc.) synpunkter och perspektiv. Uttryck som skolans vidgade ansvarsområde fokuserade närmandet mellan skolan och aktörer i dess interna och externa kontext. Ett viktigt uppdrag för lärarutbildningen var att hos lärarkandidaten utveckla *förändringsberedskap*, ett nytt begrepp i utredningsvokabulären. I den nya lärarrollen ingick att fortlöpande utvärdera och utveckla skolans verksamhet. Trots talet om lärares samsyn och samarbete över stadiegränserna skönjer vi här vissa ansatser till individualisering, då attributet professionell syftar på den enskilda lärarens yrkesskicklighet och kompetens att utöva sitt yrke i harmoni med skolan som decentraliserad arbetsorganisation.

Praktisk pedagogik som ämnesblock och lärarkandidaterna som forskare

Utredarna föreslog att den befintliga uppdelningen i ämnena pedagogik, metodik och praktik skulle sammanföras till ett ämnesblock, *praktisk pedagogik*. Lärarutbildningen hade därigenom begränsats till två huvudområden, ämnesutbildning och praktisk pedagogik. Praktisk pedagogik gavs en annorlunda inriktning än innehållet i de tre ämnesområdena var för sig. En sammanslagning till ett ämnesblock skulle, enligt utredarna, möjliggöra en helhetssyn på skola och samhälle samt främja temaorienterade studier och projektarbete. Sammanslagningen i kombination med en breddning av lärarbehörigheten till fler och stadieövergripande skolår förväntades bygga in en större flexibilitet i lärares yrkesidentitet och yrkesutövning. Avsikten med en större flexibilitet sades vara att underlätta politisk styrning och anpassning till externa intressenters behov.

Utredningens uppdrag innefattade även utvärdering av de statliga satsningarna på lärarutbildningsområdet. Dessa omfattade bland annat utbyggd organisation för försöks- och demonstrationsverksamhet och ökade medel för forsknings- och utvecklingsarbete. Utredarna konstaterade att satsningarna i stort sett varit ett slag i luften och pekade på en bristande genomslagskraft för nya forskningsrön. Kritiska till lärarutbildningens svaga forskningsanknytning efterlyste utredarna åtgärder som möjliggjorde en tvåvägskommunikation mellan lärarutbildning och forskning och som motverkade ett ensidigt givar- och mottagarförhållande. Forsknings-

anknytning gavs därmed en djupare innebörd än enbart implementering av forskningsresultat.¹²⁹ Förutom att lärare och lärarkandidater tillgodojorde sig vetenskapens rön skulle deras erfarenheter och frågor stimulera till forskning med tydlig yrkeslivsanknytning. Lärarutbildningen skulle utformas så att den blivande läraren tillägnade sig ett utvecklingsinriktat och problemorienterat tänkande, grundläggande kunskaper i vetenskaplig metod samt möjlighet att bearbeta och integrera teoretiska kunskaper i en konkret undervisningssituation. Samtliga lärarutbildningar skulle ge behörighet till forskarutbildning; hittills hade endast ämneslärarutbildningen meriterat för forskarutbildning. Utredningen föreslog att behörighetskravet till forskarutbildning skulle motsvara fyra terminers heltidsstudier, vilket innebar att i stort sett alla lärarutbildningar uppfyllde kraven. Den särskilda behörigheten utgjordes av tre terminers studier i ämnen med direkt anknytning till forskarutbildningen. Utredarna föreslog även inrättande av lektorstjänster i grundskolan för att disputerade grundskollärare skulle stanna kvar inom den skolform där de tidigare varit verksamma.

Betänkandet från LUT 74 publicerades 1978, ett år efter att den nya högskolereformen trädde i kraft och lärarhögskolorna integrerades i högskolesystemet. Utredarna betonade att det arbete som utfördes av lärare var forskningsmässigt grundat i systematiska elevobservationer och metodanalyser, men att högskoleförordningens formuleringar om yrkesexamina och forskningsanknytning förstärkte kraven på förvetenskapligande. Betänkandet från LUT 74 lades på hyllan efter regeringsskiftet. Den nya högerkoalitionen menade att utredningens rekommendationer ledde till en otidsenlig detaljstyrning av lärarutbildningen. Då lärarutbildningen stod inför en integrering i högskolesystemet ansågs det nödvändigt att lärarhögskolorna själva bestämde innehåll och form. Regeringen behöll det gamla trenivåsystemet för lärare (låg-, mellan- och högstadielärare) som LUT ville överge, dock infördes praktisk pedagogik som nytt ämnesområde. Efter att lärarutbildningen inlemmats i högskolesystemet förändrades förutsättningarna för pedagogikämnet. Enligt Inger Erixon Arreman upphörde praktisk pedagogik som avgränsat lärarutbildningsämne och blev en del av den akademiska pedagogiken. Av lärarutbildningens pedagoger har detta beskrivits som ett akademins uppslukande av den lärar-

¹²⁹ Jfr SOU 1965:29, s. 35.

utbildningsbaserade pedagogiken. Lärarutbildningen erhöll högre status genom inkorporering i universitetssystemet, men förlorade samtidigt sitt forskningsämne.¹³⁰

Kognitiv bas 1980-tal: Didaktik

Den socialdemokratiska propositionen 1984/85:122 om lärarutbildningen ett decennium senare byggde i stora drag på lärarutbildningsutredningen LUT 74. Avsikten var åter att upphäva stadiindelningen med ursprung i tidigare skolformer och utbilda en enhetlig lärarkategori för hela grundskolan, grundskolläraren. Förslaget till förändrad lärarutbildning – tre lärarkategorier skulle bli två och klasslärar- och ämneslärarkategorierna upphävas – motsvarade intentionerna i tidigare utredningar. Men med 1980-talets förändrade styrformer för offentlig sektor förändrades synen på skolan som organisation och lärarna som yrkeskategori. Skolans verksamhet skulle reformeras i enlighet med tidigare skolpolitiska intentioner och samtidigt anpassas till den planerade kommunaliserade och mål- och resultatstyrda skolan.¹³¹

Propositionen innebar att utbildningen till lågstadielärare, mellanstadielärare och ämneslärare för grundskolan skulle ersättas med en allmän grundskollärlinje med två inriktningar, en för grundskolans tidigare år 1–7 och en för senare år 3–9. Ett centralt argument för förändringen var utvecklingspsykologiskt förankrat; stadiindelningen var konstlad i förhållande till elevers mognads- och kunskapsnivåer. Inriktningen på årskurserna 1–7 omfattade 140 poäng, tre och halvt år i dåvarande poängsystem.¹³² Detta innebar att utbildningen blev två terminer längre än den tidigare lågstadielärarutbildningen och en termin längre än mellanstadielärarutbildningen. Förutom förlängning innebar förslaget till ny lärarutbildning en viss specialisering. Istället för att undervisa i flera skolämnen förväntades de blivande grundskollärarna undervisa inom ett av tre specialområden, matematik och naturorienterade ämnen, svenska och samhällsorient-

¹³⁰ Erixon Arreman 2005.

¹³¹ Jfr SOU 1988:20 *En förändrad ansvarsfördelning och styrning på skolområdet. Betänkande från beredningen om ansvarsfördelning och styrning på skolområdet*. Ledamöterna var statssekreterare, fyra riksdagsledamöter, ett kommunalråd, en pressekreterare samt en professor i pedagogik.

¹³² Enligt dåvarande poängberäkning motsvarade en termins heltidsstudier 20 poäng.

rande ämnen samt praktisk-estetiska ämnen. Inriktningen på årskurserna 3–9 skulle ersätta ämneslärarutbildningen för grundskolan och delvis mellanstadie­lärarutbildningen. Den omfattade 160 poäng för specialiseringarna samhällsorienterande ämnen och naturorienterande ämnen, 180 poäng för svenska och främmande språk samt 140–180 poäng för praktisk-estetiska ämnen. I förhållande till den tidigare ämneslärarutbildningen för grundskolan innebar reformen en breddning ämnesmässigt från två eller tre undervisningsämnen till samtliga skolämnen inom respektive ämnesområde. Lärarutbildningarna för gymnasieskolans ämneslärare förändrades genom att den ämnesteoretiska delen utökades från 120 till 140 poäng.

Didaktik som kunskapsbas och forskning om lärares professionalism

Behörighetskraven för båda grundskollärarutbildningarna var treårigt gymnasium.¹³³ Förutom höjda antagningskrav, tidsmässig förlängning av utbildningen och specialisering av ämneskompetensen infördes en för grundskollärarutbildningarna allmän behörighet till forskarutbildningen. Forskning och forskningsanknytning skulle främjas genom att den ämnesteoretiska utbildningen kombinerades med ett nytt huvudämne, didaktik.¹³⁴ Ämnet innefattade enligt utredarna ”frågor kring val av stoff i undervisningen samt hur stoffet görs begripligt för eleven och sätts in i ett sammanhang som eleven förstår och har erfarenhet av”.¹³⁵ Regeringen anslog i 1985 års budgetproposition medel för fackdidaktisk forskning vid universiteten. Fackdidaktik skulle utgöra den nya högskole- och universitetsförlagda grundskollärarutbildningens forskningsbas. Didaktikforskningens position i förhållande till pedagogikämnet var oklar. Enligt Sandin och Säljö definition finns dock vissa förenande kunskapsintressen, som pedagogisk filosofi.¹³⁶ Didaktik var i första hand ämnad att ersätta metodik med motiveringen att metodikämnet var uteslutande praktikbaserat och saknade

133 Jfr gymnasiets utbyggnad där gymnasiereformen på 1970-talet innebar en samman­slagning av gymnasium, fackskola och yrkesskola.

134 Didaktik översätts i Kroksmark (1991) till undervisningslära.

135 Proposition 1984/85:122, s. 11.

136 Didaktik är ett begrepp vars innehåll är svårfångat. Didaktik definieras olika i olika studier. Enligt Sandin & Säljö (2006, s. 10) är didaktik ”ett övergripande begrepp för kunskaps­områden som spänner från undervisningskonst via ämnesmetodik och läroplansteoretiska spörsmål över till pedagogisk filosofi”.

vetenskaplig förankring. Den fackdidaktiska inriktningen innebar på sikt att frågorna om undervisningens innehåll och genomförande lyftes ut från metodikinstitutioner till de i lärarutbildningen involverade ämnesinstitutionerna. Metodiklektorerna som yrkeslivsföreträdare ersattes med akademiskt skolade ämnesföreträdare. Detta innebar i realiteten att lärarprofessionens inflytande över yrkesutbildning och yrkessocialisation försvagades.

I den decentraliserande skolpolitikens fotspår och med internationell skolforskning som förebild inriktades den pedagogiska forskningen på analys av målstyrningens och kommunaliseringens konsekvenser för lärare som yrkeskategori. Övergången från centraliserad regelstyrning till kommunalisering och målstyrning skulle enligt dominerande internationell och nationell skolforskning medföra ett ökat lokalt handlingsutrymme, eller som termen löd: utvidgat frirum. Lärare och skolledare uppmanades att fylla detta nyvunna spelutrymme med egna initiativ till verksamhetsutveckling. Med begrepp som utvidgad professionalism uppmuntrades lärare och skolledare att ta för sig av detta spelutrymme, vilket bedömdes leda till ökad autonomi och ett ökat erkännande av lärares yrkeskunnande.¹³⁷ Inriktningen på denna skolforskning ledde till att centrala frågor för läraryrkets förutsättningar och villkor hamnade vid sidan av, som exempelvis lärares och skolledares förändrade positioner i förhållande till kommunal byråkrati och det faktum att decentraliseringen genomfördes i kombination med minskade statsanslag.¹³⁸

Kognitiv bas 1990-tal: Utbildningsvetenskap

1997 års lärarutbildningskommitté (LUK 97) utsågs av den socialdemokratiska regeringen i samband med genomförandet av ett flertal skolpolitiska reformer (mål- och resultatstyrning, kommunalisering, införandet av förskoleklass, det fria skolvalet genom skolpeng och friskolereform). Skolreformerna ansågs ställa krav på en ny lärarutbildning och ny lärarroll. LUK-utredningens uppdrag var att ange mål och principer för en ny lärarutbildning. Av kommitténs elva ledamöter representerade tre skolans yrkeskategorier medan övriga var riksdagspolitiker och kommunalråd.

¹³⁷ Stålhammar & Berg 2000; Berg & Wallin 1983.

¹³⁸ Centerpartiets representant reserverade sig mot utredningens förslag då statsbidragen skurits ned med 2,5 miljarder och kommunerna fortsättningsvis skulle stå för en större del av kostnaderna.

Till utredningen knöts experter som generaldirektören för Högskoleverket, pedagogikprofessor och tillika generaldirektören för Skolverket, en professor i socialt arbete samt en lärarhögskolechef och pedagog. En central fråga gällde starkare kopplingar mellan lärarutbildning och lärares yrkesverksamhet på de decentraliserade och kommunalt drivna grund- och gymnasieskolorna. Kommittén föreslog en förstärkning av den skolbaserade delen av lärarutbildningen med en verksamhetsförlagd utbildningsdel. Denna del ersatte den tidigare praktikdelen med motiveringen att den skulle främja kopplingen mellan teori och praktik.

I enlighet med LUK 97 och regeringens proposition, ”En förnyad lärarutbildning”, inrättades en sammanhållen utbildning och *en samlad lärarexamen*, åtta lärarexamina blev en.¹³⁹ Lärarutbildningen delades in i tre delområden, ett av dessa var allmänt utbildningsområde (AUO). Detta var en del av utbildningen som samtliga lärarstudenter, oavsett vilken nivå i utbildningssystemet eller vilken ämnesinriktning de valde under utbildningens gång, läste gemensamt under tre terminer. Innehållet i AUO var tematiskt uppbyggt och omfattade ”för yrket centrala kunskapsområden”. Dessa kunskapsområden innefattade frågor om lärande, undervisning och specialpedagogik, frågor om socialisation, kultur och samhälle samt yrkesverksamhetens samhällsuppdrag, demokrati och värdegrund, således ett stort antal frågor som sträckte sig över ett flertal olika ämnesområden.

Den socialdemokratiska regeringens syften med den förnyade lärarutbildningen 2001 var å ena sidan att liksom tidigare upphäva stadiindelningen och bidra till utvecklingen av en för samtliga lärare gemensam grundkompetens och gemensam läraridentitet samt stärka utbildningens svaga vetenskapliga kunskapsbas. Å andra sidan ställde 1990-talets reformer nya krav på lärares yrkesverksamhet. Framför allt betonades samarbetsförmåga internt i skolan som arbetsorganisation och i förhållande till externa aktörer. Men det kan tyckas problematiskt att 1990-talets förändrade skollandskap med elevers fria skolval, individuell skolpeng, individuell lönesättning och etablering av friskolor skulle främja ett hos lärare samarbetsinriktat förhållningssätt. Lärarna ställdes inför nya typer av konkurrenssituationer, dels inbördes lärare emellan genom individuell lönesättning, dels i konkur-

¹³⁹ I den förnyade lärarutbildningen (proposition 1999/2000:135) ersätts barn- och ungdomspedagogisk examen, bild-, grundskole-, gymnasie-, hushålls-, idrotts-, musik- och slöjdlärarexamen med *en* lärarexamen.

rensen mellan olika utbildningsprogram och skolor med olika huvudmän.¹⁴⁰ I denna förändrade utbildningspolitiska kontext kom den förnyade lärarutbildningens syfte att lägga grunden för lärargemensamma yrkeskunskaper och gemensam yrkesidentitet att framstå som minst sagt motsägelsefullt.

Utbildningsvetenskap – lärarutbildningens tvärvetenskapliga kunskapsbas

LUK rekommenderade inrättandet av utbildningsvetenskap som ett nytt vetenskapsområde och forskningsråd, då kommittén menade att detta i högre utsträckning skulle fylla det forskningsbehov som funnits sedan länge men inte tillgodosetts. Utvärderingar hade visat att de åtgärder som tidigare vidtagits för att förverkliga en för lärarutbildningen forskningsbaserad kunskap inte burit frukt.¹⁴¹ Ämnet pedagogik hade dominerat forskningen om undervisning och utbildning i flera decennier, men nedprioriterat utvecklingen av en forskningsbas som tjänade lärarnas behov. Utredarna konstaterade vidare att trots uppdrag från regeringen i samband med att lärarutbildningen blev en del av högskolelandskapet, hade forskarna och lärarna vid de pedagogiska institutionerna varken förmått bredda forskningsbasen eller producera tillräckligt med disputerade för att fylla lektorstjänsterna i lärarutbildningen.

LUK:s kritik vann gehör och togs upp i den efterföljande propositionen (1999/2000:135). I denna uttryckte den socialdemokratiska regeringen missnöje med att lärosätena inte satsat tillräckligt på forskning om lärande och lärarutbildning. Av det totala anslag som tilldelats lärosäten med lärarutbildning avsattes 2 procent till forskning och forskarutbildning, vilket ansågs otillräckligt. Andelen forskarutbildade lärare var låg jämfört med andra högskoleutbildningar. Lärarstudenterna utgjorde 10 procent av antalet högskolestudenter men endast 2 procent av det totala antalet doktorander. Inordningen av lärarutbildningarna i högskolan med reformen 1977 hade inte kombinerats med resursförstärkning. Flera lärarutbildningar, speciellt vid de mindre lärosätena, saknade fortfarande egna forskningsmiljöer och forskarutbildning. Regeringen delade kommitténs bedömningar vad

¹⁴⁰ Individuell lönesättning infördes med avtalet 1995/96 då tariffsystemet avskaffades (SOU 2014:5).

¹⁴¹ Grans (1995) utredning citerades flitigt.

gällde behovet av förstärkt vetenskaplig bas. Däremot gav den inte sitt stöd till förslaget om att inrätta ett nytt forskningsråd. Flera remissinstanser, däribland de fyra forskningsråden, avslog förslaget. Argumenten löd att ett nytt forskningsråd inte garanterade en mer intensiv skolforskning och att ytterligare ett forskningsråd kunde innebära att de fyra redan instiftade fick lägre resurstilldelning. Regeringen förespråkade ett inrättade av en särskild kommitté, Utbildningsvetenskapliga kommittén (UVK), som en ny organisation för forskningsfinansiering inom Vetenskapsrådet (VR).¹⁴² Kommittén fick i uppdrag att främja utveckling av forskning och forskarutbildning med relevans för lärarutbildningen och lärarnas professionella kunskapsbehov. Ett för lärarutbildningen specifikt tvärvetenskapligt forskningsämne inrättades därmed, vilket gav en breddad vetenskaplig kunskapsbas som i högre grad än pedagogik förväntades tillfredsställa behovet av forskning relevant för lärarutbildningen, lärarnas arbete och skolans samhällsuppdrag.

Utbildningsvetenskap som lärarutbildningens specifika forskningsämne skulle utmärkas av ämnesmässig *bredd*, bedrivas i *nära anslutning till lärarutbildningen* samt *svara mot behov* i lärarutbildning och yrkesverksamhet. Med en vetenskapligt grundad lärarutbildning avsågs för det första att utbildningen skulle knyta an till aktuella forskningsresultat, för det andra att studenterna utvecklade ett vetenskapligt förhållningssätt i betydelsen att ”varje del av lärarutbildningen skall uppmuntra till kritiska analyser och jämförelser av olika praktiska erfarenheter och teoretiska utgångspunkter samt till ifrågasättande av såväl egna som andras värderingar”.¹⁴³ Ämnesdidaktisk forskning som problematiserar kunskapsstoffet och relationen mellan akademisk disciplin och skolämne samt relevant forskning inom ett flertal olika humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen skulle bidra till en breddad och förstärkt vetenskaplig kunskapsbas.¹⁴⁴

Slutdiskussion

Vår historiska tillbakablick på utbildningsfältet i olika faser från formering till professionalisering har behandlat utveckling, befastande och förändring av dess strukturer, ideologiska försanthållanden och kunskapsideal.

¹⁴² Proposition 2000/01:3.

¹⁴³ Proposition 1999/2000:135, s. 11.

¹⁴⁴ Utbildningsvetenskap som lärarutbildningens kognitiva kunskapsbas behandlas i den efterföljande antologin om det nutida professionella landskapet.

Bakom fältets förändringar låg framväxten av nya statsformationer och utbildningspolitiska strider om definitionen av skolans samhällsuppdrag. Under skiftande samhälleliga och utbildningspolitiska förutsättningar har samhällselitens och folkets utbildning bedrivits med olika syften och av lärare med olika bakgrund och utbildning. Under utbildningsfältets formering var undervisning främst en bisyssla och en mer eller mindre tillfällig försörjningskälla. Prästutbildade i väntan på eget pastorat undervisade i trivialskolor och gymnasier, universitetsutbildade utan kyrklig eller statlig tjänst försörjde sig som informatorer, landsbygdens klockare och kaplaner hade en lagstadgad skyldighet att bidra till folkets läskunnighet, läsmästare och skolmostrar ambulerade mellan olika skolhus och kombinerade ofta undervisning med andra verksamheter. Konsolideringsfasen inleddes i mitten av 1800-talet då läroverket etablerades som skolform, och att undervisa i läroverket blev ett yrke i sig, skilt från prästyrket. Folkskolans inrättande innebar att folkskolläraren positionerades som ny lärarkategori och statligt finansierade lärarseminarier startades och drevs i domkapitlets regi. Fältets konstituering omfattade perioden från 1880-talet och fram till efterkrigstidens skolreformer och präglades i hög utsträckning av lärares kollektiva mobilisering. Genom organisering i yrkesförbund, skolpolitiskt engagemang och deltagande i offentliga utredningar och skoldebatter profilerade sig lärarna som kognitivt och socialt legitimerade yrkeskategorier i den framväxande välfärdsstaten. Profileringen tydliggjorde två kollektiva lärarhabitus och yrkesbanor knutna till folkskola och läroverk som hierarkiskt positionerade skolformer. Med yrkeshabitus a) förankrade i lägre respektive högre samhällsskikt och skolformer, b) baserade på differentiering utifrån social bakgrund och kön c) vars utbildningskapital tillmättes olika värden som seminarieutbildning respektive universitetsutbildning, d) som ledde till organisering i separata yrkesförbund och e) som kom till uttryck genom skilda politisk-ideologiska perspektiv och ställningstaganden i skolfrågor, förstärktes positioneringen av de två lärarkategorierna läroverkslärare och folkskollärare.

Utbildningsfältets professionalisering inleddes med välfärdsstatens framväxt och de skolpolitiska ambitionerna att förvetenskapliga lärarutbildningen och skolundervisningen. För läraryrkena som välfärdsprofessioner har i förhållande till lärarförbunden externa utbildningspolitiska visioner och strategier på ett påtagligt sätt positionerat och avgränsat lärares yrkesverksamhet och kognitiva legitimering. Med 1946 års skolkommision

inleddes en period i lärarnas yrkeshistoria som kan betraktas som externt initierad professionalisering. Kommissionen förespråkade grundskolläraren som ett nytt läraryrke samt en för lärarutbildning och lärares yrkesutövning specifik vetenskaplig kunskapsbas. Detta utifrån föreställningarna att vetenskapliga innovationer och samhällsutveckling gick hand i hand och om skolan som central komponent i välfärdssamhällets förverkligande. Flera förändringar av lärarutbildningen genomfördes i förvetenskapligande syften som definierad pedagogisk kunskapsbas, tidsmässig förlängning av utbildningen, höjda antagningskrav och behörighet till forskarutbildning. Samtidigt uttrycktes ett starkt missnöje från statens sida med den pedagogiska skolforskningen och hur denna anpassades till och integrerades i lärarutbildningen. I regelbundet återkommande utredningar, politiskt tillsatta och med pedagogiska forskare bland de sakkunniga, ifrågasattes den kognitiva basen med avseende på dess vetenskapliga innehåll och hur vetenskaplig kunskap omsattes i lärares yrkespraktik.

Nya skolkommisioner, kommittéer och utredningar avlöste varandra i stort sett varje decennium. Varje slutbetänkande innehöll larmrapporter om bristen på relevant skolforskning och lärarutbildningens svaga forskningsbas. I varje slutbetänkande fann vi också förslag till styrning av pedagogikämnet mot allt snävare avgränsningar mot tillämpad och praktisk pedagogik. Samtidigt som pedagogik avgränsades till specifika huvudområden blev betydelsen av vetenskaplig bredd allt tydligare inskriven. Nya avgränsningar i förhållande till pedagogik som akademisk disciplin och breddning inkluderande andra humanistiska och samhällsvetenskapliga perspektiv ledde till nya definitioner och benämningar på pedagogik som lärarutbildningsämne. 1946 års skolkommision och 1952 års lärarhögskoledelegation argumenterade för en kunskapsbas grundad i *psykologi och vetenskaplig pedagogik*. 1965 års sakkunniga menade att psykologiämnet intagit en alltför dominerande ställning och definierade under benämningen *tillämpad pedagogik* tre strikt avgränsade och praktiskt inriktade huvudområden för pedagogisk forskning. 1974 års lärarutbildningsutredning föreslog *praktisk pedagogik* och förstärkt yrkeslivsanknytning genom att lärare och lärarkandidater involverades i skolforskningen. I 1984 års lärarutbildningsreform betonades betydelsen av *fackdidaktisk* forskning. Denna forskningsinriktning involverade flera olika ämnesdiscipliner och bidrog på så sätt till skolforskningens allt tydligare tvärvetenskapliga karaktär. 1997 års lärarutbildningskommitté föreslog ett nytt vetenskaps-

område med en bred och tvärvetenskaplig bas för lärarutbildningen, *utbildningsvetenskap*.

Reformarbetet från 1950-talet och framåt beskrevs i en proposition om skolans utveckling och styrning i slutet av 1980-talet (proposition 1988/89:4) som organisatoriskt framgångsrikt sett till utbildningssystemets struktur och skolformer, men betydligt mindre framgångsrikt när det gällde styrningen av lärares yrkesutövning. Den socialdemokratiska välfärdsstatens motgångar i förverkligandet av grundskolläraren som ny lärarprofession och vetenskapliggörandet av läraryrkets kunskapsbas var en kombination av flera faktorer. Etableringen av två konkurrerande lärarförbund med olika och oförenliga ställningstaganden i skolpolitiska frågor var en av de oftast anförda och diskuterade. En annan var att reformeringen av lärarutbildningen och införandet av lärarhögskolor skedde med viss eftersläpning i förhållande till skolreformernas genomförande. Endast lärarhögskolorna i Stockholm och Malmö inrättades före riksdagsbeslutet om grundskolan år 1962. En tredje och utbildningspolitiskt sett tyngre vägande orsak kan hänföras till det komplexa och politiskt komplicerade förhållandet mellan skolreformernas inre logik (beroende av faktorer som skolutredningarnas uppdrag, politiska sammansättning, urval av sakkunniga och delegationer) och den skolverksamhet reformerna var avsedda att förändra. De politiska ambitionerna byggde på ett utpräglat rationalistiskt synsätt och ett ensidigt beroende av lärarutbildningen som den utbildningspolitiskt sett viktigaste länken mellan reformer och konkret skolundervisning. Striderna kring införandet av en enhetlig grundläggande utbildning, kompromisserna om stadiindelningen med tydliga kopplingar till tidigare skolformer och lärarkategorier samt den ur ett läroverksperspektiv uppskjutna elevdifferentieringen, belyser dels dialektiken i samspelet mellan staten, akademiens företrädare (först språk- och litteraturvetare, i senare utredningar främst pedagoger), fackförbund och lärarorganisationer, dels utbildningsfältets relativa autonomi i förhållande till staten och statlig utbildningspolitik.

Vår tematiska genomlysning av århundraden av skolordningar, stadgor och utredningar visade på tre genomgripande utbildningsideologiska skiften. Det första skiftet markerade övergången från den katolska skolundervisningen i katedral- och klosterskolor med dess i huvudsak kyrkointerna syften, till framväxten av nationalstaten och den lutherska statskyrkans samhällsuppdrag att fostra lydiga undersåtar. Under det andra skiftet försvagades kyrkans position till förmån för välfärdsstatlig utbildningspolitik

och skolans uppdrag att på vetenskaplig grund forma den moderna sekulariserade samhällsmedborgaren. Det tredje skiftet markerade en övergång till nyliberalt influerad utbildningspolitik med lärares professionalism på den utbildningspolitiska agendan. Med dessa senare skiften och omdefinieringar av skolans samhällsuppdrag förändrades den utbildningspolitiska terminologin avseende lärarutbildning och läraryrke. 1946 års skolkommision argumenterade för lärarutbildningens och skolundervisningens modernisering och förvetenskapligande i samband med inrättandet av grundskolan som ny skolform och grundskolläraren som ny lärarprofession. I 1974 års lärarutbildningsutredning och i samband med förberedelserna för skolans kommunalisering och nya externa styrformer dominerade talet om lärarens utökade professionalism och handlingsutrymme. Vår utgångspunkt var att förvetenskapligande är en central komponent i professionaliseringsprocessen. Men flera omständigheter, kognitiva och sociala, motverkade läraryrkenas professionalisering. Det är tveksamt om den ständiga omdefinieringen i fråga om rubricering och innehåll i den lärarspecifika kunskapsbasen verkat professionaliserande i betydelsen att läraryrkenas kognitiva legitimeringsgrund stärkts. De sedan 1970-talet dominerande kraven på lärare som enskilda yrkesutövare, flexibla och lyhörda i skolan som arbetsorganisation och i förhållande till externa intressenter, torde begränsa förutsättningarna för förstärkt jurisdiktion och autonomi i yrkesutövningen.

Om vi återknyter till Brantes definition av professionen som handlingslänken mellan en viss typ av vetenskap och ett objekt kan förvetenskapligande betraktas som en strategi i professionaliseringssyfte. Utvecklingen från en kunskapsbas dominerad av ämnet pedagogik till ett nytt och brett forskningsområde som utbildningsvetenskap blir däremot problematisk. Den breda och i jämförelse med klassiska professioner mer tvärvetenskapligt orienterade kunskapsbasen, utmärkande för nya professioner eller välfärdsprofessioner, tenderar att omfatta flera och i vissa fall motstridiga perspektiv och förståelseramar. Denna egenskap hos den kognitiva basen motverkar enligt Brante utvecklingen av en allmänt erkänd och robust (enparadigmatisk) kunskapsbas. Ju mer specifik och specificerad kunskapsbas, desto mindre sårbar jurisdiktion och autonomi, betonade Abbott. Hur professionaliseringsprocessen framskrider och i vilken utsträckning välfärdsprofessionen uppnår med den klassiska professionstypen jämförbar status är då avhängigt utvecklingen av en för professionen specifik vetenskaplig kunskapsbas. Enligt samma logik inrättades omvårdnadsvetenskap och

socialt arbete i sjuksköterske- respektive socionomutbildningarna. Ur ett professionaliseringsperspektiv vilar således höga förväntningar på utvecklingen och etableringen av utbildningsvetenskap som lärarutbildningens och läraryrkenas gemensamma kunskapsbas med distinkt vetenskaplig profil och förankring.

Vid utbildningsideologiska skiften och då skolans samhällsuppdrag omformulerades stöptes lärarutbildningen om. Från 1940-talet och fram till 1970-talet kan vi tala om en omstöpning i förhållande till nya *skolformer*, från 1970-talet och framåt i förhållande till nya *styrformer*. Decentralisering och ökat medborgarinflytande krävde med skolutredarnas språkbruk professionella lärare, med vilket avsågs den enskilde lärarens flexibilitet och behörighet för flera skolstadier, lyhördhet i förhållande till lokala aktörers intressen, förändringsbenägenhet och medverkan i lokala utvärderings- och skolutvecklingsprojekt. Hur detta tredje utbildningsideologiska skifte och mötet mellan till synes motstridiga utbildningspolitiska agendor, som etablerandet av en för samtliga lärarkategorier gemensam lärarutbildning och vetenskapligt baserad yrkesutövning å ena sidan och en utbildningspolitisk ideologi med betoning på enskilda lärares professionalism och sociala anpassningsförmåga å den andra, omformar utbildningsfältets strukturer och villkoren för lärares yrkesutövning återstår att utforska.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The system of professions: An essay on the division of expert labor*. Chicago: The University Chicago Press.
- Aldén, G.E. & Fridén, Alfred (red.) (1919). *Folkskolestadgan med anvisningar samt lönetabeller*. Linköping: H. Carlssons bokhandel.
- Archer, Margaret (1984). *Social origins of educational systems*. London: Sage Publications.
- Archer, Margaret (1989). "Nation as context: Secondary analyses". I: Kohn, Melvin L. (red.) *Cross-national research in sociology*. Newbury Park, California: Sage Publications.
- Beach, Dennis (1995). *Making sense of the problem of change: An ethnographic study of a teacher education reform*. Göteborg Studies in Educational Sciences 100. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Beach, Dennis (2011). Education science in Sweden: Promoting research for teacher education or weakening its scientific foundations? *Education Inquiry* 2 (2): 207–220.
- Berg, Gunnar & Wallin, Erik (1983). *Organisationsutveckling i skolan eller utveckling av skolan som organisation. D. 2, Skolan i ett utvecklingsperspektiv*.

- Lund: Studentlitteratur. Betänkande och förslag i fråga om kvinnors tillträde till fullmaktstjänster, Justitiedepartementet år 1920.
- Bilaga till Sveriges Officiella Statistik, BiSOS, Undervisningsväsendet, Berättelsen om folkskolan för år 1882 jämte översikt av folkskoleväsendets utveckling år 1842 samt dess tillstånd under åren 1876–1882.
- Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1991). *Kultur och kritik*. Göteborg: Daidalos.
- Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude (2008). *Reproduktionen*. Lund: Arkiv Förlag.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Börjesson, Mikael (2009). "Lärarytbildningarnas plats inom det svenska högskolefältet". *Praktiske grunde, Nordisk tidskrift for kultur- og samfundsvidenskab* nr 4/2009, s. 43–57.
- Dahlqvist, Allan (1993). *Sumerernas gåta och vägen att lösa den*. Hässleholm: Förlag Allan Dahlqvist.
- Durkheim, Émile (1973). *Moral education: A study in the theory & application of the sociology of education*. New York: The Free Press.
- Durkheim, Émile (1977). *The evolution of educational thought: Lectures on the formation and development of secondary education in France*. London: Routledge & Kegan.
- Edgren, Henrik (2011). "Folkskolan och grundskolan". I: Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes (red.) *Utbildningshistoria: en introduktion*. 1:a uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Elzinga, Aant (1990). "The knowledge aspect of professionalization: the case of science-based nursing education in Sweden". I: Torstendahl, Rolf & Burrage, Michael (red.) *The formation of professions*. London: Sage.
- Erixon Arreman, Inger (2005). "Research as power and knowledge: struggles over research in teacher education". *Journal of Education for Teaching* 31 (3): 215–235.
- Fairclough, Norman (2003). *Analyzing discourse: Textual analysis for social research*. London: Routledge.
- Florin, Christina (1987). *Kampen om katedern: Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*. Umeå studies in humanities 82. Umeå: Umeå universitet.
- Florin, Christina & Johansson, Ulla (1993). *Där de härliga lagrarna gro: Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*. Kristianstad: Tiden.
- Freidson, Eliot (1994). *Professionalism reborn: Theory, prophecy and policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Förslag till Stadgar för Sverige allmänna folkskollärarytelse, De Svenska Skollärarytelseföreningarnas möte*. (1880) [elektronisk resurs] Tillgänglig: <http://www.lararnashistoria.se/node/1009> (2018-06-05).

- Gran, Bertil (1995). *Professionella lärare? Lärarförbundets utvärdering av grundskol-lärarytbildningen*. Stockholm: Lärarförbundet.
- Hall, B. Rudolf (red.) (1924). *Sveriges allmänna folkskolestadgar 1842–1921*. Lund: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Herrström, Carin (2000). *Skolmostrar och läsmästare*. Stockholm: Nordiska Museets Förlag.
- Isling, Åke (1973). *Samhällsutveckling och bildningsideal*. Pedagogiska skrifter 252. Stockholm: Sveriges Lärarförbund.
- Isling, Åke (1992). "Lärarna organiserar sig". I: Richardson, Gunnar (red.) *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år: 1842–1992*. Stockholm: Allmänna förl.
- Johannesson, Anna-Maja (1989). *Lärarnas villkor i de första decenniernas folkskola (1850–1880), Ett hörn av verkligheten sett genom brev och sockenpapper*. Stockholm: Skeptron.
- Johansson, Egil (1992). "Folkundervisningen före folkskolan". I: Richardson, Gunnar (red.) *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år: 1842–1992*. Stockholm: Allmänna förl.
- Kongl Maj:ts förnyade nådiga stadga angående folkundervisningen i riket; gifven Stockholms slott den 20 januari 1882.
- Kramer, Samuel Noah (1958). *History begins at Sumer*. London: Thames & Hudson.
- Krokmark, Tomas (1991). *Pedagogikens vägar till dess första svenska professor*. Göteborg: Acta Universitatis Goteburgensis.
- Kyle, Gunhild (1972). *Svensk flickskola under 1800-talet*. Göteborg: Kvinnohistoriskt arkiv.
- Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes (red.) (2011). *Utbildningshistoria: en introduktion*. 1:a uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Lärarnas historia, www.lararnashistoria.se/laroverken och gymnasieskolan, hämtad 120901.
- Marklund, Sixten (1992). "Lärare i skolan. Utbildning och yrkesambitioner". I: Richardson, Gunnar (red.) *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år: 1842–1992*. Stockholm: Allmänna förl.
- Oldberg, Anders (1843). *Praktisk handbok i pedagogic och methodik för svenska folkunderwisningen, framställd till granskning på folkskolläraremötet i Upsala 6, 7 och 8 maj 1843 och ämnad till tjänst folkskolors styresmän och lärare*. Stockholm: L J Hierta.
- Parkin, Frank (1979). *Marxism and class theory: A bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Parsons, Talcott (1951). *The social system*. London: The Free Press of Glencoe.
- Proposition 1975/76:39 *om skolans inre arbete*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Proposition 1984/85:122 *om lärarytbildning för grundskolan m.m.* Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Proposition 1988/89:4 *om skolans utveckling och styrning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Proposition 1999/2000:135 *En förnyad lärarytbildning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

- Proposition 2000/01:3 *Forskning och förnyelse*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Richardson, Gunnar (1990). *Svensk utbildningshistoria, skola och samhälle förr och nu*. 4:e rev. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Richardson, Gunnar (red.) (1992). *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år: 1842–1992*. Stockholm: Allmänna förl.
- Richardson, Gunnar (2004). *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu*. 7:e rev. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Rimm, Stefan (2011). "Den lärda skolan". I: Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes (red.) *Utbildningshistoria: en introduktion*. 1:a uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Sandin, Bengt & Säljö, Roger (2006). *Utbildningsvetenskap – ett kunskapsområde under formering*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Sandström, Carl-Ivar (1997). *Utbildningens idéhistoria, Om samhällsförändringarnas inflytande på undervisningens mål och idéinnehåll genom tiderna i Sverige och utlandet*. Stockholm: Svensk Facklitteratur.
- SFS 1842:19 *Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga angående Folkundervisningen i Riket*.
- SOU 1944:20. *Skolan i samhällets tjänst*. Stockholm: Ecklesiastikdepartementet.
- SOU 1948:27. *Riktlinjer för det första svenska skolväsendets utveckling*. Stockholm: Ecklesiastikdepartementet.
- SOU 1952:33. *Den första lärarhögskolan*. Stockholm: Ecklesiastikdepartementet.
- SOU 1965:29. *Lärarutbildningen*. Stockholm: Ecklesiastikdepartementet.
- SOU 1974:53. *Skolans arbetsmiljö. Betänkande av utredningen om skolans inre arbete, SIA*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SOU 1978:86. *Lärare för skola i utveckling. Betänkande av 1974 års lärarutbildningsutredning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SOU 1988:20. *En förändrad ansvarsfördelning och styrning på skolområdet. Betänkande från beredningen om ansvarsfördelning och styrning på skolområdet*
- SOU 2014:5 *Staten får inte abdikera – om kommunalisering*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Statistiska Centralbyrån (1974). Promemoria från SCB 1974:5.
- Statistisk tidskrift H122 1901, Sveriges officiella statistik i sammandrag år 1901*.
- Stålhammar, Bert & Berg, Gunnar (red.) (2000). *Dagens viskningar – morgondagens rop: [om framtidens skola och ledarskap]*. Stockholm: Gothia.
- Statistisk årsbok* årgångarna 1914–2010.
- Svensk Läraretidning* (1898). 17:e årgången. Sveriges Allmänna Folkskolläraryrörening SAF Årsskrift 1880:1.
- Torstendahl, Rolf & Burrage, Michael (red.) (1990). *The formation of professions*. London: Sage.
- Ullman, Annika (1997). *Rektorn: En studie av en titel och dess bärare*. Stockholm: HLS Förlag.
- Utbildningsstatistisk årsbok 2015.
- Witz, Anne (1992). *Professions and patriarchy*. London: Routledge.

DEN SOCIALA REGLERINGENS FÄLT

KERSTIN SVENSSON OCH KARSTEN ÅSTRÖM

I detta kapitel beskrivs hur den sociala regleringens fält utvecklades genom lagstiftning för kontroll av befolkningen, utbildningar inom juridik och att enstaka roller som ämbetsmän etablerades. Under 1800-talet formerades fältet. Efter hand tillkom mer lagstiftning, och därmed lades en grund för utveckling av varierande professioner. Därefter konsoliderades och konstituerades fältet under första delen av 1900-talet. Utbildningar för poliser och socialarbetare startade och fältet professionaliserades genom att juristernas status som profession befästes. Med välfärdsstatens utveckling senare under 1900-talet följde framväxten av tjänstemän i offentlig förvaltning. Efter hand kom socionomerna att få allt viktigare roller och närmade sig en professionalisering. De uppnådde dock aldrig professionell status eftersom de var, och är, beroende av de organisationer och lagar som de verkar utifrån. Men de fick genom behörighet att utreda, kategorisera och klassificera, en möjlighet att styra såväl effektueringen av den sociala regleringen som sin egen roll. De fick därmed en befäst position såsom välfärdsprofession. Polisernas roll i fältet förblev underordnad under hela utvecklingen och vi kan under den beskrivna perioden inte se någon professionalisering av poliserna. Industrialiseringen och välfärdsstatens utveckling har haft avgörande betydelse för fältets professioner. När välfärdsstaten förändras i slutet av 1900-talet förändras också förutsättningarna för professionerna.

Social reglering handlar om att främja grundläggande värden som trygghet och tillit, men också om att kontrollera. Det handlar om den externa kontroll som strävar efter att, genom lagstiftning och interventioner, styra befolkningen och hålla samman samhället. Att regleringen är social innebär att den riktas mot hur människor lever sina liv och hur de agerar i samhället. När lagstiftning och interventioner växer fram på detta område riktas de mot individers beteende och familjen, framför allt barnen kommer i fokus.

Barnen, det ”uppväxande släktet”, blir viktiga eftersom det betraktas som förebyggande att fokusera på dem; det blir ett sätt att trygga framtidens samhälle. Individerna ska formas tidigt.

Professionerna på den sociala regleringens fält konstituerades inte av uppfinningar eller upptäckter. De utvecklades utifrån det utrymme som skapades genom politiskt beslutade regleringar för kontroll av befolkningen. Successivt har staten reglerat det sociala och därigenom skapat utrymme för yrkesutövare att utveckla praktiker vars ram innebär att tillämpa lagar. Såsom uttolkare av lag är juristerna den första och dominerande professionen på detta fält. Juristerna har haft dömande och beslutsfattande som sin kärna. Parallellt med att den sociala kontrollen förfinats i samhället, och statens styrning blivit alltmer preciserad, har en arbetsdelning skett. Över tid har andra professioner kommit att komplettera juristerna inom detta fält och utveckla praktiker för utredande och verkställande uppgifter. Två centrala yrkesgrupper här är poliser och socionomer, grupper med vitt skilda uppgifter och även med helt olika historia, men med det gemensamma att de verkar på den sociala regleringens fält. Social kontroll skedde tidigare, och sker fortfarande, i stor utsträckning genom familjen, byn, det sociala nätverket. Över tid har lagstiftningen utvecklats, och så har även de organisationer med yrkesgrupper som har till uppgift att kontrollera och stödja den sociala kontroll och reglering som sker medborgare emellan, samtidigt som staten tagit över en del av de konflikter som uppstår mellan medborgare. Staten reglerar genom lagstiftningen vad som är rätt och fel, och det är inför rättsväsendet som medborgarna får stå till svars, inte inför varandra.

I vid bemärkelse kan man tala om detta som en polisiär verksamhet. Ordet polis kommer från de båda grekiska orden *polis* (stad, stat) och *politeia* (förvaltning). När begreppet började användas var det ofta ”en samlingsbeteckning på all offentlig verksamhet, utom den kyrkliga, dvs. praktiskt taget allt som hade med socialt, politiskt och ekonomiskt liv att göra”.¹ Yrkesgruppen polis är den som har den yttersta rätten att ingripa, även med stöd av våld, för att verkställa beslut som ofta fattats av andra. Ur historiskt perspektiv har dock inte polisen haft professionell status. Det är inte heller polisen som yrkesgrupp som styr när och var de skulle ingripa; det har varit andra grupper som fattat de beslut som polisen verkställt. Det är, och har länge varit, framför allt jurister som har rätten att fatta dessa beslut, inte

¹ Furuhausen 2009, s. 7.

minst genom att meddela domar. Under de senare decennierna har socio-nomerna fått en allt tydligare roll på fältet. Socionomernas uppgift på detta fält är att utöva kontroll av medborgarna genom att utreda, kategorisera och klassificera individer, familjer och sociala situationer. Dessa utredningar ligger sedan till grund för beslut och verkställigheter som utförs av flera olika yrkesgrupper. Yrkesgrupperna på detta fält har utvecklats i en process där mellanmännsliga angelägenheter har förts över från familjen, hushållet och politiken till tjänstemän. Även idag har politiken stort inflytande över den vardagliga praktiken genom att den sociala professionen inte har ett eget beslutsmandat, utan agerar på uppdrag av eller på delegation från den politiska nämnden, och många av de beslut som verkställs har fattats av politiker. Utvecklingen av professionerna på den sociala regleringens fält präglas av hur statens och kommunernas kontroll över befolkningen utvecklats.

I detta kapitel kommer vi att betona tjänstemännen inom den sociala regleringens fält, hur deras utbildningar utvecklats, vilka uppgifter de tilldelats och hur deras professionella status inom fältet utvecklats. Lagstiftning och organisationer inom fältet är centrala, eftersom det är de som format fältet och möjliggjort professionerna. Eftersom fältet definieras som det sammanhang där staten kontrollerar och reglerar befolkningen, är det också staten som skapar de professioner som etableras på och genom detta fält. Kapitlet har genomgående de svenska förhållandena i fokus och ger endast några internationella utblickar i de sammanhang där det behövs för att beskriva de influenser som inverkade på den svenska utvecklingen. Den professionella praktik som beskrivs är dels lagreglerad, dels diskretionär på moralisk grund. Praktiken har inte normerats så mycket av nya forskningsrön som av reaktioner på vardagliga handlingar och tillämpningen av de ofta motstridiga krav som ställts av beslutsfattare, målgrupper och allmänhet.² Ändå har den socialvetenskapliga forskningen bidragit till utvecklingen av fältet, framför allt från senare delen av 1900-talet.

Fängelset som normerande organisation

Den kognitiva basen för professionernas praktik har stor betydelse på detta fält där det saknas materiella uppfinningar. Här handlar det om trygghet och ordning, och kunskaper och idéer om hur ett samhälle hålls samman ligger

² Se t.ex. Ekman 1999.

till grund för fältets utveckling. Ambitionen om trygghet och ordning ger yrkesgrupperna deras samhälleliga funktioner, och den motiverar de organisationer och institutioner som inrättats. Dessa har lagt en grund för den praktik som utvecklats där nya, starkt organisationsberoende yrkesgrupper vuxit fram. Fängelset är den institution som tydligast gestaltar området; det symboliserar gränsen för det socialt accepterade och för det som lagen tillåter. Fängelset markerar gränsen mellan det tillåtna och förbjudna samtidigt som det manifesterar statens makt. Det är också med fängelset som hotbild som de sociala interventionerna skapas, de som ger utrymme för de sociala professionerna och kontrollen av medborgarna genom fokus på ”det uppväxande släktet”, barnen och deras familjer. Det är basen där de yrkesgrupper har utvecklats som Michel Foucault kallar för ”den andliga ortopedins små tjänstemän”.³

Fängelset och andra anstalter var de tidiga organisationerna för social kontroll. Efter hand har organisationerna differentierats, vilket också medfört att olika yrkesgrupper getts olika utrymme och uppgifter. Professionerna har utvecklats som produkter av organisationerna i så mening att organisationerna haft behov av tjänstemän för olika uppgifter, vilket i sin tur medverkat i utvecklingen av olika yrken och utbildningar. Det har också inneburit att professionerna inom detta fält visar ett tydligt organisationsberoende. De är präglade av de organisationer de verkar i, varför man behöver förstå organisationernas utveckling för att kunna förstå professionerna.

Kapitlets upplägg

I detta kapitel presenteras den process där den sociala regleringens fält etablerades och lade en bas för yrkesgruppernas praktik. I fokus är de tre yrkena jurist, socionom och polis. Vår analys av utvecklingen har visat att juristernas roller i förvaltningen efter hand kommit att lägga grunden för socionomer som tjänstemän. Med tiden gav lagstiftningen också socionomer vidare befogenheter, med möjligheten att verka närmare befolkningen, med en mer diskretionär makt. Därför får utvecklingen för socionomer stor plats i detta kapitel. Juristernas roll tonas ned när vi kommer in på 1900-talets senare del, och polisens roll förblir i huvudsak verkställande och får därmed mindre utrymme. I sin helhet spänner kapitlet över en lång period från cirka

³ Foucault 1987.

1500-tal till slutet av 1900-talet. Presentationen inleds med en beskrivning av förhistorien fram till och med 1700-talets slut. Därefter följer en beskrivning av hur den sociala regleringens fält manifesterades som statens angelägenhet under 1800-talet. Vi har här avgränsat perioden till 1809–1902 utifrån den lagstiftning som markerar övergången till ett nytt samhälle och till en ny form av social kontroll av familjen. Under denna tid sker en konsolidering av fältet och förutsättningar för professionell praktik grundläggs. Under perioden därpå, 1902–1960, sker konstitueringen av fältet när lagstiftning och organisationer blir allt tydligare preciserade. Det är först efter 1960 som fältet professionaliseras, när det börjar finnas så pass många socionomer att den praktik som tidigare dominerats av lekmän allt tydligare blir en arena för en viss yrkesgrupp: socionomerna. Det sker då genom att uppgifterna som ska utföras allt tydligare hänförs till utbildade tjänstemän i statens organisationer. Perioden efter 1960 delas här in i två perioder: expansionen av offentlig sektor fram till mitten av 1970-talet och en ny behandlingstanke från slutet av 1970-talet till cirka 1990.

Förhistoria

I alla samhällen har det funnits behov av att vakta, skydda och hålla samman. Sedan Sverige kristnats var landet indelat i socknar och det fanns i varje socken en sockenstämma med rätt att avgöra konflikter. Sockenstämman leddes av prästen som till sin hjälp också hade ”sexmän” som utsågs bland bönderna och hade till uppgift att hålla ordning, medla i konflikter och rapportera problem till prästen.⁴ Regleringen av samhällslivet såg olika ut i land och stad. Att arbeta i de råd som utsågs för att upprätthålla rättsordningen var en plikt som ålåg män både i städerna och på landsbygden. Arbetet kunde ersättas, men det var i första hand en medborgerlig plikt. I de fall ersättning utgick var det vanligen i form av ekonomiska rättigheter, som till exempel förläning, inte i form av lön. Att uppbära lön för ett uppdrag åt staten uppgavs 1561 komma ”ryttare och knektar till”.⁵ Ändå växte en ny roll fram inom statens förvaltning: ämbetsmannen, en person som utövade sitt uppdrag åt staten utifrån anställning, ägnade sig helt åt det och fick en i förväg bestämd lön. Dessa första anställda tjänstemän i staten var skrivare,

⁴ Furuhausen 2009, s. 14.

⁵ SOU 1923:6, s. 9.

fogdar, kamrerare och andra grupper som arbetade med ekonomiska intressen. Det var inte bara staten som anställde tjänstemän, även mäktiga män kunde anställa tjänstemän för förvaltningen av sina egendomar och rikedomar. Under 1600-talet ökade statsförvaltningen i omfattning. Kraven på utbildning för tjänstemännen ökade och allt fler områden som tidigare skötts av lekmän kom att tas över av tjänstemän.⁶ Universitetsväsendet byggdes ut för att tillgodose behovet av utbildning av tjänstemän (se kapitel 2). Trots utbildningarna var det först 1749 som meriter och kompetens uttryckligen preciserades för en ämbetsmannaroll. Då föreskrevs att det krävdes tillfredsställande kunskaper i lagfarenhet för att få föreslås till borgmästare.⁷ Den första tydliga definitionen av utbildningsbakgrund för en ämbetsman utgick således från kunskaper om lag och rätt och det var därmed de som senare kom att kallas jurister som gavs möjlighet till dessa avlönade ämbeten.

Framväxten av domstolar

En professur i juridik hade inrättats redan 1477 vid Uppsala universitet, men det var då en akademisk yrkesroll inom ett kunskapsfält, inte en grund för yrkesutövning i statsförvaltningen. Utvecklingen av juristprofessionen, eller -professionerna, tog sin början i den dömande verksamheten där det fanns ett behov av att konsolidera och ge legitimitet åt rättsliga avgöranden, samt inte minst att etablera en övergripande statlig organisation för den dömande makten. Juristutbildningens tillkomst och etablering var knuten till behovet av domare och det finns ett klart samband mellan framväxten av en mer samordnad dömande makt och utbildning av jurister. Det finns också en tydlig koppling till samhällsutvecklingen i övrigt där kungens, adelns och böndernas makt successivt kom att ersättas med en borgerlig rättsstat. Denna utveckling kan också med Max Webers termer beskrivas handla om att gå från traditionell och karismatisk auktoritet präglad av godtycklighet och knuten till en stark kungamakt och exempelvis adelsprivilegier, till legal byråkratisk auktoritet, eller vad så småningom kom att betecknas som den borgerliga rättsstaten.⁸ En utveckling som också karaktäriseras av att lagstiftning kom att användas instrumentellt och inte bara utgöra en ned-

⁶ SOU 1923:6, s. 9f.

⁷ SOU 1923:6, s. 10.

⁸ Weber 1987.

teckning av vad som faktiskt var rådande. Detta kom också till uttryck inte minst genom en precisering av den rättsliga proceduren, vilken fokuserade en öppen och rättssäker process i domstolar och andra myndigheter.

Historiskt har vi också sett en rad olika former för organisering och konfliktlösning, som till exempel byalag på landsbygden och vägen till en enhetlig modell för konfliktlösning där staten tagit över, eller som Nils Christie har uttryckt det: staten har stulit konfliktlösningen från de enskilda individerna.⁹ För att förstå etableringen av juristprofessionerna behöver vi därför ta ytterligare ett steg bakåt i historien.

Under medeltiden var fortfarande inte den lagstiftande och lagtillämpande makten klart åtskilda från varandra. På samma sätt som det tidigare tinget både kunde skapa lag och tillämpa lag var gränserna oklara i härads- och rådhusrätter. I vart fall under äldre medeltid utsågs domare vid lokala häradsrätter lokalt, även om kungens inflytande över tillsättning av häradsdomare successivt ökade. Domarna var således inte ämbetsmän i egentlig mening. Den rättsliga regleringen bestod till största del av lokala nedteckningar och landskapslagar, och genom Magnus Erikssons landslag 1350 lades en första grund för en någorlunda enhetlig lagstiftning i riket och därmed också för organiserandet av domstolar på en central nivå. Med detta stärktes också kungamakts inflytande över rättsskipningen och det tillkom appellationsinstanser som råfsteting och rättarting. Liksom tidigare utgjorde kungamakten den högsta dömande makten. Emellertid var domarna fortfarande lekmän, och under senare medeltid i huvudsak adelsmän.

Städerna styrdes av råd tillsammans med en kunglig fogde. En del av rådsmedlemmarna utgjorde rådhusrätten. Dessa stadsdomstolar var kollegiala, men inte heller vid denna tid kan man tala om en domar- eller juristprofession. Härutöver fanns kyrkliga domstolar. Inte heller dessa domare kan betraktas som professionella i en juridisk mening, även om de var skolade i kanonisk rätt. Den medeltida kyrkliga barmhärtighetstanken påverkade lagstiftningen på 1500-talet, och det fanns till exempel i Olaus Petris regler för svenska domare 1540 en beskrivning av straffet som förbättringsverktyg.¹⁰ Under 1500-talet började en sammanhållen statsapparat byggas upp. Gustav Vasa deklarerade att han såsom kung ansvarade för folket. Men det innebar inte att gränsdragningen mellan lokala och centrala organ var klar, tvärtom

⁹ Christie 1977.

¹⁰ Eriksson 1995, s. 28 f.

skulle frågan om ansvaret för de fattiga ständigt fortsätta diskuteras mellan olika nivåer. Den lutherska bilden var att människan tillhörde tre sociala sammanhang: hushållet, församlingen och staten, och dessa var också de tre sammanhang där såväl vardag som olika former av konflikter hanterades.¹¹ Kungens fogdar hade vid denna tid till uppgift att driva in skatter, men också att ansvara för lag och ordning.¹²

Under 1500-talet gjordes försök att reformera domstolarna, bland annat genom att skapa en högsta domstol för att avlasta kungen. Men, det var egentligen först genom Gustav II Adolfs inrättande av Svea hovrätt 1614 som rättsväsendet kom att utvecklas i riktning mot en fastare organisation och så småningom etablerandet av en i vart fall semi- eller preprofessionell domarprofession. I 1614 års rättegångsordinantia sägs att:

... skall föreskrevne vår hovrätt vara beklädd av fjorton personer, ibland vilke riksens drotset alltid skall vara en, med fyra andra av riksens råd, fem av adel, och fyra andre lärde och lagfarna män ...¹³

Av de fjorton ledamöterna skulle således fyra vara ”lärde och lagfarne”, vilket kan ses som början till kravet på professionella domare. Men det uppfattades som betydligt viktigare att domstolen skulle säkra adelns inflytande över dömandet. Domstolens president skulle vara en adelsman och dess ledamöter bestå av tre klasser: riksrådsklassen, frälseklassen och den lärda eller ofrälseklassen, den senare i minoritet. Den nedärvda makten var således fortfarande överordnad den makt som kunde grundas i kunskap och erfarenhet. Vidare kvarstod den enskildes rätt att gå till kungen vid missnöje med hovrättens dom. Fler hovrätter inrättades 1623 (Åbo, Dorpat och Jönköping) och specialdomstolar som kammarkollegiet och kommissioner för särskilda frågor tillkom.

Svea hovrätt fick en central funktion genom att den, utöver sin dömande verksamhet, också skulle förordna juridiskt skolade lagläsare till häradsrätterna. Det infördes också en central kontroll av rättegångsprotokoll genom att häradsrätterna löpande skulle sända dessa protokoll till hovrätten för granskning. Från 1680-talet blev även häradshövdingarna avlönade tjänstemän, vilket i sig inte garanterade lagkunnighet. Ett stort problem vid denna

¹¹ Qvarsell 1993, s. 64 f.

¹² Furuhausen 2009, s. 13.

¹³ Häthén & Nilsén 2004, s. 67.

tid var att tillgången på juridiskt utbildade personer var mycket begränsad. Man fick förlita sig på domare som fått sin utbildning utomlands eller var utbildade i andra ämnen än juridik. I hovrätten introducerades även ett system med auskultanter, kanske att jämföra med våra dagars ”att sitta ting”.

De första anstalterna och länsmännen

Under 1600-talet inrättades de första anstalterna för barn och möjligheten för staten att ingripa mot barn.¹⁴ Domarna var fortfarande en ganska disparat grupp av personer som utsågs och erhöll sitt mandat på skilda sätt. Gemensam utbildning saknades och domarens legitimitet var i huvudsak grundad i den makt som tillsatt domarna, snarare än i kunskap i rätten och dess tillämpning. Än mindre kan man tala om anstaltspersonalen som yrkesgrupp. Även om anstalterna fanns, och så även en lagstiftning som definierade vem de riktades mot, var det långt till en professionalisering.

Under 1600-talet genomfördes en indelning av landet i län, med en landshövding som högste tjänsteman med yttersta ansvar för lag och ordning i varje län. Kronofogdarna skötte den löpande tillsynen av lag och ordning. I varje län fanns också utnämnda ”länsmän”. De var en kombination av vad vi idag känner som polis, skattetjänstemän och åklagare. Länsmännen hade ett medborgerligt uppdrag. De valdes ut bland ”bofaste och beskedligaste bönderna som i häradet finnes” och utnämndes av landshövdingen. Inte förrän i början av 1800-talet uttalades några krav på specifik kompetens och då bestämdes att den som utsågs till länsman skulle förhöras, vilket innebar en examination av att personen kunde läsa, skriva och räkna samt att han hade ”försvarlig kännedom om lag och författningar i erforderliga delar”.¹⁵ Det gjordes skillnad på ”litterata” och ”illitterata” tjänster inom ämbetena. De litterata var de som var inlästa på lagen, de lagfarna.¹⁶

14 1619 års stadga om förvaltningen av rikets städer förordnar att barnhus ska finnas för att motverka tiggeri. 1638 inrättas Stora Barnhuset i Stockholm, ett enat barn- och tukthus. 1642 års fattigvårdsförordning stadgar att barn som inte tas om hand av släktingar ska intas på barnhus.

15 Furuhausen 2009, s. 14.

16 SOU 1923:6, s. 12.

Juristerna blir en profession: domare

Under 1700-talet flyttades domarnas positioner fram med en ökad grad av självständighet och systematisk organisering. Domstolsväsendet formaliserades och såväl uppgiften att utgöra ett skydd för den enskilde individen som den processuella ordningen befästes. Denna ordning präglades också av att man ställde högre krav på domarnas utbildning och kompetens. I 1720 års regeringsform stadgades att hovrättspresidenterna och ett antal andra domare skulle vara personer som ”igenom lärdom och lagerfarenhet gjort sig till domarämbetet skicklig”, vilket utgjorde ytterligare ett steg mot krav på speciell professionalitet för att ägna sig åt dömande verksamhet.

Den kanske viktigaste händelsen var tillkomsten av 1734 års lag, ett lagverk som till sin struktur lade grunden för en modern lagstiftning. Den var modern i meningen att dess innehåll var systematiserat i balkar, vilka innehöll regler för olika samhällsområden. Vi kan fortfarande se tydliga spår av denna systematik i nu gällande svensk rätt. Upplysningstidens nya idéer, bland annat synen på individen i förhållande till staten och statens ansvar för den enskilde, påverkade såväl lagstiftning och domstolens organisation som domarrollen. 1734 års rättegångsbalk innebar en kodifiering av en praxis som gällt sedan slutet av 1600-talet, att det var en kombination av domare och lekmän som dömde. Det stadgades också att en nämnd bestående av ”tolv bönder som i häradet bo” kunde överrösta häradshövdingen. Den kollektiva rösträtten innebar därmed att alla nämndemännen skulle enas, trots att de ofta kunde ha svårt att sätta sig in i lagen och sakfrågan. I praktiken blev det därför snarare så att lagen stärkte juristdomarens roll.¹⁷

Parallellt med att juristernas position stärktes i domstolarna stärktes den också i förvaltningen. Fortfarande fanns det betydande brister i den juridiska utbildningen även om den förordning om ämbetsexamen för domare som kom 1749 hade för avsikt att råda bot på detta. I förordningen stadgades att ingen skulle få antas som notarie, auskultant eller liknande i ”de verk, varest rättegångssaker förekomma och drivas” utan att ha avlagt juridisk examen.¹⁸ Även om man ställde vissa kompetenskrav, var kunskapskontrollen dålig och hovrätterna överprövade därför ofta kunskaperna. Olof Stållvik menar att detta kan ses som ett steg mot professionalisering genom att professionen

¹⁷ Diesen 1996.

¹⁸ Stållvik 2010.

själv tar kontrollen över intagningen till yrket.¹⁹ Under denna tid kom också godtycke i rättsskipningen att diskuteras och aspekter som förutsebarhet och rättssäkerhet betonades bland företrädare för domarna. Här lades grunden för det rättstillämpningsideal som skulle komma att växa sig starkare under 1800-talet, dvs. rättspositivismen och tilltron till en logisk mekanisk rättstillämpning. Det var alltså vid denna tid som en övergång till det som Weber betecknar som legalistisk byråkrati började utvecklas, och reglerna fick större betydelse än den värderationalitet som tidigare rätt baserats på. Det innebar i praktiken också en successiv övergång från befolkningens anpassning och lydnad av känsluskäl till traditionell lydnad. Det senare betyder att individerna anpassar sig till reglerna, gör och förväntas göra som dessa anvisar, utan egen reflektion.²⁰ I förvaltningen positionerades borgmästaren i relation till lekmännen. Å ena sidan var borgmästaren lagfaren, å andra sidan var han del i det lokalsamhälle i staden eller på landet där han verkade. Bland kraven för ämbetet fanns också att vara förtrogen med förhållandena i det lokala samhället. Därför var det inte ovanligt att till exempel borgmästaren kombinerade sin befattning med att parallellt vara affärsman. Under 1800-talet kom utvecklingen att leda till en ny karaktär av dessa befattningar, så att de helt byråkratiserades, varvid möjligheterna till flera parallella verksamheter minskades avsevärt.²¹

1809 års regeringsform innebar ytterligare ett steg på vägen mot en självständig juristprofession. Den dömande makten skulle utövas av oavsättliga domare följande lagar och stadgor. Emellertid åtskildes inte heller nu den styrande och dömande makten helt. Justitiestatsministern var självskriven ledamot av Högsta domstolen fram till 1840. Fyra år senare försvann bestämmelsen att en viss andel av Högsta domstolens ledamöter skulle vara adliga till förmån för ett fullt genomfört krav på juridisk skolning. Först då kan man tala om en självständig juristprofession, med undantaget att fram till 1909 hade kungen rätt att delta i Högsta domstolens beslut med två röster.

Utöver en juristprofession fanns i övergången till 1800-talet också en institutionaliserad idé, ett generaliserat värde, om att befolkningen kan styras genom sociala regleringar. Därmed blev det möjligt för den sociala kontrollen att anta nya former och för ytterligare professioner att växa fram ur den sociala reglering som skulle komma att utvecklas.

¹⁹ Ställvik 2010.

²⁰ Bertilsson 1985 utvecklar och fördjupar detta i en analys av Webers rättslära.

²¹ SOU 1923:6, s. 11.

Fältet formeras – 1809–1902

Under 1700-talet hade en ytterligare dimension tillkommit i diskussionen om lag och ordning: individen. Det innebar att den enskilda människan, även bland de fattiga, fick betydelse. I samma tid som man började betrakta befolkningen som en resurs och arbetskraft ute i Europa började också nya former av rättsskipning utvecklas.²² "Befolkningen" sågs inte längre som en massa. Lagstiftare och verkställare började uppmärksamma individer med sina skyldigheter och rättigheter. Det innebar också att regelverken justerades dels för att vissa individer betedde sig på sätt som inte var önskvärt, dels för att möjliggöra undantag i andra fall. Ett sådant exempel är att ett kroppsstraff inte fick verkställas på en person som var sjuk, eftersom denne då kunde avlida. Det handlade då inte primärt om omsorg om individen utan om skydd för staten. I och med att det fanns risk att personen dog av straffet riskerade staten att verkställa fel straff. Oavsett motiv var det ändå så att individens förutsättningar kom att beaktas, vilket var en ny aspekt i rättsskipningen.²³ Med det nya sättet att betrakta befolkningen följde idéer om hur den sociala regleringen skulle ske och ett fält formerades under 1800-talet när specifika praktiker och organisationer för utredning och hantering av avvikare etablerades.

Korrektionshus, "ädla människovänner" och behandlingstanke

I det tidiga 1800-talet började man se möjligheten till differentierade insatser för de avvikande. Man började tala om vård av medmänniskor och att straffande kunde vara "humant". 1809/10 års riksdag tillsatte en kommitté för att utreda hur man skulle kunna konstruera straff som ledde till den brottsliga förbättring och utredningen presenterade 1815 ett förslag på en ny form av anstalter, s.k. korrektionshus.²⁴ Korrektionshusen skulle kombineras med att "ädla människovänner" engagerade sig i fångarna och hjälpte dem att förbereda sig för ett bättre liv efter avtjänat straff.²⁵ Idén kom från Nordamerika och Västeuropa där filantropiska organisationer med

²² Jfr Foucault 1987.

²³ Wieselgren 1895, s. 288ff.

²⁴ Wieselgren 1895, s. 335.

²⁵ Wieselgren 1895, s. 346.

motsvarande syfte redan fanns. 1840 presenterade kronprins Oscar, senare Oscar I, skriften *Om straff och straffanstalter*.²⁶ Det stod då klart att den blivande kungen betraktade brottslingar som ”på brottets vägar förräde” och förordade byggande av nya anstalter och att dessa anstalter var i behov av ”den allmänna medborgerlighetens stöd”. Kronprins Oscar var medveten om att det fanns en nära koppling mellan dessa anstalter och den kommunala fattigvården, men betonade att det medborgerliga engagemanget var viktigast. Detta engagemang har förblivit en väsentlig del i den sociala regleringens och dess professioners praktik och det har gett en förankring av den sociala kontrollen i befolkningen. Parallellt har nya yrkesgrupper vuxit fram för att hantera administrationen av den sociala regleringen.

Under perioden 1846–1862 byggdes cellfängelser i varje län och till dessa knöts också föreningar som på kungligt initiativ inrättades med landshövdingen som ordförande och i övrigt bestående av ”gudfruktiga, redliga och förståndiga personer”. Det skulle utses några män för dessa uppdrag och för ”kvinnofångarne äfven fruntimmer” och de skulle verka inne på anstalterna.²⁷ Det är i detta sammanhang viktigt att påtala att det under mitten av 1800-talet var en exceptionellt stor andel av befolkningen som var intagen på anstalt, och att en stor del av fångarna var på anstalt med stöd i lösdriverilagstiftningen. Fortfarande var hushållet den centrala enheten i samhället, och hushållet var nära knutet till arbetet. Den som lämnade ett hushåll och ett arbete straffades enligt lösdriverilagstiftningen och det var just dessa som föreningarnas engagemang skulle riktas emot, dvs. lösdrivare och försvarslösa.²⁸ Underklassen sågs av lagstiftaren som ett hot mot samhället och straffet syftade dels till social ordning, dels till att styra befolkningen såsom arbetskraft i den begynnande industrialiseringen. Styrningen skedde genom placering på anstalter och genom påverkan från föreningsorganiserade betrodda medborgare. Former för en vårdande makt, som Michel Foucault benämner pastoral makt, började utvecklas i termer av förbättring och korrektion och det var här grunden lades för att specialisera och utveckla kompetenser hos dem som arbetade med verkställelse av straffen. Det är på dessa grunder som det under andra halvan av 1800-talet började skapas grupper av experter som skulle ”observera, analysera,

²⁶ Oscar I 1840.

²⁷ Svensson 2001.

²⁸ Wieselgren 1895, s. 353.

bedöma, justera och korrigera vårt leverne”.²⁹ Ännu var det alltför tidigt för att tala om professionalisering av dessa grupper, men under andra halvan av 1800-talet formerades fältet så att det fanns en kognitiv bas i förbättrings-ideologin och en organiserad struktur med anstalterna i centrum.

I 1864 års strafflag fanns en behandlingstanke, dvs. en idé om att straffet skulle leda till normalisering. Hur det skulle gå till, eller vem som skulle utföra arbetet, var vagt beskrivet. Den enda egentliga yrkesgrupp som fanns på fältet vid denna tid var juristerna.

Flera juristprofessioner

Från 1863 fanns två juristexamina: hovrättsexamen som ledde till domaryrket och kansliexamen till Kungl. Maj:ts kansli som innebar ämbetsmannauppgifter.³⁰ Även om det var två olika inriktningar var båda inriktade på tillämpning av lag, mer än på verkställighet. Sådan verkställighet som handlade om hur avvikare skulle normaliseras och behandlas var inte reglerad och föll därmed utanför juristernas område.

Under mitten av 1800-talet fanns krav på juridisk utbildning för domare och att ordinarie domare skulle vara oavsättliga, vilket gav dem en självständig ställning gentemot den statliga och politiska makten. Domarna kunde också kontrollera tillströmningen till professionen, även om högre domare utnämndes av kungen eller regeringen. Bildandet av Sveriges advokatsamfund, i en första sammanslutning 1848 och etablerande 1887, öppnade möjligheten att tala om en juristprofession och inte bara en domarprofession; eller om flera juristprofessioner. Tidigt hade domarna fått ett visst inflytande över intagningen till yrket, men så länge den lagstiftande och dömande makten inte var åtskilda och inte heller adelns ställning i domstolarna brutits, kan man inte tala om en juridisk profession med en självständig kunskapsbas.

En fråga återstår att belysa för att kunna ge en tydligare bild av juristprofessionerna och deras kunskapsmässiga grund. Kan den betraktas som vetenskapligt grundad eller förankrad? Den ideologiska eller teoretiska grunden för såväl lagstiftning som lagtillämpning har under hela den tid som hittills beskrivits varit kopplad till olika naturrättsliga uppfattningar. Den historiska skolan bröt denna uppfattning genom att poängtera lag-

²⁹ Beronius 1994.

³⁰ SOU 1953:15, s. 59.

stiftarens vilja som grunden för den gällande rätten. Det växande inflytandet av positivistiska vetenskapsideal kom att påverka det juridiska och rättsvetenskapliga tänkandet. För svensk del kom den s.k. Uppsalaskolan att påverka såväl rättsvetenskapen och juristutbildningen som rättstillämpningen. Företrädare som Axel Hägerström och Vilhelm Lundstedt lade, genom att vilja utmönstra värderingar ur lagstiftningen, grunden för en rättspositivism som sedan starkt påverkat svenskt rättsväsende.³¹ Långt senare, särskilt genom 1980-talets ramlagar, kom dock värderingar direkt uttryckta i lagstiftning att öka i omfattning. Det var en typ av lagstiftning som jurister, inte minst domare, kom att vara mycket skeptiska till.

Axel Hägerströms (1868–1939) uppgörelse med det metafysiska tänkandet inom rättsvetenskapen lade grunden för en, vad man skulle kunna benämna, ny teoretisk grund för förståelsen av rätten och rättstillämpningen. Utsagor om sanning, moral och rättsliga förpliktelser betraktades av Hägerström som ingenting annat än mänskliga föreställningar om sådana företeelser. Vilhelm Lundstedt (1882–1955) gick ett steg längre när han framförde idén om att samhällsnyttan skulle vara rättsordningens grundval. Detta lämnade också möjlighet för en öppning mellan juridiken som kunskapsfält och samhälls- och beteendevetenskaper i allmänhet – en öppning som inte utvecklats på ett sätt som man kanske hade trott vid den tiden. Juridiken som kunskapsfält har fortsättningsvis behållit sin särprägel knutet till den juridiska metoden som är starkt präglad av en rättspositivistisk grundhållning, även om man kan se en klar parallellitet till den samtidigt framväxande och starka positivistiska hållningen inom samhällsvetenskapen.

Den traditionella rättspositivistiska juridiska metoden utgår från att beslut i uppkomna situationer kan deduceras från den politiskt beslutade lagstiftningen och förutsätts skapa garanti mot godtycke. Genom att lagstiftaren har löst intresse- och värdekonflikter i en generell mening, går lagtillämpning ut på att inordna enskilda konflikter eller regelbrott under ett givet lagrum som ska prägla lösningen också av den individuella konflikten eller problemet.

Juristutbildningens vetenskapliga grund kan diskuteras och det finns inte någon klar koppling mellan vetenskapliga rön och utbildningens innehåll som är fallet med medicinska och tekniska, och senare även med sociala, utbildningar. Utbildningen skulle i första hand förse domstolarna med

³¹ Om den historiska skolan och Uppsalaskolan, se t.ex. Peczenik 1995.

juridiskt skolade domare. Men även i centrala förvaltningar var ofta juridisk examen den vanligaste bland högre tjänstemän, och i slutet av 1800-talet var professionen etablerad genom en preciserad studieordning för dess utbildning, klara karriärvägar, en etablerad juridisk metod och inte minst att den dömande makten i hög grad särskilts från den politiska.

Poliser anställs och städernas mandat förtydligas

Polissysslorna hade länge haft karaktären av medborgerligt uppdrag snarare än avlönat arbete. Under mitten av 1800-talet började nya former av organisering och utbildningar utvecklas. 1850 fick Sverige sin första ”moderna” polisorganisation genom att uppgifterna från olika grupper av vakter slogs samman först i Stockholm, och senare i hela landet. Parallellt med organiseringen inleddes en process med förändring av poliskåren, där de första stegen bland annat innebar att förändra rekryteringen, vilket ledde till att man i första hand sökte poliser med militär utbildning och vana av disciplin.³² 1855 kom en instruktion som också stadgade att en blivande länsman inför länsstyrelsen skulle avlägga en särskild länsmansexamen. I städerna förlorade borgerskapet sin position allteftersom stadskommunernas uppgifter och rättigheter tog över. Det inrättades drätselkammare att ta hand om stadens finanser. Från 1862 var det obligatoriskt i alla städer, och det inrättades stadsfullmäktige. ”Staden” framträdde efter hand som ett allt tydligare rättssubjekt.³³

Nya lagar

I formeringen av fältet stiftades också nya lagar på flera centrala områden. Det hade ända sedan tidigt 1600-tal funnits lagar som stadgade hur avvikare skulle hanteras. 1624 års hospitalsordning stadgade att det skulle finnas hospital för fattiga och orkeslösa. 1642 års tiggardordning reglerade hur tiggeriet skulle bemötas. Under 1600-talet gavs möjligheten åt staten att låta dem som var utan arbete arbeta i ”kronans tjänst”, vilket då i huvudsak innebar krigstjänst. Ansvar för tillsynen av tiggare och lösdrivare hade skjutits till lokalsamhället genom förordning om obligatorisk kommunal fattigvård 1763. 1847 och 1853 kom nya fattigvårdsförordningar där fokus

³² Furuhausen 2004.

³³ SOU 1923:46, s. 14.

ändrades från att motverka tiggeri till att å ena sidan erbjuda hjälp åt dem som verkligen behövde det, å andra sidan stadga tvångsarbete för tiggare. 1871 antogs en fattigvårdsförordning där det tydliggjordes att fattigvårdsstyrelsen hade ett särskilt ansvar för att se till att de arbetsföra också arbetade och anmäla till konungens befallningshavare om de fann någon som inte gjorde det.³⁴ Organiseringen av den sociala regleringens praktik förfinades efter hand som nya lagar stiftades och specifika funktioner tilldelades specifika uppgifter. Parallellt med regleringen för differentiering av den fattiga befolkningen ute i samhället, reglerades differentiering av dem som sorterats ut ur samhället in på anstalter. Differentiering reglerades i alla led med ambitionen att omvandla icke arbetsföra till arbetsföra och inte bara kontrollera, utan även styra befolkningen mot normalitet.

Fältet är formerat

Under 1800-talet hade den sociala regleringens fält formerats och manifesterats genom framväxten av domstolar, anstalter och ämbetsmän. Lagstiftningen hade börjat definiera interventioner och uppgifter, men yrkesgrupperna inskränkte sig hittills till dömande jurister och verkställande poliser. I övrigt hade lekmän och frivilliga krafter i det borgerliga samhället fortfarande en stor roll. Även om viss differentiering av anstalterna och interventionerna kunde ses, var det fortfarande mycket allmänt hållna lagar på området.

Sedan mitten av 1800-talet har vi en profession, juristerna. Inom denna profession hade också en differentiering utvecklats så att man kunde tala om domarkåren, om advokatkåren och om ämbetsmän i offentlig förvaltning. Det medborgerliga engagemanget var i slutet av 1800-talet organiserat, och tekniker för arbetet hade börjat utvecklas. Men hittills fanns endast en rudimentär lagstiftning. Definieringen av fältet fortsatte genom att ytterligare lagar stiftades och nivåer i statsförvaltningen tilldelades ansvar för tillsyn och interventioner. Målgruppen för interventionerna var hittills vagt definierad. Under andra halvan av 1800-talet började ”det uppväxande släktet” allt tydligare betonas och då började också den sociala regleringens fält bli allt tydligare. Regleringen och kontrollen gick mot en ökad kontroll av vardagslivet, familjerna och barnen i syfte att tidigt forma befolkningen.

³⁴ SOU 1923:2.

Fältet konsolideras och konstitueras 1902–1960

Industrialiseringens fortskridande i det tidiga 1900-talet skapade behov av mer lagstiftning, och juristerna fick ytterligare områden att verka inom, samtidigt som den växande byråkratin inom statsförvaltningen utvecklades mot en legalistisk rationalitet där reglerna var i fokus. När såväl industri som statsförvaltning utvecklades förstärktes de juridiska professionernas position i samhället. I samband med industrialiseringen uppkom också ”den sociala frågan”. Inflyttningen till städerna och arbetet i fabriker separerade bostad och arbetsplats, vilket också medförde en separation mellan barnen och deras arbetande föräldrar. Detta satte de sociala frågorna i nytt ljus och nya typer av regleringar skapades i en strävan i att hålla samman det nya samhället.

1900-talet annonserades av Ellen Key som ”Barnens århundrade”, ett sekel där barnens rättigheter skulle växa fram.³⁵ Med det följde också ett sekel av reglering och professionalisering för att bevaka barnen och de sammanhang de levde i, där nya former av reaktioner på avvikande utvecklades. Parallellt hade ett annat fält, den psykosociala integrationens fält, formerats och idéer om individens möjliga utveckling hade fått fäste i samhället.³⁶

Den period för konsolidering och konstituering som här beskrivs avgränsas i tid av nya barnavårdslagar. Eftersom den sociala regleringens fält konstrueras genom lagstiftning för reglering av befolkningen, sker konstituering och konsolidering parallellt när alltmer lagstiftning riktas mot barnen och deras arbetande föräldrar och nya, lagreglerade sätt att ta hand om avvikare och fattiga utvecklas. Dessa regleringar började följas av reglerad verkställighet och med det läggs en ny grund för professionalisering av fältet. Juristerna kan inte ensamma fylla de förväntningar som skapas, vilket ger möjligheter för en ny yrkesgrupp att skapas och få en roll på fältet: socionomerna. Socionomerna kom dock att få dubbla roller med inslag av både stödjande och kontrollerande uppgifter. De blev å ena sidan myndighetsutövare genom att fatta beslut om individers välfärd grundade i lagstiftning och å den andra behandlare genom att ge råd och stöd och att behandla individer med sociala problem. Till skillnad från de socionomer som verkar inom den psykosociala integrationens fält har de socionomer som här behandlas en tydligare tonvikt på normalitet och avvikelse i förhållande till regler som anges av lagstiftning.

³⁵ Key 1900.

³⁶ Se kapitel 5.

Den sociala frågan

Barnen började tidigt skiljas från de vuxna eftersom möjligheterna till en gynnsam utveckling ansågs vara störst om man riktade insatserna mot dem. Redan 1840 inrättades Råby räddningsinstitut och det kom att följas av flera andra. Under 1800-talet var det ”piskans strategi” som rådde, men i början av 1900-talet lade de socialliberala idéerna grunden för en ”morotens strategi” i den sociala kontrollen.³⁷ I 1885 års lösdriverilagstiftning började barnen urskiljas genom att de under 15 år inte omfattades av denna lag.³⁸ 1902 års barnavårdslag³⁹ förstärkte ansvaret för barnen ytterligare genom en straffmyndighetsålder vid 15 år och ett tydliggörande av kommunens ansvar för barnen, medan staten ansvarade för bestraffning av vuxna.

Under förra seklet hade stora anstalter byggts. Det var förutom cellfängelserna också sjukhus, hospital och anstalter för barn och unga.⁴⁰ De var avsedda för att hantera samhällets avvikare och hade flera likheter med de industrier för förädling av materiell råvara som parallellt byggdes upp. I båda fallen handlade det om stora byggnader där verksamheten organiserades genom en fördelning av både tid och rum. Byggnadens yta organiserades för att underlätta processen och tiden strukturerades genom de handlingar som skulle ske, på ett sätt som liknade fabrikernas process och struktur.⁴¹ I anstalterna strukturerades tiden genom handlingsscheman. Foucault menar att den disciplinära ordning som utvecklades i detta sammanhang inte är helt uppenbar.⁴² Det var ett komplext nät av tekniker för observationer, utredning och bedömning. Anstalterna blev det sammanhang där teknikerna utvecklades och prövades. Därför blev fängelser, sjukhus, mentalsjukhus, ungdomsanstalter, skolor osv. de platser där kunskapen om arbete med att förändra människor odlades. När teknikerna hade utvecklats och prövats kunde de senare användas också i mindre tydligt definierade sammanhang för social kontroll utanför anstalterna. Det blev därför också i dessa anstalter som flera yrkesgrupper inom det sociala området fick sitt ursprung.

37 Abukhanfusa 1987.

38 Wieselgren 1895, s. 428.

39 Lagen betecknades vid den tiden inte som en barnavårdslag utan som 1902 års lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt avseende försummade barn. Den trädde i kraft den 1 januari 1903.

40 Åman 1976.

41 Rusche & Kirschheimer 1939.

42 Foucault 1987.

Tiden kring sekelskiftet 1900 har ofta beskrivits som en omvälvande tid, en brytningstid såväl politiskt som socialt och kulturellt.⁴³ Parallellt med arbetarrörelsens framväxt fick de socialliberala och filantropiska organisationerna nytt liv och en flora av nya organisationer utvecklades. En del riktades mot specifika frågor, som till exempel nykterhet, medan andra mera hade karaktären av yrkesförbund eller organisationer som verkade för yrkens etablering. Här finns till exempel Polisförbundet som bildades 1902⁴⁴ och Sveriges fängvårdsmannaförbund 1906, men också Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) 1903 och Svenska Fattigvårdsförbundet 1906. Det socialliberala engagemanget parallellt med arbetarrörelsens framväxt lade grunden för reformer och lagstiftning. Teorier från nationalekonomen Gustav Cassel om att den fattige individens intressen kunde förenas med kollektivets och den liberala ekonomins intresse hade stort inflytande på den socialpolitik som började utvecklas.⁴⁵ Istället för straff för social avvikelse diskuterades mer och mer möjligheten till vård och förbättring. Den klassiska straffrättsskolan som satte brottet i centrum ersattes successivt av ett synsätt som präglades av den framväxande sociologin och som menade att individuell moralisk förbättring kunde styras genom lagstiftning.⁴⁶

Socialt arbete och fältets utbildningar

Med idén om möjligheten till utveckling och förbättring av individer och samhälle som kognitiv bas strävade bland annat ”fattigvårdsfolket”⁴⁷ efter såväl sociala reformer som möjligheterna för utbildning, forskning och anställningar inom det sociala området. Det var ofta kvinnor som tog initiativ till bildande av organisationer. I Sverige var bland annat Agda Montelius och Emilia Broomé starka krafter bakom CSA⁴⁸. I Tyskland drev Alice Salomon motsvarande frågor och parallellt verkade Jane Addams och Mary Richmond i USA. Samtliga dessa kvinnor har senare omtalats som

43 Lundquist 1997.

44 Furuhausen 2009, s. 28.

45 Ohrlander 1992; Swärd & Edebalk 2017.

46 Stjernberg 1905; Beirne 1993.

47 Lundquist 1997.

48 Johnsson och Svensson tar i kapitel 5 också upp dessa organisationer och andra delar av sacionomernas historia. Det är ofrånkomligt att detta behöver nämnas i båda kapitlen, då de engagerade sig i frågor om såväl social reglering som psykosocial integration. En viss variation finns dock i beskrivningarna, till exempel då olika personer var aktiva i olika frågor.

pionjärer i socialt arbete och de influerade varandra. Framväxten av de nya yrkesgrupperna både bidrog till och stöddes av maktförskjutningen från konungen till medborgarna där politiker och ämbetsmän fick allt större betydelse. Juristerna fick uppgifter som tidigare åvilat adeln och kungen, medan socialarbetarnas uppgifter kom att bli de som tidigare handhåfts av kyrkan och socknen.

I 1904 års stadga om juridiska examina fanns tre examina: juris kandidat, juris licentiat och kansliexamen. Den tidigare hovrättsexamen avskaffades och juris kandidat blev den som inriktades mot domarbanan, medan juris licentiat mer inriktades på akademien och lagstiftande roller. Antalet som avlade kansliexamen blev aldrig särskilt omfattande och i 1935 års stadga avskaffades den i samband med att en statsvetenskaplig examen inrättades.⁴⁹ Medan juristernas uppgifter blev ämbetsmannauppdrag förblev det sociala arbetet ett ideellt uppdrag under ytterligare en tid. Ur det ideella arbetet växte idéer och krav om utbildning och forskning för bättre insatser på det sociala området, och även de ideella organisationerna började anställa tjänstemän.

Det fördes intensiva debatter om vem som egentligen var mest lämpad att bedriva det sociala arbetet. Inom fattigvårdsarbetet fanns starka förespråkare för både lekmän och tjänstemän. Motsättningen stod emellan "vårdare" som arbetade enskilt och personligt och tjänstemän som hade kompetens, ordning och saklighet och därmed kunde avlasta fattigvårdspolitikerna. Tjänstemän var kostsamma. De behövde ta hand om en stor mängd fattiga för att det skulle vara lönsamt. Därför ansågs deras personkännedom mindre. De oavlönade lekmännen kunde ägna sig mer åt färre personer, vilket dels var billigare, dels gav en bättre inblick i familjernas liv. Samtidigt var kontrollen av lekmännen sämre. Det var svårt att bedöma deras lämplighet för de uppdrag de utförde.⁵⁰ Frågan stod alltså mellan å ena sidan det administrativt legala, å andra sidan det personliga.⁵¹ Centralförbundet för socialt arbete förespråkade en kombinationsmodell där vardera part gjorde det de var bäst på: tjänstemännen skulle handha den formella delen av arbetet och lekmän den mera personliga.⁵² Denna debatt och de motsatta uppfattningar som fanns i detta sammanhang kan liknas vid en kamp om en professionell gränsdragning, men det fanns vid denna

49 SOU 1953:15, s. 63ff.

50 Svensson 2001.

51 Lundquist 1997.

52 CSA 1906.

tid inga professioner. Ändå hade det betydelse för den kommande utvecklingen av professioner eftersom kampen inte bara gällde huruvida det skulle vara ett avlönat eller oavlönat arbete utan också om det fanns olika värden i det personliga, medmänskliga och formella förhållningssättet från en tjänsteman. Kombinationen av lekmän och anställda har fortlevt inom den sociala regleringens fält och finns fortfarande kvar. Lekmännens roll och förankringen hos medborgarna har hela tiden stor betydelse för den sociala regleringens professioner. Över tid förskjuts dock lekmännens roll från ett generellt medborgerligt engagemang, på politiskt och statligt initiativ, till mer konkreta och specificerade uppdrag som allt tydligare formuleras av tjänstemännen.⁵³

Poliserna organiserades också tydligare i början av 1900-talet och en av Svenska polisförbundets första stora frågor var utbildning av poliser. 1910 lade man förslag om att inrätta yrkesskolor för poliser på statligt initiativ. Det fick inte gehör, men samma år startades en polissskola i Uppsala. 1917 avsatte Stockholms stadsfullmäktige medel för en polissskola för Stockholms poliskår och 1929 skedde detsamma i Göteborg.⁵⁴ De första initiativen till utbildning av poliser var således lokala, men med den första polislagen 1925 reglerades statens inflytande över den kommunala polisverksamheten. Polissskolan i Stockholm blev statligt finansierad och öppnades för poliser från hela landet.⁵⁵ Den statliga regleringen innebar också att alla landets poliser från 1926 hade enhetlig uniform. Därmed hade staten tagit ett samlat ansvar för polisverksamheten, även om den skulle fortsätta att vara lokalt organiserad ytterligare 40 år.

Även inom det sociala området etablerades utbildningar i början av 1900-talet på initiativ av de nya organisationerna. Centralförbundet för Socialt Arbete startade 1910 kurser i praktiskt socialt arbete som gavs fram till 1920, då man tog initiativ till att inrätta en särskild utbildningsanstalt för kommunaltjänstemän och andra befattningshavare inom socialvården. 1921 inrättades den första utbildningen av socialarbetare vid *Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning* som finansierades av donationsmedel och kom att vanligen kallas Socialinstitutet. Donations-

53 Idag finns dessa uppdrag kvar inom flera lagstyrda områden, till exempel lekmanövervakare i kriminalvården, kontaktpersoner och kontaktfamiljer i socialtjänsten, stödpersoner inom psykiatri samt gode män och förvaltare, se Svensson 2017.

54 Dahlgren 2007.

55 SOU 1952:30.

medlen kom från CSA, men också från Stockholms stad och andra städer och eleverna betalade avgifter för utbildningen. Först 1938 gavs statsbidrag för utbildningen.⁵⁶ Vid tillkomsten hade institutet en koppling till en professur i nationalekonomi och socialpolitik som inrättades vid Stockholms högskola och där Gösta Bagge blev den första innehavaren. Innehavaren av professuren skulle också vara föreståndare för Socialinstitutet. Lärarna på institutet rekryterades dels från akademiker, dels från praktiskt verksamma inom området. Denna första utbildning hade därigenom en koppling till staten genom universiteten, och till kommuner och ideella organisationer genom deras praktiska arbete.

Det var således intresseorganisationer i samarbete med lokala, kommunala, organ som påverkade att det etablerades yrkesutbildningar för både poliser och socialarbetare. Staten var inte initiativtagare, men kom att ta över ansvaret och fick på så sätt avgörande inflytande över de idéer som hade vuxit fram i intresseorganisationer.

Lagstiftning och uppgifter

De utbildade socialtjänstemännen styrdes dels av statliga och lokala politiker, dels av jurister. De administrativa legala uppgifterna innebar att verkställa lagar och beslut som fattats. Den sociala debatten medförde att uppgifterna på området utvidgades och att arbetet med individer och personer blev alltmer preciserat. När lagstiftningen på området blev alltmer differentierad behövde beslutsfattarna också alltmer information för att kunna kategorisera och differentiera individerna som var föremål för beslut i olika frågor.

”Det sociala” började få genomslag även inom domstolarna, trots visst motstånd i domarkåren som ansåg att det var brottet, inte personen, som var det viktiga i rättsskipningen. Genom barnavårdslagen 1902 separerades barn och vuxna i relation till strafflagstiftningen och genom 1906 års lag om villkorlig dom blev det också möjligt att differentiera vuxna till olika former av straff. Den nya lagstiftningen ställde krav på en variation av organisationer och tjänstemän som hanterade verkställigheten av domarna, men som också kunde ge bättre stöd för vilken påföljd som skulle väljas. Med andra ord krävdes förutom den juridiska professionen även sociala professioner för

⁵⁶ SOU 1962:43, s. 40.

att garantera en ändamålsenlig rättstillämpning. 1910 bildades föreningen Skyddsvärnet som en underavdelning till Svenska Fattigvårdsförbundet. Skyddsvärnet började driva frågan om att förundersökningar skulle göras om de åtalades personliga förhållanden, vilket ledde till opinionsbildning. I 1918 års lag om villkorlig straffdom blev dessa förundersökningar reglerade i lag.⁵⁷ Dessa utredningar, som var knutna till brottmål, kom senare att bli en väsentlig del i samspelet mellan socialarbetare (som utredare) och jurister (som beslutsfattare) på den sociala regleringens fält. Motsvarande utredningsarbete skedde också i den sociala barnvården och på flera andra områden, bland annat utifrån alkoholistlagen som infördes 1913 och den reformerade fattigvårdslagen från 1918.

De sociala utredningarna har en lång historia och utfördes tidigare framför allt av präster.⁵⁸ Det som förändrades var att det stadgades att utredningarna skulle ske *innan* beslut om intervention fattades, att det fanns ett i lag stadgat differentierat utbud av interventioner och att utredningarna fick en given position i rättsprocessen. Man bör därför kunna tala om utredningspraktiken som en arbetsdelning i det juridiska arbetet, där de sociala frågorna började få inflytande och där nya yrkesgrupper kunde utvecklas.

1924 antogs en ny barnavårdslag som innebar att det blev obligatoriskt för kommunerna att organisera barnavårdsnämnder. Men ännu nämndes inget om någon specifik yrkesgrupp som skulle utföra arbetet.⁵⁹ Däremot stadgades att det i nämnden, utöver representanter från fattigvårdsstyrelsen och från barn- och ungdomsvården, skulle finnas representation av flera professioner: präst, lärare, läkare och ”Där så lämpligen kan ske bör juridisk sakkunskap vara företrädd inom nämnden”.⁶⁰ Tommy Lundström beskriver den sociala barnvården från 1920-talet och fram till 1950-talet som en förinstitutionell period.⁶¹ Från 1930-talet blev den integrerad med en byråkratisk arbetsordning där reglering och standardisering av dokument var central. Verksamheten präglades under denna period av en idé om objektivitet och möjligheten att forma familjernas liv och hem. Efter hand kom utredningar att struktureras som berättelser utifrån tjänstemännens betraktelser. Läkarna hade inflytande över arbetet genom att ett medicinskt och social-

⁵⁷ Svensson & Persson 2011.

⁵⁸ Beronius 1994.

⁵⁹ Lundström 1993.

⁶⁰ Lag om samhällets barnavård (1924:361) 1 kap., 3 §, 1 mom.

⁶¹ Lundström 1993.

medicinskt perspektiv på avvikande beteende och psykopatologi styrde den klassificering och de dokument som användes för att bedöma familjerna.⁶² I detta var det framför allt barn som uppvisade oönskat beteende som var i fokus. Små barn och barn som vanvårdades diskuterades inte.⁶³ Även inom polisen började den sociala frågan få inflytande i det tidiga 1900-talet och blev där en uppgift för kvinnor. G. H. von Koch, en av initiativtagarna till Centralförbundet för Socialt Arbete, lade 1907 en motion i Stockholms stadsfullmäktige om att kvinnor borde anställas i Stockholms poliskår. Man talade då särskilt om att de skulle arbeta med frågor om prostitution, lösdriveri, sexualbrott och andra ärenden med kvinnor och barn. 1908 anställdes tre kvinnliga polisbiträden i Stockholm med uppgift att särskilt ta hand om kvinnor och barn, samt att ge vård och hjälp till fattiga och hemlösa. De skulle också övervaka allmänna platser och anhålla kvinnor och barn som stal. De var dock inte ”riktiga” poliser och skulle tilltalas ”syster”.⁶⁴ Polissystrarnas uppgifter låg i linje med mycket av det arbete som utfördes i de filantropiska föreningarna, men med den skillnaden att de hade legal rätt att ingripa och anhålla, om än bara kvinnor och barn. De hade därmed en kombination av de uppgifter som Centralförbundet för Socialt Arbete ville differentiera mellan tjänstemän och lekmän. Polisens roll på fältet var inte oproblematiserad. När ämbetsmän med utbildning ersatte de kommunala förtroendemännen både i städerna och på landsbygden, ifrågasattes att lägre polismän hade möjlighet att tillämpa lagen diskretionärt utan kontroll av högre myndighet. Det ansågs kunna äventyra förtroendet för myndigheten och ge en prägel av godtycklighet.⁶⁵

Folkhemstanken befäster fältet

På 1930-talet kom den svenska industrin in i sin första lågkonjunktur, arbetarrörelsen hade vuxit sig stark och 1932 inleddes den långa socialdemokratiska regeringsperioden. Visioner om folkhemmet skulle omsättas i handling och där var socialpolitiken en grundsten. Socialdemokratin tog stöd i vetenskapssamhället och strävade efter att utveckla expertis inom

62 Se vidare kapitel 6 om hur samhällsmedicinen, folkhälsan och socialhygien vid denna tid var viktiga frågor inom medicinen.

63 Lundström 1993.

64 Dahlgren 2007.

65 SOU 1923:2 s. 53.

alla områden. Socialmedicin, rättspsykiatri och nationalekonomi hade stort inflytande, och åtskilliga statliga utredningar genomfördes för att skapa kunskap om hur man på bästa sätt kunde ta hand om befolkningen i allmänhet och barnen i synnerhet, så att folket kunde uppfostras till ansvar och arbetsamhet.⁶⁶ Makarna Myrdal var något av folkhemmets idealtyper som intellektuella, radikala och moderna och de fick stort inflytande över utformningen av socialpolitiken. Gunnar Myrdal var ekonom, Alva Myrdal hade examen i pedagogik och psykologi.⁶⁷ Parallellt hade läkarna stort inflytande över utvecklingen av det sociala arbetets praktik. Ludvig Nordström beskrev i sin betraktelse över *Lortsverige* hur prästerskapet ersatts av läkarna och hur prästgården spelat ut sin roll som förebild och istället efterträtt av läkarbostaden.⁶⁸ När befolkningen skulle uppfostras och reformeras kom barnavården i fokus och socialpolitiken dominerade över kriminalpolitiken. De stora frågorna var arbete, försörjning och hem, kriminalpolitiken blev en bifråga. Justitieminister Karl Schlyter hade ett starkt engagemang i de straffrättsliga frågorna, men propagerade för att insatserna i högre grad skulle riktas mot fostran. Att fostra innebar att i hög grad beakta den enskildes förutsättningar, och därför kom Schlyters engagemang att leda till ett individualpreventivt sätt att se på straff. Straffen skulle innehålla behandling, individuell avskräckning och oskadliggörande av farliga kriminella.⁶⁹ Dessa tankar förstärkte det sociala arbetets idéer och lade grund för en utveckling av ytterligare tjänster och utbildningsplatser inom det sociala området.

Polissystrarnas kompetens började ifrågasättas under 1930-talet. De var inte sjuksköterskor och de var inte poliser. I diskussionen om deras kompetens framhävdes vikten av kunskaper inom det sociala området. Det var problematiskt att polissystrarna saknade utbildning för sitt arbete. Under 1930-talet var det dock endast några enstaka polissystrar som var verksamma, och då främst i Stockholm. 1943 fanns totalt 13 polissystrar i landet. Polisskolan lades 1938 under Socialdepartementet och fick namnet Statens polisskola, men fortfarande var det bara män som utbildades till poliser.⁷⁰ Det gavs nu också en lägre och en högre poliskurs, som 1938 blev

⁶⁶ Svensson 1998.

⁶⁷ Hirdman 1989; Ovarsell 1993.

⁶⁸ Nordström 1938, s. 25.

⁶⁹ Schlyter 1935.

⁷⁰ Dahlgren 2007.

en konstapel- och en överkonstapelkurs, och man införde då också en kommissarieklass. 1949 skulle även en polischefskurs tillkomma i kursutbudet.

Under 1940-talet tillkom nya organisationer för verkställande av straff. 1942 inrättades Statens skyddskonsulenter, en organisation med tjänstemän och med uppgift att utreda de personliga förhållandena för personer som skulle dömas för brott och att leda och kontrollera det ideella hjälparbetet med villkorligt frigivna och villkorligt dömda. Som lämplig bakgrund för dessa tjänstemän nämndes utbildning från socialinstitut i förarbetena.

Kommunala socialtjänstemän och etableringen av "socioonomer"

Utbyggnaden av socialpolitiken förde med sig ett behov av kommunala tjänstemän och antalet sökande till Socialinstitutet i Stockholm hade ökat. 1944 öppnades ett socialinstitut i Göteborg. Det fick redan från början statligt stöd för sin verksamhet, och detsamma gällde också för det tredje socialinstitutet som upprättades tre år senare i Lund. De båda nya instituten antog vardera 60–70 studerande per år.⁷¹ Från regeringen betonades vikten av att instituten skulle förena sin utbildning med vetenskaplig aktivitet, främst inom sådana ämnen som inte uppmärksammats av den akademiska forskningen. Några förutsättningar för sådan forskning gavs inte. Institutet hade inga forskartjänster och ej heller några andra forskningsresurser. Däremot var professorer i sociologi knutna till instituten i Stockholm och Göteborg, och i Stockholm fanns det vid denna tid också en koppling till professuren i statsvetenskap.⁷²

Instituten kan ses som ett led i ett första kvalitativt take-off för socialtjänstemännen, de var nu en yrkesgrupp som staten räknade med. Vid instituten utbildades från 1940-talet dels socialtjänstemän, dels förvaltnings-tjänstemän och kommunalkamrerer. De hade i studierna en gemensam grund i stats- och kommunalkunskap, nationalekonomi, socialpolitik och socialrätt. Medan den sociala linjen hade kurser i psykologi, sociologi och socialmedicin, studerade "förvaltarna" just förvaltning, tillsammans med ekonomi och beskattningsrätt. I båda inriktningarna fanns praktik integrerad i utbildningen, vilket ledde till kritik från både teoretiskt och praktiskt

⁷¹ SOU 1942:63, s. 41f.

⁷² SOU 1962:43, s. 48f.

perspektiv. Staten krävde att praktikinslagen skulle vara förankrade i den teoretiska utbildningen. Praktikfältet menade att utbildningen var för teoretisk och för svagt kopplad till yrkesfältet.⁷³ De gränsstrider som vid sekelskiftet 1900 funnits kring om arbetet skulle vara avlönat eller oavlönat, där det personliga ställdes mot det administrativa, återkom här i ny skepnad. Istället för argument om det personliga och det administrativa lyftes nu frågor om teori kontra praktik.

För antagning till utbildningarna krävdes antingen studentexamen eller inträdesprov samt minst ett års förpraktik inom för utbildningen relevanta områden. Motsvarande intagningsprov hade diskuterats för juristutbildningen i början av 1950-talet, men hade aldrig kommit till stånd. När det bara fanns social utbildning i Stockholm hade titeln för de examinerade varit DSI, Diplomerad från Socialinstitutet. En förening för de diplomerade hade bildats 1923 och i den hade titelfrågan varit en återkommande diskussionspunkt. Initiativ att lösa frågan togs i mitten av 1940-talet, i samband med att ytterligare utbildningar tillkom, men också i samband med att utbildningar inom ekonomi som tidigare gett diplomering då fick den nya titeln civilekonom. Titeltävlingar och diskussioner genomfördes under 1940-talet. Bland förslagen fanns soc.kand. och civilkurator, men också begrepp som socialkonsulent och socialekreterare. När Socialinstitutets elevkår i Stockholm 1946 genomförde en omröstning fick "socionom" 40 röster, "soc.kand." 43 och "socialekonom" 90.⁷⁴ Beteckningen socionom vann dock snabbt gehör, föreningen Diplomerade från Socialinstitutet bytte 1950 namn till Sveriges socionomförbund och under 1950-talet användes beteckningen socionom även i statliga dokument.

Idén om att befolkningen skulle fostras gällde inte bara målgruperna ute i samhället. Det handlade i stor utsträckning om att utbilda och fostra tjänstemännen som skulle utöva kontroll och fostran. Bengt Börjeson beskriver år 1948 som ett genombrottsår för socialt arbete.⁷⁵ Det året öppnades Barnbyn Skå. Gustav Jonsson blev chef och chefsläkare. De följande åren skulle en ny form av insatser för barn och familjer komma att utvecklas i den miljön, parallellt med många forskare som senare kom att bli tongivande i forskningsämnet och bedrev forskning integrerad i

⁷³ Se t.ex. SOU 1962:43, s. 150.

⁷⁴ Kristiansen 2002.

⁷⁵ Börjeson 2008.

behandlingsarbetet. När Barnbyn öppnade fanns det inga utbildade psykologer och ”socialarbetarnas (de få som fanns) utbildning hade sin tonvikt på kunskaper om den kommunala förvaltningen och skötseln av kommunernas ekonomi”.⁷⁶

Jurister eller socionomer?

1949 års juristutbildningssakkunniga noterade att det i flera länder fanns kortare juridiska utbildningar och de jämställde vissa av dem med förvaltningslinjen vid socialinstituten. De relaterade bristen av kortare utbildning i Sverige till att det saknades tjänstemän i mellanställning i förvaltningarna, men noterade att sådana tjänstemän var på väg att etableras, bland annat utifrån utbildningarna på socialinstitut. De prioriterade därför en utbyggnad av dessa utbildningar istället för att korta juridiska utbildningar skulle skapas. I samband med det relaterade kommittén också till socialvetenskapliga forskningskommitténs betänkande⁷⁷ där man påtalat bristen i att socialpolitiken inte hade någon klar roll inom universiteten och menade att det var ”i hög grad önskvärt” att de juridiska fakulteterna utvidgade undervisning och forskning i socialrätt, dvs. rättsliga regler om samhällsbehov av olika slag. De områden som anfördes var hjälp- och skyddsbehövande medborgare, vårdlagstiftning för brottslingar och delar av civilrätten, men också familjerätten och lagstiftning om föräldrar och barn.⁷⁸ Yttrandet tydliggör hur staten i dessa områden integrerar de juridiska och sociala frågorna. Även om juristutbildningen föreslogs få ett ökat inslag av socialrätt var argumenten ännu starkare för utvecklingen av de sociala professionerna. Det var de som skulle bli tjänstemännen i mellanställning i förvaltningarna. Studier i juridik ansågs inte ge tillräckliga ”insikter i samhällslivets ekonomiska och sociala problem”.⁷⁹ Juridisk examen krävdes däremot ofta för högre befattningar inom statsförvaltningen, till exempel byrådirektör, byråchef och byråsekreterare.⁸⁰ Ändå dominerade juristerna 1949 städernas förvaltning, då 29 procent av tjänstemännen var jurister och 20 procent socionomer. Inom landstingens förvaltning var däremot

⁷⁶ Börjeson 2008, s. 17.

⁷⁷ SOU 1946:74.

⁷⁸ SOU 1953:15, s. 115.

⁷⁹ SOU 1953:15, s. 13.

⁸⁰ SOU 1953:15.

socionomer största yrkesgruppen med högre utbildning, totalt var då 74 socionomer anställda i landstingen.

1958 fanns cirka 3 500 socionomer. Ungefär en tredjedel av dessa var inte yrkesverksamma, hade flyttat utomlands eller förvärvat annan högre utbildning. Av resterande cirka 2 500 var 63 procent anställda i kommunerna (43 procent i städerna och 20 procent i landskommuner), 15 procent i statlig tjänst, 8 procent i landstingen, 7 procent i av stat eller kommun stödda organisationer och 7 procent i enskild tjänst.⁸¹ Det faktum att så många som en tredjedel inte var yrkesverksamma kan jämföras med att endast hälften av de kvinnor som tagit examen från filosofisk fakultet vid samma tidpunkt var yrkesverksamma.⁸²

När det under 1950-talet utexaminerades allt fler socialtjänstemän kom också en betydande utbyggnad att ske i de kommunala förvaltningarna. Där kommunala förtroendemän tidigare haft uppgifter och sökt stöd av läkare, lärare och präster kom socialtjänstemän att anställas.⁸³ Antalet barn som blev föremål för barnavårdsnämndens insatser ökade också, vilket blev argument för att det behövdes ytterligare personalförstärkningar.⁸⁴ Alla städer hade socialtjänstemän anställda, undantaget endast städer med färre än 4 000 invånare, och i flertalet landskommuner fanns en eller flera socialassistenter eller kommunassistenter med sociala uppgifter. De utbildade räckte inte till och ofta behövde befattningarna tillsättas med personer som saknade social utbildning eller hållas vakanta.⁸⁵ Eftersom det var lätt att få arbete anställdes även personer som inte slutfört sin utbildning, vilket medförde att antalet examinerade minskade i slutet av 1950-talet. Studenterna fick arbete innan de avslutat sina studier.⁸⁶

81 I dessa siffror ingår examinerade från både sociala linjen och förvaltningslinjen liksom yrkesverksamma inom såväl den sociala regleringens fält som andra fält. Cirka 20 procent av de yrkesverksamma socionomerna hade kamerala uppgifter och cirka 15 procent hade arbete som kuratorer, resterande 65 procent, dvs. cirka 1 600 socionomer, hade anställningar som kan föras till den sociala regleringens fält i vid bemärkelse.

82 SOU 1962:43, s. 17.

83 SOU 1962:43, s. 20f.

84 SOU 1962:43, s. 22f.

85 SOU 1962:43, s. 35.

86 SOU 1962:43, s. 38.

Fältet är konsoliderat och konstituerat

I slutet av 1950-talet var socialtjänstemännen en efterfrågad yrkesgrupp, men socionomerna var ändå fortfarande inte etablerade eftersom det saknades tillräckligt många utbildade och att det därför anställdes också personer med andra utbildningar. Det fanns organisationer med definierade uppgifter som skulle utföras av socionomer. Det fanns utbildningar till grund för dessa uppgifter. 1958 hade SACO-förbundet Sveriges Socionomers Riksförbund, SSR, bildats som fackförening för socionomer.

Juristernas roll hade alltmer tonats ned när andra professioner, inte minst läkare, hade bidragit till utvecklingen av de sociala professionerna, och de sociala utbildningarna hade också ett inslag av juridik. Det sociala arbetet hade preciserats tydligare under utvecklingen av folkhemmet samtidigt som lagstiftning och organisering av välfärdsstaten hade lagt en grund för de sociala professionernas utveckling. Utvecklingen hade under sextio år gått från intresseorganisationers kamp för utbildning till en statligt styrd och reglerad uppdelning av arbetsuppgifter och utbildningar. Juristerna hade en överordnad roll såsom yttersta beslutsfattare, socionomerna en roll som framför allt utredare, medan polisernas roll var att handha den direkta kontrollen och verkställigheten ute i samhället. Genom arbetsdelningen och utvecklingen av de olika rollerna hade fältet konsoliderats. Genom den alltmer detaljerade lagstiftningen och de varierande organisationerna hade fältet konstituerats. I fältets formering hade ämbetsmannarollen etablerats med juristerna som central yrkesgrupp och juristerna hade professionaliserats. Under fältets konsolidering hade socionomerna också kommit in som en yrkesgrupp som skulle verka som ämbetsmän, eller tjänstemän som det nu betecknades. Men professionaliseringen av socionomer hade ännu inte tagit fart. Ändå var det tydligt att det var socionomerna som var på väg att dominera fältet, nominellt och genom sina uppgifter att utreda, kategorisera och klassificera.

Fältet professionaliseras 1960–1977

Professionaliseringen av den sociala regleringens fält skedde när socionomernas position på fältet stärktes. Juristerna var i och för sig redan en profession, och i så mening fanns det en profession på fältet. Deras uppgifter var styrande, men ändå perifera. De hade rätten att fatta de överordnade

besluten i enskilda ärenden, men de saknade kompetens och befogenheter i det mer specificerade arbetet med att utreda inför beslut och att verkställa besluten. För att man skulle kunna tala om professionalisering av fältet behövdes en yrkesgrupp med rätt att utföra arbetet med reglering av befolkningen, dvs. att utreda och korrigera (eller behandla) befolkningen, vilket innebar att verka för att integrera avvikare och beivra oönskade beteenden. Även om barnen fortfarande var i fokus i dessa frågor, riktades interventionerna fortfarande också mot vuxna.

Socionomernas uppgifter formeras

1960 års barnavårdsdag markerar en brytpunkt i professionaliseringen av den sociala kontrollens fält. Under 1950-talet hade kommuner slagits samman och blivit avsevärt färre, cirka 800 istället för över 2 000. Efterfrågan av socialtjänstemän i kommunerna var möjlig att möta tack vare den ekonomiska tillväxt som skett under efterkrigstiden. Barnavårdsnämndernas värden och uppgifter hade tidigare burits av präster, läkare och lärare. Men nu kunde en egen yrkesgrupp utvecklas eftersom det fanns specifika uppgifter och en utbildning av alltmer rimlig omfattning. Parallellt med utvecklingen inom de kommunala förvaltningarna hade också barnhälsovård och psykiatrisk barn- och ungdomsvård vuxit fram under 1940- och 1950-talet. Praktiken i dessa påverkade också utformningen av 1960 års barnavårdsdag som kom att betyda dels obligatoriska utredningar före beslut om insatser, dels förebyggande arbete där man skulle ingripa tidigt mot uppkomsten av problem, framför allt individuella avvikelser.⁸⁷ Det var inte längre bara möjligt att ingripa mot barn och familjer som uppvisade oönskat beteende, utan också i sammanhang där barns utveckling äventyrades. Genom betoningen på förebyggande arbete kom också de små barnen att mer explicit beröras av lagen. Idén om att göra tidiga insatser hade sin grund i utvecklingspsykologi och psykodynamiskt perspektiv, där tidiga insatser skulle bryta en negativ utveckling. Lagen medförde en nedtonad roll för barnavårdsnämnden till förmån för tjänstemännen. Nämndens ledamöter skulle inte vara experter inom området. Den expertisen skulle istället sökas utifrån, till exempel i barnpsykiatri, och socionomerna fick en övergripande samordnande roll.

Lagen betonade även handläggningen, de processuella frågorna om hur

⁸⁷ Lundström 1993.

arbetet skulle utföras. Utredningen skulle vara fullständig och tillförlitlig och yttranden skulle hämtas in från sakkunniga. Med sakkunniga menades i detta sammanhang dels medicinsk/psykiatrisk expertis, dels juridisk.⁸⁸ Även socionomerna började utveckla expertis i form av specifika metoder för utredning och för s.k. case-work med klienterna. Metoderna innebar att på bästa möjliga sätt få fram mesta möjliga information och att med en objektiv hållning författa utredningstexter med juridisk prägel.⁸⁹ Med en förstärkt byråkrati och ett vidgat organisatoriskt uppdrag fick socionomerna en grundlig förankring i den kommunala förvaltningen. Men, det fanns inte tillräckligt många socionomer. Det årliga antalet diplomerade från socialinstitut behövde öka från 200 till cirka 330, för att möta behoven som Arbetsmarknadsstyrelsen förutspådde.⁹⁰

Socialhögskolor

1962 upprättas ett fjärde socialinstitut i Umeå där 70 studerande kunde antas varje år.⁹¹ När Socionomutbildningskommittén samma år lade fram sitt betänkande påtalade man att: ”Behovet av samhällsvetenskaplig forskning har framhållits i åtskilliga sammanhang, bland annat i 1962 års riksdag väckta motioner.”⁹² Kommittén tydliggjorde inte vem som fört fram detta, eller vem som väckt motionerna, men tog det som en intäkt på behovet av forskning. Som motiv för ökad forskning på området anförde kommittén att vi vet för lite om grunderna för vad man betecknar ”social missanpassning” och att kunskaperna inte har ökat i takt med reformprogrammen. Forskningen föreslogs vara knuten till socialinstitutet, forskningen skulle stimulera undervisningen och ses som ett självklart inslag i högre utbildning, men också som en bättre möjlighet att rekrytera lärare. Forskningen skulle också lägga en grund för läroböcker för socionomutbildningen.⁹³

Socionomutbildningskommittén lämnade 1962 ett betänkande där de formulerade innehållet i utbildningen och angav ramar för organisering av

88 Kombinationen av professionell kompetens visar att den sociala regleringen inte enbart var en fråga för fältets professioner. Man kan snarare tala om att professionerna på den sociala regleringens fält hade till uppgift att sammanföra kunskaper från olika fält inför beslut.

89 Lundström 1993.

90 SOU 1962:43, s. 41.

91 SOU 1962:43.

92 SOU 1962:43, s. 48.

93 SOU 1962:43, s. 48ff.

utbildningen och samarbete mellan lärosätena.⁹⁴ Betänkandet låg till grund för att instituten 1964 omvandlades till statliga socialhögskolor. Idéer om specialisering av socionomutbildningen avvisades av kommittén till förmån för idén om helhetssyn. De studerande skulle ha en sammanhållen grundutbildning för att kunna verka inom olika fält i samhället efter utbildningen.

Rättskunskap sågs som en viktig del av utbildningen, framför allt civilrätt, straffrätt, processrätt och offentlig rätt.⁹⁵ Redan före reformen innehöll de timplaner som fastställdes av Kungl. Maj:t 130 timmar rättskunskap, vilket var det mest omfattande ämnet, följt av praktisk förvaltningskunskap 100 timmar och till exempel samhällsekonomi med socialpolitik på 60 timmar och sociologi på 50 timmar. Undervisningen i juridik var mer omfattande än undervisningen i psykologi.

Kommittén betonade också att praktik skulle vara knuten till utbildningen. Den praktiska yrkeskunskapen skulle integreras, och de som handledde studenterna i praktik skulle utbildas för uppdraget. Redan tidigare hade samråd skett mellan socialinstituten, men nu inrättades en samarbetsnämnd för socialhögskolorna. I nämnden ingick rektorerna för skolorna, dvs. befattningshavare som utsetts av staten. Med övergången till socionomutbildningar 1964 förlängdes också utbildningen från fem till sju terminer och ledde fram till "socionomexamen". Ytterligare två utbildningar tillkom kort därefter: 1967 i Örebro och 1971 i Östersund.⁹⁶

Juristernas autonomi på fältet minskar

Under 1950- till 1970-talen minskade statusen för domare i tingsrätterna: deras lönenivå sjönk, tillsättningen av domare ändrades så att anciennitetsprincipen, dvs. deras tid i yrket, inte längre var utslagsgivande för befordran och utrymmet för politiskt inflytande över tillsättningarna ökade, åtminstone fanns det en möjlighet för att så skulle kunna ske.⁹⁷

När en ny strafflagstiftning antogs och brottsbalken trädde i kraft 1965 betonades individualprevention och de sociala aspekterna gavs en stor betydelse. Därmed bröts juristernas autonomi på straffrättens område, eftersom de tvingades förlita sig på lekmän och socialarbetare för att kunna avgöra

⁹⁴ SOU 1962:43, s. 114.

⁹⁵ SOU 1962:43, s. 67.

⁹⁶ Prop. 1971:36.

⁹⁷ Grotander 1977, s. 70.

påföljdsval i brottmål. Juristernas bristande socialvetenskapliga kunskap innebar att de i dessa ställningstaganden förvandlades till "amatörer".⁹⁸ I rätten fanns också nämndemännen som genom sin förankring i samhället ibland kunde ha vidare kunskap om sociala förhållanden. Lekmännen i nämnden kunde numera vara de som ställde krav på att information skulle hämtas in från kriminalvård och socialvård för att förbättra rättens kunskap om vad de utdömda påföljderna innebar i praktiken.⁹⁹

1969 var 3 352 socialtjänstemän anställda i kommunerna, men bara 210 jurister.¹⁰⁰ Trots att lagstiftning och regelverk preciserades och kraven på dokumentation ökade var det liten efterfrågan på jurister. Socionomer fanns dels som examinerade från social linje, dels som förvaltnings socionomer med uppgift att snarare stödja och kontrollera förvaltningen än befolkningen och därför med en mer perifer position på den sociala regleringens fält. Förvaltnings socionomernas roll i det socialpolitiska sammanhanget kan möjligen kopplas till frågor om den generella välfärden, medan socionomerna från sociala linjen arbetade med behovsprövade insatser och mer uttalad social kontroll. I professionaliseringsprocessen fyllde förvaltnings socionomerna en funktion med sin utbildning och yrkesroll som överbryggade skillnaderna mellan socionomer och jurister. Denna länk underlättade den vändning som kom att ske när socionomerna professionaliserades och tog över rollen som fältets sociala profession. Ännu hade kopplingen till forskning inte blivit tydlig. 1971 lades ett förslag om en professur i socialpolitik, men inte vid juridisk fakultet som föreslagits tjugo år tidigare och ej heller vid socialhögskolorna som föreslagits tio år tidigare. Istället föreslogs den bli placerad vid ett särskilt forskningsinstitut som kopplades till det arbetsmarknadsinstitut som etablerats 1966. I professurens uppgifter låg att vara väl insatt i socialpolitiken och att etablera ett nära samarbete med förvaltningsmyndigheter inom det sociala området och med olika forskningsinstitutioner.¹⁰¹ Detta förslag ledde till beslut om en professur i socialpolitik och att Institutet för social forskning, SOFI, inrättades 1972 i en omvandling av Institutet för arbetsmarknadsfrågor. Kopplingen mellan SOFI, socionomutbildningarna, praktiken eller utbildningarna var dock inte preciserad.

⁹⁸ Grotander 1977, s. 73.

⁹⁹ Nyberg 1977.

¹⁰⁰ Åström 1995, s. 183.

¹⁰¹ Prop. 1971:36.

Formeringen av socionomer, jurister och poliser

I den högre utbildningens expansion under 1960-talet hade socionomutbildningarnas utvidgning stor roll tillsammans med läkar- och civilingenjörsutbildningarna.¹⁰² Det är därför rimligt att tala om denna tid som ett andra kvalitativt take-off för yrket. Socialinstitutet hade enligt gällande stadgar till uppgift att ”meddela vetenskaplig undervisning och praktisk utbildning för social och kommunal tjänst, att sprida kunskap i socialpolitiska och kommunala ämnen samt att främja samhällsvetenskapernas utveckling”. Utbildningen ledde till arbetsuppgifter som gränsade till uppgifter för samhällsvetare, civilekonomer, jurister och psykologer.¹⁰³

Om man jämför hur den sociala regleringens professioner utvecklades under andra halvan av 1900-talet finner vi att antalet socionomer ökat 7,5 gånger mellan 1960 och 1990, medan juristerna under perioden 1950–1990 ökade med blygsammare 3,5 gånger, vilket i och för sig också är en betydande ökning.¹⁰⁴ När man jämför de båda yrkena måste man också tänka på att endast ett mindre antal av juristerna ägnar sig åt det som vi här kallar social reglering. Även socionomerna har uppgifter på andra områden än inom fältet social reglering, men det är i detta fält som de intar en central roll. Den stora förändringen på fältet under 1970-talet var i huvudsak genom tillflödet av examinerade från de sociala utbildningarna – den period som får sägas vara kulmen på socionomernas kvantitativa take-off.

Mellan 1970 och 1990 var antalet jurister anställda i landets kommuner i stort sett oförändrat. Samtidigt hade personer anställda som socialsekreterare eller motsvarande (dock inte nödvändigtvis med socionomexamen) i det närmaste sexdubblats.¹⁰⁵

Polisen saknade fortfarande diskretion, autonomi och vetenskaplig förankring för sitt arbete. De var fortfarande en yrkesgrupp som agerade helt utifrån givna uppdrag. I takt med det ökande välståndet hade befolkningen blivit mer rörlig; bilismen ökade och såväl brottsligheten som behovet av trafikövervakning ökade. Polisens arbete ökade därmed och parallellt med det ökade behovet av en alltmer centraliserad organisering. 1965 förstat-

¹⁰² Prop. 1975:9.

¹⁰³ SOU 1962:43, s. 46.

¹⁰⁴ Åström 1995.

¹⁰⁵ Uppgifterna bygger på en genomgång av dåvarande Kommunförbundets personaluppgifter, se Åström 1995.

ligades polisväsendet och de 554 polisdistrikten blev 119, vilket möjliggjorde specialisering till exempel i fråga om brottsutredningar och möjlighet att samordna större insatser.¹⁰⁶ För att bibehålla den lokala förankringen för polisen inrättades kommunala polisenämnder.¹⁰⁷ Den grundläggande polisutbildningen var både teoretisk och praktisk och omfattade i början av 1970-talet 40 veckor.¹⁰⁸ Däremot var det inte alls på tal att polisutbildningarna skulle knytas till forskning eller att polisernas autonomi skulle vidgas. Det går därför inte att se några tendenser till professionalisering – utöver att det krävdes viss utbildning för att arbeta som polis. Polisutbildningarna spreds utanför Stockholm och vid 1960-talets början hade polisskolan filialer på sex orter i landet, för att i början av 1970-talet bli koncentrerad till två skolor i Stockholmstrakten, Solna och Ulriksdal.

År 1971 genomfördes den s.k. tingsrättsreformen där häradsrätterna och rådhusrätterna avskaffades och tingsrätter infördes såväl i städerna som på landsbygden. Även juristutbildningarna förändrades. Den största förändringen inträffade genom 1974 års studieordning då vissa samhällsvetenskapliga moment infördes, om än blygsamma i termer av antalet studieveckor. Genom reformen gavs också utrymme att läsa hela kurser vid samhällsvetenskaplig eller humanistisk fakultet istället för juridiska fördjupningskurser eller examensarbeten. Denna flexibilitet har överlevt, men det obligatoriska ämnet rättssociologi (2 poäng) och rätt och samhälle (4 poäng) försvann som obligatoriska ämnen i den allmänna studieordningen för juris kandidatexamen under slutet av 1980-talet. Idag är det endast de nya juristutbildningarna i Umeå, Örebro, Göteborg och numera även i Karlstad, som har obligatoriska inslag av samhällsvetenskap. Det samhällsvetenskapliga och sociala området fick inte någon status och förankring inom juridiken, trots att det var ett område där lagstiftningen utvecklades och där den enskilde fick utökade möjligheter att besvära sig över sociala beslut fattade av kommuners representanter. En annan paradox är, att trots att lagstiftningen på det administrativa området är den som ökat mest, har det i mycket begränsad grad påverkat innehållet i juristutbildningen.

¹⁰⁶ SOU 1970:32, s. 26.

¹⁰⁷ SOU 1979:6, s. 44.

¹⁰⁸ Dahlgren 2007.

Jurister eller socionomer?

Diskussionerna om paralleller mellan socionom- och juristutbildningarna återkom under 1960- och 1970-talen och ledde till en brytpunkt där socionomerna tog över som den kvantitativt dominerande professionen på den sociala regleringen fält. 1968 års utbildningsutredning avgav 1973 ett betänkande över juristlinjen, förvaltningslinjen och social linje.¹⁰⁹ Utbildningarna utreddes tillsammans eftersom de varit föremål för diskussioner i relation till det verksamhetsområde som de gemensamt utbildade för. Juristutbildningen sades dock i huvudsak vara inriktad mot rättsväsendet, medan socionomutbildningarna riktades mot myndighetsutövning med rättstillämpning.

Med tiden hade socialvården förändrats i riktning mot förebyggande arbete, vilket hade skapat behov av andra kunskaper än de administrativa. Kunskaper om sociala problem och om arbetsmetoder på samhällsvetenskaplig grund ansågs vara nödvändiga i de sociala socionomutbildningarna, medan förvaltnings socionomerna kunde dela kunskaper med både juristutbildningen och den sociala linjen. ”Socialt arbete” föreslogs bli ett nytt ämne där det skulle ingå behandlingsmetoder ur beteendevetenskapligt perspektiv, social problemlösning inriktad mot individ och familj, grupp- och samhällsarbete samt social administration.¹¹⁰ De förändringar som föreslogs i socionomutbildningen klargjorde gränsen till juristutbildningen, men gjorde gränsdragningen till psykologutbildningen mindre tydlig.¹¹¹ Utredningen övervägde en yrkesinriktad beteendevetenskaplig utbildning som kunde ge grund för arbete i socialvården, men också tillträde till psykolog- och psykoterapiutbildning, men lade inget sådant förslag. Istället lyfte man fram socionomutbildningen som en grund med möjligheter att kompletteras med vidareutbildning inom olika områden. Juristernas arbetsfält ansågs inte längre handla om samhällsintegrering eftersom juristernas dominans inom offentlig förvaltning var bruten. Dock såg man att förvaltningsdomstolarna, som infördes efter förvaltningsreformen 1972, skulle komma att bli ett nytt verksamhetsområde för jurister. Därtill förutspåddes ökade möjligheter för jurister att agera biträde i förvaltningsärenden och andra processer som tillkommit genom rättshjälpsreformen 1973. Juristernas roll förutspåddes bli mer specialiserad och fokuserad på de rent rättsliga aspekterna av beslutsfattande.¹¹²

¹⁰⁹ SOU 1973:59.

¹¹⁰ SOU 1973:59, s. 21ff.

¹¹¹ Se också om situationen för socionomer i relation till psykologer i kapitel 5.

¹¹² SOU 1973:59, s. 55.

Utbildning och forskning för social reglering

Utbildningsutredningen betonade att de yrkesgrupper som arbetade med handläggning av ärenden inom det sociala området behövde bredare kunskaper om ekonomi, statskunskap och sociologi, regional planering, statistik, juridik, språk och i viss mån psykologi, vilket sammanfattades med central förvaltningskunskap. Utredningen ledde till en proposition inför 1977 års högskolereform där juristutbildningen definierades som samhällsvetenskapligt administrativ och ekonomisk, medan socionomutbildningen betecknades som beteendevetenskaplig vårdutbildning.¹¹³ I stort behölls den rådande indelningen av utbildningarna och även innehållet i utbildningarna. En central skillnad var att forskningen på området knöts till socionomutbildningarna och det nya ämnet socialt arbete. Nämnden för socionomutbildning hade påtalat den fundamentala betydelsen av att utbildningen skulle vara forskningsanknuten så att undervisning kunde ges på vetenskaplig grund. Det var fyra områden där utredningen menade att forskning behövde utvecklas: som stöd för grundutbildningen, som stöd för den sociala verksamheten, som möjlighet att utnyttja socionomernas forskningskapacitet och för att göra utbildningssystemet flexibelt så att socionomer kunde få möjlighet både till forskarutbildning och till kvalificerad vidareutbildning.

Samma år som socionomutbildningarna genom högskolereformen kom att placeras vid universitet och högskolor, 1977, firade juridiken 500-årsjubileum vid Uppsala universitet och det tillkom nya juristutbildningar. Traditionerna för de två yrkesgrupperna, jurister och socionomer, var väldigt olika. Lagstiftningens omfattning hade ökat och allt fler områden var lagreglerade, inte minst inom det sociala området, men det var framför allt socionomernas roll i relation till påföljdsväl och andra beslut i domstol som hade förändrats. Juristernas roll var i stort intakt. Domstolen valde i och för sig fortfarande påföljd i brottmål, men det kunde ändå betraktas som ett ”spegelfäktteri” eftersom påföljden därefter utformades av kriminalvården.¹¹⁴ På samma sätt var det inom det sociala området: även om juristerna formellt fattade besluten också där, så var underlagen för besluten formade av socionomer, och det var de som hade att verkställa dem. När socionomutbildningen blev en högskoleutbildning hade socionomerna alltså redan en position i praktiken.

¹¹³ Prop. 1975:9.

¹¹⁴ Grotander 1977.

En ny (semi)profession

Det hade under 1960- och 1970-talen funnits en uttalad tanke om att lagstiftningen var ett politiskt redskap för att styra befolkningen. Juristerna fanns med i utredningarna som föregick lagstiftningen, ofta som sekreterare, utan att dominera kommittéerna. Kommittéernas förslag remissbehandlades också i vitt skilda organisationer före de politiska besluten om lagstiftning, vilket gjorde att juristernas roll i lagstiftandet kan ifrågasättas.¹¹⁵ I högskolereformen 1977 integrerades socialhögskolorna i universitets- och högskoleorganisationen. Socialt arbete blev ett forskningsämne och det blev möjligt att tillsätta professurer. Detta markerar ett viktigt led i socionomernas professionalisering och övertagande av rollen som den dominerande yrkesgruppen på den sociala regleringens fält.¹¹⁶ Den process som fältet genomgått visar hur staten byggt upp och förfinat en reglering för kontroll av befolkningen, hur denna reglering gett upphov till organisationer där en specifik yrkesgrupp vuxit fram och hur utbildningarna på området expanderat och blivit alltmer specifika.

Genom välfärdsstatens lagstiftning och expansionen av offentlig sektor hade staten skapat en ny profession. Men var det en profession? Professionens expertis låg framför allt i att utreda och bedöma individers och familjers förhållanden utifrån bred samhälls- och beteendevetenskaplig grund. Fortfarande fanns ett stort inflytande av moraliska och politiska ställningstaganden, och yrkesgruppens arbete var underordnat beslut av politiker och jurister. Socionomernas autonomi och diskretion fanns därmed inom en ram som satts av andra, men inom denna ram utvecklades en professionell verksamhet som också kom att ha inflytande över politiker och juristers ställningstaganden och därmed också påverka hur dessa satte ramarna. Troligen är det därför rimligare att mer precist tala om socionomer som en semiprofession, eller som en välfärdsstatens profession.

¹¹⁵ Strömholm 1977, s. 10ff.

¹¹⁶ Se kapitel 2 om det akademiska fältet för fördjupad kunskap om högskolereformens betydelse för de yrkesgrupper vars utbildningar nu integrerades med universitet och högskolor.

Statens tillbakadragande 1977–1990

Under hela 1900-talet hade en behandlingstanke legat till grund för att staten genom utbildade anställda tjänstemän både skulle ta hand om och kontrollera befolkningen. Under 1970-talet kulminerade välfärdsstaten och kritiken mot behandlingstanken framträdde från flera olika perspektiv. I kontrast mot den kritiken arbetade också en utredning med en ny lagstiftning på det sociala området – en utredning som fått sitt uppdrag 1967 när tilltron till staten och dess professioner var stark.

Särskilt tydlig var kritiken i förhållande till de mest tydliga formerna av social kontroll, nämligen när det gäller val av påföljd inom straffrätten. Med brottsbalkens införande 1965 hade kriminalvård i frihet kommit i fokus tillsammans med individualprevention. Straffen skulle utformas så att de i största möjliga mån anpassades till den individ som överträtt lagens gränser. Före domen skulle sociala utredningar utföras så att det stod klart inte bara vilket brott som begåtts, utan även vilken individ som begått brottet. Domstolen, och därmed jurister, avkunnade domen, men tjänstemän med social utbildning formade domen genom att ge bilden av individen och sedan verkställa domen. De nya förutsättningarna gjorde att kriminalvården reformerades från 1973–1974 i vad som kom att kallas ”frivårdsreformen”. Kriminalvård i frihet utvidgades, socionomer anställdes och successivt tog anställda tjänstemän över den löpande kontakten med de dömda från lekmännen. Regleringen av den verksamheten var vag och tjänstemännens diskretion omfattande. Parallellt med utredningar och stödjande samtal arbetade socionomerna i kriminalvården med att ordna många praktiska förutsättningar för de dömda, såsom bostäder, arbete och fritidsaktiviteter. Föreningen Sveriges skyddskon-sulenter och skyddsassistenter, som hade bildats 1946, ifrågasatte den kraftiga ökningen av anställningar eftersom det inte fanns tillräckligt många socionomer till dessa uppgifter och förordade en sammanslagning av kriminalvård i frihet med det kommunala sociala arbetet. Detta övervägdes också i statliga utredningar, men kom aldrig till stånd. Båda organisationernas insatser byggde i och för sig på en kombination av stöd och kontroll av klienterna, men kriminalvårdens insatser grundade sig på en av domstol avkunnad påföljd på brott, medan kommunens beslut om socialvård utgick från individens behov. Det motiverade en fortsatt fördelning av arbetet på två olika organisationer.¹¹⁷

¹¹⁷ Svensson 2001.

Kritik mot behandlingstanken

Kritiken mot behandlingstanken framstod särskilt tydlig i slutet av 1970-talet. Brottsförebyggande rådet (BRÅ) presenterade 1977 en rapport med namnet *Nytt straffsystem*.¹¹⁸ I rapporten beskrevs straffsystemet ha låg grad av rätts-säkerhet, låg grad av förutsägbarhet, svag koppling mellan brott och straff och falsk uppfattning om kriminalitetens orsaker, och inte minst påtalades de dåliga resultaten. Ulla Bondeson hade i två studier av kriminalvård i anstalt och frivård ingående beskrivit verksamheterna och också visat att de önskade resultaten uteblev.¹¹⁹ Eckart Kühlnhorn m.fl. hade genom en omfattande experimentell studie av kriminalvård i frihet också visat att de sociala insatserna för de dömda inte ledde i önskad riktning.¹²⁰ Ungdomsfängelse, som tillkommit för att särskilt möta de ungas behov och förutsättningar, fick i en annan utredning kritik för sin konstruktion med icke tidsbestämda straff.¹²¹ När alla dessa utredningar presenterades 1977, vacklade tanken om behandling av avvikare, och därmed kom idén om social reglering att ifrågasättas. I kritiken nämndes både att staten ingrep för mycket och för lite och även att de professionella fick å ena sidan för stort och å andra sidan för litet utrymme. Det som samlade kritiken var att det inte gick att uppvisa önskade resultat. Nils Christie har summerat kritiken mot behandlingstanken: systemet genomskådades, det fungerade inte, bedömningen av ”farliga” individer hade lös grund, den makt arbetarrörelsen fortfarande hade skapade en reaktion mot att arbetarklassens medlemmar utsattes för denna behandling.¹²²

Socialtjänstlag och vidgad diskretion för socionomer

Samma år, 1977, presenterade Socialutredningen förslag till ny lagstiftning på det sociala området.¹²³ Även denna utredning hade tillsatts efter kritik mot den rådande praktiken. Kritiken riktades mot att välfärdsstatens ambitioner inte uppfylldes och att det människobehandlande arbetet inte fungerade som man önskat. Den nya socialtjänstens mål formulerades utifrån begreppen demokrati, jämlikhet, solidaritet och trygghet. Tre grundläggande principer

¹¹⁸ BRÅ 1977.

¹¹⁹ Bondeson 1974, 1977.

¹²⁰ Kühlnhorn, Johansson & Lundberg 1979.

¹²¹ SOU 1977:83.

¹²² Christie 1982.

¹²³ SOU 1977:40.

skulle vara styrande för insatserna: kontinuitet, flexibilitet och närhet. Klienterna skulle själva medverka i planering av insatser och i fråga om barn och unga skulle deras trygga uppväxtförhållanden framför allt beaktas. Idén om att skydda samhället från avvikare tonades ned. Det förebyggande arbetet innebar en diskretionär makt för sociala myndigheter, där befolkningen betraktades som möjlig att styra genom samarbete.

Parallellt med Socialutredningen hade en s.k. skuggutredning arbetat. Denna initierades av Föreningen Sveriges Socialchefer som tillsammans med ett tiotal fackliga och professionella föreningar och organisationer förde fram praktikens och yrkesgruppernas förslag, bland annat om behovet av social forskning för stöd åt det sociala arbetet.¹²⁴ När socialtjänstlagen antogs 1980, och trädde i kraft 1982, skedde det i ett förändrat samhälle. I lagen betonades en helhetssyn på individer i samhället och lagen samlade lagstiftningen inom barnavård, nykterhetsvård, äldrevård och fattigvård. En central ambition bakom lagen var att kommunerna skulle verka integrerande genom att erbjuda alla medborgare möjlighet till service på frivillig grund och med beaktande av individens självbestämmande och integritet. Frågan om kontroll av befolkningen, eller av individer, var dold och inneboende i den idé om vårdande makt som präglade lagen. Eftersom detta var en ramlag lämnade den också stort utrymme för att lokala riktlinjer kunde formas och för den enskilde socialarbetarens diskretion. Efter att barnavårdslagen och andra tidigare regleringar hade betonat förebyggande arbete kunde man inför socialtjänstlagen notera att det varit så mycket betoning på förebyggande och utredning att utvecklingen av insatser och behandling var eftersatt. Utredningar och bedömningar skulle fortfarande göras, men idén var att den berörda individen eller familjen själv skulle söka upp stödet och även ha mer inflytande över hur det utformades.¹²⁵

Socionomers begränsningar och möjligheter

Denna liberala idé om individens frihet och självbestämmande bar också på det som kallats ”governmentalitet”¹²⁶, dvs. att individerna själva skulle söka sig till de lösningar staten ordnat. Socionomerna sågs, när lagen tillkom, som

¹²⁴ Sunesson 2003; Svenning 1975.

¹²⁵ Lundström 1993.

¹²⁶ Jfr Foucault 1987 och Rose 1999.

en professionell grupp som hade förmåga att möta individer och familjer och i det mötet tillämpa socialtjänstlagens ramlag diskretionärt. Fortfarande var lekmannainflytandet stort genom att de lokala politikerna i socialnämnderna var de som fattade beslut i många ärenden. Socialt arbete blev därför både genom lagstiftningen och i den lokala politiken en förlängning av politikernas intentioner.¹²⁷ Å ena sidan fanns förutsättningar för en autonom profession, å andra sidan hölls professionen i statens och politikens ledband, inte minst genom de politiska organisationer där den verkade. Socionomerna var helt beroende av organisationerna och kunde inte verka utanför dem, eftersom deras arbete helt byggde på organisationernas resurser och befogenheter. I kommunerna hade det sedan 1970-talet funnits möjlighet att slå samman barnavårds-, socialvårds- och nykterhetsnämnd till en central socialnämnd. Efter socialtjänstlagens införande blev det obligatoriskt för kommunerna att ha en socialnämnd. Det var socialnämnderna som hade uppdraget att verka enligt socialtjänstlagen, inte tjänstemännen, och än mindre var det specificerat att tjänstemännen behövde vara utbildade socionomer. Titeln socionom var inte skyddad och utbildningstiteln användes sällan som titel för anställningen. I kommunerna blev socialtjänstens tjänstemän vanligen betecknade som socialsekreterare. Juristernas roll var inte utspelad, fortfarande fanns de med på fältet, inte minst genom länsrätterna (numera förvaltningsrätterna) där socialnämndernas beslut kunde överprövas. Det innebar att socionomernas tolkningsföreträdare begränsades dels av kommunpolitiker, dels av jurister i länsrätten.

Nyorientering och forskning i socialt arbete

I slutet av 1980-talet höjdes röster från socialtjänstens socionomer att man kunde skapa en bättre verksamhet om man kunde samverka med kollegor med specialkompetens istället för att vara generalister i en bred socialtjänst. I kommunerna började man omorganisera socialtjänstens arbete på jakt efter bättre former för arbetet. I slutet av 1980-talet hade hälften av kommunerna organiserat specialiserade arbetsgrupper, medan andra halvan fortfarande arbetade som generalister med helhetssyn. Framför allt kunde man se specialisering i större kommuner och generalister i mindre kommuner. Organisationsförändringarna genomfördes med ambitionen

¹²⁷ Börjeson 2008, s. 27.

att förbättra arbetet. Istället blev socialtjänstlagens intentioner svåra att genomföra när helhetssynen skulle förenas med specialisering och när tjänstemännen ständigt blev del i omorganiseringar.¹²⁸ Ambitionerna med socialtjänstlagen blev således inte långlivade i praktiken. Redan under lagens första decennium började tillämpningen leda i annan riktning.

Under 1980-talet fortsatte forskningen utvecklas inom ämnet socialt arbete. Den hade redan bedrivits på området under 1970-talet i alltmer omfattande grad. Men först från 1977 skedde det inom ramen för ämnet socialt arbete. Professurer tillsattes vid fyra lärosäten 1979–1984: Stockholm, Göteborg, Umeå och Lund. Doktorander antogs till forskarutbildningar och avhandlingar i ämnet socialt arbete började produceras. Fram till 1990 hade 27 avhandlingar lagts fram i ämnet. Trots krav på praktisk erfarenhet från det sociala arbetets område vid tre av lärosätena var de första doktorerna i socialt arbetet vanligen inte socionomer från sin grundutbildning.¹²⁹ Forskning i socialt arbete, vid universitets- och högskoleinstitutioner med lång tradition som socialhögskolor och socialinstitut, blev alltså inte omedelbart en angelägenhet för socionomer och därmed inte heller en given grund för professionalisering. Men forskningen ledde till produktion av akademiska lärare i ämnet och senare också till ett alltmer växande utbud av forskningsbaserad, ämnesspecifik kurslitteratur för utbildningarna.

Slutdiskussion

Den sociala regleringens fält är direkt kopplat till staten och dess tillvägagångssätt för att upprätthålla lag, ordning och trygghet i samhället genom lagstiftning och organisationer. Det är i dessa organisationer som den sociala regleringens professioner verkar. Även om det redan under medeltiden fanns reglerade former för rättsskipning i samhället är det först under 1600-talet som man kan se de första förutsättningarna för ett fält för social reglering. Staten utvecklades, rikets förvaltning delades in i län för vilka länsherrar utsågs och anstalter inrättades för olika typer av avvikare. Under 1700-talet formaliserades domstolsväsendet och såväl uppgiften att utgöra ett skydd för den enskilde individen som den processuella ordningen befästes. 1734 års lag innehöll regler för olika samhällsområden och hade en systematik som åter-

¹²⁸ Börjeson 2008.

¹²⁹ Sunesson 2003.

finns också i nu gällande svensk rätt. I lagen avspeglades upplysningstidens syn på individen i förhållande till staten och statens ansvar för den enskilde, vilket hade stor betydelse för den formering av fältet som skulle komma att ske. Under 1700-talet professionaliserades också domarkåren i så mening att det var fastslagna villkor för tillträde till yrket. I övergången till 1800-talet fanns också en institutionaliserad idé om att befolkningen kan styras genom sociala regleringar och det fanns ett brett intresse i befolkningen för den sociala frågan. Därmed var fältet formerat vid övergången till 1900-talet, men lagstiftningen var högst rudimentär och några professioner, förutom juristerna, fanns inte på fältet.

Under 1900-talets första halva, eller fram till 1960-talet, förfinades och utvecklades lagstiftningen på det sociala området. På 1920-talet inrättades den första utbildningen av socialarbetare och man kan tala om ett första take-off för socialarbetarna på 1940-talet när utbildningarna utökades och fick en allt större roll i utvecklingen av välfärdsstaten. Fortfarande var de dock en relativt liten grupp, varför förväntningarna på yrkesgruppen inte kunde ställas högt. Under 1960-talet kom ett andra kvalitativt take-off när det parallellt inrättades fler utbildningar och nya möjligheter till arbete i kommunerna. Detta följdes så direkt av en kvantitativ ökning av antalet socionomer under 1970-talet. I den utvecklingen kom också socionomerna att successivt dominera över jurister, numerärt, men också i så mening att de anförtroddess centrala uppgifter i kommunernas och statens välfärdsarbete. Fältet professionaliserades under denna period och vid högskolereformen 1977 integrerades socionomutbildningarna i universiteten samtidigt som ämnet socialt arbete inrättades.

Genom välfärdsstatens lagstiftning och expansionen av offentlig sektor hade staten skapat en ny profession, en välfärdsprofession vars expertis på den sociala regleringens fält framför allt handlade om att utreda och bedöma individers och familjers förhållanden. Juristernas roll i det löpande arbetet hade minskat, men det var fortfarande juristerna som hade sista ordet i så mening att det var de som fattade beslut vid överklagande av beslut. Besluten var vanligen underbyggda av socionomer men fattade av politiker, eller på delegation från politiker. Därigenom låg inflytandet över arbetet inte hos yrkesgruppen, socionomerna, utan hos politiker och högre tjänstemän i förvaltningarna, vilket kunde vara socionomer, men också jurister eller personer med annan utbildningsbakgrund.

Med de begränsningar som angetts för socionomernas professionella

status kan man ändå hävda att den sociala regleringens fält var professionaliserat under 1980-talet när socialtjänstlagen trätt i kraft och gett stort handlingsutrymme åt tjänstemännen. Jurister och socionomer var de centrala professionerna; jurister genom att vara uttolkare av lagen medan de numerärt dominerade socionomerna var utredare och verkställare. I slutet av 1980-talet blev det tydligare att välfärdsstatens ambitioner att hålla samman befolkningen genom reglering blev allt vagare. Istället fokuserades individernas skyldigheter. Brottsbalkens betoning på individualprevention byttes 1989 till att straffen skulle väljas i första hand utifrån brottets art, och påföljderna började bli mer strukturerade i så mening att det redan i domen angavs vad som skulle ske under verkställigheten. Tidigare hade det lämnats åt verkställande organ att besluta om. 1988 kom ”kontraktsvård”, en möjlighet att utdöma vård enligt en specificerad behandlingsplan och i början av 1990-talet infördes samhällstjänst som påföljd. Straffen var därmed inte bara mer strukturerade, de var också i högre grad inriktade på ”verkställighet” än på att underlätta för individens återanpassning. Det handlade om att verkställa påföljder där individens prestationer tydligt kunde observeras. Med detta ändrades också tjänstemännens roll från att ha stöd och hjälp i fokus till att mer explicit arbeta med kontroll. Under några år i slutet av 1980-talet lämnade 25 procent av socionomerna kriminalvården.¹³⁰ I kommunerna fortsatte de att vara den dominerande yrkesgruppen, men de var beroende av sina organisationer, som samtidigt var under ständig förändring. Från 1991 var det inte längre obligatoriskt med socialnämnd, och varje kommun kunde välja den indelning man fann lämpligast.¹³¹

Under 1980-talet försvagades tilltron till välfärdsstaten, och individers val av tjänster började fokuseras starkare i den politiska diskussionen. Henrik Berggren och Lars Trägårdh har med stöd i begreppet statsindividualism beskrivit hur staten sedan 1960- och 1970-talets reformering av skattesystemet, studiestödet och familjepolitiken, fokuserat individer före familj och hushåll och därmed satt individerna i stark direkt relation till staten.¹³² Individualismen blev utifrån det perspektivet en del också av välfärdsstaten. När staten sedan försvagades genom en rad avregleringar kvarstod fokus på individerna. I kommunerna avspeglades dessa nya idéer i

¹³⁰ Svensson 2001.

¹³¹ Pettersson 2001.

¹³² Berggren & Trägårdh 2009.

att även privata aktörer kom in på det sociala arbetets fält. Som exempel kan nämnas att rörelsen Anonyma Alkoholister (AA) vann inflytande i Sverige under 1980-talet och blev en av de första privata organisationer som tog över uppgifter som tidigare drivits av offentliga och kyrkliga organisationer. Från mitten av 1980-talet växte antalet privata behandlingshem snabbt, liksom de ideella AA-mötena.¹³³ Det blev också början på en förändrad roll för den kommunala socialtjänsten, där allt fler privata aktörer kom att ta över uppgifter som bekostades via kommunens socialtjänst.

Socialtjänstlagen hade gett socionomerna ett ökat handlingsutrymme. Men när staten lade över allt fler möjligheter till styrning på kommunerna, började en omfattande omorganisering av det kommunala sociala arbetet, och i kriminalvården ändrades betoningen från stöd till kontroll av de dömda. Socionomerna, som är starkt beroende av de organisationer de verkar i, fick efter hand en alltmer vetenskapligt baserad utbildning. Parallellt blev dessa organisationer alltmer styrda av lokala riktlinjer samtidigt som socialtjänstlagen kom att preciseras allt tydligare. Även om socionomerna var den dominerande yrkesgruppen på området, så utgjorde de inte en autonom profession. De förändringar som följde med välfärdsstatens tillbakadragande, eller rent av krackelerande, skapade nya förutsättningar på fältet.

Genom historien har relationen mellan staten och befolkningen varit i fokus. Idén om en stark statlig styrning har inverkat på möjligheten för socionomerna som yrkesgrupp att professionaliseras inom den sociala regleringens fält. När den statliga styrningen tagit andra former, och när professionen stått i ett starkt beroendeförhållande till de organisationer och den lagstiftning den verkat inom, har förutsättningarna för professionalisering förändrats. Juristerna har länge haft en professionell status. Socionomerna fick en mycket kort period av professionell status på den sociala regleringens fält. Poliserna har ännu inte haft någon sådan, fältet som helhet kan dock betecknas som professionaliserat genom statens samhällsuppdrag åt yrkesgrupperna.

Parallellt med professionaliseringen har civilsamhällets roll behållits. Det medborgerliga engagemanget har varit centralt i detta fält, och det har också gett legitimitet åt fältets praktik genom att kontrollen förankrats bland medborgarna. Tidigt i processen hade civilsamhällets aktörer uppdraget att utöva social reglering och kontroll. I roller såsom lokala politiker och

¹³³ Helmersson Bergmark 1995.

även som lekmanamedverkande i specifika uppdrag, har civilsamhället ständigt varit närvarande. Samtidigt har fältet genomgått en professionaliseringsprocess under välfärdsstatens utveckling, där professionerna getts diskretionärt utrymme i de offentliga organisationerna. Föga förvånande var välfärdsstaten en gynnsam grogrund för välfärdsprofessionerna, vilket också innebär att välfärdsstatens tillbakadragande får betydelse. Vilken betydelse återstår att undersöka.

Referenser

- Abukhanfusa, Kerstin (1987). *Piskan och moroten: Om könens tilldelning av skyldigheter och rättigheter i det svenska socialförsäkringssystemet 1913–1980*. Stockholm: Carlsson.
- Beirne, Piers (1993). *Inventing criminology: Essays on the rise of Homo Criminalis*. Albany: State University of New York Press.
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars (2009). *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Beronius, Mats (1994). *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia – eller till den vetenskapliggjorda moralens genealogi*. Stockholm: Symposion.
- Bertilsson, Margareta (1985). "Om rätt och moral; synpunkter på Max Webers rättslära." *Statsvetenskaplig tidskrift* 88 (1): 25–38.
- Bondeson, Ulla (1974). *Fången i fångsamhället: Socialisationsprocesser vid ungdomsvårdsskola, ungdomsfängelse, fängelse och internering*. Stockholm: Norstedts.
- Bondeson, Ulla (1977). *Kriminalvård i frihet: Intention och verklighet*. Malmö: Liber.
- BRÅ, Brotsförebyggande rådet (1977). *Nytt straffsystem: Idéer och förslag*. Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget.
- Börjeson, Bengt (2008). *Att förstå socialt arbete*. Malmö: Liber.
- Centralförbundet för Socialt Arbete, CSA (1906). "Tjänstemannasystem och vårdaresystem i svenska städers fattigvård." I: *Centralförbundets för socialt arbete Fattigvårdskommitté. Fattigvård och folkförsäkring*. Nr 5. Stockholm: Ekmans.
- Christie, Nils (1977). "Conflicts as property". *The British Journal of Criminology* 17 (1): 1–15.
- Christie, Nils (1982). *Pinans gränser*. Stockholm: AWE/Geber.
- Dahlgren, Johanna (2007). *Kvinnor i polistjänst. Föreningen Kamraterna, Svenska Polisförbundet och kvinnors inträde i polisyrket 1957–1971*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 6. Umeå: Umeå universitet.
- Diesen, Christian (1996). *Lekmän som domare*. Stockholm: Juristförlaget.
- Ekman, Gunnar (1999). *Från text till batong: om poliser, busar och svennar*. Stockholm: Handelshögskolan.
- Eriksson, Torsten (1995[1967]). *Kriminalvård: idéer och experiment*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.

- Foucault, Michel (1987). *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Furuhausen, Björn (2004). *Ordning på stan: Polisen i Stockholm 1848–1917*. Eslöv: Symposion.
- Furuhausen, Björn (2009). *Från fjärdingsman till närpolis: En kortfattad svensk polishistoria*. Växjö: Polisutbildningen, Växjö universitet.
- Grotander, Carl-Gustaf (1977). "Underrättsdomarens yrkesroll". I: *Rättsutvecklingen och de juridiska yrkesrollerna. Föredrag och diskussioner vid juridiska fakultetens vid Uppsala universitet symposium 2–4 februari 1977*. Acta Universitatis Upsaliensis. Symposia Universitatis Upsaliensis Annum Quingentesimum Celebrantis 5. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Helmersson Bergmark, Karin (1995). "Organisatorisk tröghet och sårbarhet: AA i den svenska välfärden." *Nordisk Alkoholtidskrift* 12 (5–6): 233–244.
- Hirdman, Yvonne (1989). *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsson.
- Häthén, Christian & Nilsén, Per (red.) (2004). *Svensk historisk lagbok: Rättshistoriska källtexter*. Lund: Studentlitteratur.
- Key, Ellen (1900). *Barnets århundrade*. Stockholm: Bonniers.
- Kristiansen, Arne (2002). "Varför heter det 'socioonom'? Om en examenstitels uppkomst och etablering". I: Kristiansen, Arne; Nygren, Lennart & Olofsson, Inger (red.) *Idéer och intermezzon. Fyrtio års socioonomutbildning i Umeå*. Umeå: Umeå universitet, Institutionen för socialt arbete.
- Kühlhorn, Eckart; Johansson, Leif & Lundberg, Ingalill (1979). *Frivård och rehabilitering: En empirisk utvärdering av ett experiment inom kriminalvården. Sammanfattning*. Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget.
- Lag om samhällets barnavård (SFS 1924:361).
- Lundquist, Lennart (1997). *Fattigvårdsfolket: Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*. Lund: Lund University Press.
- Lundström, Tommy (1993). *Tvångsomhändertagande av barn: En studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet*. Stockholm: Stockholms universitet, Socialt arbete.
- Nordström, Ludvig (1938). *Lortsverige*. Sundsvall: Tidsspeglén.
- Nyberg, Harry (1977). "De juridiska yrkesrollerna sedda utifrån nämndemansens uppfattning". I: *Rättsutvecklingen och de juridiska yrkesrollerna. Föredrag och diskussioner vid juridiska fakultetens vid Uppsala universitet symposium 2–4 februari 1977*. Acta Universitatis Upsaliensis. Symposia Universitatis Upsaliensis Annum Quingentesimum Celebrantis 5. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ohrlander, Kajsa (1992). *I barnens och nationens intresse: Socialliberal reformpolitik 1903–1930*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Oscar I (1840). *Om straff och straffanstalter*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.
- Peczenik, Alexander (1995). *Juridikens teori och metod. En introduktion till allmän rättslära*. Stockholm: Norstedts juridik.

- Pettersson, Ulla (2001). *Socialt arbete, politik och professionalisering: Den historiska utvecklingen i USA och Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Prop. 1971:36 Kungl. Maj:ts proposition angående social utbildning och forskning m.m.; given Stockholms slott den 26 februari 1971.
- Prop. 1971:141 Kungl. Maj:ts proposition angående ett institut för social forskning.
- Prop. 1972:29 Kungl. Maj:ts proposition angående institutet för social forskning.
- Prop. 1975:9 Regeringens proposition om reformering av högskoleutbildningen m.m.
- Qvarsell, Roger (1993). *Skall jag taga vara på min broder? Tolv artiklar om vårdens, omsorgens och det sociala arbetets historia*. Umeå: Umeå universitet, Institutionen för idéhistoria.
- Rose, Nikolas (1999). *Governing the soul. The shaping of the private self*. London/New York: Free Association Books.
- Rusche, George & Kirschheimer, Otto (1939). *Punishment and social structure*. New York: Columbia University Press.
- Schlyter, Karl (1935). *Avfolka fängelserna! Tal å auditorium den 5 december 1934*. Stockholm: Tiden.
- Snare, Annika (1992). *Work, war, prison, and welfare: control of the laboring poor in Sweden*. 2:a uppl. Köpenhamn: Institute of Criminology and Criminal law.
- SOU 1923:2. *Förslag till lag om lösdrivares behandling m. fl. författningar*.
- SOU 1923:6. *Utredning angående vissa spörsmål rörande städernas domstolsväsen*.
- SOU 1942:63. *Socialvårdens organisation*.
- SOU 1946:74. *Betänkande angående socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m.m.*
- SOU 1952: 30. *Rekrytering och utbildning av polispersonal*.
- SOU 1953:15. *Juridisk och samhällsvetenskaplig utbildning I*.
- SOU 1962:43. *Socionomutbildningen*.
- SOU 1970:32. *Polisen i samhället*.
- SOU 1973:59. *Högskoleutbildning*.
- SOU 1977:40. *Socialtjänst och socialförsäkringstillägg lagar och motiv*.
- SOU 1977:83. *Tillsynsdom. Ungdomsfängelseutredningens förslag till ändringar i påföljdssystemet*.
- SOU 1979:6. *Polisen*.
- Stjernberg, Nils (1905). *Den nya svenska strafflagstiftningen angående minderåriga förbrytare, tillika ett bidrag till spörsmålen angående villkorlig straffskyldighet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Strömholm, Stig (1977). "Lagstiftningen förr och nu". I: *Rättsutvecklingen och de juridiska yreksrollerna. Föredrag och diskussioner vid juridiska fakultetens vid Uppsala universitet symposium 2-4 februari 1977*. Acta Universitatis Upsaliensis. Symposia Universitatis Upsaliensis Annum Quingentesimum Celebrantis 5. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ställvik, Olof (2010). *Domarrollen. Rättsregler, yrkeskultur och ideal*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Sunesson, Sune (2003). "Socialt arbete – en bakgrund till ett forskningsämne".
I: *Socialt arbete, en genomlysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverket och FAS.
- Svenning, Lars (1975). *Socialutredningen och framtiden*. Stockholm: Tidens förlag.
- Svensson, Kerstin (1998). *Straff eller behandling? Om statens strategier mot gränsöverskridande ungdom under 1900-talet*. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.
- Svensson, Kerstin (2001). *I stället för fängelse? En studie av vårdande makt, straff och socialt arbete i frivård*. Lund: Lunds universitet.
- Svensson, Kerstin (2017). "Frivilligt socialt arbete i det offentligas gränsland – gode män, övervakare, kontakt- och stödpersoner". I: Linde, Stig & Scaramuzzino, Roberto (red.) *Socialt arbete i civilsamhället – aktörer, former och funktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Kerstin & Persson, Anders (2011). *Personutredningar. Organisation, profession och riskbedömning*. Norrköping: Kriminalvården.
- Swärd; Hans & Edebalk, Per Gunnar (2017). *Socialt arbete och socialpolitik: om Centralförbundet för socialt arbete och dess betydelse*. Stockholm: Studentlitteratur.
- Rikspolisstyrelsen (1974). *Sveriges polisväsende: organisation och verksamhet: en information*. Stockholm: Rikspolisstyrelsen.
- Weber, Max (1987). *Ekonomi och samhälle: Förståendesociologins grunder*. 3 [Politisk sociologi]. Lund: Argos.
- Wieselgren, Sigfrid (1895). *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar: Ett bidrag till svensk kulturhistoria*. Stockholm: Norstedts.
- Åman, Anders (1976). *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: En arkitekturhistorisk undersökning*. Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum.
- Åström, Karsten (1995). "Rättens gränser – om rättstillämpning i kommunal social förvaltning." I: Bertilsson, Margareta (red.) *Rätten i förvandling. Jurister mellan stat och marknad*. Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.

DEN PSYKOSOCIALA INTEGRATIONENS FÄLT

EVA JOHNSON OCH LENNART G. SVENSSON

Detta kapitel handlar om framväxten av den psykosociala integrationens fält. Fältets historia är i många avseenden gemensam med det medicinska fältets och det sociala regleringsfältets historia vad gäller normalitet och synen på avvikande beteende och hur detta ska åtgärdas. Kapitlet fokuserar psykoterapi och psykoterapins framväxt till en möjlig ny profession av psykoterapeuter i vår egen tid. De tre yrken som närmast berörs inom fältet psykosocial integration är psykiatrer, psykologer och socionomer. Det är dessa yrkens egen historia som bildar en stor del av underlaget för denna studie. Det är också dessa tre yrken som utgör den främsta rekryteringen till psykoterapeuter. Historiskt har psykoterapier haft central betydelse för dessa tre yrkens professionalisering i termer av jurisdiktion, avgränsningar, stängningar och maktförhållanden sinsemellan och till andra yrken. Genom att fokusera på psykoterapiers sociala villkor och kognitiva bas kan man beskriva och analysera hur social integration som ett specifikt kompetensfält har växt fram och utvecklats och därmed studera hur och varför en möjlig ny profession av psykoterapeuter etableras.

Social integration och kontroll är klassiska begrepp inom sociologin och handlar om social ordning. Social integration handlar i vid bemärkelse om att föra in nya medlemmar i sociala sammanhang genom socialisation med hjälp av föräldrar och kamratgrupper samt olika yrken inom skolor, kyrkor, media och arbetsplatser eller andra samhällsinstitutioner. Det kan också handla om att återföra s.k. avvikare tillbaka till sina sammanhang, som familjer, skolor och arbetsplatser. Psykosocial integration har en mer avgränsad mening och innebär här en återanpassning av individer som lider av psykisk ohälsa eller har fått en psykisk diagnos. Avgränsningen till det medicinska fältet främst inom psykiatrin sker med inriktning på diagnoser med psykogenes skilt från organisk genes samt med psykoterapeutiska,

psykologiska och sociala behandlingsmetoder skilt från medicinska, biologiska och fysiologiska. Avgränsningen till regleringsfältet sker inom socialt arbete och juridik med behandling på frivillig grund skilt från kontroll och reglering under tvång. Psykosocial integration går delvis in i och överlappar de två andra fälten. Psykologer och socionomer kan vara anställda i hälsofältet eller i regleringsfältet samtidigt som de är privat verksamma som psykoterapeuter.

Två andra yrken har historiskt sett haft central betydelse för social integration och det är lärare och präster, som också utgjorde de främsta yrkesutbildningarna vid universiteten in på 1800-talet. Lärarna räknas i detta forskningsprojekt till utbildningsfältet respektive det akademiska fältet. Kyrkan och prästerna hade under lång tid huvudansvaret för social kontroll och integration i församlingarna. Organisationer för rådgivning och psykoterapi bildades under 1900-talets första hälft ofta på kyrklig och kristen grund. Prästerna spelar fortfarande en viss roll i psykosocial integration genom församlingsarbete och själavård. Men det är en profession som har marginaliserats genom sekularisering och genom att andra yrken delvis i och med välfärdsstatliga institutioner bildats och tagit över uppgifter från familjer, skolor och kyrkor som handlar om psykosocial integration av enskilda individer. Vissa präster vidareutbildar sig dock till psykoterapeuter.

De tre professionerna psykiatrer, psykologer och socionomer/kuratorer ingår i vad som har kallats psy-komplexet.¹ Här betonas metoder för konstruktion av jaget med rådgivning och terapier.² På Psykologguidens hemsida ges följande definition: ”Den samling av institutioner, yrken, föreningar, sammanslutningar, tidskrifter, testförlag etc. som påverkar människors vardag i olika avseenden, till exempel i barnuppfostran, skola, arbetsliv, i hälsofrågor och syn på psykiska störningar och sätt att behandla sådana.”³ Detta komplex utgör en väsentlig del av fältet psykosocial integration angående mental hälsa och mänsklig anpassning i relation till uppfattningar om normalitet.

Normbegreppet är centralt i psykosocial integration; att följa normer är

¹ Foucault 1973; Ingleby 1983; Rose 1990.

² Pilgrim & Rogers (1999, s. 105) identifierar två slags diskurser, dels den psykoterapeutiska, dels den (äldre) avskiljande fysiska behandlingen.

³ Psykologguiden.se är ett lexikon knutet till Psykologförbundet.

att vara normal och inte avvika. Ian Hacking⁴ diskuterar tre dimensioner av normalitet: statistisk normalfördelning, avsaknad av brister och det ideala. De statistiska metoderna tillhandahöll verktyg för vetenskapliga kategoriseringar och klassificeringar, inte minst avseende sociala och hälsorelaterade problem, vilket skapade ett gemensamt studieområde för medicin och sociologi. Det typiska och det genomsnittliga förvandlades till det ideala i till exempel eugenetiken, dvs. den bio-sociala rörelsen för att förbättra den genetiska sammansättningen av en befolkning. Genom medicinsk praktik med bot, terapi och rehabilitering bestod det ideala i att vända tillbaka från det avvikande tillståndet till det neutrala värdet, till status quo, det normala tillståndet. Detta togs också upp i samhällsvetenskaperna, särskilt i föreställningar om mental hygien, och senare i psykosociala metoder.⁵

Under 1900-talets första decennier började två nya rörelser, mentalhygien och psykoanalysen, så sakta påverka synen på psykisk ohälsa, dess uppkomst och behandling. Från och med 1930-talet fick idén om social integration allt större genomslag inom offentlig verksamhet, vilket påverkade såväl institutionell förändring och organisering som utvecklingen av professionella grupper. Den yttre samhälleliga kontrollen (regleringen) av avvikare kompletterades med interventioner, i form av samtal, som syftade till att stärka individens inre kontroll (integration). Samtidigt byggdes välfärdsstaten med socialpolitiska reformer och utveckling av nya samhällsinstitutioner, vilket möjliggjorde utvecklingen av fältets yrkesgrupper. De yrkesgrupper som ingår i fältet, dvs. psykiatrer, psykologer och socionomer, gjorde alla anspråk på och inkorporerade psykoterapi i sitt yrkesutövande. Psykoterapi är således en gemensam nämnare, samtidigt som de berörda yrkesgrupperna har genomgått olika professionaliseringsprocesser under perioden.

I det följande ska vi visa psykoterapiens växande betydelse för psykosocial integration. Termen definieras som ”behandling eller intervention i psykiska, relationella och existentiella problem med psykologiska metoder

4 Hacking 1991; Piuva 2005. I en handbok om psykiatri skiljer man på statistisk, social, ideal och autopsykisk norm, där det sistnämnda utgör en individs idiomatiska, habituella beteende (Ottosson 2004, s. 14). I samma bok anges att psykoterapi ingår i psykiatrins hermeneutiska arbetssätt (s. 548) där grunden dels är empatisk förståelse, dels kunskap om psykologiska mekanismer som reglerar känsloladdade upplevelser. ”Psykoterapi är behandling med psykologiska metoder” (s. 548). Vidare skiljer man där på två huvudtyper av psykoterapeutiska metoder: de dynamiska och de inlärningspsykologiska.

5 Piuva 2005, s. 60; se även Canguilhem 1966/1978.

av person med utbildning och erfarenhet av sådana metoder, riktad till en klient, patient, familj eller annan grupp. Psykoterapi syftar till att öka mottagarens mentala eller psykiska hälsa eller välbefinnande”.⁶ 1900-talet kallas ibland för psykologins århundrade, där psykoterapin utgör en väsentlig del. Begreppet psykoterapi finns först noterat 1872 i en bok av den brittiske psykiatern D. Hack Tukes.⁷ Men i sin betydelse psykologisk behandling av psykiska störningar användes det i franskan 1882 och teorin och metoden kom senare att utvecklas av Sigmund Freud. Psykoterapin står alltså i fokus när vi studerar det psykosociala fältets uppkomst, utveckling och professionalisering. Vi inbegriper flera former av psykoterapier som förekommit på 1900-talet, hur dessa tas upp i yrkesgrupperna i fråga och infogas i deras utbildningar och legitimationer. Det gäller också hur yrkena avgränsas från varandra eller vävs in i varandra på grund av psykoterapier eller med deras hjälp, samt hur psykoterapin eventuellt utvecklas till en egen profession och i vilka samhällsinstitutioner den används.

Parallellt med och nära knuten till psykoanalysen var den s.k. mentalhygieniska rörelsen.⁸ Den kom att ha starkt inflytande på förebyggande mentalhälsoarbete och olika former av rådgivning. Under 1960- och 1970-talen var den knuten till svensk arbetslivspolitik om god arbetsmiljö. En särskild kampanj för detta, den s.k. mentalhälsokampanjen, möttes av stark anti-psykiatrisk kritik, och begreppet mental hygien undveks därefter. Till en början lärde rörelsen människor att bete sig så normalt och så friskt som möjligt. Därefter förespråkade den psykoanalytiska teorin en terapeutisk strömning, där individer tänktes utvecklas och växa till normala personer. Vi ser således psykoterapins framväxt och funktion som en professionell praktik som syftar till att integrera individer i samhället (till skillnad mot att särskilja dem).⁹ Denna praktik har haft olika betydelse för de valda yrkesgruppernas professionaliseringsprocesser avseende inomprofessionell stratifiering och stängningsprocesser till andra professioner.

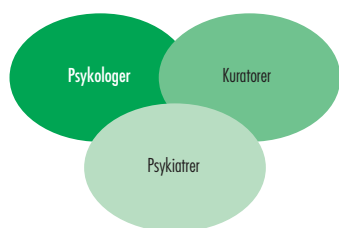
Vi kommer att redogöra för psykoterapins framväxt i Sverige och utifrån denna positionera de tre professionerna psykiatrer, psykologer och socionomer. Urvalet av professioner för fältet (se figur 5.1) utgörs av kärnan för psy-

6 Cullberg 1984/1999.

7 Psykologguiden.se.

8 Kollind 2002, kapitel 3.

9 Abbott 1988, kapitel 10, kallar det för ”The Personal Problems Jurisdiction”, som omfattar samma professioner men i amerikansk kontext.

FIGUR 5.1

De tre viktigaste yrkena på fältet
psykosocial integration.

komplexet.¹⁰ Inom psy-komplexet kan två diskurser urskiljas avseende mentalhälsovårdande professionellas övervakande roll i förhållande till psykiskt sjuka. Den ena betonar segregation (avskiljning) och kroppsbehandling och den andra betonar självets konstruktion genom psykologiska metoder såsom psykoterapi och rådgivning.¹¹ Det är den senare diskursen som är central i det psykosociala integrationsfältet och som ytterligare diskuterats och utvecklats av Michel Foucault, Jacques Donzelot och Nicolas Rose.¹²

Fältets tidiga historia

Att förstå, förklara och korrigera mänskligt beteende har varit en del i människans och samhällets historia. Psy-komplexet kan spåras tillbaka till klassisk tid, där undervisning och träning i att förstå psyket ingick i de filosofiska skolorna, liksom till s.k. primitiva stammar på olika håll i världen. Henri Ellenberger har i sin historiska exposé identifierat en kontinuerlig kedja mellan exorcism, magnetism, hypnos och psykoanalytiska teorier.¹³ Han fann att primitivt helande var knutet till ”psykoterapeutiska” tekniker, som liknar de metoder som används idag. Det var heliga män, shamaner och lekmän med hög status i samhället som utövade metoderna. Jerome Frank och Julia Frank menar att den fundamentala beståndsdel i psykoterapi, dvs. empatisk förståelse för individens berättelser och upplevelser, har varit densamma oavsett tid och oavsett om den utförts av en shaman, präst eller legitimerad psykoterapeut.¹⁴ Orsakerna till galenskap tolkades på olika sätt. Det kunde exempelvis vara besatthet eller att personen förlorat sin själ. Prästerna hade ansvar för att ta hand om själsliga problem. Deras uppgifter

¹⁰ Ingleby 1983.

¹¹ Pilgrim & Rogers, 2002; Rose 1990.

¹² Foucault 1973; Donzelot 1979; Rose 1990.

¹³ Ellenberger 1970.

¹⁴ Frank & Frank 1973.

var stödjande, att vara delaktiga i sorgearbete och att fördriva ondskefulla krafter som ockuperat kropp och själ. Man kan säga att de hade en dubbel roll, dels som passiva mottagare av bekännelse och bikt, dels som utdrivare av demoner. Prästerskapet och församlingarna hade också att ta hand om familjeproblem, det vi idag kallar för medling, vilket var reglerat i 1686 års kyrkolag och 1734 års lag.¹⁵ Där fastslogs att prästerskapets uppgift var att få oeniga makar att försonas, vilket skulle göras med hjälp av metoder som förmaningar och åtvarningar. Bikten kan ses som en bakgrund till terapiernas personliga samtal vilken i den protestantiska kyrkan delvis övergick i vad som kallas själavård.

Framväxten av hospitalen

Den psykosociala integrationens tidiga historia sammanfaller i hög grad med social reglering.¹⁶ För att förstå framväxten av fältet psykosocial integration och dess professioner börjar vi med att ge en historisk överblick av sinnessjukvården i Sverige. Under medeltiden vandrade personer som led av galenskap fritt i samhället. Michel Foucault¹⁷ har beskrivit hur detta förändrades i Paris i mitten av 1600-talet då cirka 1 procent av invånarna blev avskilda från sina miljöer och internerade under loppet av några månader.¹⁸ Det var galna, sjuka, kriminella m.fl. som blev inlåsta på Hôpital Général. Under 1700-talet fanns en heterogen grupp människor inlåsta: vansinniga, gamla, utvecklingsstörda och de med obotliga sjukdomar. Hospitalen uppfattades som ”ett ställe för de obotbara”.¹⁹

Uppbyggnaden av institutioner med uppgiften att skilja ut, avskilja och förvara enskilda individer tog fart i både Europa och Nordamerika under 1800-talet.²⁰ Personer som led av galenskap togs ibland om hand av familjen eller kommunens fattighus. På några håll i Europa fanns dock en civil familjetradition där lokalbefolkningen tog hand om psykiskt sjuka mot en viss summa. Exempel på detta fanns i den belgiska staden Geel redan på 1300-talet. Ett annat exempel är den engelska kväkarrörelsen The Retreat,

¹⁵ Kollind, 2002, s. 40.

¹⁶ Abbott 1988; Kollind 2002.

¹⁷ Foucault 1973.

¹⁸ Eriksson 1997a.

¹⁹ Eriksson 1997a; Åman 1976.

²⁰ Bülow 2004.

som bildades på 1700-talet och som syftade till att bibringa andlig tillväxt genom att fungera som ett "surrogat" och erbjuda delaktighet i vardags-sysslor.²¹

Ökad reglering och differentiering

Under första hälften av 1800-talet var sinnessjukvårdens uppgift framför allt att särskilja de vansinniga från samhället, vilket skedde genom inlåsning på hospitalen. Vid sekelskiftet 1800 fanns det i Sverige 26 hospital i bruk och sammanlagt 994 s.k. hospitalshjon var inskrivna på dessa. De benämndes som "antingen kroniskt sjuka, ålderdomssvaga eller sinnessjuka" och omfattades av 1766 års fattighuslag.²² Riksdagen gav som mål 1823 att det endast skulle finnas sex hospital, s.k. centralhospital, som framför allt skulle ta hand om sinnessjuka, och de första behandlingshospitalen kom samma år i Danviken och Vadstena. I och med att hospitalen centraliserades blev det också statens skyldighet att ta hand om dårarna (och de med smittsamma sjukdomar) medan fattigvården blev kommunernas ansvar.²³

Samhällsutvecklingen på 1800-talet präglades av industrialiseringen och en ökad grad av specialisering, inte minst när det gäller vårdinstitutionerna. Det fanns en strävan efter ordning: att precisera problemen, särskilja dem och sedan lösa dem ett efter ett. Ett antal samhällsorganisatoriska reglerande förändringar infördes. Centrala ämbetsverk inrättades, som Sundhetskollégium 1813 vilket sedan blev Medicinalstyrelsen 1877. Genom departementalreformen 1840 överfördes vårdinstitutionerna till Ecklesiastikdepartementet.²⁴ Centraliseringen av hospitalen 1823 medförde också ett behov av och möjlighet att anställa läkare.²⁵ Det skedde således en organisering, en centralisering och ett förstatligande av hospitalsväsendet och en ökad differentiering av de intagna på hospitalen.

De "galna" blev en egen grupp under 1800-talet och klassificerades enligt Carl von Linnés modell i grupper och undergrupper. Därmed skapades diagnostiska grupper och läkarna började successivt få en position på hospitalen. Där anställdes läkare på heltid för vården, och ett omfattande

²¹ Meeuwisse 1997.

²² Åman 1976, s. 21.

²³ Bülow 2004, s. 29.

²⁴ Åman 1976, s. 242–243.

²⁵ Eriksson 1997a; Gustafsson 1987.

arbete inleddes för nya behandlingsmetoder, vilket bland annat innebar mätningar och dissekering av hjärnan. Det fanns en behandlingsoptimism, och man ansåg att sjukdomar hade rationella orsaker som kunde behandlas. Läkarna på hospitalen var influerade av banbrytande upptäckter inom medicinen.²⁶ Alla sjukdomar ansågs ha en specifik patogen orsak och var behandlingsbara enligt en biomedicinsk modell. Edward Shorter menar att det är under denna period som den första biologiska psykiatrin uppstod.²⁷

Andra europeiska strömningar som influerade var exempelvis kväkaren William Tukes idé om moralisk behandling som byggde på humana metoder. Philippe Pinells löste de galna från sina kedjor och utövade mer humana behandlingsmetoder än de förhärskande medicinska och ofta brutala metoderna. Den övergripande idén var att vistelsen på hospitalet i sig hade en fostrande verkan, dvs. bota galenskap.²⁸ Uppbyggnaden av hospital (eller asyl) var medel för social kontroll och idén om integration fanns ännu inte. Per Bülow problematiserar vad han menar kan ge en förenklad och cynisk bild av social kontroll:

Att se asylernas tillblivelse enbart som ett medel för social kontroll är en förenklad syn i en period då samhällen i västvärlden genomgick stora och snabba förändringar. Asylerna kan också ses som ett rationellt svar på den sociala situation som rådde i den framväxande industrialiseringsprocessen. Asylerna var en social institution och ett viktigt inslag i fattigvården.²⁹

Mer systematisk behandling prövades således inom hospitalen. Men det är först vid nästa periods inledning kring 1800-talets mitt som psykiatrin som medicinsk specialitet började utvecklas.

Formeringen av ett fält, 1850–1915

Den här perioden kännetecknas av organisatoriska och ideologiska förändringar vilka påverkade framväxten av fältet. Dessa förändringar innebar att psykiatrins position inom mentalvården stärktes och att en ny typ av läkare, psykiater, etablerades. Den första kuratorn anställdes 1914, medan psyko-

²⁶ Till exempel bakteriologin, se kapitel 6.

²⁷ Shorter 1997.

²⁸ Bülow 2004; Eriksson & Qvarsell red. 1997; Åman 1976.

²⁹ Bülow 2004, s. 28.

logerna kom in på fältet långt senare. Yrkesgrupperna och deras utveckling under perioden var i hög grad kopplade till institutionerna, framför allt asylerna, vilka utgjorde en grund för de professionellas utveckling.

Institutionella förändringar – från särskiljande till korrigering och behandling

Industrialiseringen bidrog till förändringar av de samhälleliga institutioner som påverkade fältet. Under andra halvan av 1800-talet genomfördes flera viktiga lagförändringar, bland annat infördes sinnessjuklagen från 1858 som innebar att hospitalen ändrade namn till sinnessjukhus. Läkarens roll blev mer framträdande genom att denne ställdes i ledningen för hospitalen. Likaså var idén om behandling inskriven i lagen.³⁰ Vidare infördes kommunallagarna 1862 då landstingen inrättades vilket ledde till en nyordning och utbyggnad av lasarettsvården. Hit kom också ”idiotanstalterna” att höra. Från 1870-talet fick kommunerna större betydelse för institutionsväsendets nyordning. Dessa förändringar fick också betydelse för hur det administrativa ramverket omvandlades. Hospitalen överfördes till Sundhetskollegium 1876 (deras tidigare anslagna jord överfördes till Kammarkollegiet).³¹ Det skedde såväl en organisatorisk som en diskursiv förskjutning under andra halvan av 1800-talet då till exempel ”dårarna” blev ”sinnessjuka”. Institutionerna tillfördes också en ny funktion som innebar att de skulle tillhandahålla kliniskt material till forskning. Anders Åman kommenterar förändringen:

Dårhuset hade blivit sinnessjukhus och ett omfattande byggande av stora slutna anstalter vidtog. En aning tillspetsat kunde man säga: istället för ett mindre antal fastkedjade dårar ett större antal inlåsta patienter.³²

Idén om behandling kom på sikt att innebära en förskjutning från särskiljande mot korrigering och behandling av patienterna. I praktiken var det dock ytterst få patienter som skrevs ut. Antalet patienter på hospitalen ökade från 1 016 år 1850 till 7 806 patienter år 1910.³³ Ökningen förklaras till stor del

³⁰ Sjöström 1992, s. 157.

³¹ Åman 1976.

³² Åman 1976, s. 164.

³³ Sjöström 1992, s. 157.

vara beroende på samhällsförändringar.³⁴ Sjukhusen blev i allt högre grad behandlande institutioner vilket innebar nya behandlingsmetoder, men också att allt fler skrevs ut, ofta till isolering och miserabla förhållanden.³⁵ Flera enskilda organisationer bedrev hjälpverksamhet, och 1917 bildades Hjälpföreningen för psykiskt sjuka för att organisera verksamheten. Till denna knöts en hjälpbyrå, som förlades till Serafimerlasarettet. Några år tidigare började ”Settlementrörelsen” få fotfäste och Birkagården inrättades i Stockholm 1912.

Det var inte bara institutionsvården som förändrades under senare delen av 1800-talet. Också den filantropiska rörelsen växte i Sverige. I centrum stod den sociala frågan och rädsla för social oro på grund av de samhällsförändringar som industrialiseringen medförde.³⁶ Tanken att ”korrigera” fanns också starkt i den filantropiska rörelsen, dvs. de fattiga behövde i första hand moralisk påverkan och uppfostran. Det fanns en sortering av ”värdiga och ovärdiga” fattiga. I Sverige arbetade filantropiska föreningar också tillsammans med fattigvården.³⁷ ”Frumtimmersföreningar” bildades i mitten av 1800-talet av väletablerade borgerliga kvinnor och fanns i de flesta svenska städerna.³⁸ Uppgiften för föreningarna var att bland de fattiga ”samla kunskap om fattigdomens utbredning, undersöka hjälpbehovet i fattigdistrikten, kontrollera att medlen kom till de verkligt behövande, uppmuntra till arbetsamhet och ordentlighet, understödja hemmens fostran och underlätta barnens skolgång. Både materiellt stöd och moralisk fostran ingick i hjälpprogrammet”.³⁹ År 1903 bildades Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) som var en sammanslutning av socialt engagerade föreningar. CSA verkade för social utveckling i landet och satte tydligt den ”sociala frågan” på den politiska agendan. Inom CSA arbetade många socialt engagerade kvinnor som under början av 1900-talet verkade för det sociala arbetets professionalisering i den meningen att det frivilliga arbetet övergick till ett avlönat yrke med fackutbildning som grund.⁴⁰ Under början av 1900-talet hade det blivande yrkesområdet socialt arbete framför allt fokus på att

34 Ökningen av patienter under denna period skedde också i övriga Europa och USA (Shorter 1997).

35 Fredlund 1997.

36 Pettersson 2001.

37 Se kapitel 4.

38 Pettersson 2001, s. 23–24.

39 Pettersson 2001.

40 Kollind 2003, s. 172–173; Pettersson 2001.

mildra effekterna av fattigdom i samhället genom kontroll och utbildning i exempelvis hygien.

Psykiatrernas kamp om jurisdiktion

Vid 1800-talets andra hälft blev psykiatri en vetenskaplig disciplin, och hospitalen utgjorde en av förutsättningarna för att den psykiatriska vetenskapen skulle uppstå utifrån den mer systematiska behandling som prövats där sedan slutet av 1700-talet. När den nya sinnessjuklagen/stadgan trädde i kraft 1858 blev psykiatri definierad som en medicinsk specialitet. Psykiatri infördes som obligatoriskt ämne i läkarutbildningen och utnämningen av de två första professorerna i psykiatri skedde 1860.⁴¹ Under perioden 1841 till 1880 ökade antalet psykiatrer från 18 till 123.⁴²

Den kognitiva basen för psykiatrins specialisering vid denna tid kan beskrivas från två olika aspekter. Den ena handlar om korrigerande av patienter, vilken var djupt förankrad i sinnessjukvården (och tidigare hospitalsväsendet). Uppgiften att ”observera, analysera, bedöma, justera och korrigera patientens leverne”, var grunden för diagnosen.⁴³ Den andra aspekten handlar om det allt större inflytandet från den biomedicinska modellen där man förstod psykiska sjukdomar som orsakade av biokemiska förändringar i nervsystemet.⁴⁴ Det innebar också utveckling av mer förfinade och systematiserade klassifikationssystem för psykiatriska diagnoser, exempelvis enligt Emil Kraepelin.⁴⁵ Dessa ersatte de tidigare gemensamma nordiska klassifikationerna från tidigt 1880-tal som var mer beteendebestämda.⁴⁶ Kunskap om hjärnans struktur och funktion i normala och patologiska situationer stärkte psykiatrernas legitimitet. Den biomedicinska modellen fick större genomslag, vilket också påverkade behandlingsmetoderna. Förändringen ledde bort från institutionens fostrande påverkan mot medicinska behandlingsmetoder såsom sängkurer och medicinering med lugnande medel, dvs. mekaniska och kemiska metoder riktade mot kroppen.⁴⁷ Vård-

⁴¹ Sjöström 1992.

⁴² Åman 1976.

⁴³ Beronius 1994, s. 171.

⁴⁴ Bülow 2004; Sjöström 1992; Qvarsell 1996.

⁴⁵ Shorter 1997.

⁴⁶ Sjöström 1992, s. 162f.

⁴⁷ Sjöström 1992; Qvarsell 1996.

ideologin vid denna tid benämndes ”physicalist discourse”.⁴⁸ En likartad utveckling pågick i både Europa och USA och Shorter beskriver denna som ”den första biologiska psykiatrin”.⁴⁹

Den nya disciplinen fick till följd att interna strider i läkarkåren tog fart. Det skulle vi idag benämna stängningsprocesser och strid för jurisdiktion.⁵⁰ Skandaler debatterades såväl i fackpressen som på möten i Svenska Läkarsällskapet.⁵¹ Kroppsmedicinen hade haft signifikanta genombrott⁵², medan de psykiatriska behandlingsmetoderna inte visade några större resultat. Anstaltens maktstruktur, avsaknad av offentlig insyn och det samhällsskyddande inslaget i psykiaternas roll kvarstod in på 1900-talet, trots stark kritik.⁵³ Den stora ökningen av inskrivna patienter innebar också ett ökat behov av psykiatrer. Förutom psykiaternas var det en annan läkargrupp, nervläkarna, som i början av 1900-talet tog emot patienter med psykiska, framför allt neurotiska, problem. Många av nervläkarna blev attraherade av psykoanalysen i och med Freuds teorier om neurosers uppkomst. De arbetade oftast på privata mottagningar och hade ingen självklar akademisk tillhörighet, och därmed låg status. Deras position diskuterades och kom senare med i Läkarsällskapets översyn av specialistläkartitlar på 1920-talet där kompetenskraven för nervläkare omfattade psykiatrisk och invärtesmedicinsk erfarenhet, helst inhämtad på sjukhus och med eventuell kompletterad neurologisk utbildning.⁵⁴ Med ovan beskrivna kompetenskrav underströks att psykiska sjukdomar sågs förankrade i somatiska tillstånd.

Den medicinska professionen som helhet expanderade och fick legitimitet för sin kunskap under perioden och den första professionella organisationen, Svenska Läkarsällskapet, etablerades 1903 och bidrog till den ökade differentieringen inom professionen.⁵⁵ Bildandet av Föreningen för allmän psykiatri 1905 gav grunden för psykiaternas sociala bas.

⁴⁸ Prior citerad i Bülow 2004, s. 37.

⁴⁹ Shorter 1997.

⁵⁰ Abbott 1988; Luttenberger 1989.

⁵¹ Luttenberger 1989, s. 143, 144, 145.

⁵² Se kapitel 6.

⁵³ Luttenberger 1989, s. 143.

⁵⁴ Gieser 2009, s. 45.

⁵⁵ Carlhed 2013.

De första socialarbetarna

Vi skrev inledningsvis att den yrkesgrupp i socialt arbete som vi lyfter fram är kuratorer inom sjukvården, den psykiatriska vården samt rådgivningen. Historien är dock delvis gemensam för de socialarbetare som finns inom fältet social reglering. I samband med att den filantropiska rörelsen började växa i Sverige uppstod också embryot till det kommande sociala arbetet.⁵⁶ Pionjärerna i CSA, Kerstin Hesselgren, Emilia Fogelklou, Herta Svensson, Agda Montelius och Emilia Broomé, var direkt inblandade i olika projekt kring socialt arbete. De var aktiva i CSA, i Fredrika Bremerförbundet och i kristna radikala studentgrupper. De tog aktiv del i mentalhälsoarbete och i den nya utbildningen i socialt arbete.⁵⁷ En första kurs för socialarbetare genomfördes 1910 (CSA) och leddes av Kerstin Hesselgren. Kursen riktade sig mot dem som ”skulle ägna sig åt bostads- och hemarbetsinspektion, barnavårdsinspektion, arbetsförmedling, socialt arbete vid fabriker, vice-värdskap för mindre bemedlade osv.”⁵⁸ Kursen innehöll både teoretiska och praktiska moment och Hesselgren undervisade i hygien.

Inspiration till utvecklingen av det sociala arbetet i Sverige kom från USA, där Jane Addams och Mary Richmond var viktiga föregångare. I England var Anne Cummins föregångare för det sociala arbetet på sjukhus och i Tyskland drev Alice Salomon en likartad rörelse som CSA. Det var också läkare som drev frågan om socialt stöd inom mentalvården, och kanslirådet von Kock, tillika ledande i CSA, introducerade amerikanska idéer om socialt arbete i sjukvården. Han skrev ned sina intryck i *Social tidskrift*, ”Sjukvården och det sociala arbetet”, vilket inspirerade överläkare Kindberg som verkade för att den första kuratorstjänsten tillkom 1914. Arbetsuppgiften bestod i att bistå med socialt stöd och hjälp till de patienter som blivit utskrivna från mentalsjukhusen.⁵⁹ Kuratorn hade först sin expedition i den egna lägenheten dit hon kallade patienterna från sjukhusen, men flyttade senare till de lokaler där Hjälpföreningen för psykiskt sjuka huserade.⁶⁰

⁵⁶ Pettersson 2001.

⁵⁷ Fredlund 1997; Kollind 2003; Olsson 1999; Pettersson 2001.

⁵⁸ Kollind 2003, s. 183.

⁵⁹ Rohde var slöjdlärlarinna med socialt patos och var engagerad i den sociala frågan.

⁶⁰ Fredlund 1997. I statistik från Sveriges officiella statistik om hälso- och sjukvård får vi följande information om Rohdes verksamhet. År 1920 hade 330 patienter kommit ”under kurators inseeende”, år 1925 var det 716 patienter och 1930 var det 1 013 patienter. Det var en växande verksamhet och Rohde samarbetade med Hjälpföreningen för psykiskt sjuka, hälsovårdsnämnden och fattigvården samt vilohem (SCB: http://www.scb.se/Pages/List____324988.aspx).

Sammanfattningsvis lade alltså förändrad lagstiftning och ny organisering av sinnessjukvården grunden till att psykiaternas ställning stärktes. Deras första kvalitativa take-off var när psykiatri blev en medicinsk specialitet som stärkte deras kognitiva bas. Det ökade behovet av psykiatrer, ökad legitimitet och eget yrkesförbund bidrog till att manifestera den sociala basen. Det sociala hjälparbetet började nu bli mer organiserat i och med bildandet av CSA, och embryot till avlönade socialarbetare skapades.⁶¹ Den första avlönade kuratorn anställdes 1914, vars uppgifter innebar att hjälpa patienter som skrivits ut från hospitalen. Vi ska lämna Sverige och göra en utblick mot USA och Europa och kortfattat beskriva de två rörelser som skulle få stor betydelse för framväxten och formandet av den psykosociala integrationens fält: den mentalhygieniska rörelsen och psykoanalysen.

Den mentalhygieniska rörelsen

En av de mer avgörande nya strömningarna som bidragit till skapandet av fältet psykosocial integrationen är den mentalhygieniska rörelsen som hade sitt ursprung i USA. Den växte fram som en reaktion på den inhumana vården på sinnessjukhusen, och den amerikanska nationella kommittén för mentalhygien etablerades 1908. Den strävan som fanns att förstå sociala och psykologiska problem stämde väl överens med mentalhygien som fokuserade på miljöns och den mänskliga interaktionens betydelse för uppkomsten av psykisk ohälsa.⁶² Man förespråkade psykiatrisk behandling i öppen vård, rådgivning och fostran bland de fattiga. Därmed introducerades tanken om förebyggande arbete för att hindra psykiska sjukdomar. Utöver rådgivning och fostran förespråkades också sterilisering och immigrationskontroll. Syftet var att skapa en mentalt frisk befolkning.⁶³ Den mentalhygieniska rörelsen fick stor betydelse för det framväxande sociala arbetet, liksom den svenska vårdideologiska debatten. Däremot hade den ännu mycket liten betydelse för den institutionella psykiatrins praktik, och de stora sinnessjukhusen fortsatte att växa.

⁶¹ Swärd & Edebalk red. (2017).

⁶² Piuva 2005.

⁶³ Piuva 2005; Qvarsell 1997 i Eriksson & Qvarsell red.

Psykoterapin och psykoanalysen

Den andra inflytelserika strömningen var den psykoanalytiska. De psyko-terapeutiska teorierna och metoderna började därmed växa fram och få fotfäste. I Frankrike fanns föregångare för utveckling av nya metoder, där Sigmund Freud senare kom att utveckla sina teorier.

Synen på själen och galenskapen

Psykioterapiområdet tog sin början med psykoanalysen, som uppstod i Europa under slutet av 1800-talet. Frankrike var vid denna tid ett centrum i Europa för forskning i och om psykologiska frågor, såsom undersökningar av människans inre värld, av psyket – aspekter som tidigare hänförts till teologi och metafysik. Psykologi sågs vid denna tid som en del av filosofin och inte som en vetenskap för sig. Det var också en tid då vetenskapens grundvalar diskuterades. Auguste Comtes positivism var ett övergripande paradigm, präglad av Isaac Newtons mekanistiska universum och Charles Darwins evolutionsteori, en modell i Frankrike för både vetenskap och sociala reformer.⁶⁴

Anledningen till det ökade intresset för studier av psyket var en ny metod, *psychologie nouvelle*. Théodule Ribot (1839–1916), som var upphovsmannen till metoden, hävdade att psykologi måste bli självständig i förhållande till religion och filosofi för att bli en accepterad vetenskap. Ribots utgångspunkter var kontroversiella, inte minst för att han ville kombinera introspektion och extern observation för att förstå och förklara psykologiska fenomen. Det var således subjektiva upplevelser (associationer) som skulle transformeras till objektiv vetenskap. Ribot lade fram en ny typ av vetenskap om psyket eller själen där psykologin skulle bestå av både introspektion och extern observation. Han såg psykisk sjukdom och dess symtom som en experimentell del av psykologin. Ribot inspirerades också av ”associationalism”, och vetenskaplig empirism av sina företrädare från England, till exempel David Hume och John Stuart Mill. En annan fransman, Jean-Martin Charcot (1825–1893), läkare, neurolog och positivist, såg själen som en del av hjärnans funktion. Charcot var verksam på Salpêtrière, som var en institution för kvinnor med galenskap eller dementia och som bedömts som obotligt sjuka.⁶⁵ Charcot

⁶⁴ Makari 2010.

⁶⁵ Vid tiden för hans verksamhet inhystes cirka 5 000 kvinnor på institutionen.

blev alltmer intresserad av neuroser, bland annat för att det inte gick att finna några svar på detta tillstånd i laboratoriet. Det var alltså svårdefinierade symtomkomplex och störningar och inkluderade en av de mest mystiska – hysterin. Charcot observerade de hysteriska anfällen och fann att de följde patologiska psykologiska mönster. Symtomen var observerbara och orsaken berodde på dåligt arv. Tankar, känslor eller patientens psykologi hade inget med det att göra. Hysteri kunde förstås genom objektiva observerbara uttryck.⁶⁶ Charcot kom senare att bli alltmer intresserad av hypnos och han och hans medarbetare började också observera hur omedvetna idéer och känslor kunde orsaka neurologiska symtom.⁶⁷ När så Sigmund Freud (1856–1939), neurolog och psykiater, kom till Salpêtrière 1885, fann han där en grupp psykologer och läkare som försökte spåra människans inre liv genom undersökning av disassociationer och associationer, ärftlighetens betydelse och att psykopatologin kunde kasta ljus över ”det normala”.⁶⁸ Tillsammans med Josef Brauer (också verksam på Salpêtrière) studerade han hysteri och de gav ut *Studien über Hysterie* 1895, där de diskuterade att fysiska symtomen har en mening som blir begriplig mot bakgrund av patientens historia. Det var smärtsamma tidigare upplevelser, bortträngda och omedvetna, som tog sig uttryck i ett fysiskt symtom. Freud intresserade sig för individens psyko-sexuella (libidinösa) utveckling i olika faser. I samband med detta arbete formulerade Freud psykoanalysens grundläggande hypoteser: 1) Det råder en sträng determinism i fråga om de psykiska fenomenen. 2) De medvetna upplevelserna utgör endast en liten del av samtliga psykiska processer.⁶⁹ Med sina fortsatta studier av exempelvis drömtydning och fria associationer formulerade Freud den topografiska modellen: a) det omedvetna, b) det förmedvetna och c) det medvetna. Senare utvecklade han den strukturella modellen för att förstå det mänskliga psyket bestående av a) detet (id), jaget (ego) och överjaget (superego). Freuds teori om psyket och om psykoanalys kan ses som en vetenskap som delvis är hämtad från naturvetenskap, och huvuddragen i psykoanalytisk teori är determinism, dynamik och ekonomi.

66 Idéhistorikern Karin Johannisson har i flera studier skildrat miljöer på hospital och sinnessjukhus ur ett kvinnligt patientperspektiv, se t.ex. Johannisson, Karin (1994). *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de siècle*. Stockholm: Norstedts, och (2015). *Den sårade divan: om psykets estetik*. Stockholm: Bonniers.

67 Makari 2010.

68 Det finns mycket skrivet om Freud och hans verk och här görs en mycket kort sammanfattning i syfte att ge bakgrund till den senare utvecklingen av psykoterapiens framväxt.

69 Haugsgjerd 1972, s. 73; Makari 2010, kap. 2; Luttenberger 1989, s. 24–31.

Det var således en teori om människans psyke som Freud byggde, delvis med hjälp av tidigare forskning vid Salpêrière, delvis med hjälp av tolkande analyser av sina privatpatienters berättelser och delvis med utgångspunkt i sin ”egenanalys”. Utifrån detta skapade han en modell för psykologisk terapi, psykoanalysen. Hans ambition var att psykoanalysen skulle bli erkänd som egen vetenskap.⁷⁰

Psykoanalytikerna

Vid denna första fas var det framför allt läkare som bedrev psykoanalys utan formell utbildning. De läkare som kom att bli intresserade av psykoanalysen tillhörde tre kategorier eller ”specialiteter”. De första två kategorierna var psykiatrer och neurologer som bägge var förankrade i ett akademiskt sammanhang och som arbetade på de stora institutionerna. Den tredje kategorin var de som arbetade som privatpraktiserande nervläkare, dvs. läkare som mötte patienter med olika typer av neurotiska (psykiska) problem och besvär, men som inte bedömdes som så allvarliga att de skulle behandlas på hospital.⁷¹ Under 1900-talets första decennier spreds Freuds idéer över Europa genom hans lärjungar. Samtidigt ökade konflikterna i gruppen kring Freud och den föll så småningom samman.⁷² År 1907 fanns det två freudian-ska centra, ett i Wien (som strävande efter att bli accepterat inom medicin och psykiatri) och ett i Zürich (som hade stöd från privata kliniker och nätverk av sociala och kulturella reformivrare, samt akademiska psykiatrer som studerade psykopatologi).⁷³ Det utformades också nu en psykoanalytisk utbildning. Slutet av 1920-talet präglades av en hel del motsättningar, bland annat om icke-läkares rätt att utöva psykoanalys. Allt fler lekmän började söka sig till psykoanalysen och ville att den skulle utvecklas till en självständig profession.

I Sverige och Norge hade en lite grupp läkare börjat anamma psykoanalysens idéer. Bror Gadelius (1862–1938) som var professor i psykiatri vid Karolinska institutet i Stockholm var vid sekelskiftet 1900 tongivande i den medicinska Freuddebatten. En annan av föregångarna var den norske läkaren Johannes Strømme som i början av 1900-talet tagit djupa intryck av

⁷⁰ Se Makari 2010 för en utförlig beskrivning av de personer som verkade i kretsen runt Freud.

⁷¹ Lutzenberger 1989.

⁷² Makari 2010, s. 3; Reeder 2006, s. 119–132.

⁷³ Johansson 2003; Makari 2010.

såväl Freuds som Carl Jungs teorier.⁷⁴ Otto Wetterstrand, känd nervläkare, presenterade psykoterapi i Svenska Läkaresällskapets tidskrift *Hygiea* 1894, där han likställde hypnotism med psykoterapi.⁷⁵ En annan läkare var Poul Bjerre som kom att verka för psykoanalysens erkännande i Sverige och skulle få stor betydelse några år senare.⁷⁶ Han introducerade Freuds psykoanalys för Svenska Läkaresällskapet 1911 inför en skeptisk läkarkår. Men några år senare (1915) infördes ändå specialistbeteckningen ”psykoterapi” av Svenska Läkarföreningen.⁷⁷ Bjerre och Gadelius blev dock med åren alltmer kritiska till Freud och den psykoanalytiska rörelsen.⁷⁸

Psykologin

Psykologer som yrkesgrupp eller profession fanns ännu inte. Psykologin som självständig vetenskap är också ett senare fenomen.⁷⁹ Wilhelm Wundt etablerade det psykologiska laboratoriet i Leipzig 1879, och detta brukar räknas som disciplinens inledning. När psykologin framträdde hade den sina rötter i två äldre vetenskapsområden, filosofin och fysiologin. Inom filosofin hade psykologiska frågeställningar varit centrala under lång tid. Från fysiologi och fysik hämtade psykologin den experimentella tekniken, som tidigt satte sin prägel på psykologisk forskning.

Wundt och hans efterföljare var *strukturalister*. Psykologins roll var att analysera de medvetna processerna i deras grundläggande element, sensationer, att studera hur dessa element kombineras till högre komplexa mentala processer och att formulera lagarna för denna kombination. I USA kom tidigt den *funktionalistiska* psykologin med William James som den förste företrädaren att leda en annan riktning. Grundtankarna i funktionalismen var att psykologin är en vetenskap om mentala processer, istället för element, att psykologin handlar om medvetandets funktion som förmedlare mellan individ och omgivning och att psykologiska fenomen har en biologisk grund. Kanske mest betydelsefull för psykologins utveckling under 1900-talet var

⁷⁴ Johansson 1999; Luttenberger 1989; Gieser 2009.

⁷⁵ Gieser 2009.

⁷⁶ Gieser 2009; Johansson 1999.

⁷⁷ Gieser 2009; Johansson 1999.

⁷⁸ Johansson 1999.

⁷⁹ Detta är en bearbetning av uppslagsordet psykologi i Nationalencyklopedin, författare David Magnusson & Lars Erik Nilsson.

J.B. Watson och *behaviorismens* grundsatser från 1913. Watson hävdade att beteendet, inte medvetandet, var psykologins forskningsobjekt. Psykologin var en naturvetenskap, forskningen skulle bedrivas med de vetenskapliga metoder som var etablerade i annan naturvetenskaplig forskning, och målet var att förutsäga och kontrollera beteendet. Watson blev också en av de första och främsta företrädarna för den tillämpade psykologin. Med en annan utgångspunkt uppträdde, ungefär samtidigt som behaviorismen, *gestaltpsykologin*. Den hade som sin huvudtes att ”helheten är mer än summan av delarna”, i opposition mot strukturalisternas grundtanke att medvetandet kan analyseras i sina delar. Gestaltpsykologerna var framför allt intresserade av hur den perceptuella organisationen utvecklas och fungerar. Den grundläggande enheten i varseblivningen var helheten, och man lär sig förstå en individ genom att studera hans/hennes varseblivning. När Freud lanserade psykoanalysen i slutet av 1800-talet hade den ingen anknytning till huvudströmningen inom psykologin. Det gällde föreställningen om det omedvetna och om de omedvetna motivens betydelse för beteendet, den tidiga barndomens betydelse för den senare utvecklingen och psykodynamiska begrepp som försvarsmekanismer. Framväxten av utvecklingspsykologiska teorier har sin tydliga grund här. Psykoanalysen blev en del av psykologin och utbildningen till psykolog först under 1960-talet, när psykoterapi växte fram som en ny sida av yrket.

Sammanfattning

Perioden 1850–1915 representerade stora förändringar i Europa avseende synen på och behandlingen av psykisk sjukdom och lidande. Det var idéer och praktiker som så småningom skulle komma att få fotfäste i Sverige. För det *första* gällde det psykiatrin som fick ett kvalitativt take-off genom att den institutionella ramen stärktes med sinnessjuklagen varvid läkarna blev ledare för hospitalen och med en förändring från förvaring till korrigerande och behandling. Psykiatrin blev vidare en vetenskaplig disciplin och en medicinsk specialitet och obligatorisk del i läkarutbildningen, och psykiatern blev därmed den första professionen i fältet social integration, som i detta läge hörde mer till hälsofältet än till psykosocial integration. En viss ökning av antalet psykiatrer skedde då också. För det *andra* handlade det om sociala rörelser, framför allt anglosaxiska, som den filantropiska och den mentalhygieniska vilka kom att få stor betydelse för det psykosociala

arbetets utveckling och därmed formering av fältet psykosocial integration och mental hälsa skilt från hälsofältet. Den mentalhygieniska rörelsen och dess idéer om förebyggande psykisk hälsovård och rådgivning fick också stor betydelse för att skapa nya institutioner och praktiker utanför sinnessjukhusen. Detta blev i sin tur en grund för socialt arbete. För det *tredje* handlade det om Freuds psykoanalys som på många sätt starkt kontrasterade mot samtidens synsätt inom medicin och psykiatri. Framför allt innebar den att individens känsloliv blev ett område för vetenskap och praktik, och konstruktionen av individen och självreflektionen introducerades. Den kom efter hand att starkt påverka framväxten och förändringen av professionerna inom fältet och deras funktioner. Disciplinering, uppfostran och särskiljning av psykiskt avvikande individer var dock förhärskande ännu decennier framöver. Men med rådgivningen och psykoanalysen infördes samtalet som ny behandlingsmetod, delvis övertagen från prästernas och kyrkans själavård. Samtalet skulle bli mycket centralt i flera människobehandlande professioners arbete. En av dessa, psykologerna – det tredje yrket på fältet psykosocial integration – skulle dock göra sitt inträde betydligt senare.

Fältet konsolideras 1915–1945

Fältet psykosocial integration konsoliderades under denna period dels genom socialpolitiska reformer och ny sociallagstiftning, dels genom de nya ideologiska strömningarna som gav möjligheter för yrkesgruppernas etablering. Avsnittet ger först en kort översiktlig bild av övergripande samhällsförändringar, för att sedan beskriva genomslaget av den mentalhygieniska rörelsen och psykoterapin. Därefter beskrivs utvecklingen av yrkesgrupperna, dvs. psykiatrerna, kuratorerna och psykologerna. Det var också i slutet av denna period som en ny yrkesgrupp, psykoterapeuterna, så sakta etablerades.

Under början av 1900-talet och fram till krigsslutet 1945 skedde en rad förändringar i samhället. Industrialiseringen tog fart vilket bland annat innebar att fler människor flyttade in till städerna. Arbetarrörelsen växte fram tillsammans med en mängd andra organisationer som fick betydelse för utvecklingen av professionerna i fältet. Som nämnts tidigare var CSA en viktig organisation, men det skedde också en utveckling av det som kom att bli yrkesförbund såväl för socialarbetare och kuratorer som för psykoterapeuter.

Institutionerna

Vi ska nu gå tillbaka till institutionerna, lasaretten och sinnessjukhusen för att se framväxten och utvecklingen av psykiatrerna, socialarbetarna och psykologerna. Som vi tidigare skrev skedde en rad förändringar inom sinnessjukvården. Nya sinnessjukhus togs i bruk och sjukhem för lättare psykiskt sjuka och psykiatriska kliniker öppnade (till skillnad mot sinnessjukhusen byggde klinikerna på frivillig vård). Expansionen av sinnessjukvården var stor under perioden, som framgår av tabell 5.1.

TABELL 5.1 Expansionen av sinnessjukvården.⁸⁰

År	Antal patienter på hospital	Antal patienter per 100 000 invånare
1840	1 016	32,4
1850	1 018	29,2
1860	971	25,2
1870	1 247	29,9
1880	1 821	39,9
1890	2 604	54,4
1900	4 602	89,6
1910	7 806	141,7
1920	10 700	181,2
1930	15 861	258,2
1940	26 105	409,7
1950	32 752	466,1
1960	33 752	450,0

År 1929 kom en ny sinnessjuklag där det bland annat föreskrevs fler överläkartjänster än tidigare. Inom den slutna mentalvården infördes familjevård som komplement och tillämpades vid flera sjukhus. Familjevård innebar att patienten bodde hos en familj som var avlönad för detta.⁸¹ I stadgan fanns också bestämmelser om ”hjälpverksamhet”, en öppenvårdsverksamhet i sinnessjukhusets regi. Verksamheten blev bland annat en kuratorsverksamhet

⁸⁰ Sjöström 1992, s. 13.

⁸¹ Sjöström 1992.

för råd och stöd i sociala angelägenheter för patienter och anhöriga.⁸² Behandlingen på sinnessjukhusen bestod huvudsakligen av metoder som insulinchocker, elchocker (ECT) och lobotomi, metoder som hade sin grund i ett biomedicinskt perspektiv. Under 1930-talet var expansionen som störst, och det var nu som psykiatriska kliniker öppnade på de somatiska sjukhusen. Till dessa knöts också psykiatriska öppenvårdsmottagningar.

Den mentalhygieniska ideologin etableras

I såväl Europa som USA uppmärksammades betydelsen av sambandet mellan sociala faktorer och sjukdom. Richard Carbot i Boston är i detta sammanhang en förebild för den svenska utvecklingen. Han betonade behovet av socialt utbildade medarbetare i sjukvården.⁸³ Den mentalhygieniska rörelsen fick genomslag under 1930-talet med ambitionen att utvidga den psykiatriska vetenskapen till att omfatta definitioner av psykisk hälsa och inte enbart definitioner på sjukdom. Katarina Piuva skriver att ”rörelsen strävade efter att nå ut till hela samhället med psykiatriska och psykologiska förklaringar till social framgång och sociala missförhållanden”.⁸⁴ Därmed sattes fokus på förebyggande arbete för att uppnå fysisk och psykisk hälsa. Detta skulle ske genom påverkan av den enskilde individen med upplysning för att därmed komma tillrätta med orsakerna till sjukdom och degenera-
tion.⁸⁵ Arbetsstrategin var en sammanslagning av psykiatrisk vetenskap och social, pedagogisk och vårdande kunskap. Man ville nå ut till alla i samhället via upplysning med hjälp av de utbildade, fostrande och vårdande professionerna. (Här ser vi ett tydligt exempel på *professionernas funktion* i samhället.) Därmed görs det möjligt för de professionella att få tillträde till människors vardagsbekymmer. En viktig aktör var Svenska föreningen för psykisk hälsovård (*sfph*) som bildades 1931. Kerstin Hesselgren och Emilia Fogelklou var tillsammans med Viktor Wigert starka krafter bakom denna förening.⁸⁶ Den skulle främja psykisk hälsovård både genom att förbättra befintlig vård och genom förebyggande åtgärder.⁸⁷

⁸² Sjöström 1992, s. 174.

⁸³ Fredlund 1997.

⁸⁴ Piuva 2005, s. 121.

⁸⁵ Olsson 1999.

⁸⁶ Piuva 2005.

⁸⁷ Kollind 2002, s. 67.

Den psykoanalytiska rörelsen

Poul Bjerre som infört psykoanalysen 1911 var drivande i frågan. År 1923 föreslog han också en lärostol i psykoterapi, något som dock realiserades först 2002. Det var en liten grupp pionjärer som under de första decennierna stred för att få psykoanalysen accepterad. De utbildade sig dels i Europa, dels inom den lilla krets som etablerat sig i Norden. Under 1930-talet fanns det mellan fem och tio psykoanalytiker i Sverige.⁸⁸ Flera av dessa pionjärer var kvinnor vilka kom att få stor betydelse för utvecklingen av psykoterapins framväxt.⁸⁹ Nervläkarna som arbetade på privata kliniker började anamma psykoanalysens idéer och metoder i behandlingen av patienter med neurotiska besvär. Det fanns ett starkt motstånd mot Freuds teorier och metoder inom läkarkåren. Den psykoanalytiska metoden ansågs ”vara bristfällig och moraliskt oacceptabel, och därmed utan större praktiskt värde”.⁹⁰ Kritiska diskussioner fördes inom den Svenska Psykiatriska Föreningen under 1920- och 1930-talen. Kritiken var riktad både mot den psykoanalytiska teorin och mot metoden. Specialistbeteckningen i psykoterapi togs bort av Svenska Läkaresällskapet 1924.⁹¹ Den kritiska debatten avspeglade psykiaternas kamp för jurisdiktion inom medicinen, dvs. vidmakthållande och förstärkning i det medicinsk-biologiska paradigmet.

Även om psykoanalysen hade svårt att få gehör bland psykiaternas, fanns ett ökat intresse i befolkningen, inte minst i kulturdebatten. Författare och filosofer förde diskussioner om psykologi, om motiv för gott och ont och om självet – ämnen som var aktuella efter första världskriget. Politiska vänsterpartier diskuterade psykoanalysen som ett instrument för mänsklig frigörelse och klasskamp. Makarna Gunnar och Alva Myrdal var influerade av psykoanalytisk teori och betonade vikten av psykologisk förståelse och förebyggande arbete för att komma tillrätta med sociala problem.⁹² Den offentliga debatten bidrog till att skapa en grund för accepterandet av psykoanalytisk teori utanför de etablerade medicinska kretsarna.⁹³

Differentieringen mellan olika psykoanalytiska inriktningar pågick sedan flera år i Europa och USA. Det fanns kritik mot Freuds psykoanalytiska

⁸⁸ Johansson 2003, s. 16. Mera allmänt om psykoanalysen se t.ex. Gellner (1985).

⁸⁹ Gieser 2009; Luttenberger 1989, 1997; Johansson 2003.

⁹⁰ Luttenberger 1989, s. 343.

⁹¹ Johansson 2003.

⁹² Luttenberger 1989, s. 368.

⁹³ Luttenberger 1989.

metod med fria associationer och långa behandlingstider.⁹⁴ Motsvarande diskussioner och utveckling fanns också i Sverige. Ett exempel är närmandet mellan kyrkans själavård och själavård på psykologisk grund med Poul Bjerres Institutet för medicinsk psykologi och psykoterapi på 1940-talet. Teologers medverkan i psykoterapi skulle emellertid stå under läkares kontroll.⁹⁵ I sådana strider och kontroverser, som mer substantiellt kunde handla om skuldfrågan, förnyades kyrkans själavård och blev en grund för till exempel S:t Lukasstiftelsen och en utveckling av pastoralpsykologin. Den dynamiskt inriktade psykiatrin, representerad av grupperna kring de olika psykoanalytiska föreningarna, var under denna tid isolerad från den akademiska medicinen och anstaltspsykiatrin.⁹⁶

Rådgivningsbyrån och den psykoterapeutiska mottagningen

Både de mentalhygieniska idealen om förebyggande arbete och de nya metoderna för psykoterapeutisk behandling av psykiska problem innebar att en ny typ av vårdinrättningar etablerades. Familjerådgivningen utvecklades med den mentalhygieniska rörelsen och med hjälp av den nya psykologins förespråkare under 1920-talet, där några återfanns inom sfph. Idéer om preventiva åtgärder var också relaterade till socialpolitiken och till psykiatrisk vård.⁹⁷ Bland både professionella och allmänhet fanns ett ökat intresse för psykologi, pedagogik och uppfostringsmetoder. Inte minst avspeglas detta i att skolhälso- och skolpsykologisk verksamhet blev en viktig del i välfärdssamhällets utveckling. Skolan fick en större roll för barnen avseende uppfostrings- och anpassningsproblem och professionella insatser söktes. Barnläkare och barnmedicin möttes i detta och barnpsykiatrin förenade psykiatrer och psykologer. Den första barnpsykiatriska rådgivningen i skolhälsovården inrättades i Stockholm 1919. Det skedde ett slags medikalisering av uppfostrings- och anpassningsproblem och mätinstrument utvecklades. Det efterfrågades nu psykologer.⁹⁸

Förskjutningen av intressefokus från ”kropp till psyke” kan ses som

⁹⁴ Makari 2010.

⁹⁵ Kollind 2002, s. 91.

⁹⁶ Luttenberger 1989, s. 36

⁹⁷ Qvarsell 1996.

⁹⁸ Palmblad 1994.

ett uttryck för en mer generell mentalitetsförändring i fråga om hälso- och personlighetsideal. Karaktärsfasthetens ideal ersätts av den sociala anpassningens och den känslomässiga stabilitetens ideal. Kraven på att via kroppslig hårdning lära sig uthållighet, motståndskraft och självbehärskning kompletteras med krav på social och psykisk anpassning till olikartade och ständigt skiftande situationer. Förmåga att hantera olika situationer och relationer blev alltmer betonade.⁹⁹

Flera rådgivningsbyråer öppnade under 1930- och 1940-talen som var inspirerade av den mentalhygieniska ideologin och pedagogiken. Barn-psykiatriska rådgivningsbyrån öppnade 1932 och 1945 startade en barn- och ungdomspsykiatrisk klinik för prevention och behandling av psykiska problem bland unga.¹⁰⁰ Rådgivningsbyrån för sexualfrågor öppnades 1942 av kurator Lis Asklund som knöt psykoanalytiker till byrån. Rådgivningens historia visar en differentiering i två olika inriktningar. Det var dels den rationalistiska som siktade mot ett bestämt mål, dels den psykologiska (non-directive counseling) där rådgivaren istället skulle hjälpa den rådsökande att själv formulera målet.¹⁰¹

Flera vårdinrättningar som erbjöd psykoterapeutisk behandling etablerades under perioden. Exempelvis öppnades Åres psykoterapeutiska anstalt 1920, som var ett alternativ för dem som inte hade råd att gå i psykoterapi hos privatpraktiserande läkare.¹⁰² Den första kliniken för psykoterapeutisk behandling öppnades 1931 i Malmö, och 1934 grundades Ericastiftelsen som är Sveriges första läkepedagogiska institut med psykodynamisk behandling för barn och ungdomar. Året efter, 1935, öppnade Tora Sandström, Sveriges första psykoterapeut utan läkarbakgrund, en privat psykoterapeutisk mottagning i Stockholm.¹⁰³ Några år senare grundades S:t Lukasstiftelsen, vars bas vilade på både teologiska och psykoanalytiska teorier, och 1940 bildades Institutet för medicinsk psykologi och psykoterapi. Gemensamt för dessa var att de existerade utanför och oberoende både av de medicinska utbildningsanstalterna och av anstaltspsykiatrien.¹⁰⁴

99 Palmblad 1994, s. 6

100 Brofalk 2004.

101 Kollind 2002, s. 107.

102 Förutom läkare var arbetsterapeuter anställda.

103 Kollind 2002.

104 Reeder 2006, s. 22

Professionerna

Det skedde således under perioden stora förändringar i samhället, inte minst genom att välfärdsstaten byggdes upp med reformer, ny lagstiftning och nya institutioner. Dessutom kom den mentalhygieniska och psykoanalytiska rörelsen att bidra till framväxten och utvecklingen av de professionella och deras samhällsfunktioner. Psykoterapeuterna var vid denna tid få och hade ännu ingen formell utbildning. I den bemärkelsen kunde de ännu inte definieras som en professionell grupp.

Psykiatrerna

Med anledning av det stora antalet inskrivna på sinnessjukhusen och uppbyggnaden av psykiatriska kliniker ökade antalet psykiatrer under perioden. År 1920 var 71 läkare anställda på sinnessjukhusen och de hade ökat till 113 år 1939. Det skedde en differentiering inom psykiatrin i och med att barnpsykiatrin urskildes på 1940-talet. Sätters sjukhus hade från 1912 låst avdelning för särskilt vårdkrävande patienter, vilket var grunden till en senare viktig del i de rättspsykiatriska institutionerna.

Psykiatrin hade under 1800-talets senare hälft utvecklats till en medicinsk specialitet nära den somatiska biologiska medicinen. Vården på sinnessjukhusen handlade mest om anpassning till institutionslivet, där isolering ersattes av sängläge på större salar i kombination med lugnande terapier som bad och viss medicinering i form av ro- och sömngivande medel som brom och opiater (vilka förnyades med barbituraterna i början av 1900-talet) samt senare insulinkoma, elchockbehandling och kirurgisk lobotomi. Samtliga vårdinsatser riktades mot kroppen snarare än själen.¹⁰⁵ Det psykologiska tänkandet i psykiatrin dominerades till stor del av Henrik Sjöbrings s.k. konstitutionspsykologi som innebar ett försök till objektiv beskrivning av personlighetstyper med hjälp av fyra grundegenskaper. Det mest karaktäristiska draget i teorin var dock dess somatiska och naturvetenskapliga orientering.¹⁰⁶ Den vetenskap som bedrevs inom svensk psykiatri fokuserade mer på medicinska, neurologiska, genetiska, fysiologiska, kemiska och farmakologiska problem än på psykiatrisk-morfologiska, psykologiska eller medicinsk-filosofiska frågor. Den sociala linjen intog mer en mellan-

¹⁰⁵ Sjöström 1992, s. 163ff.

¹⁰⁶ Luttenberger 1989, s. 365.

ställning. Den allmänna inställningen inom svensk psykiatri, i syfte att fördjupa den kunskapsmässiga kärnan och stärka sin specialitet, betonade det naturvetenskapliga området.¹⁰⁷

Under 1920- och 1930-talen visade psykiatrerna ett visst ökat intresse för psykologiska och psykoterapeutiska behandlingsmetoder som skulle bilda en mindre fåra inom svensk psykiatri vid sidan om den större biologiska och psyko-farmakologiska, vilken fick ett kraftigt genombrott i början på nästa period, 1950-talet. Kring mitten av 1900-talet bröts också läkarnas dominans inom psykoanalysen och större utrymme gavs psykologer och senare socionomer att ta upp detta inom psykoterapeutisk verksamhet. Svenska läkare hade dock under hela perioden haft många kritiker mot psykoanalysen och skulle också senare ha så, medan enstaka psykiatrer kom att företräda psykoanalys och vad som senare hellre kom att benämnas psykodynamisk psykiatri.¹⁰⁸

Socialarbetarna och kuratorerna

Vi skrev inledningsvis att det är *en* aspekt eller *en* yrkesroll för socialt arbete som vi lyfter fram, nämligen kuratorn och mer specifikt kuratorer inom sjukvården och den psykiatriska vården. Historien är dock till stor del gemensam för de socialarbetare som finns inom fältet social reglering. Vi börjar med att beskriva utvecklingen av socionomutbildning för att därefter fokusera kuratorns framväxt.

Utbildning

Det första socialinstitutet, Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning, inrättades 1921. För att antas till utbildningen krävdes antingen studentexamen eller inträdesprov, och minst ett års förpraktik inom relevanta områden för utbildningen. De ämnen som studenterna läste på Socialinstitutet var nationalekonomi, statskunskap, socialpolitik, juridik, kommunal förvaltning, etik och psykologi. Fogelklou var examinator i psykologiämnet 1923–1929.¹⁰⁹ Hon var starkt influerad av socialpsykologi och psykologisk teoribildning och utvecklade den delen av psykologin som handlade om mänskliga relationer.¹¹⁰ År 1939 startade en fortbildningskurs

¹⁰⁷ I Luttenberger 1989, s. 367.

¹⁰⁸ Johansson 2003, s. 685ff; Cullberg 1984/1999; Ottosson 2003.

¹⁰⁹ Kollind 2003, s. 183–185.

¹¹⁰ Kollind 2003, Gieser 2009.

i socialt arbete vid Socialinstitutet i Stockholm, ”Den mentalhygieniska kursen”. Kursens innehåll var influerat av case-work-metoder och psykoanalytiska teorier. Förutom mentalhygien bestod undervisningen av psykoanalytiska och psykoterapeutiska teorier och metoder. Kursen infördes för att svara mot det ökade behovet av kunskap och kompetens i psykosocialt arbete för kuratorerna inom hälso- och sjukvården.¹¹¹ Genomgången kurs var ett krav för att bli anställd som sjukhuskurator.¹¹²

Framväxten av kuratorsyrket

Under 1920-talet och framåt inrättades fler kuratorstjänster inom sinnessjukvården och inom somatisk vård. Patrik Sjölund var en av förespråkarna och framhöll ”behovet av ett socialt departement vid alla större sjukhus som på ett organiserat sätt skulle ge patienterna bistånd och tillföra sjukvården kunskap”.¹¹³ Inom den somatiska vården inrättades på 1920-talet kuratorstjänster i Stockholm på initiativ från CSA. Den första kuratorn var Jane Norén, som var utbildad sjuksköterska. CSA var drivande och tog initiativ till en utredning som var klar 1935 där man enades om att en social expedition eller rådgivningsbyrå skulle finnas vid de stora sjukhusen. Hjälp skulle ges till patienter i öppen och sluten vård och bestå av rådgivning och bistånd gällande: a) fortsatt vård på annan institution, b) konvalescenstid, c) ekonomiska angelägenheter, d) arbetsförhållanden och e) omsorgen om hem och familj.¹¹⁴

På sinnessjukhusen inrättades ytterligare kuratorstjänster, om än i ringa antal: Göteborg 1923, Lund 1927, Norrköping 1929 och Malmö 1931¹¹⁵, alla organiserade efter olika modeller. I den nya stadgan för sinnessjukvården som trädde i kraft 1 januari 1931 fastslogs att social hjälpverksamhet skulle knytas till sinnessjukhusen. I den sociala hjälpverksamheten ingick att ”förmedla kontakter mellan de intagna och deras anhöriga, att hjälpa sjuka, som inte var i behov av sinnessjukhus till annan lämplig vård, att ta hand om de intagnas tillhörigheter samt att hjälpa utskrivna patienter att skaffa bostad och arbete”.¹¹⁶ Det praktiska kurativa arbetet bestod i att förvalta patienternas medel, magasinera tillhörigheter, utföra betalningar till sjuk- och

¹¹¹ SOU 1962:43.

¹¹² Pettersson 2001; Piuva 2005.

¹¹³ Fredlund 1997, s. 12.

¹¹⁴ Olsson 1999, s. 86.

¹¹⁵ Se Stenshed 2017 som skrivit om Malmökuratorernas historia.

¹¹⁶ Olsson 1999, s. 93.

begravningskassor, ordna transporter och flyttningar, ansöka om ekonomisk hjälp, pension och nedsatt vårdavgift och att ordna eftervårdsplatser av olika slag. Förutom detta var kuratorn också konsult till andra myndigheter och institutioner. Kuratorn, eller hjälpverksamhetsföreståndarinnan, bedrev också uppsökande verksamhet bland dem som skrivits ut. De utförde både stödjande och kontrollerande åtgärder och förmedlade kontakt till andra samhällsresurser utanför sjukhuset.

Under 1930-talet ökade intresset för neuroser och neurosvård. Neuroserna sågs som sociala sjukdomar och patienterna passade inte in på sinnessjukhusen och psykiatriska kliniker började inrättas i anslutning till kroppssjukhusen. När det gällde neuroserna framhölls de sociala utredningarnas betydelse för läkarnas diagnostik och behandling. Det krävdes fackutbildade sociala assistenter. De sociala utredningarna ökade och samtalet med patienten och eventuellt hennes anhöriga kom alltmer i fokus. Kuratorerna gjorde även intelligensmätningar och experimentalpsykologiska prov.¹¹⁷ De kom alltmer att fokusera på känslomässiga problem.

Gränssättning och organisering

Kuratorerna var inte många, ett sjuttiototal var anställda år 1944.¹¹⁸ Under dessa första decennier var det oklart vilken formell kompetens kuratorerna skulle ha. Det sociala arbetet hade under 1930-talet en oklar avgränsning i förhållande till andra yrken, inte minst i relation till läkarna. Kuratorerna sågs som medhjälpare till läkarna och arbetet beskrevs utifrån två aspekter, dels som en kontrollerande verksamhet, dels som ett individuellt arbete som utgjordes av ”social case-work”.¹¹⁹ Oklarheter fanns också i relation till sjuksköterskor. Det var tabu för kuratorerna att delta i direkt sjukvårdsarbete och att vara underställda lasarettets husmor, dvs. ha samma chef som sjuksköterskorna.¹²⁰ Som tidigare nämnts var den första kuratorn, Gertrud Rohde, slöjdlärlarinna medan Jane Norén, den första kuratorn inom somatisk vård, i likhet med majoriteten av kuratorerna var utbildad sjuksköterska. I CSA:s utredning från 1935 diskuterades kuratorers kompetens och det föreslogs en kombination av två års utbildning vid sjuksköterskeskola plus ett års

¹¹⁷ Olsson 1999.

¹¹⁸ Fredlund 1997.

¹¹⁹ Petterson 2001, s. 136–142.

¹²⁰ Olsson 1999.

utbildning vid socialinstitut. En förskjutning hade börjat mot en utökad social utbildning för kuratorer.

Utbyggnaden av rådgivningsbyråerna blev också en plattform för utvecklingen av kuratorsyrket. Inom ramen för dessa syntes framväxten av det preventiva sociala arbetet kring exempelvis barnuppfostran, familjerådgivning, abort- och sexualrådgivning. Barnavårdsnämndens rådgivningsbyrå i uppfostringsfrågor startade i Stockholm 1933. Den skulle ge barnpsykiatrisk service till den sociala barnavården i Stockholm och arbeta förebyggande. Arbetet var först inriktat mot familjer, men verksamheten fungerade också som en diagnostisk central dit skola och barnavårdsnämnder remitterade barn och ungdomar som behövde hjälp. Centralt för det kurativa och rådgivande arbetet var samtalet som metod att påverka och integrera. Under 1930- och 1940-talen utökades teamet med kuratorer och psykologer för såväl diagnostiska som terapeutiska uppgifter. Kuratorerna fick i regel vidareutbildning i USA och England.¹²¹

Yrkesförbundet Svensk kuratorsförening bildades 1944 och skaffade sig en position som språkrör för landets kuratorer. Föreningen fick en viktig roll genom att sprida information, verka för utveckling av kuratorers yrke och kompetens och anordna studiedagar. Föreningen fungerade också som remissorgan och deltog i diskussionen om olika samhällsfrågor. Kuratorer som anställdts under årens lopp hade skilda yrkesbakgrunder, och kompetens blev en viktig fråga som drevs. Vid årsmötet 1944 antogs en framtida princip att examen från Socialinstitutet skulle gälla som kompetenskrav för kuratorstjänst och för medlemskap i Svensk kuratorsförening.¹²² I och med detta beslut, som föregicks av stridigheter framför allt med sjuksköterskorna, hade kuratorerna avgränsat sitt yrkesfält.

Under perioden ser vi början på en differentiering mellan de kuratorer som arbetade på sinnessjukhusen och de som arbetade på storstädernas hjälpbyråer och rådgivningsbyråer. Differentieringen var också en effekt av den ökade specialiseringen och ny diagnostik. Det fanns också ett klassperspektiv. Det var de allra fattigaste som fanns på sinnessjukhusen. Kuratorn kan under dessa decennier ses som en ”samhällets förlängda arm” som skulle bistå med att *integrera*, eller återbörda, de sinnessjuka vuxna och de vanartiga barnen i samhället.

¹²¹ Olsson 1999.

¹²² Fredlund 1997.

Psykologerna

I Sverige var den akademiska psykologin sedan 1900-talets början knuten till ämnet pedagogik. Där fanns personer som forskade och undervisade i psykologi, och här utbildades de få som kom att arbeta som psykologer.¹²³ I övrigt saknades ännu såväl särskild psykologutbildning som praktiskt tillämpad psykologi. Psykologin tillhörde då och alltjämt samhällsvetenskapliga fakulteten vid landets samtliga universitet. En organisatorisk koppling av psykologi till medicinska och naturvetenskapliga discipliner har däremot varit mycket tydlig i ett internationellt perspektiv. I Sverige har denna koppling bara funnits vid Karolinska institutet i Stockholm.

Med intryck från USA uppstod från slutet av 1930-talet en efterfrågan på urvals- och anlagstest för yrkesvägledning och värnpliktsmönstring. Således inrättades Psykotekniska institutet i Stockholm 1943 och Militärpsykologiska institutet några år senare. Pedagogerna fick i uppdrag från Skolöverstyrelsen att undersöka i vilken utsträckning utvecklingspsykologi kunde användas inom skolan och att utarbeta och genomföra studier om rekryteringen mellan olika skolformer. Detta skedde i huvudsak med den amerikanska positivistiska psykologin som grund. Den kliniska psykologin gavs även den en viss plats i början av 1940-talet genom att psykiatrisk barn- och ungdomsvård inrättades som ett resultat av den statliga ungdomsvårdsutredningen.

Den psykologiska praktiken bestod således främst av ett differentialpsykologiskt arbete med tester som de viktigaste verktygen. Det var dessa metoder som kännetecknade utbildning och tillämpning, snarare än de teoretiska grunderna för dem. Häri låg ett slags kvalitativt take-off som bildade en kognitiv bas till yrkets första fas av konsolidering och professionalisering. Den basen har förblivit en väsentlig del i ämnet och i yrkets tillämpning, trots senare utmaningar från andra inriktningar. Det skulle dröja in i nästa period innan psykologerna i större utsträckning kom in på fältet mental hälsa och psykoterapi och motsvarande former av psykosocial integration – och då på mer uttalad teoretisk bas.

¹²³ Nilsson 1978; Bärmark & Nilsson 1987; Rigné 2002.

Psyko­te­ra­peu­ter

Under 1920-talet började psykoanalytiker och psyko­te­ra­peu­ter att organisera sig i förbund. Fram till 1925, då den första psyko­te­ra­peu­ti­ska utbildningen arrangerades i Sverige, fanns möjligheten till utbildning enbart i det kontinentala Europa. Den första utbildningen arrangerades för både läkare och allmänhet vid Stockholms högskola. Psyko­te­ra­pin i Sverige började således breda ut sig utanför den medicinska kretsen av psykoanalytiker. Samma år genomfördes också en kurs för läkare på Serafimerlasarettet.¹²⁴

Ett antal förbund bildades i mitten av 1930-talet för att samla professionella och utveckla och driva psyko­te­ra­pin. Den första psykoanalytiska föreningen (den finsk-svenska) bildades 1934 och blev 1944 Svenska psykoanalytiska föreningen.¹²⁵ Nordiskt psyko­te­ra­peu­ti­skt kollegium (NPK), som bildades 1933, var den första professionella skolövergripande sammanslutningen av psyko­te­ra­peu­ter i Norden. Här drevs frågan om statligt kontrollerad psyko­te­ra­peu­ti­ut­bil­dning. Sällskapet för medicinsk och psykologisk psyko­te­ra­pi (UAÄGP) bildades 1936. Under perioden deltog också svenska psyko­te­ra­peu­ter i internationella kongresser där psykoanalysen debatterades och omfattande debatter fördes internationellt i tidskrifter.¹²⁶ Det var dock ett litet antal personer som hade en vidareutbildning i psykoanalys eller psyko­te­ra­pi.

Sammanfattning

Perioden kännetecknas av en långsam utveckling av psykosocial integration med små yrkesgrupper och med en värdeförskjutning från privat filantropism till offentlig solidarisk välfärdsstat med socialliberal och socialdemokratisk reformvilja, vilket skulle lägga grunden till efterkrigstidens starkare uppbyggnad av välfärdsinstitutionerna. Psykiatrin hade sin bas i den expanderande slutenvården i sinnessjukhusen. Där fanns en tilltagande behandlingsoptimism och fortsatt ökat behov av vårdplatser. Vidare tillkom psykiatriska kliniker i anslutning till de somatiska sjukhusen som förde psykiatrin mot öppen vård. Inom den somatiska vården skedde en medicinsk specialisering (inte minst tuberkulosvården), sociallagarna

¹²⁴ Rigné 2002.

¹²⁵ Johansson 2003.

¹²⁶ Gieser 2009; Johansson 2003.

reformerades och den socialkommunala verksamheten bidrog till ökat behov av social kompetens. Sjukhuskuratorer och andra kuratorsyrken etablerades. Den mentalhygieniska rörelsen slog igenom och blev en mer allmän samhällsideologi om att ta tillvara det sunda och friska, vilket till exempel yttrade sig i nya mindre rådgivningsbyråer. En psykoterapeutisk syn på människan och hennes utveckling och därmed psykiska problem innebar att nya behandlingsorganisationer och metoder växte fram och därmed helt andra former för social integration. Även om idén att skilja ut människor som är psykiskt sjuka levde kvar, hade fostrande och förebyggande arbete fått genomslag. Därmed försköts delvis samhällets ansvar mot individens ansvar för integration i samhället genom exempelvis utbildning i hygieniska frågor och rådgivning.

I slutet av perioden skildes barn- och ungdomspsykiatri ut från vuxenpsykiatri och därmed skedde en viss specialisering inom detta yrke. Den somatiska och biomedicinska inriktningen var dock klart dominerande som kognitiv bas. Samtidigt betonades behovet av social kunskap och kompetens inom vården, och en social bas för kuratorerna inom psykiatrisk vård började framträda under perioden. Deras kognitiva bas var dock relativt vag. Kompetensen byggde till stor del på generell samhällsvetenskaplig och juridisk kunskap samt psykosocialt förebyggande arbete. Deras utbildning var yrkesinriktad och utfördes ännu inte inom högskolan. Funktionen för kuratorerna skärptes utifrån behovet av specifik kompetens om sociala frågor, lagstiftning och samarbete med frivilligorganisationer, privat sektor och olika vårdinstitutioner. CSA hade stort inflytande i dessa processer. Kuratorernas uppgift var att hjälpa patienterna tillbaka till samhället genom att ”initiera fortsatt behandling på andra institutioner, ombesörja konvalescens, ta itu med ekonomiska frågor, ge stöd inför arbete och omsorg för hem och familj”.¹²⁷ De organiserade sig i Svensk kuratorsförening 1944.

Psykoanalysen anammades utanför medicinska kretsar och bland allmänheten medan den istället mötte motstånd bland läkare och psykiatrer. Viss inhemsk utbildning i psykoterapi etablerades i några olika sammanhang från 1925. Psykoterapeuterna organiserade sig i kliniker och föreningar. Psykoterapin fick stöd av enskilda yrkesutövare snarare än hela yrkesgrupper. Psykologin låg fortfarande utanför fältet psykosocial integration.

Den konsolidering som skedde under perioden 1915–1945 av fältet

¹²⁷ Olsson 1999, s. 86.

psykosocial integration bestod således framför allt i att det psykoterapeutiska synsättet fick en social bas i mindre och ofta privata institutioner för förebyggande arbete och rådgivning.Psykoanalysen togs upp utanför det medicinska fältet och i viss mån bland allmänheten, samtidigt som den mötte motstånd bland läkare. Psykoterapin hade en svag anknytning till de tre aktuella yrkena som kollektiv och i universitetens forskning och undervisning, och bars snarare upp av enskilda individer, grupper och vissa föreningar.

Fältet professionaliseras, 1945–1985

Inledningen i detta avsnitt är något längre på grund av att det under denna period skedde en mängd samhällsförändringar som påverkade förutsättningarna för professionerna på fältet. Socialpolitiska reformer och genomslag av de tidigare beskrivna ideologiska strömningarna drev på professionaliseringen och en doxa skapades i fältet: (mentalt) förebyggande arbete med samtalet som metod (en psykosocial doxa). Vi börjar med en mer generell överblick avseende socialpolitiska förändringar och institutionernas utveckling. Därefter beskrivs utvecklingen av psykoanalysen, psykoterapin och de olika professionerna på fältet.

Välfärdsstatens expansion och socialpolitisk reglering

Efter andra världskrigets slut expanderade välfärdsstaten. Det var högkonjunktur med full sysselsättning. Rörligheten på arbetsmarknaden var stor och allt fler kvinnor sökte sig ut på arbetsmarknaden. Städerna fortsatte att öka i och med utflyttningen från landsbygden. Kommunerna slogs samman till större enheter. För stora grupper i befolkningen ökade levnadsstandarden. Likaså ökade medellivslängden under perioden. En mängd socialpolitiska reformer genomfördes under perioden. Lagen om allmän försäkring trädde i kraft 1955, vilket innebar att många av de patienter som tidigare fått vård nu hade kostnaderna täckta av försäkringskassan för sjukhusvård, läkarbesök, medicin och uppehälle.¹²⁸ Till den allmänna

¹²⁸ Sjukvårdsförsäkringen omfattade sjukhusvård, läkarvård, resor, läkemedel, sjukgymnastik och konvalescensvård. Vissa läkemedel blev helt fria. Genom sjukpenningförsäkringen fick den sjuke sjukpenning under sin sjukperiod.

försäkringen knöts moderskapshjälpen med fri förlossningsvård och moderskapspenning. Lag om försäkring för allmän tilläggspension, ATP, antogs 1959 och lagarna om allmän pension och allmän tilläggspension samordnades 1962.

Den ideologiska krisen

1960-talet beskrivs ibland som en ideologisk kris. Uppmärksamheten riktades mot ojämlikhet och fattigdom. Publiceringen av makarna Inghes arbete *Den ofärdiga välfärden* och Gustav Jonssons *Det sociala arvet* innebar att det blev synligt att det fanns fattiga i Sverige, trots välfärden.¹²⁹ Demokratidebatten var i fokus och vänsterrörelser gjorde sig hörda, inte minst i opposition mot förtryck och imperialism som exempelvis Vietnamkriget. Medbestämmande och något senare egenmakt, klientmakt och patientmakt var slagorden för perioden och påverkade inte minst hälsosektorn och den sociala sektorn. Man började kritisera medelklassvärderingar om det normala formulerade utifrån mentalhygieniska inflytanden.¹³⁰ Psykologiska och psykiatriska förklaringar ställdes mot sociala och sociologiska.¹³¹ Sådana konflikter pågick sedan under hela perioden och in i nutid. Det s.k. psyko-terapeutiska samhället började nu ta form samtidigt som det kritiserades. I demokratins namn riktades istället uppmärksamheten mot samhällsförhållanden, och individers problem skulle lösas med strukturella metoder och inte individuella.¹³² Samhällsarbete och samhällsplanering skulle prioriteras före individinriktat arbete. Ett exempel på detta var protesterna mot Folksams ”mentalhälsokampanj” vars syfte var att genom samtal stimulera till konkreta åtgärder för att motverka orsakerna till personliga konflikter, vantrivsel, stress och mental ohälsa i arbetslivet. Genom samtal ville man således uppnå anpassning och motverka psykisk ohälsa. Arbetsgruppen mot mentalhälsokampanjen bildades där man hävdade att ”kampanjen dolde

129 Låginkomstutredningen tillsattes 1965 och den tidigare nämnda Socialutredningen är också ett resultat av dessa debatter.

130 Lohmann 1990, s. 17ff. Se också Berggren & Trägårdh (2009). Parallellt utvecklades en motrörelse inom bland annat Svenska arbetsgivareföreningen och Moderata samlingspartiet som i slutet av 1980-talet istället skulle formulera egenmakt i termer av valfrihet.

131 Ett utmärkt exempel på denna polarisering är Rosmari Eliasson (1979). *Den nya psykiatrin i korseld. En rapport från Skå om Nackaprojektet, psykoterapi och ideologi*. Stockholm: Prisma.

132 Pettersson 2001.

den grundläggande motsättningen mellan arbetare och kapitalägare samt att skapa lojala, produktiva och i grunden maktlösa människor”.¹³³

Samtidigt aktualiserades åter begreppet normalitet. Enligt Piuva skedde ett slags avindividualisering av normalitet och psykisk hälsa. Normalitet användes då som en beskrivning av det statistiskt normala mönstret av livet i samhället. Marginaliserade grupper skulle normaliseras med socialt arbete och principer för normalitet. I Sverige inträffade ett genombrott i denna riktning omkring 1970, vilket innebar att behandlas som normal och att ha möjligheter att leva ett normalt liv, skulle vara detsamma som att ha ett normalt dagligt liv.¹³⁴

Institutionernas utveckling och avveckling

Den slutna sjukvården fortsatte att byggas ut under 1950- och 1960-talen.¹³⁵ Inom psykiatrisk verksamhet fanns de flesta vårdplatserna på mentalsjukhusen, samtidigt skedde en utbyggnad av psykiatriska kliniker på lasaretten. År 1967 infördes lagen om slutna psykiatrisk vård i särskilda fall (LSPV). Samtidigt flyttades den statliga mentalhälsovården över till landstingen. LSPV var en tvångslag, medan sjukvårdslagen gällde för dem som sökte vård frivilligt. Liksom tidigare vårdades patienter med psykossjukdomar vid mentalsjukhusen medan övriga patienter med psykiska problem som neurotiska besvär, lättare depressioner etc. fick vård på de psykiatriska klinikerna som också drev omfattande öppenvård. Demokratidebatten påverkade mentalsjukvården i hög grad, och sjukdomsbegrepp och behandling ifrågasattes. Antalet vårdplatser ökade och öppenvården byggdes ut. År 1950 fanns det åtta psykiatriska mottagningar.¹³⁶

Under 1950-talet kom nya psykofarmaka, neuroleptika, som innebar att psykotiskt sjuka patienters symtom gick att dämpa, ofta kallat den psykofarmakologiska revolutionen. Därmed minskade behovet av låsta avdelningar och fler patienter med psykossjukdom kunde skrivas ut från sjukhusen. Enligt Jürgen Reeder är det en av de enskilda faktorer som mest bidragit till att bryta ned den traditionella psykiatrins dominans.¹³⁷ Det skedde därmed en förskjut-

¹³³ Pettersson 2001, s. 213–214; Mindus 1968; Christiansson 1969.

¹³⁴ Piuva 2005, s. 64.

¹³⁵ Se kapitel 6.

¹³⁶ Reeder 2006.

¹³⁷ Reeder 2006.

ning av den förhärskande synen på de psykiskt sjuka och deras behandling. Rehabiliteringsverksamheter byggdes ut och under 1970-talet ökade intresset för förebyggande arbete inom såväl psykiatrin som socialvården och fler rådgivningsbyråer öppnade.

Avinstitutionalisering och sektorisering

I och med att patienter nu kunde skrivas ut från mentalsjukhusen, startade avinstitutionaliseringen i den svenska mentalvården. Detta skedde genom samspel mellan många faktorer. Per Bülow lyfter fram flera förklaringsmodeller till detta, bland annat den förbättrade medicinska teknologin som nämndes ovan.¹³⁸ Andra faktorer var ekonomiska överväganden, förändrad psykiatrisk diskurs och kritik mot mentalsjukhusen.¹³⁹ Urban Markström betecknar avinstitutionaliseringen som:

Den process då de stora mentalsjukhusen avvecklas och de före detta patienterna flyttar till andra boendeformer eller eget boende. Med avinstitutionalisering avses här också de nya politiska och vårdideologiska ideal som blivit vägledande i förändringsarbetet samt de arbetsformer, med inriktning mot samhällsbaserade insatser, som syftar till att ersätta institutionsvården.¹⁴⁰

Avinstitutionaliseringen innebar således en ny inriktning för samhällsbaserade insatser för personer med psykiatriska sjukdomar och problem. Sektoriseringen var ett nytt sätt att organisera psykiatrisk verksamhet utifrån tre huvudsakliga principer.¹⁴¹ Dessa var följande:

1. Organiseringen av insatserna är relaterade till ett avgränsat geografiskt område.
2. Organisationen har ansvar för alla invånare inom detta område.
3. Organisationen är indelad i ett antal verksamhetsområden som täcker alla nivåer av psykiatrisk verksamhet.¹⁴²

¹³⁸ Bülow 2004, s. 36–39.

¹³⁹ Inte minst fick Foucaults och Goffmans arbete betydelse.

¹⁴⁰ Markström 2003, s. 89.

¹⁴¹ Markström 2003; Bülow 2004.

¹⁴² Markström 2003, s. 99.

Ett av målen med sektoriseringen var att öka den psykiska hälsan i befolkningen och att genom preventivt arbete reducera antalet sjuka och insjuknande i psykiska sjukdomar. Här ser vi tydligt en av de bärande principerna i den mentalhygieniska diskursen. Andra mål var att reducera antalet personer i slutenvård och att begränsa vårdtiden och antalet inläggningar. Flera strategiska dokument om den psykiatriska vårdens organisation presenterades från Socialstyrelsen under första delen av 1970-talet som visar en tydlig ny inriktning mot öppen och sektoriserad psykiatrisk vård och avståndstagande från de förhärskande vårdstrukturerna. Socialvårdens roll i arbetet betonades alltmer. I och med avinstitutionaliseringen och sektoriseringen ökade den psykiatriska öppenvården och därmed öppnades möjligheter för professionella grupper som kuratorer och psykologer inom dessa verksamheter. Till stor del organiserades de professionella som team, bestående av psykiater, psykolog och kurator (här fanns också andra yrkesgrupper från det medicinska fältet, till exempel sjuksköterskor, skötare, arbetsterapeuter och sjukgymnaster). Organiseringen av den nya vårdorganisationen lade också grunden för möjligheten att praktisera psykodynamisk teori och metod, vilket diskuteras längre fram i kapitlet.

Utvecklingen av psykoterapi

Vi har ovan beskrivit några av de övergripande samhälleliga och institutionella förändringarna. Samtidigt skedde en utveckling av psykoanalysen och andra psykoterapeutiska riktningar. Efter andra världskrigets slut utvecklades de psykoterapeutiska teorierna och metoderna. Efterföljare i den psykoanalytiska traditionen var exempelvis Melanie Klein och Donald Winnicott med objektrelationsteorin¹⁴³, Carl Rogers humanistiska psykoterapi från 1940-talet, B. F. Skinners beteendeterapi och Albert Ellis och Aaron Becks kognitiva psykoterapi¹⁴⁴, och på 1970-talet introducerades familjeterapeutiska metoder i Sverige.¹⁴⁵

Olika psykodynamiska riktningar utifrån psykoanalytiska teorier vävdes samman i det som kom att benämnas *dynamisk psykiatri*. Enligt Frans Luttenberger¹⁴⁶ innebar detta att Freuds dominans minskade och gjorde

¹⁴³ Igra 1984.

¹⁴⁴ Larsson 2010.

¹⁴⁵ Carlsson, Schubert, Sandell, Blomberg, Lazar & Broberg 2000; Egidius 1976.

¹⁴⁶ Luttenberger 1989.

det möjligt för psykiatrer att integrera psykologiska och psykoterapeutiska teorier i sin kognitiva bas. Psykodynamisk psykoterapi blev ett slags paraplybegrepp som kom att ställas mot beteendeinriktade terapier. Den hade och har starka rötter i psykoanalys, och terapins mål är lösning av såväl inre som mellanpersonliga konflikter fram mot självförståelse, mognad och förmåga att kontrollera sitt eget liv. Psykoanalytiska begrepp som omedvetenhet, jaget, självet jämte försvarsmekanismer och konflikter blev framträdande. Relationen mellan terapeut och patient blev fortsättningsvis mycket viktig för terapin. Begreppet system blev centralt i den familjeterapeutiska utvecklingen av psykodynamiken.¹⁴⁷ Johan Cullbergs böcker *Kris och utveckling* från 1975 och senare *Dynamisk psykiatri* från 1984, som utkom i många upplagor, gav psykodynamiken stor spridning inom både psykiatri, psykologi och socialt arbete.

Per Magnus Johansson ger följande insiktsfulla och sammanfattande reflektion om skillnader mellan psykoanalytisk och beteendeinriktad terapi som också gäller för psykodynamisk inriktning.

Det finns en avgrundsdjup skillnad mellan den person som ser människan som ett modifierbart och styrbart objekt och den som tar risken att låta henne tala utifrån sin sårbarhet i förhållande till det andra könet och den sociala scenen. Det senare utgör det kliniska psykoanalytiska arbetets utgångspunkt. Grundförutsättningen för ett sådant arbete är att någon, den potentiella patienten eller analysanden, vänder sig av egen fri vilja till en psykoterapeut eller psykoanalytiker i en önskan om att förstå mer om sig själv – om sin rädsla, sina konflikter, irrationella tankar och handlingar, sina skiftande tillkortakommanden och känslor av mindervärde, sin sorg, sin känsla av meningslöshet och sina misslyckanden i arbets- och/eller kärleksliv.¹⁴⁸

Psykoterapi med beteendeinriktning blev hårt kritiserad under slutet av 1960-talet såväl inifrån som från vänsterpolitiskt håll och från sociologin.¹⁴⁹ Debatten handlade till stor del om normalitetsbegreppet. Det sågs som en social konstruktion som definierades av den styrande klassen. Olik-tänkande riskerade att stämplas som sjuka och psykiatrin betecknades som ett kontrollinstrument. Företrädare för kritiken var bland andra Thomas

¹⁴⁷ Cullberg 1984/1999.

¹⁴⁸ Johansson 2003, s. 465–466.

¹⁴⁹ Lohmann 1990; Gieser 2009; Reeder 2006.

Szasz, Ronald Laing och Michel Foucault.¹⁵⁰ Avinstitutionalisering förespråkades och nya miljöterapeutiska arbetsmetoder infördes, vilket också stödde bildandet av patientorganisationer. Den interna kritiken innebar att olika terapimetoder diskuterades där manipulation av patienter sågs som förkastlig. Detta gav istället indirekt stöd åt en psykodynamisk inriktning med starka kopplingar till den vänsterpolitiska samhällskritiken.

Socialstyrelsens utredning om den psykiska hälsan startade 1969 och utmynnade i socialutskottets betänkande ”Om psykiatrisk hälso- och sjukvård m.m.” 1980.¹⁵¹ Avsikten med denna utredning var ett förslag om inrättande av ett folkhälsoinstitut. Förslaget avvisades med motiveringen att det inte var statens uppgift att reglera personlighetsutveckling. Istället skulle resurser avsättas till forskning och förstärkning av redan befintliga aktiviteter. Man betonade också att psykiatrins individcentrering höll på att ersättas av ett mer samhällspsykiatriskt synsätt.¹⁵² Enligt Cullberg tog denna utredning död på den anti-psykiatriska debatten, och vinsten var att man insåg behovet av psykoterapi och psykoterapiutbildning.

Psykoterapi institutionaliseras

Från och med 1950-talet ser vi hur psykoterapiområdet började konstitueras, inte minst genom krav på reglerad utbildning och etableringen av yrkesföreningar. Erikastiftelsen i Stockholm fick erkännande som utbildningsinstitut för barnpsykoterapi 1955. Psykoterapeutisk utbildning gavs än så länge av privata psykoterapeutiska organisationer, exempelvis Svenska Psykoanalytiska Institutet, Svenska Föreningen för Holistisk Psykoterapi och Psykoanalys, S:t Lukasstiftelsen, Ericastiftelsen och Psykoterapiinstitutet. Det fanns ingen samordnad utbildningsuppläggning eller samordnade examinationskrav för de olika utbildningsanordnarna förutom kravet på egenterapi och handledning i det psykoterapeutiska arbetet. Utmärkande för utbildning i psykoterapi med psykoanalytisk inriktning i Sverige fram till slutet av 1970-talet var alltså den stora variationen av mindre institut med svag koppling till akademisk psykiatri och psykologi och med i många fall okritisk hållning till psykoanalytiska begrepp och metoder som upp-

¹⁵⁰ Shorter 1997.

¹⁵¹ Socialutskottet 1980.

¹⁵² Piuva 2005.

rätthöll distans till andra terapeutiska och psykiatriska riktningar.¹⁵³ Men samtidigt rådde länge stor skillnad mellan de två storstäderna Stockholm och Göteborg. I Stockholm hade det funnits viss utbildning sedan 1930-talet, medan sådan kom till i Göteborg först från mitten av 1960-talet.¹⁵⁴ Svenska psykoanalytiska föreningen motarbetade utbildning i psykoanalys på andra orter än Stockholm. Göteborgs Psykoterapi Institut och deras utbildning var ett svar på detta.¹⁵⁵ Vidare var kontakterna mellan praktiserande psykoterapeuter och universitetens psykologiska institutioner betydligt mindre, och ofta frostigare, i Göteborg. I Stockholm fanns fler psykodynamiskt inriktade psykiatrer än i Göteborg, vilket också gav mindre kontaktytor mellan olika terapiformer och till akademisk utbildning och forskning.

Jan-Otto Ottosson berättar om några av sina erfarenheter av konflikter kring psykoterapi i sin bok *Psykiatrin i Sverige*.¹⁵⁶ Som ordförande i Svenska Psykiatriska Föreningen hade han fått stort gensvar när han där drev frågan om psykoterapi i Stockholm – också från psykologer och socionomer. Väl i Göteborg efter 1970 mötte han istället stort motstånd från kollegor, varav en grupp lämnade föreningen. Denna konflikt gav upphov till ett möte som skulle komma att få stor betydelse och refereras till utifrån den plats där det ägde rum, Hooks herrgård. Mötet resulterade i ett manifest, vilket enligt Ottosson markerade slutet på konkurrensen mellan vårdyrkena.

Mot en statligt legitimerad psykoterapiutbildning

Ett första steg mot en statligt reglerad utbildning togs när Utbildningsdepartementet 1969 uppdrog åt Universitetskanslersämbetet att utreda utbildning i psykoterapi. Andra drivande aktörer var Svenska Psykiatriska Föreningen som kallade till möte på Hooks herrgård i november 1970 i syfte att formulera ett manifest om behovet av en statligt reglerad utbildning. På mötet samlades psykologer, psykiatrer och representanter för olika psykoterapeutiska inriktningar. Flera av dessa återfanns i det urval som Socialstyrelsen senare kom att ha som godkända psykoterapiformer för legitimation. Samma år införde Mentalvårdsbyrån en tvåårig psykoterapeututbildning för landstingsanställd personal.

¹⁵³ Johansson 2003.

¹⁵⁴ Johansson 2009, s. 516–517.

¹⁵⁵ Johansson 2009, s. 292.

¹⁵⁶ Ottosson 2003, s. 84–85.

Behovet av psyko­terapeutisk utbildning för olika personalkategorier betonades på Hook-mötet. I manifestet från mötet föreslogs en grundläggande psyko­terapeutisk utbildning för all omsorgspersonal.¹⁵⁷ Den skulle innehålla både generell och specialiserad psyko­terapi, liksom en utbildning för psyko­terapihandledare och lärare. Psyko­terapicentrum bildades som ett resultat av mötet och skulle verka för utvecklingen av den svenska psyko­terapi­n. Utredning och planering för en statlig psyko­terapiutbildning påbörjades och kommissionen gjorde en noggrann analys av behovet av psyko­terapi, vetenskaplig evidens av psyko­terapeutiska metoder, estimering av målgrupper och kursplaner för utbildningen.¹⁵⁸ Träning och utveckling av teamarbete var viktiga aspekter. Kommissionen diskuterade också psyko­socialt arbete som förebyggande, rådgivande och stödjande arbete, där social förmåga och psyko­logisk förståelse betonades. I detta mycket omfattande arbete inför den första statliga psyko­terapiutbildningen var socialvården en viktig samarbetspartner.

Psyko­terapi­n kan ses som institutionaliserad i och med etablerandet av den första statliga psyko­terapiutbildningen 1978, och Umeå blev den första utbildningsorten. Utbildningen var delad i två steg. Steg 1 var en introduktionskurs i grundläggande kunskap i psyko­logiska teorier, metoder och handledd träning. Den formades för professionella som saknade kunskapen i sina grundutbildningar. Det gällde psykiatrer, socionomer, sjuksköterskor och präster. Även mentalskötare hade tillträde till steg 1-utbildningen trots att de oftast inte hade någon högskoleutbildning. Steg 2 i utbildningen var den del som ledde till legitimerad psyko­terapiexamen och till denna hade enbart psyko­loger omedelbart tillträde. Ytterligare en del, steg 3, inkluderades i utbildningen, nämligen till psyko­terapihandledare. Utbildningen omfattade 30 poäng för steg 1 och 60 poäng för steg 2.¹⁵⁹ De två första utbildningsorterna för den statliga psyko­terapiutbildningen var Umeå och Stockholm och dimensionerades till 24 platser på vardera orten.

Psyko­logerna föreslog en enhetlig psyko­terapiutbildning för psyko­loger och psykiatrer, med exkludering av de andra yrkesgrupperna. Stängnings-

157 Psykiatrer, psyko­loger, kuratorer, psykiatriska sjuksköterskor och mentalskötare. UKÄ-rapport 1975:24.

158 Egidius 1976.

159 Steg 1 i utbildningen innebar tre till fyra terminers studier på halvtid. Steg 2 i utbildningen var den legitimeringsgrundande utbildningen och omfattade fyra terminers halvtidsstudier. UHÄ-rapport 1985:14.

ambitionen misslyckades, och även socionomer, sjuksköterskor och präster fick tillträde till utbildningen. Tonvikten på en gemensam psykoterapeutisk utbildning för flera yrkesgrupper var avgörande för psykoterapeuternas professionalisering.¹⁶⁰ Processen till en statlig psykoterapeutisk utbildning som startade i och med Hook-manifestet utgör ett tydligt markerat kvalitativt take-off för den psykosociala integrationens fält. Såväl kognitiva som sociala aspekter av psykoterapi var nu etablerade i fältet.

Nya verksamheter och den dynamiska psykiatrin

De första verksamheterna i offentlig regi som var inspirerade av psykoanalytisk teori var familjerådgivningsverksamheterna och Barnbyn Skå som öppnade 1948. Under 1950-talet byggdes psykiska barn- och ungdomsverksamheter upp med Mentalvårdsbyrån¹⁶¹ som var viktig för psykoterapiutbildningen.

I slutet av 1960-talet fanns det tre tongivande psykiatrer som påverkade utvecklingen av psykoterapi och dynamisk psykiatri. Det var Johan Cullberg, Clarence Crafoord och Bengt Berggren. I och med avinstitutionaliseringen och sektoriseringen öppnades möjligheten att tillämpa psykoterapeutiska metoder, och de psykiatriska kliniker som öppnades i bostadsområdena var präglade av dynamisk psykiatri. Nacka-projektet ses av många som en milstolpe i svensk psykiatri. Det igångsattes 1974 av Berggren, och även Cullberg verkade där. Nacka-projektet skulle erbjuda alternativ till den dominerande mentalsjukhusvården. Inriktningen var psykoterapeutisk behandling och man prövade olika slags grupp- och individualterapi, social träning och modernare varianter av miljöterapi, och intresset för psykoanalys växte. Den dynamiska psykiatrin bestod av små mottagningsenheter för öppen vård och hade sin verksamhet ute i bostadsområdena. Det var en omstrukturering av psykiatrisk verksamhet med mindre enheter, skyddat boende och tätt samarbete mellan hälsovård, sjukvård och socialvård. Inom den psykiatriska vården satsade man på psykoterapeutisk kompetensutveckling för personalen. Projektet gav psykoterapin ökad legitimitet som behandlingsmetod.¹⁶² I Luleå startade 1972 Psykiatriska verksamheten

¹⁶⁰ Reeder 2006, s. 32.

¹⁶¹ Mentalvårdsbyrån bytte senare namn till Psykoterapiinstitutet och är Stockholms läns landstings psykoterapiinstitut.

¹⁶² Gieser 2009; Eliasson 1979.

(PV), som hade en familjeterapeutisk inriktning till skillnad mot den mer individual-psykoterapeutiska inriktningen i Nacka-projektet. Tanken var att psykoterapi skulle finnas tillgänglig för alla medborgare.¹⁶³ Den nya policyn innebar att psykiatrisk forskning och mentalhälsovård ledde till en total omorganisation från slutna mentalsjukhus till öppen vård.¹⁶⁴

Professionerna befäster fältet

Utbyggnaden av dynamisk psykiatri möjliggjorde expansionen av professionella med psykologisk, psykosocial och psykoterapeutisk kompetens. Psykologerna började i allt högre grad arbeta på de olika rådgivningsbyråerna och på 1960-talet kom psykoterapin att betraktas som ett område för psykologerna.¹⁶⁵ Psykiatern Hartelius hade debatterat för ökat behov av psykoterapeuter och såg det först som en kompetensökning för läkarna men ändrade sedan sina ståndpunkter och hävdade att alla människobehandlare behövde psykoterapeutiska kunskaper. Vi ser kvantitativa take-off för psykiatrer, psykologer och socionomer särskilt under 1970-talet. Vi ska här beskriva utvecklingen och hur de mer eller mindre kom att inkorporera psykoterapin i sina domäner.

Psykiatrerna

Under 1940-talet ökade intresset för psykoterapeutiska metoder. Med genombrottet för psykofarmakologin på 1950-talet fick emellertid psykiatrin en avsevärt starkare biologisk och medicinsk inriktning: antipsykotiska, antidepressiva och ångestlindrande läkemedel riktades mer mot själen än kroppen. Det var först under 1960- och 1970-talen som psykiatrerna i större omfattning accepterade psykoterapeutiska metoder som en del i det psykiatriska arbetet, vilket beskrevs i avsnittet om dynamisk psykiatri.¹⁶⁶ Föreningen för medicinsk psykologi antogs 1964 som en sektion i Svenska Läkaresällskapet i syfte

¹⁶³ Cullberg 1984/1999; Eliasson 1979.

¹⁶⁴ Qvarsell & Eriksson red. 1997.

¹⁶⁵ Gieser 2009.

¹⁶⁶ I USA däremot togs psykoanalysen tidigt emot positivt av neurologer och andra läkare. Psykoterapin blev där ett offentligt monopol under förra hälften av 1900-talet, och psykoanalysen blev den organiserande strukturen för en ny jurisdiktion fokuserad på personliga problem, medan den organiska neurologin ställdes i opposition (Abbott 1988, s. 306f). (Prästerna förlorade där sin jurisdiktion över behandling av personliga problem redan på 1920-talet.)

att främja den vetenskapliga utbildningen i psykoterapi, och den Svenska Psykiatriska Föreningen anordnade en konferens i psykoterapi 1967. Svensk psykiatri utvecklades nu tydligare i två olika riktningar, dels en psykosocial, dels en biomedicinsk inriktning. Samtidigt skedde under perioden ytterligare en organisatorisk differentiering och specialisering inom psykiatrin: allmän psykiatri, barn- och ungdomspsykiatri samt rättspsykiatri.¹⁶⁷

Psykiatrernas kognitiva bas

Psykiatrins utgångspunkt är psykopatologin, läran om psykiska symtom. Psykiska störningar diagnostiseras ofta enligt kriterier som anges i diagnostiska manualer. Första utgåvan av *Diagnostics and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM I)* kom 1952. Den utges av American Psychiatric Association, senaste utgåvan är DSM-5 från 2013. En annan manual är *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD)* utgiven av WHO. Den förstnämnda har haft omfattande inflytande på forskning även i Sverige, medan den senare fortsatt används för diagnoser.¹⁶⁸ Den första kan användas för att avläsa psykiatrins utveckling och förändring, som Thomas Brante gör när han konstaterar att de två första versionerna vilade på en psykodynamisk grund med mindre vikt på symtom och mer på kausala mekanismer.¹⁶⁹ DSM III från 1980 visade ett slags paradigmskifte. Klassificeringarna utgick nu mera från symtom och mindre från orsaker, och gränserna mellan normalt och onormalt framställdes som skarpare. Här övergavs den psykodynamiska grunden, vilket kan förklara psykiatrers minskade intresse för psykoterapi därefter. Antalet diagnoser har ökat starkt med varje ny version. För psykiatrer ligger således tonvikten på diagnostik och somatiska undersökningar och *föreskrift av behandlingar*. Den alltmer differentierade diagnosticeringen bidrar till att öka deras jurisdiktion.

Psykiatrernas professionalisering var en del av hela läkarkårens professionalisering kring förra sekelskiftet. Den stärktes sedan med expansionen av sinnessjukhusen fram till 1960 då avvecklingen inleddes och vidare med utbyggnaden av psykiatrisk öppenvård från 1940-talet. Den psyko-farmakologiska revolutionen under 1950-talet gav psykiatrer helt andra

¹⁶⁷ Ottosson 2004.

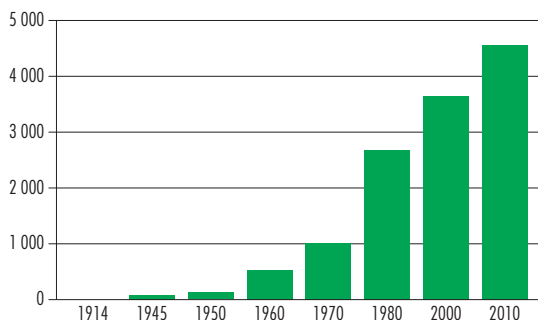
¹⁶⁸ Brante 2006.

¹⁶⁹ Brante 2006, s. 73.

behandlingsmetoder som senare har utvecklats språngvis i flera omgångar. Den somatiska och biomedicinska dominansen var hela tiden betydande. Där fanns en stark ambivalens till psykoterapin som tidvis skapade konflikter inom specialiteten och till den övriga läkarkåren. Utmärkande för den svenska läkarkåren och läkarna var deras ambivalens till psykoterapin under hela 1900-talet med enstaka psykiatrer som utbildade sig i och kom att företräda psykoanalys eller psykodynamisk terapi. Vissa psykiatrer (främst i Stockholmsområdet) utgjorde bryggor mellan en biologisk psykiatri och en psykodynamisk psykoterapi.¹⁷⁰ Läkarnas dominans i psykoanalysen bröts vid mitten av seklet till förmån för psykologer, även om läkare också senare bjöd motstånd mot att låta psykologer komma in i sjukvården.

Kuratorerna

För socialt arbete som helhet och för kuratorerna skedde en etablering under denna period. Antalet utbildningsorter blev fler och antalet examinerade socionomer ökade.¹⁷¹ Det fanns drygt 70 sjukhuskuratorer i slutet av 1940-talet, 1970 hade de ökat till 1 000 anställda och 1980 var de över 2 500 anställda, vilket därmed utgjorde ett kvantitativt take-off för kuratorerna.¹⁷²

FIGUR 5.2 Kuratorer anställda inom somatisk och psykiatrisk vård 1914–2010.¹⁷³

¹⁷⁰ Johansson 2003, 2009.

¹⁷¹ Se kapitel 4.

¹⁷² Från den offentliga statistiken kan kuratorer inom psykiatrisk verksamhet inte skiljas ut, med vissa undantag. Vår skattning från våra statistiska data är att cirka 30 procent av kuratorerna arbetade inom olika psykiatriska verksamheter.

¹⁷³ Statistik för åren 1945–1980 är hämtad från SCB:s statistik över hälso- och sjukvårdspersonal. Statistik för år 2000 är hämtad från *Statistisk årsbok för landsting* 2001 och statistik för 2010 är hämtad från Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) 2011.

Kuratorerna var den personalgrupp inom de socialvårdande yrkena som hade högst procent socionomer. Enligt Kommunaltjänstemannaförbundets medlemsstatistik från 1957 var 87 procent av de anslutna kuratorerna socio-nomer.¹⁷⁴ Det fanns flera skäl till ökningen av antalet kuratorer. Dels fanns det ett ökat behov genom utbyggnaden och specialiseringen av psykiatrin, dels hade yrkesförbunden drivit på utvecklingen. Den mentalhygieniska diskursen och de psykoterapeutiska teorierna och metoderna hade förankrats bland kuratorerna, vilket ledde till ökad specialisering.

Arbetsituationen för kuratorer inom psykiatrisk verksamhet skilde sig åt beroende på om de arbetade på mentalsjukhus eller vid psykiatriska kliniker och mottagningar. På mentalsjukhus ansvarade de för ett stort antal vårdplatser och ibland också för familjevård och hjälpverksamhet. Arbetsfördelningen var ofta oklar mellan kuratorer och andra befattningshavare (framför allt psykiatriska sjuksköterskor). Vid de psykiatriska klinikerna och öppenvårdsmottagningarna hade kuratorer ett mer avgränsat arbetsområde, en centralare placering och en mer självskriven plats i vårdlaget.¹⁷⁵ Kuratorer bidrog med sociala utredningar eller social anamnes som underlag för diagnostik och behandling. Vid ansökan om tvångsvård var en levnadsberättelse obligatorisk fram till 1967. Under 1970-talet minskade behovet av kuratorers utredningsarbete, dels beroende på att läkarnas anamnes innehöll fler uppgifter, dels för att sjuksköterskorna i öppenvården samlade information vid hembesöken hos patienterna. Det fanns också ideologiska skäl, som en förskjutning i arbetet mot mer samtalskontakter av behandlande art med patienterna. Rådgivning blev allt vanligare avseende exempelvis problem med arbete, ekonomi, familj eller eftervård. Kuratorerna förmedlade fond-medel och kontakt med socialvården och med enskilda hjälporganisationer. Casework-metoden hade börjat införas under 1950-talet i Sverige, men den fick aldrig genomslag.¹⁷⁶ Psykiska kriser uppmärksammades under 1970-talet och kristeam inrättades där kuratorn var en av teammedlemmarna. Kuratorerna började alltmer intressera sig för samtalsbehandling med psykoterapeutisk inriktning.

Inom den barn- och ungdomspsykiatriska vården ingick kuratorn i ett team som bestod av barnpsykiatrer, psykologer, kuratorer och pedagoger.

¹⁷⁴ SOU 1962:43.

¹⁷⁵ Olsson 1999.

¹⁷⁶ Se t.ex. Petterssons (2001) beskrivning av casework-metoden i USA och Sverige.

Kuratorn hade ofta en självständig ställning i teamet. Kuratorns huvuduppgifter var att genom samtal med föräldrarna utreda barnets eller den unges sjukhistoria och sociala miljö. Utredningen sammanfattades i en social diagnos om styrkor och svagheter, såväl yttre som inre, som man måste ta hänsyn till för den fortsatta behandlingen. Kuratorn hade också samordnande ansvar med andra vårdgivare som exempelvis socialvården.¹⁷⁷ Under 1970-talet blev familjebehandling och familjeterapi allt vanligare inom barnpsykiatrisk verksamhet och kuratorerna vidareutbildade sig i detta.¹⁷⁸

De ideologiska debatterna som präglade 1960- och 1970-talet påverkade socialt arbete i hög grad. Ulla Pettersson menar att det var en identitetskris i det sociala arbetets historia.¹⁷⁹ Det ledde till en inomprofessionell delning där en falang ville behålla det gamla och ytterligare fördjupa de terapeutiska inslagen i behandlingen av klienter. Den andra falangen sökte alternativa modeller där de sociala problemen sågs som samhällsproblem.

Socionomutbildning

Framväxten av välfärdsstaten under 1940-talet innebar ett ökat behov av personal inom den offentliga sektorn, och fler socionomutbildningar tillkom.¹⁸⁰ Därmed ökade också antalet utexaminerade socionomer med en tredubbling i början av 1970-talet, som framgår av tabell 5.2.

TABELL 5.2 Antal utexaminerade socionomer, 1969/70–1973/74.¹⁸¹

1969/70	1970/71	1971/72	1972/73	1973/74
511	754	944	1 202	1 495

Vid socialinstituten utbildades både socialtjänstemän och kommunalkamrerer. Kuratorers utbildning var framför allt från den sociala linjen, med studier i stats- och kommunalkunskap, nationalekonomi, socialpolitik och socialrätt, sociologi och psykologi. Utöver dessa ämnen läste studenterna också kurser i psykologi, sociologi och socialmedicin. Det fanns också

¹⁷⁷ Olsson 1999.

¹⁷⁸ Se t.ex. Dellgran & Höjer (2005) som konstaterar att bland socionomer är det kuratorer som tar mest vidareutbildningar och vanligast psykoterapiutbildning.

¹⁷⁹ Pettersson 2001.

¹⁸⁰ Se kapitel 4 och Swärd 1997.

¹⁸¹ Carlhed 2007, s. 250.

praktik inom utbildningen. Socionomerna från den sociala linjen kom att arbeta med antingen behovsprövade insatser och mer uttalad social kontroll, eller med socialt stöd och integration. Införandet av ämnet ”social metodik” kan ses som ett led i att ge utbildningen en egen specifik kärna. Metodutbildningen, inte minst i casework, diskuterades och lärarna hade problem med att förmedla vad som menades med en ”professionell relation”.¹⁸² Examenstiteln socionom infördes 1950 och kan ses som en strategi för att markera en tydligare yrkesidentitet,¹⁸³ och kan också ses som en strävan att höja statusen för socionomer. En annan del i denna strävan var akademiseringen av yrket.¹⁸⁴ När socialhögskolorna inlemmades i universiteten 1977 och socialt arbete blev ett eget akademiskt ämne med egna professorer och forskarutbildning, påbörjades en tydligare akademisering av ämnet.¹⁸⁵

Organisering

Sveriges Socionomers Riksförbund (SSR) bildades 1958 som en del av akademikerförbundet SACO och var ett framsteg i akademiseringsprocessen. Föreningen Sveriges diplomerade socionomer (DSI) förvandlades till Socionomförbundet 1950 och förblev en ideell och fackligt obunden organisation, nära knuten till TCO.¹⁸⁶ De fackliga frågorna behandlades i SSR:s tidskrift *Socionomen* medan *Socionomförbundets Tidskrift* handlade om andra frågor av gemensamt intresse för medlemmarna. Kuratorsföreningen som bildades 1944 utgav under 1950- och 1960-talen en egen tidskrift, *Kuratorn*.

Socionomernas kognitiva bas

Fortfarande hade socionomerna och kuratorerna en svag kognitiv bas. De praktiskt inriktade sociala funktionerna, som till stor del byggde på kunskap om juridik, samhälle och sociala problem, kompletterades med ökade kunskaper i psykologiska och psykoterapeutiska teorier. Samtal och rådgivning blev en större del i det kurativa arbetet, framför allt i de öppna verksamheterna som rådgivningsbyråerna och i de barn- och ungdomspsykiatriska klinikerna. De mentalhygieniska idéerna var starka när det gällde förebyggande och (fortsatt) fostrande påverkan.

¹⁸² Pettersson 2001, s. 202.

¹⁸³ Kristiansen 2003.

¹⁸⁴ Socionomförbundets matrikel 1967, s. 29.

¹⁸⁵ Sunesson 2003.

¹⁸⁶ Pettersson 2001.

Sammanfattningsvis under den här perioden skedde en viss professionalisering av kuratorerna med ett kvantitativt take-off avseende antal anställda på 1970-talet. Socionom som examenstitel infördes och utbildningen expanderade. Kuratorerna strävade efter att tydliggöra sin roll i relation till andra yrkesgrupper, framför allt sjuksköterskor. Utbyggnaden av psykiatriinnehbar att behovet av kuratorer ökade. Psykoterapeutisk kunskap efterfrågades, vilket blev en möjlighet för kuratorerna till vidareutbildning. 1960- och 1970-talens ideologiska trend ledde till en inomprofessionell tudelning mot antingen samhällsinriktat arbete eller individ- och psykoterapeutiskt arbete. Kuratorerna kom att tillhöra det sistnämnda.

Psykologerna

Utbildning

År 1953 tillsattes den s.k. Psykologutredningen som hade i uppdrag att föreslå en särskild yrkesutbildning för psykologer.¹⁸⁷ Utredarna vände sig till psykiatriska kliniker, medicinska fakulteter och verksamma läkare för att inventera behovet av psykologer. De fick både klart negativa och positiva svar, till exempel negativa från vuxenpsykiatriinnehbar och positiva från barn- och ungdomspsykiatriinnehbar.¹⁸⁸ Även om läkare yttrade motstånd mot att ta in psykologer i sjukvården menade utredarna ändå att en viktig framtid för psykologer låg där.¹⁸⁹ Två år senare inrättades en utbildning med en akademisk grundutbildning i psykologi, pedagogik och sociologi, ett praktikår samt en fortsättning med två års licentiatstudier i psykologi eller pedagogik (med kurs i personlighetsdiagnostik). Den kortare ledde till psykolog-assistent, senare biträdande psykolog, medan licentiaten berättigade till titeln psykolog. Detta behörighetsbevis utfärdades av Psykologförbundet. År 1969 ändrades grundutbildningen och licentiatexamen avskaffades. En tvåårig psykologutbildning efter grundexamen infördes istället tre år senare (PEG). Den statliga legitimationen för psykologer från 1978 gav anledning till att åter se över utbildningen, varvid en utredning tillsattes 1980. Den ledde till att det efter psykologexamen krävdes ett års handledd praktisk tjänstgöring i psykologarbete (PTP) för att få legitimation som psykolog.

¹⁸⁷ Betänkande i SOU 1955:11.

¹⁸⁸ Carlhed 2007, s. 119.

¹⁸⁹ Eriksson 1997b, s. 172.

Socialstyrelsen utfärdade då som nu legitimation. Som legitimerad psykolog kan man specialisera sig inom områdena arbetslivets psykologi, klinisk psykologi och pedagogisk psykologi. Specialistutbildningen är tre år lång, och efter genomgången utbildning utfärdar Psykologförbundet ett specialistbevis som gäller det område man specialiserat sig inom.

Som en följd av ökande inriktning på terapeutiska behandlingsmetoder på flera tillämpningsområden, blev psykoterapi ett väsentligt inslag i utbildningen från 1980-talet. I betänkandet *Ny psykologutbildning* 1981 motiverades det med vad som ansågs vara nya funktioner i yrkeslivet.¹⁹⁰

Organisering

Svenska psykologsamfundet bildades 1948. Det var då en rent yrkesmässig sammanslutning. När det 1955 slogs samman med Sveriges yngre psykologers förening till en mera fackligt inriktad organisation, Sveriges psykologförbund, var medlemmarna drygt 200.¹⁹¹ Flertalet befann sig i undervisning, och verksamma psykologer utanför den utgjorde endast ett femtiotal. Förbundet hade tre sektioner: arbetspsykologi, klinisk psykologi och pedagogisk psykologi. År 1968 hade medlemsantalet ökat till 2 500 och antalet fördubblades under 1970-talet.

Psykologförbundet utövade tidigt en viss kompetenskontroll och utfärdade behörighetsbevis samtidigt som man krävde att få en statlig legitimation. På 1950-talet hade professionaliseringen gällt utbildning, principer för etik och yrkesutövning samt behörighet utfärdad av förbundet jämte kontroll av test.¹⁹² Ett förlag med ensamrätt på tester skapades av Psykologförbundet 1957. Ansökan om behörighet och rätt att använda tester krävde medlemskap i förbundet, vilket ökade medlemsantalet. Behörighetsbevisningen upphörde 1972 och ersattes med de krav som den då nya studieordningen innehöll.¹⁹³

Ett första förslag till legitimation förelåg i Medicinalstyrelsen redan 1965 men genomfördes inte. Den statliga legitimationen inrättades 1978 och baserades då ännu huvudsakligen på anglosaxisk testpsykologi samtidigt som inflytandet från psykoterapi växte starkt. För att ansöka om legitimation skulle man ha avlagt psykologexamen enligt 1972 års bestämmelser (psykologutbildning efter grundexamen = PEG) samt ha praktisk

¹⁹⁰ UHÄ-rapport 1981: 37.

¹⁹¹ Göransson 1997.

¹⁹² Göransson 1997, s. 205; SOU 1983:33.

¹⁹³ Carlhed 2007, s. 2.

tjänstgöring för psykologer (PTP) om minst ett år. Efterfrågan på psykologi och frågor om innehåll i utbildningen aktualiserades igen 1981 med en bred ansats som gällde hela yrket och legitimationen.¹⁹⁴ Gränserna till andra områden som socialt arbete, ledarskap och psykoterapi diskuterades där.

Liksom andra liknande förbund i Sverige är Psykologförbundet både en yrkesorganisation och en fackförening som ingår i Sveriges Akademikers Centralorganisation (SACO). Under inflytande från vänsterpolitiskt håll förändrades förbundet från 1968 mer till en fackförening och distanserades från akademisk forskning.

Svensk psykologi handlade från 1940- och 1950-talen huvudsakligen om urvalsfrågor inom militärväsendet, utbildningsväsendet och arbetslivet samt visst kliniskt arbete. Därefter utvidgades arbetsuppgifterna till ett bredare register och med tillämpning i fler verksamheter, särskilt inom vård och omsorg i och med välfärdsstatens expansion. Först på 1970-talet utvecklades yrket vad gäller utbildning, organisation och tillämpning, så att man då kan tala om både ett kvalitativt och ett kvantitativt take-off. Yrkesområdena var tidigare främst utbildnings-, organisations- och arbetspsykologi jämte barn- och ungdomspsykologi vid slutet av förra perioden. Under 1960- och 1970-talen expanderade yrket mycket starkt på områdena hälsa och socialförvaltning.

Antalet psykologer uppskattades 1955 till cirka 100 jämte inemot 70 lärare med psykologi som huvudämne.¹⁹⁵ Enligt *Svenskt yrkeslexikon* fanns det cirka 500 praktiserande psykologer 1964 (120 i arbetspsykologi, 30 i skolpsykologi, 200 i klinisk verksamhet, 150 lärare och forskare). År 1979 hade antalet stigit till cirka 5 000 (3 050 praktiserande psykologer och 2 260 i andra positioner). Det skedde alltså en tiofaldig ökning på femton år, vilket representerar psykologernas kvantitativa take-off. Antalet utbildade psykologer ökade starkt under 1960- och 1970-talen. Kring mitten av 1970-talet utexaminerades fler än både förr och senare med 500–600 årligen. Det resulterade i att Sverige i början av 1980-talet i en internationell jämförelse hade den högsta andelen psykologer i förhållande till folkmängden.¹⁹⁶ Under 1980-talet minskade antalet utexaminerade från psykologlinjen. Det kvantitativa avstampet skedde alltså på 1970-talet.

¹⁹⁴ UHÄ-rapport 1981:37, s. 241.

¹⁹⁵ Ibid. 14ff.

¹⁹⁶ Rigné 2002, s. 30.

Kognitiv bas

Allmänt urskiljs tre huvudlinjer i psykologisk forskning.¹⁹⁷ Den första huvudlinjen betecknas den mentalistiska. Huvudintresset är inriktat på *mentala processer* (bland annat varseblivning, tänkande, värderingar och emotioner), vilka förutsätts spela den avgörande rollen för individens sätt att fungera och utvecklas. Denna inriktning är representerad i kognitionspsykologi, dvs. perceptionspsykologi, inläring, minnespsykologi, forskning om beslutsfattande och problemlösning, samt emotionsforskning och olika psykodynamiska riktningar inom personlighetspsykologin, av vilka psykoanalysen utgör en. Den andra huvudlinjen riktar in sig på forskning om den biologiska sidan av individers sätt att tänka, känna och handla och kan betecknas *den biologiska huvudlinjen* – uppfattningen om individers utveckling som väsentligen bestämd av genetiska faktorer. Den tredje huvudlinjen studerar *miljöfaktorerers betydelse* för människors sätt att tänka, känna och handla. Den centrala uppfattningen där är att huvudorsaken till en individs tänkande, kännande och handlande utvecklas som funktion av yttre faktorer. Synen på miljön som den viktiga faktorn dominerade utvecklingspsykologin under 1970- och 1980-talen med mycket stora samhälleliga konsekvenser i uppfostran och i utformningen av skolan, socialvården, kriminalpolitiken etc. Denna utveckling ägde rum i opposition mot den tidigare biologiskt förankrade psykologin.

Den positivistiska psykologin med tester och inläringsteorier liksom psykologernas yrkesroll utsattes för omfattande kritik under 1970-talet, där ett avstamp var den s.k. Mentalhälsokampanjen 1968.¹⁹⁸ Den tidigare rollen anknöt vad gäller vetenskap till naturvetenskap och experimentell metod och vad gäller yrkesutövning till att diagnostisera och att anlagstesta, där de främsta verktygen var testen.¹⁹⁹ Från slutet av 1960-talet vidtog en process för omprofessionalisering som sträckte sig fram till 1990. Tidigare yrkesområden undertrycktes till fördel för sociala problem, där psykologerna kunde återvända till ”ren” psykologi, vilket definierades som psykoterapi och psykodynamisk teori.²⁰⁰ Psykoanalys och andra terapeutiska strömningar, som dittills huvudsakligen funnits utanför den akademiska psykologin, fick

¹⁹⁷ Nationalencyklopedin.

¹⁹⁸ Mindus 1968.

¹⁹⁹ Rigné 2002, s. 32.

²⁰⁰ Rigné 2002, s. 35.

då stort inflytande och togs upp i den längre utbildningen från 1982. Därvid skedde delvis ett paradigmskifte i ämnet psykologi.

Psykologins traditionella tillämpningsområden har varit klinisk psykologi, skolpsykologi och arbetspsykologi. Praktiskt verksamma psykologer indelas fortfarande på detta sätt. Men vart och ett av dessa områden vidgades under perioden. Generellt kan man säga att det mest utmärkande draget för tillämpningar inom psykologi var en tydlig betoning av individen i ett samspel med den fysiska och sociala miljön. Därvid kom även individens interaktion med olika organisationer att bli en viktig del i den tillämpade psykologin. De tre tillämpningsområdena fick en vidare innebörd i och med att de traditionella uppgifterna (diagnos och urval) för de praktiskt verksamma psykologerna vidgades, förändrades och förnyades.

Inom klinisk psykologi bestod arbetet främst i att ställa diagnos vad beträffar exempelvis personlighetstyp, sinnestillstånd och psykisk sjukdom. Inom skolpsykologin var den diagnostiska uppgiften att bestämma skolelevens begåvningsnivå, och inom arbetspsykologin var den huvudsakliga uppgiften att genom personurval, baserat på anlagsprövning, bestämma på vilken plats i en organisation arbetssökande bäst passar. Diagnos och urval kompletterades med terapeutiska uppgifter på 1980-talet och även med profylaktiska uppgifter. Inom den kliniska psykologin utvecklades en mängd olika terapiformer. Under 1970- och 1980-talen kom de flesta kliniska psykologer att se terapi som sin huvuduppgift. Inom skolpsykologin fokuserades det terapeutiska intresset på kurativa och elevvårdande insatser. Inom arbetspsykologin förbyttes den terapeutiska trenden i ett ökat intresse för miljövårdande insatser på arbetsplatsen samt ett ökat intresse för arbetsorganisationen som helhet snarare än enbart för den enskilde anställdes villkor.

Professionalisering

Psykologernas professionalisering omfattade till en början utveckling av, tillhandahållande av och tillämpning av tester och urvalsmetoder. Det rörde sig då om en liten yrkesgrupp. Den kvantitativa expansionen skedde under 1970-talet. Samtidigt skedde en paradigmatisks omprofessionalisering med inriktning mot direkt diagnostiskt och terapeutiskt behandlings- och klientarbete.

Psykologer deltog i gränssättande diskussioner med konkurrenter som psykiatri inom sjukvården och socialt arbete inom socialvården. Inrikt-

ningen mot psykoterapi närmade psykologerna till dessa två yrken och deras fält. Detta utsatte psykologerna för starkare konkurrens jämfört med vad den tidigare inriktningen gett. Deras argument innehöll retorik om ekonomisk nytta, om medicinskt förebyggande arbete hellre än bot, om humanism genom att identifiera sociala problem som psykologiska samt retorik om psykologin som samhällets smörjmedel genom rådgivning i arbets- och vardagsliv. I detta låg en stark anslutning till en aktiv och expansiv välfärdsstat, där psykologer skulle delta i samhälleligt förändringsarbete och samtidigt få sin professionella status erkänd.

Yrkesrollen skulle utmärkas av att vara praktiserande psykoterapeut. God psykologbehandling blev liktydig med psykoterapi, som avgränsade det specifika området för psykologisk expertis i motsats till traditionell psykiatri och psykosocialt arbete. Psykoterapeuter skulle ha grundutbildning i psykodynamisk teori och diagnostisk psykologi. Dessa avgränsningar till psykiatrer och socialarbetare intensifierades under 1980-talet. Mot psykiatrer handlade argumenten om att psykologerna ansågs ha mer gedigen bakgrund för psykoterapi. De utgjorde också då den största andelen i psykoterapiutbildningen liksom av privatpraktiserande terapeuter. Vidare rörde det sig om behovet av specialistfunktion som psykoterapeuter vid sidan om den självklara medicinska auktoriteten. Psykologerna som terapeuter skulle inte behöva underordnas läkarna i den kliniska hierarkin. Mot socialarbetare har avgränsningen återkommande handlat om skillnader mellan psykoterapi och psykosocialt arbete och att psykoterapin ansetts som mera specialiserad än det psykosociala arbetet.²⁰¹

Psykologerna undertryckte härmed den orientering mot arbete och organisation som yrket huvudsakligen hade från början och den akademiska och forskningsmässiga bas som den vilade på. Man introducerade kraftfullt, och under en tid med hegemoniska anspråk, andra metoder i och med psykoterapin. Man utsatte sig för större konkurrens med andra yrken, dels genom att psykoterapi kan bedrivas av andra, dels genom att söka expandera sin nya psykologi på deras verksamheter (främst inom sjukvård och socialt arbete). Men där var man ändå framgångsrik, vilket belyses väl med den starka ökningen av antalet psykologer där. Denna utvidgning av professionen kan man se som en intern differentiering. Detsamma gäller den skarpare uppdelningen, för att inte säga konflikten, mellan akademisk

²⁰¹ Rigné 2002, s. 41ff.

forskning och psykoterapeutiskt inriktad praktik som blev särskilt uttalad och långvarig i Göteborgsområdet.²⁰²

Professionaliseringen stärktes klart med den statliga legitimationen 1978, som med den längre och bredare utbildningen från 1982 fick en tydligare grund. Ytterligare professionalisering skedde med utbildning, legitimation och praktik i psykoterapi. Psykologförbundet och andra representanter hävdade återkommande psykologernas företrädare som terapeuter, särskilt i konkurrens med psykiatrer och socionomer.

Psykologers relationer till andra yrken utgjorde under perioden en väsentlig del i yrkets utveckling. Där fanns till en början stor närhet till pedagoger eftersom ämnet rymdes inom pedagogik innan det blev ett självständigt akademiskt ämne kring 1950. Pedagogik bestod sedan länge av stora delar psykologi. Test- och urvalspsykologin utgjorde en viktig kärna som delvis bildade grund för ett yrkesmonopol i samband med att legitimationen infördes 1978. Med den starka inriktningen på terapeutisk behandling kom psykologerna istället närmare psykiatrer och socionomer. Expansionen inom hälsoväsendet skapade stor närhet och mycket samarbete och därmed också konflikter med den medicinska personalens sjuksköterskor och läkare.

Psykologernas relationer till statliga organisationer var i allmänhet mycket viktiga för yrkets innehåll, utveckling och plats i samhället. Utredningar om den psykologiska utbildningen och legitimationen skedde på uppdrag av riksdag och regering. Utredarna hämtades dock som regel bland pedagoger och psykologer. I utredningar och policyprogram spelade psykologer och psykologi en viss roll, men mera som support för politiska reformer och ideologi än som drivande utifrån egna forskningsresultat.²⁰³

Sammanfattningsvis **konstituerades** psykologyrket från slutet av 1940-talet till början av 1980-talet i två faser med forskning, utbildning, yrkesförbund, legitimation och arbetsmarknad. Den första fasen (1948–1978) omfattade utbrytning till *eget ämne* från pedagogik 1948, en första grundutbildning 1955 samtidigt med bildande av en *facklig yrkesorganisation* som utfärdade behörighetsbevis, ändrad *grundutbildning* 1972, expansion inom arbetspsykologi samt statlig legitimation 1978. Den andra fasen (1968–1990) omfattade kritik av den då dominerande differentialpsykologin och en *omdefinition av yrkesrollen* i riktning mot klientarbete och terapi under 1970-

²⁰² Johansson 2009.

²⁰³ Rigné 2002, s. 203ff.

talet, en utvidgad grundutbildning med starka inslag av terapi, handledning och yrkespraktik och med möjlighet till specialistutbildning på tre områden 1982, psykoterapeututbildningen 1985, expansion inom klinisk psykologi samt återupprättande av arbets- och organisationspsykologi. Sammantaget gav detta från 1990 ett yrke med inre differentiering på två håll, dels den mellan akademi och yrkespraktik, dels den mellan den äldre arbets- och organisationspsykologin och den senare, nu terapeutiskt inriktade kliniska psykologin. Professionen kan därmed sägas bestå av tre delar som existerat parallellt: *akademisk psykologi, arbets- och organisationspsykologi samt klinisk psykologi*.

Ett första kvalitativt take-off låg i differentialpsykologins metoder under 1950-talet, ett andra konstruerades med den terapeutiska orienteringen kring den utvidgade utbildningen 1982 och ett tredje utgjordes av den som började med att arbets- och organisationspsykologin återetablerades från slutet av 1980-talet. 1970-talet utgjorde yrkets kvantitativa take-off (tiofaldigt från 1964 till 1979). Yrkets höjdpunkt kan bestämmas till 1980 då Sverige hade fler psykologer per invånare än i andra jämförbara länder.

Konsoliderande processer som rörde psykologerna bestod av *statliga utredningar* som sökte inventera efterfrågan på psykologiska tjänster och utforma utbildningen därefter (1948, 1955, 1969, 1981), ett starkt *drivande förbund* som utgjorde en arena för diskussioner och strategier under 1970- och 1980-talen i riktning mot terapi och yrkespraktik, starkt pådriven av samtida kritisk *samhällsdebatt* som kan ses som en viktig mekanism i processen samt en allmän *popularisering* av psykologi som skapade efterfrågan på både utbildning och psykoterapi – särskilt den privata.

Sammanfattning

Under perioden 1945–1985 kan således fältet psykosocial integration sägas ha professionaliserats. Perioden karaktäriserades av en stark utveckling av välfärdsstatliga institutioner. Den institutionella psykiatriska vården på de stora mentalsjukhusen avvecklades emellertid från 1960, och en ny läkemedelsbaserad psykiatri formades samtidigt som enskilda psykiatrer deltog i att utveckla den psykodynamiska psykiatrin. Det tidigare neurologiska paradigmet ersattes delvis av ett psykosocialt paradigm, vilket i sin tur utmanades av ett nytt biosocialt och i synnerhet ett biomedicinskt paradigm. Detta speglas i olika utgåvor av diagnostiska manualer för mentala sjukdomar och stör-

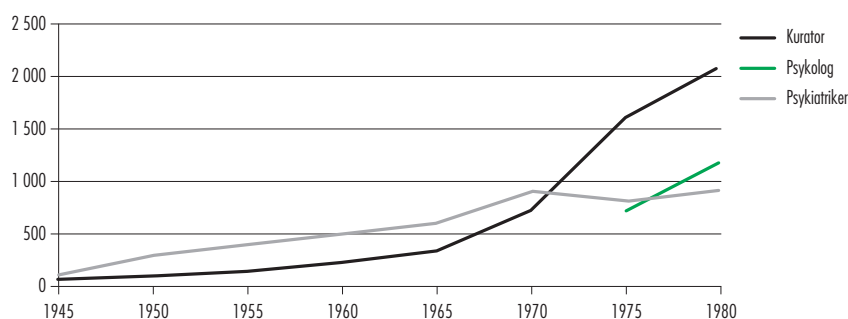
ningar. Uppfattningarna av psykoterapi bland psykiatrer och andra läkare var ambivalenta, skiftande och ibland konfliktladdade. Fältet professionaliserades vidare i viss mån av att socionomerna fick examenstitel och att deras utbildning stärktes och expanderade. Sjukhuskuratorerna hade en stark kvantitativ utveckling särskilt under 1970-talet, så småningom med vidareutbildning i psykoterapi. Samtal och rådgivning blev en viktigare del i det kurativa arbetet.

Behoven av rådgivning och psykoterapi är mycket svåra att mäta eller skatta. De är mycket beroende på allmänhetens efterfrågan, som i sin tur bestäms av hur man ser på psykisk ohälsa liksom på psykoterapi som metod samt vilket utbud av sådana tjänster som finns vid en given tidpunkt. Utredningen om psykoterapiutbildning gjorde ett försök genom att sammanställa en rad studier om psykisk ohälsa och diagnoser.²⁰⁴ Man refererar där bland annat till en rapport från Socialstyrelsen som angav följande behov från slutet av 1960-talet: mellan 10 och 35 procent av besök hos allmänläkare, 11 procent av sjukpenningdagar, 40 procent av beviljade förtidspensioner, 25 procent av inköpta läkemedel, 35 procent av samtliga vård dagar och 25–30 procent av den offentliga sektorns kostnader för sjukvård kunde hänföras till det psykiatriska eller psykosociala området. Under 1970- och 1980-talen förekom visioner om alla medborgares rätt vid behov till psykoterapi, i likhet med rätten till somatisk sjukvård. Regler om ersättning vid psykisk ohälsa har dock starkt begränsat denna möjliga efterfrågan och diskriminerat patienter, vilket alltså också har begränsat yrkesgruppernas marknader.

Psykoterapi och särskilt psykodynamisk terapi utvecklades starkt under 1970- och 1980-talen och orsakade ett paradigmatiskt skifte inom svensk psykologi samtidigt som det skedde ett kvantitativt språng inom detta yrke. En statlig utbildning i psykoterapi etablerades 1978, vilket representerade ett kvalitativt språng samma år som psykologerna erhöll sin statliga legitimation. Psykologerna gjorde utan framgång försök att monopolisera psykoterapi i konkurrens med särskilt psykiatrer och socionomer. Samtliga tre yrken fick istället rätt att ta del av den utbildning som etablerades 1982 för att söka den statliga legitimation som psykoterapeut som inrättades 1985. Nedan visas utvecklingen för anställda psykologer, kuratorer och psykiatrer inom hälso- och sjukvården. Det ökade antalet psykoterapeuter och olika inriktningar avspeglas också i allt fler yrkesförbund.²⁰⁵

²⁰⁴ UKÄ-rapport 1975:24, s. 85ff.

²⁰⁵ Se Samrådsforum för psykoterapi, www.samradsforum.se.

FIGUR 5.3 Anställda kuratorer, psykologer och psykiatriker.²⁰⁶

Från mitten av 1980-talet kan således den psykosociala integrationens fält sägas vara professionaliserat, dvs. de tre grupperna har alla en vetenskapligt baserad utbildning som leder till en ganska avgränsad och definierad arbetsmarknad. Psykoterapeuter som yrkesgrupp i sig själv är lite mer svårdefinierad då det är en specialisering i relation till tidigare grundutbildningar. Det är fortfarande de tre yrkesgrupperna i fråga som genomgående framställs som lämpade för psykoterapeutisk utbildning. Utvecklingen därefter beskrivs och analyseras i den andra volymen.

Slutdiskussion

Under början av 1900-talet formades fältet psykosocial integration genom att den privata sfären av familjer och hushåll och deras uppgifter lyftes ut till offentliga institutioner för social integration och att vissa integrerande uppgifter togs över från skolor och kyrkor. Stora sociala förändringar såsom industrialisering, urbanisering och demokratisering inklusive sociala rättigheter och välfärdsinrättningar påverkade bildandet av fältet. Ett särskilt fält för psykosocial integration innebar då att föräldrar, lärare och präster förlorade en del av dessa uppgifter till fördel för specifikt utbildade yrkesutövare som psykiatriker, psykologer, kuratorer och andra som utgjorde ett s.k. psy-fält.

Vi har skilt ut tre perioder i forandet av fältet psykosocial integration: *formering* 1850–1915 med ett första kvalitativt genombrott när psykiatri definierades som en medicinsk specialitet och diagnoser började

²⁰⁶ Statistiken är hämtad från SCB:s statistik över hälso- och sjukvårdspersonal.

systematiseras och personliga problem började identifieras som psykologiska genom psykoanalysen och den mentalhygieniska rörelsen; *konsolidering* 1915–1945 med institutionaliseringen av psykiatrisk vård och med psykoanalys och mentalhygien som kvalitativt nya grunder för grupper och enskilda utövare i psykosocial integration; och *professionalisering* 1945–1985 med avinstitutionalisering av den psykiatriska vården på grund av nya psyko-farmaka, med framväxten av den eklektiska psykodynamiska metoden som utgjorde ett paradigmskifte i svensk psykologi jämte en professionalisering av psykologer, en kvantitativ expansion för psykologer liksom för socionomer och i synnerhet kuratorer, samt en systematisk utbildning i psykoterapi med legitimation för psykoterapeuter 1985.

Formeringen av fältet 1850–1915 hörde ihop med stora förändringar i Europa avseende synen på och behandlingen av psykisk sjukdom och psykiskt lidande. *För det första* gällde det psykiatrin som fick ett kvalitativt take-off genom att den institutionella ramen stärktes med sinnessjuklagen, varvid läkarna blev ledare för hospitalen, och med en förändring från förvaring till korrigering och behandling. Psykiatrin blev också en vetenskaplig disciplin och en medicinsk specialitet och obligatorisk del i läkarutbildningen och därmed den första professionen på fältet psykosocial integration som då liksom nu hörde mer till hälsofältet än till psykosocial integration. En viss ökning av antalet psykiatrer skedde också. *För det andra* handlade det om sociala rörelser, framför allt anglosaxiska, som den filantropiska och den mentalhygieniska, som kom att få stor betydelse för det sociala arbetets utveckling och därmed formering av fältet psykosocial integration och mental hälsa skilt från hälsofältet. Den mentalhygieniska rörelsen och dess idéer om förebyggande psykisk hälsovård och rådgivning fick också stor betydelse för att skapa nya institutioner och praktiker. Detta blev i sin tur en grund för socialt arbete. Formeringen var således till mycket stor del ett resultat av sociala rörelser med initiativ från yrkesverksamma individer underifrån.

För det tredje handlade det om Freuds psykoanalys som på många sätt starkt kontrasterade samtidens synsätt inom medicin och psykiatri. Framför allt innebar den att individens psykiska liv blev ett område för vetenskap och praktik, och konstruktionen av individen och självreflektionen introducerades. Disciplinering, uppfostran och särskiljning av psykiskt avvikande individer var dock förhärskande ännu decennier framöver. Men med rådgivningen och psykoanalysen infördes samtalet som ny behandlingsmetod, delvis övertagen från prästernas och kyrkans själavård.

Psykoanalysen och den mentalhygieniska rörelsen utgjorde nya grundläggande teorier och ideologier för att fältet psykosocial integration skulle formas. Den kognitiva basen förändrades när individers medvetande och känslor blev ett område för studier. Psykoanalytiska teorier för att förstå omedvetna psykologiska konflikter och nya behandlingsmetoder för neurotiska symtom påverkade efter hand förståelsen av personliga psykiska och psykologiska problem. I synnerhet utgjorde konstruktioner av subjektivitet och självreflektion och idén om förebyggande insatser ett kvalitativt språng för yrken inom psykosocial integration som skilde ut detta fält från social reglering. Idéer från den mentalhygieniska rörelsen för att förebygga psykisk ohälsa genom rådgivning och fostran utgjorde andra parallella influenser som bidrog till att mental hälsovård under första hälften av 1900-talet skildes ut från hälsofältet. Samtalsmetoder började därmed utvecklas och praktiseras för både diagnos och behandling och skulle få mycket stor omfattning under senare perioder. Det var en formering utan framträdande maktkamper mellan olika aktörer. Den var i Sverige betingad av betydande inflytande från internationella rörelser med nya teorier och ideologier.

Konsolideringen under perioden 1915–1945 kan sägas ha inletts med att begreppet psykoterapi introducerades. Den psykiatriska vården på sjuksjukhusen expanderade, och enstaka psykiatriska kliniker inrättades i anslutning till somatiska sjukhus. Särskild barn- och ungdomspsykiatri etablerades på 1940-talet och delade därmed upp psykiatrin i vuxen- respektive barn- och ungdomspsykiatri. Rådgivningsbyråer för fostrande och förebyggande arbete inrättades. Enstaka sjukhuskuratorer anställdes, som då hade en vag kognitiv bas. Kompetensen byggde till stor del på generell samhällsvetenskaplig och juridisk kunskap samt psykosocialt förebyggande arbete. Utbildningen var yrkesinriktad och fanns ännu inte inom universiteten. Funktionen för kuratorerna skärptes utifrån behovet av specifik kompetens om sociala frågor, lagstiftning och samarbete med frivilligorganisationer, privat sektor och olika vårdinstitutioner. Kuratorernas uppgift var att hjälpa patienterna tillbaka till samhället. De organiserade sig i Svensk kuratorsförening 1944.

Psykoanalysen populariserades. Den liksom mentalhygienien praktiserades än så länge i mindre grupper och av enskilda utövare, oftast inom enskilda institut och organisationer. Psykoterapeuter organiserades på vissa kliniker och i privata föreningar. De internationellt importerade idéerna integrerades i viss utsträckning i professionella praktiker, före andra världs-

kriget av enskilda eldsjälar och mindre grupper i privata institutioner för terapi och rådgivning som också fick sin sociala organisering i en del privata föreningar. Betingelserna för denna konsolidering var en värdeförskjutning från privat filantropi till en begynnande solidarisk välfärdsstat. Mentalhygien blev en mer allmän samhällsideologi. Men fortfarande var det enskilda eldsjälar och mindre grupper och föreningar som var drivande.

Fältets *professionalisering* 1945–1985 var nära knuten till välfärdsstatens uppbyggnad med stark utveckling av välfärdsstatliga institutioner i och med statliga utredningar och ny sociallagstiftning. De stora psykiatriska sjukhusen fortsatte att expandera till in på 1960-talet, då deras avveckling inleddes. Det var framför allt betingat av att nya psykofarmaka uppfanns som förde psykiatri in i ett betydligt starkare biomedicinskt paradigm och skilde ut den från ett psykosocialt paradigm. Fältet professionaliserades vidare i viss mån av att socionomerna fick examenstitel och att deras utbildning stärktes och expanderade. Sjukhuskuratorerna hade en stark kvantitativ utveckling särskilt under 1970-talet, så småningom med vidareutbildning i psykoterapi. Samtal och rådgivning blev en viktigare del i det kurativa arbetet.

Psykologerna fick en systematisk och reglerad utbildning jämte legitimation som professionaliserade detta yrke. Samtidigt expanderade utbildningen och arbetsmarknaden för detta yrke mycket starkt under 1970- och 1980-talen. Psykoterapi och särskilt psykodynamisk terapi utvecklades starkt under 1970- och 1980-talen och orsakade ett paradigmiskt skifte inom svensk psykologi samtidigt som det alltså skedde ett kvantitativt språng inom detta yrke. Det uppstod en växande efterfrågan på psykoterapi genom den anti-psykiatriska rörelsen från 1970-talet samt genom nya attityder till psykoterapi hos allmänheten, inte minst främjade av en offentlig diskussion bland den kulturella eliten och genom massmedia. En statlig utbildning i psykoterapi etablerades 1978, vilket representerade ett kvalitativt språng samma år som psykologerna erhöll sin statliga legitimation. Psykologerna gjorde utan framgång försök att monopolisera psykoterapi i konkurrens med särskilt psykiatrer och socionomer. Samtliga tre yrken fick istället rätt att ta del av den utbildning som etablerades 1982 för att söka den statliga legitimation som psykoterapeut som inrättades 1985. Utbildning i psykoterapi började i kontinentala Europa, och först senare i privata institut och stiftelser i Sverige. På 1970-talet etablerades systematisk högskoleutbildning i Sverige, riktad till ett antal yrken på området. Grundläggande terapeutisk utbild-

ning har varit och är fortfarande obligatorisk för psykiatrer och psykologer. Socialarbetare, präster och sjuksköterskor har tagit denna grundutbildning vid institut eller universitet för att få tillgång till den legitimationsgivande utbildningen i psykoterapi. Detta är sedan 1982 en specialiserad yrkesutbildning för psykiatrer, psykologer och socionomer.

Betingelserna för denna period var sammanfattningsvis ett antal statliga utredningar jämte ny sociallagstiftning och stark utveckling av välfärdsstatliga institutioner, vilket kan ses som en professionalisering ovanifrån. Samtidigt kännetecknas fältets professionalisering av starka krafter underifrån med enstaka yrkesverksamma eldsjälar och en rad enskilda eller privata föreningar, institut och andra organisationer. Det manifest om utbildning i psykoterapi som antogs vid mötet på Hooks herrgård är kanske det mest utmärkande för denna professionalisering underifrån. Professionaliseringen inom det psykosociala integrationsfältet och dess yrkesgrupper har kännetecknats av att ha varit relativt oberoende av stora och starka byråkratiska arbetsorganisationer som universiteten på det akademiska fältet, skolorna på utbildningsfältet, sjukhusen på hälsofältet, rättsväsendet på regleringsfältet och stora företag på teknikfältet. Stiftelser, ideella föreningar, små enskilda företag och egenföretagare har istället varit utmärkande. Yrkesutvecklingen har knappast drivits av arbetsorganisationernas förändrade behov. När de stora sinnessjukhusen avvecklades och ersattes med den s.k. sektoriserade psykvården och att psykologer och kuratorer anställdes på sjukhusen, innebar det för många yrkesutövare större beroende av offentliga arbetsorganisationer. Samtidigt fortsatte mycket av rådgivning och psykoterapi att expandera i små enskilda organisationer och företag.

Sammanfattningsvis var det tre viktiga strukturella förhållanden som gynnade framväxten av fältet psykosocial integration. *För det första* definierades personliga problem enligt nya idéer om subjektivitet och individualism, utvecklade genom psykoanalysen och den mentalhygieniska rörelsen. *För det andra* tog välfärdsstatliga institutioner över och omformade funktioner i den privata sfären, vilket har erbjudit efterfrågan och arbetsmarknad för professionella, dock starkt begränsat av regler om ersättning. *För det tredje* inträffade att den klassiska professionen psykiatrer, den nya professionen socialarbetare och den nya professionen psykologer med framgångsrika klassiska professionella ambitioner alla befann sig på fältet med främst samarbete, ofta i arbetslag, men också med återkommande konkurrens om jurisdiktion. Således uppstod fältet genom en ny kognitiv bas (den

psykoterapeutiska som fortfar att vara omdiskuterad och kontroversiell) och genom sociala villkor och ramar som fastställdes av välfärdsstaten och genom de tre yrkena i fråga och deras utbildningar, kognitiva baser och organiseringar.

Fältet psykosocial integration har individer, deras personlighet och deras psykiska och psykosociala hälsa som föremål för yrkespraktiker. Detta är ett slags minsta gemensamma nämnare på fältet. Den professionella trilogin diagnostisera–tolka–behandla är en generell professionell metod som importerats till fältet från medicin och hälsofältet genom psykiatrer och utvecklats av psykoanalytiker och psykologer. Rätten att diagnostisera patienter skapade många förhandlingar och gränskonflikter mellan psykiatri och psykologi. Psykiatrer var ambivalenta till och splittrades genom psykoterapi, och övergav delvis detta område till förmån för psykologer, som dock utan framgång sökte skapa monopol på psykoterapi. Rådgivning är en annan metod som skapades i början av 1900-talet på liknande kognitiva grunder och som praktiserats av psykologer och i synnerhet av socionomer och kuratorer. Tillsammans innehåller dessa två metoder vad som är den mest utmärkande kompetensen på fältet – samtal eller dialog för anpassning och integration. Om dessa dialogspecialister är en del av en framväxande ny profession av psykoterapeuter är en fråga för vidare analys i detta projekt och i den senare nutida volymen.

Referenser

- Abbott, Abbott (1988). *The system of professions. An essay on the division of expert labour*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars (2009). *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Beronius, Mats (1994). *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia – eller den vetenskapliggjorda moralens genealogi*. Stockholm/Stehag: Symposium.
- Brante, Thomas (2006). "Den nya psykiatrin. Exemplet ADHD". I: Gunilla Hallerstedt (red.) *Diagnosens makt. Om kunskap, pengar och lidande*. Göteborg: Daidalos, s. 73–111.
- Brante, Thomas & Johnsson, Eva (2012). "Social work in a context of increasing governance of the professions". Paper presented at the Joint World Conference on Social Work and Social Development: Action and Impact. 8–12 July 2012, Stockholm.
- Brofalk, Ingegerd (2004). "PBU:s historia, 1933–2000". *Mellanrummet – Tidskrift om barn- och ungdomspsykiatri* nr 11, s. 45–61.

- Bülow, Per (2004). *Efter mentalsjukhuset. En studie i spåren av avinstitutionaliseringen av den psykiatriska vården*. Institutionen för hälsa och samhälle. Linköping: Linköpings universitet.
- Bärmark, Jan & Nilsson, Ingemar (1987). "Från människokunskap till specialiserad vetenskap". *Vetenskap, etik, samhälle: föredrag från symposiet Vetenskapsteori 86 vid institutionen för tema, Linköpings universitet, juni 1986*, s. 209–225.
- Canguilhem, Georges (1978[1966]). *On the normal and the pathological*. Dordrecht: Reidel.
- Carlhed, Carina (2007). *Medicinens lyskraft och skuggor – om trosföreställningar och symbolisk makt i habiliteringen 1960–1980*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Carlhed, Carina (2013). "The Rise of the Professional Field of Medicine in Sweden" *Professions & Professionalism*, vol. 3 nr 2.
- Carlsson, J.; Schubert, J.; Sandell, R.; Blomberg, J.; Lazar, A. & Broberg, J. (2000). Svenska psykoterapeuter I: *Utbildning, erfarenhet och teoretisk orientering*. Karolinska institutet, Institutionen för neurovetenskap, Sektionen för psykoterapi och Stockholms läns landsting, Psyko-terapiinstitutet nr 12.
- Christiansson, Lennart (1969). *Konsten att dressera människor: mentalhälsa – arbete – ideologi*. Stockholm: Prisma.
- Cullberg, Johan (1984/1999). *Dynamisk psykiatri i teori och praktik*. 5:e rev. utg. Stockholm: Natur och Kultur.
- Dellgran, Peter & Höjer, Staffan (2005). "Rörelser i tiden". *Socialvetenskaplig tidskrift* 12 (2–3): 246–267.
- Donzelot, Jacques (1979). *The policing of families*. London: Hutchinson.
- Egidius, Henry (1976). *Psykiaterutbildning i framtiden*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Eliasson, Rosmari (1979). *Den nya psykiatrin i korseld. En rapport från Skå om Nackaprojektet, psykoterapi och ideologi*. Stockholm: Prisma.
- Ellenberger, Henri F. (1970). *The discovery of the unconsciousness. The history and evolution of dynamic psychiatry*. USA: Basic Books.
- Engdahl, Oskar & Larsson, Bengt (2011). *Sociologiska perspektiv. Grundläggande begrepp och teorier*. Lund: Studentlitteratur.
- Eriksen, Erik Oddvar (1997). *Kommunikativt ledarskap. Om styrning av offentliga institutioner*. Göteborg: Daidalos.
- Eriksson, Bengt Erik (1997a). "Före psykiatrin – Praktiska omständigheter och kunskapsmässiga sammanhang" I: Eriksson, Bengt Erik & Roger Qvarsell (red.) *Hur skall själen läkas? Förändringar inom den psykiatriska vården*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Eriksson, Bengt Erik (1997b). "Behövs psykologer? – Psykologins plats i den psykiatriska vården" I: Qvarsell, Roger & Bengt Erik Eriksson (red.) *Psykiatris marginaler. Gestalter, positioner, debatter*. Linköping: Studies in Health and Society.
- Foucault, Michel (1973). *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.

- Frank, Jerome. D & Frank, Julia B. (1973). *Persuasion and healing. A comparative study of psychotherapy*. 3:e uppl. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Fredlund, Ulla (1997). *Kuratorsverksamhet inom svensk sjukvård under 70 år. Glimtar och utvecklingstrender*. Stockholm: Svensk kuratorsförening.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Cambridge: Polity Press.
- Gellner, Ernest (1985). *The psychoanalytic movement or the coming of unreason*. London: Paladin.
- Gieser, Suzanne (2009). *Psykoterapins pionjärer i Sverige*. Stockholm: Proprius Förlag.
- Gustafsson, Rolf Å. (1987). *Traditionernas ok. Den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i historie-sociologiskt perspektiv*. Falköping: Esselte Studium.
- Göransson, Bengt (1997). *Profession på väg. Markering och etablering. Sveriges Psykologförbunds start och förhistoria*. Stockholm: Sveriges Psykologförbund.
- Hacking, Ian (1991). *The taming of chance*. Cambridge: Cambridge University.
- Hansson, Jan-Åke & Svensson, Tommy (1994). "Det terapeutiska paradigmet hegemoni". I: Svensson, Tommy (red.) *Samhälle, psykiatrisk vård och psykisk hälsa*. Tema Hälso- och sjukvård i samhället, Linköpings universitet.
- Haugsgjerd, Svein (1972). *Nytt perspektiv på psykiatrin*. Stockholm: Bokförlaget Prisma.
- Högskoleverket (2011). *En ny psykoterapeutexamen*. Rapportserie 2011:20 Stockholm: Högskoleverket.
- Igra, Ludvig (1984). *Objektrelationer och psykoterapi*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ingleby, David (1983). "Mental health and social order" I: Cohen, Stanley & Scull, Andrew (red.) *Social control and the state*. Oxford: Blackwell.
- Johannisson, Karin (1994). *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de siècle*. Stockholm: Norstedts.
- Johannisson, Karin (2015). *Den sårade divan: Om psykets estetik*. Stockholm: Bonniers.
- Johansson, Per-Magnus (1999). *Freuds psykoanalys. Arvtagare i Sverige*. Göteborg: Daidalos.
- Johansson, Per-Magnus (2003). *Freuds psykoanalys. Arvtagare i Sverige, del 2*. Göteborg: Daidalos.
- Johansson, Per-Magnus (2009). *Freuds psykoanalys. Inblickar i psykiatrins och den psykodynamiska terapins historia i Göteborg 1945–2009*. Göteborg: Daidalos.
- Johnsson, Eva & Svensson, Lennart G. (2013) "Social Integration as Professional Field: Psychotherapy in Sweden" *Professions & Professionalism*, vol 3, nr 2, temanummer om det professionella landskapet i Sverige.
- Kollind, Anna-Karin (2002). *Äktenskap, konflikter och rådgivning. Från medling till samtalsterapi*. Stockholm: Carlssons.
- Kollind, Anna-Karin (2003). "Kvinnor och socialt arbete – vid övergången från filantropi till profession". *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2–3.

- Kristiansen (2003). "Att tituleras är att känna sig berättigad." *Socionomen* nr 7, s. 16–20.
- Larsson, Billy (2010). *Therapists and their patients: Similarities and differences in attitudes between four psychotherapy orientations in Sweden*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Larsson, Bengt & Backman, Christel (2011). "Vad är social kontroll? Samhällsteoretiska perspektiv" I: Larsson, Bengt & Engdahl, Oskar *Social kontroll – övervakning, disciplinering och självreglering*. Malmö: Liber, s. 16–51.
- Lohmann, Hans (1990). *Psykisk hälsa och mänsklig miljö*. Stockholm: Carlssons.
- Luttenberger, Frans (1989). *Freud i Sverige. Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900–1924*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Luttenberger, Frans (1997). "Striden mellan David och Goliat. Psykoanalytiska och psykodynamiska synsätt i svensk medicin". I: Qvarsell, Roger & Eriksson, Bengt Erik (red.) *Psykiatrins marginaler. Gestalter, positioner, debatter*. Linköping: Tema Hälsa och samhälle.
- Makari, Gregor (2010). *Revolution in mind. The creation of psychoanalyses*. Duckworth Overlook: London.
- Markström, Urban (2003). *Den svenska psykiatrireformen. Bland brukare, eldsjälar och byråkrater*. Umeå: Borea Bokförlag.
- Meeuwisse, Anna (1997). *Vänskap och organisering. En studie av Fountain House-rörelsen*. Lund: Arkiv Förlag.
- Mindus, Erland (1968). *Arbete och mental hälsa*. Stockholm: Tiden.
- NE. <http://www.ne.se/lang/psykoanalys>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-11-10.
- NE. <http://www.ne.se/lang/psykoterapi>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-11-10.
- Nilsson, Ingmar (1978). *Själén i laboratoriet. Vetenskapsideal och människosyn i den experimentella psykologins framväxt*. Lund: Doxa.
- Olsson, Siv (1999). *Kuratorn förr och nu*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ottosson, Jan-Otto (2003). *Psykiatri i Sverige. Vägval och vägvisare*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Ottosson, Jan-Otto (2004). *Psykiatri*. Stockholm: Liber.
- Palmblad, Eva (1994). "Om betydelsen av 'det psykiska' i svensk skoldebatt 1880–1950" I: Svensson, Tommy (red.) *Samhälle, psykiatrisk vård och psykisk hälsa*. Tema Hälso- och sjukvård i samhället. Linköping: Linköpings universitet.
- Pettersson, Ulla (2001). *Socialt arbete, politik och professionalisering. Den historiska utvecklingen i USA och Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Pilgrim, David & Rogers, Anne (1999). *A sociology of mental health and illness*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Piuva, Katarina (2005). *Normalitetens gränser – en studie om 1900-talets mental-hygieniska diskurser*. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Qvarsell, Roger (1996). *Vårdens idéhistoria*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

- Qvarsell, Roger (1997). "Mentalhygien och psykisk hälsovård". I: Qvarsell, Roger & Eriksson, Bengt Erik (red.) *Psykiatrins marginaler. Gestalter, positioner, debatter*. Linköping: Tema Hälsa och samhälle.
- Qvarsell, Roger & Eriksson, Bengt Erik (red.) (1997). *Psykiatrins marginaler. Gestalter, positioner, debatter*. Tema Hälsa och samhälle. Linköping: Linköpings universitet.
- Reeder, Jürgen (2006). *Psykoanalys i välfärdsstaten. Profession, kris och framtid*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Rigné, Eva-Marie (2002). *Profession, science and state – psychology in Sweden 1968–1990*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Rose, Nicholas (1990). *Governing the soul*. London: Routledge.
- Rose, Nicholas (1999). *Powers of freedom. Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCB. Statistik över hälso- och sjukvårdspersonal. http://www.scb.se/Pages/List_324988.aspx.
- Shorter, Edward (1997). *A history of psychiatry. From the era of the asylum to the age of Prozac*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Sjöström, Bengt (1992). *Kliniken tar över dårskapen. Om den moderna svenska psykiatrins framväxt*. Göteborg: Daidalos.
- Socialstyrelsens författningssamling 1970; 1973.
- Socialutskottet (1980). Betänkande om psykiatrisk hälso- och sjukvård m.m. SOU 1980/81:2.
- Socionomförbundets matrikel 1967. Stockholm: Socionomförbundet.
- SOU 1955:11. *Psykologisk utbildning och forskning. Betänkande av psykologutredningen*.
- SOU 1962:43. *Socionommatrikeln*.
- SOU 1983:33. *Kompetens inom hälso- och sjukvården: betänkande av 1981 års behörighetskommitté*.
- SOU 1992:73. *Psykiatriutredningen*.
- SOU 1996:138. *Betänkande avseende ny behörighetsreglering på hälso- och sjukvårdens område*.
- Statistisk årsbok för landsting (2001). Stockholm: Landstingsförbundet.
- Stenshed, Bodil (2017). "Sjukhusuratorerna i Malmö. Uppkomst och utveckling". *Working paper*. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.
- Sunesson, Sune (2003). "Socialt arbete – en bakgrund till ett forskningsämne". I: *Socialt arbete. En nationell genomlysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverket 2003:16.
- Sveriges Kommuner och Landsting, (SKL). Statistik 2004–2011. http://www.skl.se/vi_arbetar_med/statistik/statistik-personal/landstingsanstalld-personal.
- Swärd, Hans (1997). "Socionomutbildningens bakgrund". I: Edebalk, Per Gunnar; Farm, Inger & Swärd, Hans (red.) *Socialhögskolan i Lund femtio år. En jubileumstidskrift*. Meddelande från Socialhögskolan. 1997:7. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.

- Swärd, Hans & Edebalk, Per Gunnar red. (2017) *Socialt arbete och socialpolitik – om Centralförbundet för Socialt Arbete*. Stockholm: Studentlitteratur.
- UHÄ-rapport 1981:37. *Ny psykologutbildning*. Betänkande av en arbetsgrupp tillkallad av UHÄ.
- UKÄ-rapport 1975:24. *Utredning om psykoterapiutbildning*.
- Åman, Anders (1976). *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitektonisk undersökning*. Sveriges arkitekturmuseum. Stockholm: Liber förlag.

DET MEDICINSKA FÄLTET

CARINA CARLHED YDHAG

Kapitlet handlar om det medicinska fältets professionalisering i Sverige med fokus på tre av dess yrken, nämligen läkarna, sjuksköterskorna och de biomedicinska analytikerna (tidigare laboratorieassistenter). Tillblivelsen av det medicinska professionella fältet och etableringen av den klassiska läkarprofessionen beskrivs utifrån fyra faser. Den första fasen (1600–1850) skildrar den preprofessionella eran där kompetensfältet medicin etablerades. Den andra fasen (1860–1920) framställer hur läkarprofessionen genom två kvalitativa eller kognitiva take-off utvecklade en *robust kunskapskärna*, ett *heartland*. Den tredje fasen (1930–1960) redogör för hur läkarprofessionens gyllene era stabiliserades. Professionaliseringsprocesserna har analyserats i relation till det framväxande och differentierande hälso- och sjukvårdssystemet samt till en framväxande statsadministration och välfärdsstat. Analysen visar betydelsen av organisatoriska traditioner som väglett politiska investeringar och utbyggnad av hälso- och sjukvården. En tidig och snabb organisatorisk utbyggnad som följde akutvårdslogiken har varit en konsoliderande faktor för den professionella medicinen, dvs. det vi idag kallar för det biomedicinska paradigmet. De organisatoriska förutsättningarna och det nya paradigmet skapade en lyckad kombination av sociala och kognitiva faktorer vilket underlättade vägen till legal och kulturell jurisdiktion. Avslutningsvis konkluderas kapitlet med en redogörelse för det medicinska kompetensfältets framväxt, uppsving och glansdagar.

Inledning

Teoretiska utgångspunkter

Texten handlar om det medicinska kompetensfältets professionalisering. Denna framskrivning har flera utgångspunkter som ger dess ram och inriktning. Det teoretiska anslaget befinner sig i en neo-weberiansk inriktning med

framför allt Andrew Abbott som huvudreferent, men även Eliot Freidson.¹ Inriktningen grundas i ett angreppssätt som beaktar professionen som en social struktur och där läkarna innehar en professionell dominans över ideologin i organiseringen av hälso- och sjukvårdstjänster samt över andra underordnade yrken och aktiviteter inom detta fält. Den basala strukturen i fältet är den professionella dominansen av en enskild profession över andra yrken och är en analytisk nyckel för att förstå den medicinska professionen som social företeelse. Profession är i detta sammanhang ett yrke med en speciell organisation och en speciell form av legal makt och dominansposition.² Den professionella autonomin är dock i svenska sammanhang begränsad av staten, som å ena sidan möjliggjort ett legalt monopol över den medicinska praktiken, där professionen till stor del kontrollerar innehållet i praktiken, men å andra sidan inte kunnat bestämma villkoren. Kontrollen över innehållet handlar om föreställningar om vad sjukdom och hälsa är och hur medicinen som konstruktion kan rymma dels en kärntrupp av medicinska yrken, dels en rad disparata yrken som genom den semantiska kopplingen till medicinen skyddas från utifrån kommande skärskådan samtidigt som andra till synes medicinska professionella aktiviteter inte inryms under denna paraplykonstruktion.³

Anspråk på professionell expertis är generellt grundläggande i analysen och därmed är vetenskap en viktig tillgång och symbolisk resurs. Dessa anspråk studeras genom att olika vetenskapliga diskurser får genomslag i praktiken och institutionaliseras eller försvinner. Dessa skeenden ses som en grund för professionernas *kvalitativa take-off*. Avseende professionaliseringsstrategier fokuseras dels vilka strategier yrkesgrupperna använder i sina legala, sociala och kulturella legitimeringsförsök i relation till aktuell politik samt vetenskapliga paradigm, dels deras kvantitativa ökning, särskilt kraftiga språng eller *kvantitativt take-off* då antingen antalet yrkesverksamma skjuter fart och/eller de institutioner där de är verksamma, till exempel sjukhus och utbildningar.⁴

Professionaliseringen av det medicinska fältet kontextualiseras i relation till den rådande statsstrukturen och organiseringen av hälso- och sjukvården. I textens början relateras det framväxande fältet till den svenska

1 Freidson 1970, 2001 samt Abbott 1988, 2005.

2 Freidson 1970, s. 77.

3 Freidson 1970, s. 83–84, 137, 147–148.

4 Brante 2010b, s. 868.

nationalstatens tillblivelse för att i de senare avsnitten relateras till industrialismens olika faser, välfärdsstatens framväxt, etablerandet av det medicinska fältet, professionernas kvalitativa och kvantitativa take-off fram till skiftet till den nyliberala staten. Den nödvändiga kopplingen till statsutvecklingen har att göra med förståelsen av vad som möjliggör ett fälts tillblivelse. Även om ett fält kan betraktas som relativt autonomt behöver man sätta det i relation till det byråkratiska maktfältet (staten). Här sker en maktkoncentration genom att staten samlar in information, behandlar den och sprider den på nytt, men då i nya enhetliga former. Genom denna informationskoncentration skapas ett slags metakapital som ger makt över andra kapitalarter och deras innehavare, även det mer självklara lagstiftande kapitalet.⁵ Den sociala kategoriseringen av medborgarna och de nya formerna bildar nya politiska grunder för utbyggnader eller förändring i verksamheter som ska utbilda, vårda, straffa, försörja eller beskatta medborgarna.⁶ Det är således i tillblivelsen av en statsbyråkrati i form av en ny förvaltningsnivå som skjuts in mellan kungen, adeln och folket som ursprunget till det medicinska fältet och framväxten av dess dominanta trosföreställningar förstås. Professioner kan inte av egen makt skapa jurisdiktioner, de är beroende av allianser på olika nivåer. För medicinens del visar sig kopplingen till staten vara särskilt viktig.

Den tidiga medicinen

Spår av medicinsk utövning kan hittas genom till exempel paleomedicinens fynd av ledsjukdomar på skelett och mumier. Rester av njursten i fossiler kan berätta om sjukdomars förhistoriska tid. Genom grottmålningar kan vi få en inblick i cromagnonmänniskornas liv och göra tolkningar av de målade figurerna och föreställa oss en primitiv läkare med en djurhud som ämbetsdräkt. I stort sett alla naturfolk har haft särskilda personer med förmåga att ha kontakt med andar och gudar som man trott kunnat fördriva sjukdom. I dessa tidiga sammanhang har medicinen och religionen varit tätt sammankopplade – shamanen är ett exempel på detta. I den tidiga medicinen trodde man att naturen var besjälad. Sjukdomar och deras behandlingar var därför inriktade på demonism och magi. Andra metoder var åderlätning,

⁵ Bourdieu 1995, s. 90.

⁶ Carlhed 2007, s. 92.

koppning och trepanering, dvs. borrar i skallbenet, vilket användes i många tidiga kulturer.

Medicinen kan även återfinnas i forntida kulturer där olika typer av skriftspråk funnits. I Egypten hävdade Homeros att den medicinska kunskapen där var överlägsen andra kulturers och att sjukdomarnas uppkomst hade att göra med en korrespondens mellan kroppen och universum. De fyra elementen jord, luft, eld och vatten spelade stor roll och obalans mellan dessa gav upphov till sjukdom. I Mesopotamien trodde man att sjukdomar berodde på att man hemsöktes av sjukdomsdemoner och där fanns olika typer av prästläkare som hade till uppgift att diagnosticera eller rena den drabbade. Den hebreiska medicinen hade influenser av egyptisk och mesopotamisk medicin, men läkarna där verkade vara mer allmänpraktiska än de egyptiska och mesopotamiska. Däremot hade man en mer renodlad kirurgiskt kunnig läkarkategori. Den indiska medicinen hade också inslag av demonism och läkagudar. Tron på reinkarnation innebar till exempel att sjukdomar kunde vara konsekvenser av fel man begått i ett tidigare liv. I Kina var medicinen koncentrerad kring balansen mellan yin och yang. Ett förbud mot våld mot kroppar medförde att man inte fick öppna lik, vilket kan förklara den bristande anatomiska kunskap som fanns där. Akupunktur är något som beskrivits i kinesiska skrifter, och tron på fem element istället för de fyra egyptiska. I Kina var det trä, eld, jord, metall och vatten som ansågs vara grundämnen.⁷

Den grekiska och romerska medicinen är väldokumenterad. Den grekiska medicinen fick en nära anknytning till vetenskap och filosofi och det var svårt att skilja läkarna från andra vetenskapsmän. Härifrån kom den hippokratiska eden som blivit symbol för läkaryrket, efter läkaren Hippokrates, omtalad som läkekonstens fader, som bedrev läkarskola på den grekiska ön Kos. Hans förtjänst var enligt medicinhistoriker att han underbyggde medicinen med en mer naturalistisk verklighetsuppfattning samt att han framhöll medmänsklighet. Den romerska medicinen byggde på den grekiska medicinen, men har även influenser från mesopotamisk medicin. De romerska läkarna hade inte en hög status från början utan de var mer av läkekunniga slavar som vissa rika romare kunde hålla.

När medeltiden kom utvecklades olika former av medicin: klostermedicinen, bysantinsk medicin, arabisk medicin och den skolastiska

⁷ Stolt 1997, s. 15–34.

medicinen. Vid renässansen kom en tid då man återupptäckte de antika texterna på grekiska och latin. Genom boktryckarkonsten spreds skrifterna och renässansens humanism påverkade den fortsatta utvecklingen av medicinen. Två arbeten som kom att bli banbrytande utkom i denna tid, kring mitten av 1500-talet, dels Kopernikus verk där jorden och solen bytte plats, dels Vesalius arbete om människans anatomi. En lång rad av tänkare kom att påverka den medicinska utvecklingen, men för många kom det att dröja innan deras idéer fick genomslag eftersom de medicinska nyheterna färdades långsamt. När 1600-talet kom var fortfarande ockultism och magi en naturlig del i medicinen, men en mer vetenskapligt grundad syn var på intåg.⁸

Fältet formeras: Den pre-professionella eran, stormaktstid till 1850-tal

Avsnittet belyser hur medicinens fält utvecklas utifrån den framväxande nationalstatens behov av att kontrollera och reglera befolkningen utifrån merkantilistiska intressen till en legitimerad samhällsmedicin, som i sin tur i växande grad reglerar den medicinska professionella praktiken. Perioden präglas av en relativt oordnad, heterogen och decentraliserad läkarpraktik, som i slutet av perioden börjar regleras och centraliseras. Kunskapsbasen vid den här tiden vilade bland annat på humoralpatologin, vilket innebar förklaringar av kroppens och själens sjukdomar i termer av störningar i jämvikten mellan de fyra kroppsvätskorna blod, slem, gul galla och svart galla.⁹ Genom statens reglering av den medicinska verksamheten sattes det upp gränser mellan den legitima medicinska verksamheten och den illegitima, dvs. folkmedicinen. En liknande ideologisk kamp hade även kyrkan under lång tid fört mot folkliga föreställningar om exempelvis trolldom och vidskepelse.¹⁰

⁸ Ibid., s. 35–43, 64, 75.

⁹ Ibid., s. 37, 91–93.

¹⁰ Gustafsson 1987, s. 75.

Medicinens kunskapsutveckling – professionens kognitiva karta

Professionell kunskap

Vad är professionell kunskap och vad avgör vilka arbetsuppgifter en profession kan betrakta som "sina"? Andrew Abbott, som är en av professionssociologins företrädare, har skrivit om hur yrkesgrupper konkurrerar och gör anspråk på ett visst uppgiftsområde som han kallar för *jurisdiktion*, dvs. det territorium eller kunskap- och verksamhetsområde som yrkesgruppen vill etablera kontroll över. För att lyckas i sitt anspråk på jurisdiktion behöver professionen ett erkännande från samhället av den kognitiva struktur som det professionella arbetet bygger på. De arbetsuppgifter man vill ha exklusiva rättigheter till måste därför omskapas som "professionella problem", vilket sker i en kulturell logik där professionen gör anspråk på 1) att klassificera ett problem, 2) att resonera kring det och 3) agera utifrån det. Dessa utgör tre akter av professionellt handlande. Abbott benämner dem *diagnosis*, *inference* and *treatment*. I diagnosen, som är en medierande akt, förs information in till kunskaps-systemet, i treatment återförs instruktioner till professionen. Mellanakten *inference* är en helt och hållet professionell akt där diagnosinformationen ger grund för ett urval behandlingar (treatments) med förutsägbara utfall.

Genom att föra samman fakta till hypoteser och skapa strikta regler för evidens (colligation) skapas ett klassifikationssystem, som fungerar som ett slags uppslagsbok för de professionella över legitima professionella problem.¹¹ Utvecklingen av den medicinska professionella kunskapen, eller professionens kognitiva karta om man så vill, blir därför viktig att studera eftersom det är styrkorna och svagheter i konstruktionen av de professionella problemen som också kan förstärka eller försvaga jurisdiktionen. Till exempel kan det finnas professionella problem som inte är klassificerade och därmed kan utgöra potentiella riskområden för intrång från andra närliggande professioner. Klassifikationssystemet kan innebära klassifikationer som byggts utifrån flera olika logiker, till exempel inom medicinen som etiologisk, utifrån plats och typ av patologi eller utifrån symtom. Sjukdomar kan på så sätt ha flera namn och kan skifta kontinuerligt inom klassifikationssystemet.¹²

¹¹ Abbott 1988, s. 40–41, 59.

¹² Ibid., s. 42–43.

Genom att se hur medicinens kunskapsutveckling sett ut kan vi med andra ord förstå dels strukturen av den professionella kunskapen¹³, dels utifrån vilka styrkor respektive svagheter den professionella och legitima medicinen kunnat vinna erkännande från samhället.

Utvecklingen av medicinens kognitiva karta

I 1600-talets svenska medicin spelade magi och ockultism en stor roll, och även om man börjat utveckla vetenskapliga förklaringar i Europa tog det mycket lång tid innan kunskaperna fick spridning och fäste. Naturfilosofiska idéer om obalans i kroppsvätskorna – humoralpatologin – var den främsta förklaringsmodellen till sjukdomar och metoder för att återställa balansen var åderlåtning, kräkning, koppning, svettning eller laxering. Orsaker till sjukdom var felaktig livsföring och luftansamlingar som var ogynnsamma (miasma). Under det nästkommande seklet relaterades förklaringar av sjukdomar till relationen mellan kroppsvätskorna och fasta organ. En annan lära som fanns i omlopp var animism, vars grundidé var att obalans i själen ger sjukdom och att feber var ett symtom på detta.

Anatomiska studier genom obduktioner gav upphov till den patologiska anatomin. En huvudgestalt här var Morgagni, en italiensk läkare som publicerade sina fynd 1761 i fem band om sjukdomars säte och orsaker, ett arbete som fortsattes av fransmannen Bichat. Med detta banbrytande arbete flyttades fokus från den klassifikatoriska medicinens intresse för metafysiska essenser och släktskaper till att sjukdomar var processer som utspelade sig inne i kropparna och kunde lokaliseras till olika organ och vävnader i kroppen. Det var vid denna tidpunkt medicinen uppstod som en positiv vetenskap och grunden lades till hela den moderna läkarvetenskapens sätt att tänka kring sjukdomar. Det var också här läkarvetenskapen började ändra rationalitet och modus, från att ha drivits av att vilja kurera människor till att även få veta vad de dog av. Detta kom att bli läkarvetenskapens primus motor och ger byggandet av kliniker en ny dimension och förståelse. Det var således klinikerna som möjliggjorde studier av sjukdomars förlopp hos patienter med liknande symtombilder, liggandes i sängar bredvid varandra. Det var i kropparna sjukdomarna uppstod och fortskred, vilket gjorde systematiska observationer nödvändiga för att tyda de tecken som

¹³ Se även Brante 2010a, s. 15, om ontologiska modeller.

uppstod, som mångfaldigas och systematiseras till vetanden.¹⁴ De vetenskapliga studierna i anatomisk patologi stärkte kirurgin och ortopedin. Den anatomiska patologin utvecklades till vävnadspatologi och i slutet av 1800-talet till cellularpatologi, vilket också bidrog till påskyndandet av den definitiva brytningen med naturfilosofin.

Inom fysiologin utvecklades i mitten av 1700-talet kunskap om muskler och nerver, om syrgas och andra gaser som kolsyra, väte och kväve samt om hur andningen tar upp syre och avlämnar kolsyra. Trots de vetenskapliga tillskotten för professionell läkarpraktik uppstod i slutet av 1700-talet fler spekulativa medicinska idéer, till exempel idéer om livskraft med mystisk förklaringsbas där exemplet animal magnetism var en av dem. Bortsett från dessa spekulativa medicinska systemidéer lämnade 1700-talet många bidrag till läkarens möjlighet att beskriva och särskilja sjukdomar och sjukdomstillstånd, dvs. att diagnostisera, dock hade man inte några verksamma behandlingsar att erbjuda. Men i takt med att skolmedicinen övergav föråldrade idéer kunde man iakttä en import av dessa till folkmedicinen och kvacksalvarna. Trots olika medicinska system och motsägelsefulla idéer kan situationen för de praktiserande läkarna i slutet av 1700-talet beskrivas som en storhetstid, beroende på en relativ handlingsfrihet och teorifrihet.¹⁵

De stora epidemierna under 1700-talet blev föremål för statsmaktens intresse, primärt för att minska befolkningsbristen, och smittkoppor var det största hotet. Den viktigaste åtgärden blev senare smittkoppsymptomen, vilket var en form av vaccination då man lät patienten ympas med ett smittkoppsämne som ledde till en lindrig form av sjukdomen och till immunitet. Den första vaccinationen skedde i Sverige 1801 och femton år senare blev den obligatorisk.

Under 1800-talets första hälft präglades ett stort antal naturvetenskapliga forskare av ett romantiskt naturfilosofiskt tänkande, vilket också påverkade medicinen. Den mångfald av olika medicinska system och idéer som under det förra seklet kunnat utvecklas fortsatte även en bit in på 1800-talet. Mot bakgrund av de många medicinska systemen och ineffektiva behandlingar under denna tid skapades ett utrymme för naturfilosofin att ta plats, och den fick stor betydelse för 1800-talets medicinska vetenskap och praktik. Behandlingsformerna var mest i form av kroppstömmande principer: blod-

¹⁴ Foucault 2000, s. 74, 177; Weisz 2003, s. 553.

¹⁵ Stolt 1997, s. 94–101, 105–107.

iglar, koppning och åderlåtning, vilket innebar att läkarna faktiskt mest använde traditionell kunskap i sin professionella läkarpraktik.

Det fanns dock de som motsatte sig naturfilosofin och som sysselsatte sig med kemiska studier och fysiologiska studier som ledde till nya upptäckter, till exempel kemiska beskrivningar av olika kroppsvävnader och nya kemiska föreningar som senare kom till användning inom medicinen, till exempel kloroform. Via studier där mikroskop användes vanns kunskap om tumörers cellulära struktur. Stetoskopet uppfanns i början av 1800-talet och i samband med detta utvecklades auskultationen som lärteknik och läkarritual. Utvecklingen av patologi gav möjligheter till specialisering inom den praktiska medicinen. Läkarna var överhuvudtaget mycket intresserade av den avvikande kroppen på 1800-talet. I de medicinska facktidskrifterna var det vanligt med berättelser illustrerade med avritade kroppar och fotografier av anatomiska avvikelser parallellt med beskrivningar av den normala kroppen. Genom dessa kartläggningar lades grund för utvecklingen av alltmer förfinad kategorisering och diagnostisering och därmed utbyggnaden av medicinens kognitiva karta.¹⁶

I mitten av 1800-talet började man använda den numeriska metoden som kunde sammanfatta behandlingars effektivitet, vilket bland annat medförde att åderlåtningen inte längre ansågs vara verkningsfull. Lasarettens utbyggnad medgav också möjligheter att studera sjukdomsförlopp på ett nytt sätt och dra slutsatser om vilka behandlingar som var effektiva eller ej. Därmed kunde arbetet med det Abbott kallar för *inference* ske, dvs. att använda information från professionens klassifikationssystem (*diagnosis*) och omvandla det till behandlingar (*treatment*) och till terapeutisk kunskap – utfall av behandlingar.¹⁷ Toxikologin började systematiseras och samlas och nu kom också en drog, morfinet, som visserligen konstruerats i början av 1800-talet men som inte blev allmänt använt bland de praktiserande läkarna i Sverige förrän tjugo år senare.¹⁸

När det gällde hygienismen och hoten om epidemier fanns alltså miasma och kontagion som förklarings- och behandlingsmodeller inom samhällsmedicinen, där den ena sidan betonade luftväxling och förflyttning och den andra sidan isolering och gränsskydd. Koleran blev dock

¹⁶ Ohlsson & Qvarsell 2000; Stolt 1997, s. 115–120.

¹⁷ Abbott 1988, s. 40–41, 59.

¹⁸ Stolt 1997, s. 124–130.

den epidemi som medförde ett förändrat medicinskt tänkande och gav hygienismen ordentligt fäste. Först 1855 blev det klarlagt att koleran var vattenburen, men det kom att dröja ända till 1890-talet innan idéerna fick verkligt genomslag i Sverige. Andra smittsamma sjukdomar var de veneriska sjukdomarna, vars orsaker man inte kunde klarlägga under hela 1800-talet.

Sammanfattningsvis präglas denna period av terapeutisk vanmakt till följd av koleraepidemierna, åderlåtningens underkännande och förekomsten av en mängd parallella medicinska system i omlopp samt ett gradvist undanträngande av humoralpatologin som grundläggande idésystem.¹⁹ Sett i mycket breda och stora drag kan man dock teckna medicinens kunskapsutveckling under den här perioden från 1800-talets slut som att den går från naturfilosofi till en begynnande positiv vetenskap och en grundläggning av läkarprofessionens jurisdiktion.

Ett medicinskt fält i vardande

Relationerna till den framväxande statsbyråkratin

Ett socialt fält kan inte växa i ett vakuum utan är starkt beroende av andra och framför allt överordnade samhällsstrukturer.²⁰ Det gäller också framväxten av det medicinska fältet som kan spåras till medeltidens tidiga samhällsformering. Reformeringen av det svenska statsskicket på 1500-talet efter att Sverige brutit sig ur Kalmarunionen bildade en startpunkt för framväxten av en nationalstat, vilken sköt fart under 1600-talets början. En liten förvaltningskonstellation som bestod av kungens närmaste män – riksämbetsmännen – blev genom 1634 års regeringsform ansvariga för var sitt kollegium: *Svea hovrätt*, *Krigskollegium*, *Amiralitetskollegium*, *Kanslikollegiet* och *Kammarkollegiet*.²¹ Under 1600-talets senare del kompletterades de med ytterligare kollegier: *Bergskollegiet*, *Kommerskollegiet*, *Statskontoret* och *Kammarrätten*. Den svenska förvaltningen växte beroende på ett utökat svenskt territorium, rekryteringen av soldater och ökad kontroll av befolkningen av beskattningsskäl. Utvecklingen och införandet av skattesystem innebar en omvandling från ekonomiskt kapital till ett symboliskt kapital, formulerat med Bourdieus terminologi, dels genom att förstärka

¹⁹ Ibid., s. 130–135.

²⁰ Callewaert 2003, s. 45.

²¹ Brante 2010a, s. 82.

symboliken kring kungens person, dels genom att införa gemensam kassan för offentliga utgifter, vilket är den viktigaste ingrediensen i den ”operonliga” staten. Tillblivelsen av nationalstaten sker genom de byråkratiska procedurerna, lagstiftningens klassificeringar, uppbyggnaden av enhetliga utbildningssystem och sociala riter – detta skapar enligt Bourdieu mentala strukturer för indelningar, dvs. klassificeringar, en vision av ett ”vi” eller nationalkaraktären om man så vill. Kulturen enar genom att göra alla koder enhetliga, såväl juridiska som språkliga och metriska (i statistiken). Staten är således ett *resultat* av koncentrationen av olika kapitaltyper, som den fysiska maktens kapital (polis, armé), det ekonomiska kapitalet, informationskapitalet och det symboliska kapitalet. Staten får genom denna koncentration ett slags ”metakapital som ger den makt över de andra kapitalarterna och deras innehavare”.²² Det är genom de andra fältens framväxt som koncentrationen sker och som leder till att det uppstår ett specifikt statligt kapital som gör det möjligt att utöva makt över de andra fälten. Med andra ord växer det fram ett maktfält där innehavare av olika slags kapital, armén, rättsväsendet, skattesystemet, strider om makten över staten och därigenom konstruerar staten och dess statskapital, *det byråkratiska fältet*, dvs. centralförvaltningen.²³

Intresset för hälsan hos befolkningen och den sociala ordningen berodde på drivkraften hos den administrativa och politiska kontrollen över landets resurser och sociala krafter. En drivande kraft för samhällsutvecklingen var merkantilismen, dvs. nationalekonomiska och maktpolitiska intressen för en riklig tillgång på sund och effektiv arbetskraft, vilket blev den viktigaste anledningen till statens intresse för befolkningstillväxten och för folkets hälsa.²⁴

Maktstrider om utövning av läkekonsten

Det medicinska fältet kom att utvecklas utifrån nära relationer till ett medicinarkollegium, *Collegium Medicum Regium*, som erhöll kungligt privilegium 1663 och därmed blev en del av det framväxande byråkratiska fältet beskrivet ovan. Medicinarkollegiet hade dock länge en perifer roll och status. Deras huvudsakliga uppgift var att bringa ordning bland de medicinska

²² Bourdieu 1995, s. 90.

²³ Ibid., s. 90.

²⁴ Gustafsson 1987, s. 16off, 191ff; Beronius 1994, s. 13; Förhammar 2004, s. 14; Johannisson 1990, s. 45–46, Palmblad 1997, s. 17ff; Sköld 2000, s. 21; Ödman 1995, s. 333.

utövarna och bekämpa missbruket av läkekonsten, dvs. kvacksalveriet. De hade bland annat tillsynsansvar över en rad andra yrkeskategorier, som barberares, apotekares och jordemödrars verksamhet.

Det är när man kan se att det sker en dynamisk kamp mellan ortodoxa och heterodoxa idéer och aktiviteter som förs av agenter i fältet som man kan börja tala om ett framväxande fält i Bourdieus mening. De ortodoxa idéerna handlar om en naturaliserad social ordning, dvs. att det finns en legitim medicin som är teoretisk (doxa) och att det finns idéer om något orent icke-legitimt som utmanar den rådande ordningen. I Abbotts terminologi handlar det om medicinska yrkesgruppers kamp om jurisdiktion på den publika och legala arenan kring en uppsättning arbetsuppgifter, läkekonsten.²⁵

Ett exempel på detta var en konflikt som på sätt och vis blev avgörande för framtiden för barberarna (kirurgerna) i 1600-talets mitt då badare och barberare tvistade om rätten att utöva sårläkekonst och *Kommerskollegiet* tillkallades att råda in frågan.²⁶ Men då resultatet blev en oklar kompromiss tillfrågades *Collegium Medicum Regium* om någon lärde medici ville bevista badarnas skråexamination. Badarnas anhållan avslogs, till fördel för barberarna som gick stärkta ur tvisten. Denna handling från medicinarkollegiets sida kan ses om en legitimerande och konsektrerande handling där kirurgerna var de som kom att anses som de rätta utövarna av en professionell variant av läkekonst, nämligen den hantverksmässiga sårläkekonsten.²⁷ Konsekrering är enligt Bourdieus teori en viktig process i att skapa symboliska värden i doxan, dvs. tilldela ”helgade” positioner och visa vilka ställningstaganden som anses värdefulla – en kategori eller en grupp kan få erkännande och en egen plats i fältet. Man kan med fältteorins termer säga att medicinarkollegiet fungerade som en *konsekrationsinstans* för det medicinska fältets agenter.

Collegium Medicum utarbetade 1688 nya medicinalförfordningar, vars innehåll betonade teoretiskt kunnande, ordning och reglering av den medicinska verksamheten, bland annat att ingen ”medicus av främmande nation”

²⁵ Abbott 1988, s. 14–15.

²⁶ Barberarna tillhörde samma skrå som fältskärer och bardskärare, badarna hade under perioden 1657–1675 rätt att förbinda enklare sår, dock ej sårhantering som kunde relateras till olycksfall- och krigskirurgi, vilket var förbehållet barberarna/kirurgerna. Gustafsson 1987, s. 111–113.

²⁷ Bourdieu 1996, s. 384–385.

fick lägga hand på de sjuka och att landsortsstäderna skulle förses med ”infödda svenska medici” samt att alla som sökte provinsialläkartjänster eller stadsläkartjänster skulle avlägga examen inför kollegiet.²⁸ En tydlig stängningsaktion som skedde under kuppliknande omständigheter och som väckte starkt motstånd bland barberare och apotekare, som fick sina privilegier hotade. Efter många skrivelser och sammanträden fick de senare förordningarna reviderade till sin förmån och de fastställdes tio år senare, 1698.²⁹

Nästa maktstrid kom dock att stå mellan kirurger och medicinarna själva, en kamp som pågick under hela 1700-talet. *Chirurgiska Societeten* inordnades 1797 under *Collegium Medicum Regium*. I och med denna sammanslagning förenades två yrkeskulturer, kirurgi och medicin. För medicinarna utgjorde verksamheten mer av ett teoretiskt sanningssökande och för kirurgerna handlade det om kommersiellt hantverk. Detta visade sig vara en lyckad kombination. Medicinarna hade det politiska förtroendet hos staten/kronan framför allt i att reformera krigssjukvården och kirurgerna hade skråtänkandet och den mest passande logiken, och de var bättre organiserade.³⁰ Kirurgerna var tidigare jämställda med apotekarna som ”administri docturum”, dvs. ej riktiga läkare, men sammangåendet med medicinarkollegiet medförde en ny beteckning för kirurgerna, nämligen ”chirurgie magister”, och de blev ”membra” av *Collegium Medicum Regium*, dvs. legitimerade läkare.³¹

Att två specialiserade yrken går samman i en ny överbryggande profession är vanligt när professionaliseringen är i sin inledande fas och när man ännu inte fått dominans över en organisation eller ett uppgiftsområde.³²

Läkarkåren och dess utbildning

Under 1600-talet var det ett fåtal som hade laglig rätt att få kalla sig läkare i Sverige och kunde ägna sig åt läkaryrket eftersom det krävdes att man erhölet en doktorsgrad vid ett utländskt universitet, och i början gick rekryteringen till yrket långsamt. År 1656, cirka 43 år efter den första professuren blivit

²⁸ Björkquist & Flygare 1963, s. 9–12.

²⁹ Gustafsson 1987, s. 120–121.

³⁰ Gustafsson 1987, s. 220ff, 245.

³¹ Kock 1963, s. 108.

³² Abbott 1988, s. 74.

tillsatt, fanns endast en studerande i medicin av de totalt 1294 universitetsstuderande.³³ Det första undervisningssjukhuset bildades vid Akademiska sjukhuset i Uppsala 1717 utifrån ett förslag som lagts fram redan 1571 av kungens holländske livläkare, det andra undervisningssjukhuset var läns-lasarettet i Lund som startade 1768.³⁴ Utifrån de två tidiga läkarkulturerna, teoretiskt utbildade medicinare och kirurger, fanns från början separata utbildningsvägar. För medicinarna handlade det om universitetsstudier, ofta utomlands eller på ett inhemskt universitet i kombination med studieresor i Europa. Kirurgerna eller barberarna tillhörde bardmästarskrået Chirurgiska societeten. Yrket var ett hantverk och byggde på ett mästare-lärlingssystem. De färdigutbildade gick under namnet mästarfältskärer eller kirurger.

Efter sammanslagningen med medicinarna blev kirurgerna legitimerade läkare och medlemmar av medicinarkollegiet. I samband med övertagandet av tillsynen av kirurgernas utbildning stramades kirurgutbildningen upp. En ny examensstadga trädde i kraft 1815, som innebar att man avlade den medicinska doktorsgraden vid något av universiteten och kirurgie magister vid det Mediko-kirurgiska institutet (Karolinska institutet), inrättat 1810. Detta betraktades som en komplett medicinsk utbildning. I mitten av 1800-talet bedrevs läkarutbildning på två universitet, Uppsala och Lund. I Stockholm, vid *Carolinska medico-chirurgiska institutet*, fanns tre professurer för utbildning av kirurger men ingen medicinsk fakultet.³⁵ I början av 1800-talet var läkarkåren inte särskilt omfattande, den utgjordes av sammanlagt 281 personer enligt en läkarförteckning från 1805. Det fanns ytterligare 31 personer nedtecknade på läkarförteckningen men dessa var inte legitimerade utan hade särskilda förordnanden. Totalt var det endast 52 läkare som både hade kirurgisk och medicinsk examen.³⁶

Uppkomsten av läkarkåren och dess sociala historia kan knytas till en framväxande borgerlig medelklass, en heterogen kategori. Denna medelklass var en ekonomiskt och kulturellt stark grupp med nyckelpositioner i de delar av samhället som präglades av en stark utveckling av vetenskap, teknik och

33 Kock 1948, s. 13. Majoriteten av studenterna på universiteten skulle bli präster eller ämbetsmän i den framväxande statsadministrationen. Se även en analys av professionaliseringsprocesser inom fältet för högre utbildning, Agevall & Olofsson 2013 samt kapitel 2.

34 Kock 1948, s. 13.

35 Examenstadgarna reviderades 1822, professurerna var förenade med överläkartjänst vid Serafimerlasarettet. Lagerkvist 1999, s. 115. Se även kapitel 2 om Karolinska institutets tillkomst.

36 Bergstrand 1963, s. 154.

administration, områden som blev alltmer betydelsefulla. Läkarna saknade dock egen representation i riksdagen eftersom de inte utgjorde ett stånd i egentlig mening, men deras sociala och ekonomiska ställning innebar att de ändå kunde hävda krav på politisk representation i riksdagen.³⁷ År 1850 bestod läkarkåren av 463 läkare och den första stora läkarexpansionen kom först i slutet av 1800-talet.³⁸ Det fanns tecken på tidig organisering kring praktiska frågor i lokala läkarföreningar bildades under 1800-talets första hälft. Svenska Läkaresällskapet, som bildades 1807, var däremot inriktat på vetenskapliga frågor och kom också att göra skillnad i gränsdragningar för läkekonstens område, med andra ord det som skulle räknas som legitim medicin.³⁹

Läkarutbildningen i 1800-talets början bestod av en teoretisk del samt en praktisk del, som räknades som en komplett medicinsk utbildning. I mitten av 1800-talet avskaffades kirurgutbildningen som en fristående utbildning och ingick därefter enbart i läkarutbildningen, vilket kan ses som en renodling av yrkesutbildningen och som ett enhetliggörande av yrket – en viktig del i imagehänseende för kulturell legitimitet och i läkarnas professionaliseringsstrategier.⁴⁰ Men vi kan inte ännu tala om ett professionellt medicinskt fält i meningen att det fanns mobiliserade grupper vars företrädare hävdar sin expertis och strider mot andra kontrahenter kring detta. De aktivt arbetande läkarna var rätt få och den medicinska kunskapen var oordnad och vilsen mellan olika förklaringsystem, vilket gjorde det svårt att hävda kongruenta och hållbara förklaringar samt hävda trovärdighet i sina behandlingar. För att den professionella kunskapen skulle få trovärdighet behövde läkarna kunna använda information från professionens klassifikationssystem och omvandla den till verksamma behandlingar. Läkarnas aktivitet i detta skede kan beskrivas i termer av ett upparbetande av social och kulturell legitimitet, vilket också innebar skyldigheter att uppfylla sina uppgifter och att lyckas med sina diagnoser och behandlingar.⁴¹ Med andra ord behövdes en kongruent kärna av professionell kunskap för att diagnoser och behandlingar skulle fungera, och där var inte läkarna ännu.

37 Gustafsson 1987, s. 219.

38 Antalet läkare ökade från 663 till 1 336, Bergstrand 1963, s. 154.

39 Eklöf 2000, s. 199.

40 Ibid.

41 Abbott 1988, s. 60.

Sjuksköterskornas föregångare

Om man relaterar kvinnors uppgifter till en organiserad vård, var klostren den tidigaste plattformen för kvinnligt sjukvårdsarbete. I takt med reformationen upphörde mycket av denna verksamhet och en viktig organisatorisk plattform försvann. Men sjuksköterskornas etablering i den organiserade sjukvården har inte så mycket att göra med de medeltida nunnorna, barnmorskorna, sjukvakterskorna och vaktmadammerna. Barnmorskorna arbetade relativt fritt i en öppen vård under överinseende av medicinarna, men yrkets speciella karaktär och den stora efterfrågan medförde dock en viss autonomi. De fick också 1856 och 1859 rätt att öppna åder och använda skarpa instrument (en rättighet som senare återtog av läkarna då barnafödandet institutionaliserades). Sjuksköterskornas inträde i det medicinska fältet upparbetades och förstärktes mellan 1851 med den första sjuksköterskeutbildningen i Ersta diakonianstalt, via starten av Röda korsets sjuksköterskeskola 1867 i Uppsala och fram till bildandet av Sophiahemmets sjuksköterskeskola 1889, vilken kom att bli mönsterbildande för den svenska sjuksköterskekåren.⁴² Då etableringen till största delen kan hänföras till åren efter 1860 ges en fördjupad beskrivning i nästföljande periodbeskrivning. Detta gäller också laboratorieassistenterna.

Klassificering och skapande av det legitima

I slutet av 1700-talet och framför allt under 1800-talet skedde en allt tydligare särskiljning mellan människor i samhället. Folkräkningarna bidrog till utvecklingen av den offentliga statistiken, som med tiden erbjöd allt fler kategorier. Framväxten av statistiken var inte uttryck för humanistiska tankegångar för omsorgerna om folkhopens hälsa och tillväxt utan grundade sig i de merkantilistiska idéerna och i frågor av mer praktisk karaktär, som hur många som var bosatta runt om i landet. Dessa intressen drev på inventeringar av landets tillgångar och fick till följd att *Tabellverket* inrättades 1749.⁴³ Med räknekonstens hjälp skulle man ta tillvara naturtillgångar och beräkna antal yrken som behövdes eller hur stor jordbruksareal man skulle behöva odla.⁴⁴

⁴² Gustafsson 1987, s. 367ff.

⁴³ Sköld 2000, s. 44.

⁴⁴ 1756 ombildades Tabellverket till Tabellkommissionen som blev ett nytt ämbetsverk, 1858 bildades Statistiska centralbyrån, Sköld 2000, s. 44, 47–48.

Statistikens lovande och vida användningsområden möjliggjorde övervakning av hälsan hos folket och blev ett kraftfullt verktyg bland annat i det kommande samhällsmedicinska reformarbetet och i beräkningar av befolkningstillväxten.⁴⁵ Statistiken fungerade både som enande i skapandet av nationen och av ett generellt intresse och effektivitet, och differentierande i form av mer specialiserad kunskap om nationen, dess invånare och deras hälsa.⁴⁶

Efter inrättandet av *Tabellverket* och med de första rapporter som inkom om smittkoppornas härjningar tillfrågades medicinarkollegiet om att ge synpunkter och råd om vad man skulle göra åt problemen. Tillsammans med *Sundhetskommisionen* föreslog de kraftfulla åtgärder för hur dödligheten i smittkoppor och mässling skulle minskas.⁴⁷ Detta var ett avgörande tillfälle för läkarna och den medicinska professionens konsolidering och framgången sporrade dem till nästkommande riksdag, som inträffade 1756. Här är det egentliga genombrottet för svenska medicinalväsendet då de medicinska verksamheterna förenades med de merkantilistiska idéerna och på allvar fick statsmaktens intresse.⁴⁸ Det tog således 150 år för det lilla medicinarkollegiet att bli ett regelrätt ämbetsverk, från 1663 då de fick kungligt privilegium till inrättandet av det nya statliga ämbetsverket *Sundhetskollegiet* 1813. I samband med övertagandet av tillsynen över hospitalen 1877 ändrades namnet till *Medicinalstyrelsen*.⁴⁹

I bildandet av ett statligt medicinskt ämbetsverk skapades således en överinstans med makt att legitimera aktiviteter i det medicinska fältet, dvs. att erkänna vilka aktiviteter som var de legitima och vilka som skulle få utöva denna verksamhet. Ämbetsverket agerade som en förlängd arm av staten och anpassade sin verksamhet som medicinsk polis till den rådande politiska inriktningen i merkantilistisk anda, dvs. att arbeta för ett förbättrat hälsotillstånd i landet. När tiden gick mot 1800-talets mitt bildades ett formativt skede för läkarnas konsolidering. Samhällshygieniska reformer sjösattes och en kraftig ökning av läkarkåren skedde, både inom slutenvård och i öppenvård. Sammanfattningsvis skedde en serie omorganiseringar och

45 Sköld 2000, s. 21, 30, 48-49; Gustafsson 1987, s. 160-163.

46 Desrosières 1998, s. 8.

47 Sundhetskommisionen tillsattes 1737 efter larmrapporter om härjningar av svårdefinierade epidemier i Nordeuropa – och arbetade i cirka 30 år. Gustafsson 1987, s. 163, 170, 173ff.

48 Ibid., s. 220ff.

49 Gustafsson 1987; Kock 1989. Tillsynsansvaret var tidigare Serafimerordensgillet.

regleringar vari medicinen konsoliderades som allmän hälsoteknik med en hegemonisk medicinsk ordning med ideologisk bas i Medicinalstyrelsen.

Det är skapandet av denna överinstans, bestående av professionella utövare – teoretiskt utbildade läkare med doktorsgrad vilka utrustades med makt över andra professionella utövare (till exempel barberare och barnmorskor) – som man kan säga att hegemonin uppstod och professionaliseringen av det medicinska fältet började.⁵⁰ I den övervakningspraxis som därigenom skapades, förstärktes föreställningen av läkarnas dominansposition och en legitim medicin. Under denna tidiga period fram till 1800-talets mitt formades ideologiska föreställningar i medicinen om den rätta politiken (samhällskroppens [folkets] hälsa, liv och död) och de rätta interventionerna (förebygga/bota) och de rätta utövarna (vetenskapligt skolade läkare). Relationen mellan utövare av den legitima läkekonsten och utövare av folkmedicinen var mycket ojämn, då de senare inte var mobiliserade och knappast de förra heller.

I professionsteoretiska termer kan man förklara utvecklingen genom att statsämbetsmännen här fungerat som en proxy för allmänheten då ämbetsmännen skulle arbeta i folkets intresse. För att vinna framgångar på den legala arenan för sina anspråk på jurisdiktion krävs att man övertygar allmänheten om sin professionella kompetens och får exklusiv rätt till att arbeta med vissa uppgifter.⁵¹ Det faktum att statsämbetsmännen i Medicinalstyrelsen och dess föregångare uteslutande rekryterades från den medicinska professionen gör att förhållandet blir närmast symbiotiskt. I Abbotts terminologi skulle man kunna tala om *hinges* och *avatars*.⁵² Hinges skulle förstås som aktiviteter som pågår i två ekologier (profession samt expertsystem) som producerar dubbelriktade belöningar och avatars skulle vara institutionaliserade hinges. Läkarpersonen får med andra ord en avatar (Medicinalstyrelsen) i statsadministrationen och belöningen för statens vidkommande skulle vara övervakningsfunktionen och styrningen samt legitimering av medicinska praktiker. Belöningen för läkarprofes-

50 Hegemoni – här används begreppet deskriptivt och i meningen kulturell dominans.

51 Abbott 1988, s. 59ff. Den makt som ämbetsmännen och kollegierna hade kan förstås i relation till framväxten av den svenska ämbetsmannastaten. Under frihetstiden 1718–1772 hade de centrala ämbetsverken fått självständighet från kungamakten och statsförvaltningen skulle skyddas mot kungens ”kläfvingrighet”. Det handlade om att skapa en statsförvaltning med ett strukturellt oberoende från kungen. Ämbetena skulle således skyddas från kortsiktiga intressen och värna samhällets fortbestånd (Gustafsson 2000, s. 28–29).

52 Abbott 2005.

sionen blir då en hegemonisk position med möjligheter att till viss del styra vilket slags medicin som ska vara legitim samt vilka som har rätt att utöva den och inom vilka institutioner detta ska ske.

Medicinens första kvalitativa take-off

Sammanfattningsvis kan man säga att den medicinska professionen får sin rudimentära vetenskapliga grund i slutet av 1700-talet, då intresset för sjukdomens genes separeras från hälsans genes. Medicinens ontologiska och epistemologiska förändring grundlades i den patologiska anatomin och blev starten för medicinen som positiv vetenskap om människan. Iakttagelsen blir därmed fundamental i sökandet efter tecken på sjukdom inne i kropparna. 1700-talet uppvisade nya sätt att hantera tid, gruppera händelser, göra tablåer, bilda serier av händelser, genomföra en syntes och summera ihop olika segment, vilket innebar att man kunde hantera större informationsmängder.⁵³ Den numeriska metoden blev känd i medicinska tillämpningar, vilket kunde användas för att undersöka om behandlingar hade någon effekt.

Denna förändring av medicinens kunskapsgrundlag ses här som *ett första kvalitativt take-off* – ett kognitivt skifte. Genom att titta ännu djupare i den mänskliga kroppen och dess delar, senare också med hjälp av tekniska uppfinningar som mikroskopet, skapades medicinska specialiteter som vävnadspatologi och cellularpatologi. Naturvetenskaper som kemi och fysik blev tillämpade i studier av organ, vävnader och kroppsvätskor. Denna utveckling kom att underbygga *ett andra kvalitativt take-off* – det biomedicinska paradigmskiftet som behandlas i nästa avsnitt. Dessa kvalitativa take-off har en avgörande betydelse för klassifikationssystemet, dvs. den kognitiva strukturen i den professionella kunskapsbasen. Genom utveckling av medicinen till en positiv vetenskap, med observerbara fenomen i organ och kroppsvätskor, förbättrades trovärdigheten i medicinarnas anspråk på att klassificera ett problem, kunna resonera kring det, förklara det samt agera utifrån det. Att man i högre grad kunde knyta lyckade utfall till olika behandlingsformer var även det en förstärkning som gav en efterlängtat logisk klarhet, eftersom misslyckanden i behandlingarna är negativt för

⁵³ Comte 1991, s. 16; Foucault 2000, s. 33, 35, 16.

professionens image av effektivitet och då även ofta blir den första måltavlan för jurisdiktionella attacker från andra yrkesgrupper.⁵⁴

Det kan tyckas som om medicinen går från klarhet till klarhet och att medicinen stadigt utvecklats mot förfinade former eller att man har gått från ”dåligt till bättre”. Men det läsaren bör ha med sig är att det funnits och alltid finns flera parallella alternativa sätt (till exempel de som klassificerats som kvacksalvare), men att det vinnande sättet har varit beroende av ekonomiska, politiska och institutionella förhållanden och att professionen kunnat dra fördel av förändringarna, vilket detta avsnitt försökt att visa, om än i breda penseldrag. Då läkarna erövrade jurisdiktionen på den legala arenan var det i detta skede viktigt att dels klargöra vem som överhuvudtaget fick kalla sig läkare, dels enhetliggöra läkarna till *ett* yrke. Erövrandet är dock snarare ett bestående av strider som pågått under längre tid.⁵⁵ Hälsopolitiken var fokuserad på samhällskroppens (folkets) hälsa, liv och död och att bestämma vilka de rätta interventionerna var för att förebygga och/eller bota samt att definiera villkoren kring de rätta utövarna, dvs. eliten av vetenskapligt skolade läkare. Medicinarkollegiet Collegium Medicum var en primus motor och nod i läkares professionalisering och den nära anknytningen till den framväxande centralmakten har varit mycket viktig (även om medicinarkollegiet initialt var sidoordnat och hade lite inflytande över statsbyråkratin). Läkarna i medicinarkollegiet hade dock tidigt försetts med en möjlighet att vaka över andra yrkesgruppers verksamheter och därmed haft kontrollen över den medicinska jurisdiktionen. Det är utifrån den övervakande position som medicinarkollegiet tidigt lyckades få av staten som en hegemonisk och professionell medicin kunde ta form. Men det handlar också om den dubbla rollen som läkare intog som ämbetsmän, att verka för folkets intresse och samtidigt förhålla sig till sig egen yrkeskår.

I professionsteoretiskt perspektiv skiljer Abbott på tre nivåer av den legala arena där legal auktoritet fastställs: det lagstiftande organet, domstolarna och de administrativa strukturerna.⁵⁶ Klart är att läkarna tidigt funnits på den första och den tredje av dessa arenor. Inom den framväxande professionaliseringen av det medicinska fältet skapades det en arbetsdelning där en del av den legitima medicinen ansvarade dels för samhällskroppens

⁵⁴ Abbott 1988, s. 40, 52.

⁵⁵ Anspråk på den legala arenan tidigt i professionens utveckling har läkarna inom den amerikanska medicinen också gjort, *ibid.* s. 64.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 62–63.

hälsa (folkhälsan), dels för lasarettsvården (kroppsvården). Detta kom senare att få följder för utvecklingen och organiseringen av det medicinska fältet genom medicinalpolitikens inriktning. Den kom att tidvis betona å ena sidan utbyggnad av öppna vårdformer och förbyggande arbete som kan knytas till folkhälsoarbetet, å andra sidan utbyggnad av den slutna vården som kan knytas till kroppsvården, som i slutet av perioden kom att stärkas och konsolideras.⁵⁷

Fältet konstitueras och konsolideras: Det biomedicinska paradigmskiftet, 1860–1920-tal

Avsnittet handlar om hur expansionen av den befintliga hälso- och sjukvårdsorganisationen sker samt hur det biomedicinska paradigmet får genomslag och bland annat ger upphov till behov av laboratorier. Den snabba expansionen av slutenvård och lasarett skapar behov av utbyggnad av läkarutbildning och sjuksköterskeutbildning. En ökad aktivitet sker avseende professionaliseringssträvanden, kollektivt identitetsskapande och facklig mobilisering bland läkarna och sjuksköterskorna. Sammanfattningsvis kan utvecklingen under den här perioden tematiseras kring två skiften, ett andra kvalitativt take-off i den professionella kunskapskärnan samt en kraftig numerär ökning av tjänster och platser för dessa tjänster – ett kvantitativt take-off.

Medicinsk nyorientering

Det biomedicinska paradigmet etableras

I förra kapitlet konstaterades att medicinen etablerade sig som positiv vetenskap och att systematiska iakttagelser blev den huvudsakliga metoden i att vinna kunskap om sjukdomar. Under 1800-talets andra hälft utvecklades läkarvetenskapen i samverkan med teknikens utveckling och en ökad industrialisering, inte minst i takt med utvecklingen av en mängd medicinska verktyg och apparater.⁵⁸ Doktorsväskan, som tidigare innehöll allt vad en praktiserande läkare kunde behöva, räckte inte längre utan man

⁵⁷ Gustafsson 1987, s. 191.

⁵⁸ Se även Sjöstrands analys av teknologins fält i Sverige, Sjöstrand 2013 samt kapitel 7 i denna volym.

blev beroende av laboratorier och uppsättningar av tekniska apparater som diagnostiska verktyg och behandlingsverktyg.⁵⁹

Inom medicinen medförde detta att cellular- och vävnadspatologi och mikrobiologi fick fäste som medicinskt kunskapsparadigm – det vi idag kallar det biomedicinska paradigmet. Det innebar inte att det naturalfilosofiska tänkandet eller folkmedicinen försvann, men de kom att gradvis tappa i betydelse för den legitima medicinen, dvs. den akademiska medicinen. Utvecklingen av mikroskopet och förfiningen av detta var en förutsättning för att överhuvudtaget kunna se cellerna och bakterierna. Teori utvecklades för att förstå vad det var man såg i mikroskopet.

Året 1858 anses vara det definitiva genombrottet för naturvetenskapens etablering inom den medicinska vetenskapen och med detta började också den antika humoralpatologin förpassas till historien. Cellerna fick därmed huvudrollen i det kunskapsparadigm som nu fått fäste. Innebörden var att människor och djur var uppbyggda av celler och det var i cellerna som sjukdom uppstod, beroende på störd cellfunktion. Kunskap om tumörer och om blodsjukdomar som leukemi utvecklades. På bakteriologins område var mikroskopet ett viktigt instrument och man fick kunskap om bakterier och svampar. Kemisten Pasteur visade hur jäsning var förknippat med liv och att bakterier fanns överallt och bidrog med pastöriseringen som metod för att döda bakterier. Man började förstå inflammationer och varbildning som försvarsmekanismer och fenomen på bakteriologisk nivå. Tuberkulosebakterien upptäcktes, och därefter en lång rad bakterier som orsakade spedalska, gonorré, tyfus, kolera, difteri, stelkramp och pest. Genom att förstå att bakterierna bildade gifter kunde man därmed klarlägga inflammationens verkningar som helhet. Till följd av detta kunde man utveckla motgifter. Serologin (immunologi) utvecklade kunskap om sjukdomar i blodet. Så småningom omdefinierades virus från att ses som ett ospecifikt gift till att omfatta små mikroorganismer som inte kunde iakttas i mikroskop, men som behövde levande celler för att föröka sig. Därmed skapades virologin.⁶⁰

⁵⁹ Torstendahl 1991, s. 44.

⁶⁰ Stolt 1997, s. 140–149.

Händelserik tid för medicinen i stort

Inom fysiologin utvecklades ett instrument som gjorde att man kunde skiva tunna skivor av vävnader och man började också kunna färga in det material man studerade i mikroskopet och histologin utvecklades, dvs. mikroskopisk anatomi. Medicinsk kemi, vars bidrag kom i slutet av 1800-talet, kunde visa blodets kemiska sammansättning och gav bidrag till diagnostiska metoder med hjälp av blod, urin och andra kroppsvätskor genom användning av olika slags apparater som kunde centrifugera vätskorna. Den fysiologiska medicinen koncentrerade sig på invärtes sjukdomar och ägnade sig åt fysiologiska experiment, som till exempel temperaturmätningar och feberkurvor. Inom denna gren var man också skeptisk till alltför strikt sjukdomsklassificering, som ibland omnämndes som meningslös ontologi. Feber ansågs vara en av de viktigaste dödsorsakerna och man koncentrerade sig på att hitta preparat eller metoder som kunde sänka temperaturen. Under de sista åren på 1800-talet kom röntgenstrålningen in i medicinen och man upptäckte att dessa strålar påverkade cellbildningen.⁶¹

På kirurgins område hade det inte hänt så mycket, men i takt med industrialismen ökade också olycksfallen på arbetsplatser och behovet av läkarinsatser. Eftersom man inte använde narkos eller liknande behövde kirurgerna arbeta snabbt. Morfin användes dock frikostigt. Man visste sedan länge att eter hade berusande egenskaper och i början av 1800-talet användes lustgas för samma syfte, dock inte till operationer. Under den här tiden började man också att spruta operationssalen med karbolsyra, vilket kraftigt reducerade operationsdödligheten.

Avseende psykiatrin kom Sigmund Freud med den psykoanalytiska teorin, men hans lära hade svårt att göra sig gällande i den starkt präglade naturvetenskapliga anda som rådde i slutet av 1800-talet.⁶² Under denna tid publicerades också Charles Darwins berömda arbete om evolutionen vilket anses ha stor betydelse för tänkandet inom medicinen. Genetiken bidrog till utvecklandet av en rasbiologi som låg nära det rashygieniska, som fick skjuts genom samarbete mellan genetiker, statistiker, antropologer samt idéer om den medicinska polisen, en gudomlig ordning och Darwins utvecklingsteori.⁶³

⁶¹ Ibid., s. 150–179a.

⁶² Se även Johnsson och Svenssons analys av professionaliseringen av psykosocial integration och psykoterapi, Johnsson & Svensson 2013 samt kapitel 5 i denna volym.

⁶³ Stolt 1997, s 161–169.

Samhällsmedicin, folkhälsa och socialhygien

I mitten av 1800-talet blev de samhällshygieniska reformerna alltmer detaljerade och man kunde ibland se en skillnad i dödlighet efter insatser på området. Prevention var ett ledord, liksom hälsoekonomi, där exempelvis social orättvisa och fattigdom ansågs vara sjukdomsframkallande faktorer, vid sidan av dåligt dricksvatten och avloppsvatten. Bakteriologin erbjöd en bidragande förklaringsmodell till folkhälsosjukdomarna, men det förekom även orsaksförklaringar från naturfilosofiska idéer. Svält och fattigdom ökade i takt med befolkningsökningen, industrialisering och urbanisering, vilket ställde krav på en mer effektiv samhällsmedicin.⁶⁴ Socialmedicinen, som från början kallades socialhygien, blev en medicinsk specialitet 1920. Den hade viss likhet med de idéer som fanns inom rashygienismen och degenerationsteorin, dvs. tanken om att degeneration inom befolkningen kan leda till sjukdom och förfall. Inom socialmedicinen fanns två strömningar under tiden fram till 1920 som kallas saneringsepoken, den ena med rötter i rashygieniska idéer med individuellt fokus, den andra uppmärksammade det sociala eländet och hade ett kollektivt fokus.⁶⁵ Intresset för de förebyggande åtgärderna fick genomslag för utbyggnaden av öppenvården och lokala sundhetskommittéer. Under 1920-talet blev det även möjligt för läkare att anställas i tjänster där de inte mötte patienter (tidigare var det bara möjligt i forskningstjänster) och deras ”patient” blev därmed samhällskroppen och folkhälsan.⁶⁶ Det kom dock att dröja innan socialmedicin blev en akademisk disciplin.

Fältets andra kvalitativa take-off

Ett första kvalitativt take-off skedde under den förra fasen i det medicinska fältets professionalisering. Då handlade det om etableringen av medicin som en positiv vetenskap. Ett andra kvalitativt take-off lät vänta på sig eftersom den senare hälften 1880-talet och tiden kring sekelskiftets början präglades av införseln av internationella nya medicinska genombrott till Sverige och av

⁶⁴ Ibid., s. 169–170, 195–196.

⁶⁵ 1830–1880 saneringsepoken, 1880–1920 den bakteriologiska-serologiska epoken, 1920–1935 födoämnes- och yrkeshygieniska epoken samt tiden från 1935 den socialhygieniska epoken, Stolt 1997, s. 194–198.

⁶⁶ Ibid., s. 194–198.

att man i debatter blandade termer från de äldre sjukdomsteorierna med de nya termerna. Behärskandet av det nya teoretiska tänkandet var förbehållet en liten grupp läkare – en elit, medan de svenska läkarna i allmänhet inte hade tillräckligt med teoretiska kunskaper för att kunna ta emot de nya idéerna om bakterier. Andra orsaker till fördröjning i etableringsprocessen av bakteriologin inom medicinen var bland annat att de samhällshygieniska åtgärderna som tidigare genomförts, hade förbättrat det allmänna hälsotillståndet. Dessa åtgärder var grundade i den ”gamla” medicinen – miasmateorierna – och därför fanns det inget behov för någon ny teori. I tillägg till detta intresserade sig inte patologin, histologin eller mikroskopin för *bakterier* i sjuka vävnader utan mer för vävnadernas anatomi, och det fanns inte heller uppmaningar i den medicinska litteraturen att intressera sig för detta.⁶⁷ När seklet övergick i 1900-tal var det naturvetenskapliga synsättet relativt etablerat i medicinen och samhällsutvecklingen och naturvetenskapens mekaniska människosyn gick hand i hand.⁶⁸

Laboratoriet och mikroskopet kom att bli de huvudsakliga verktygen för det nya biomedicinska paradigmet och dess fortsatta utveckling. Arbetet i laboratorierna förändrade också den teoretiska förståelsen av sjukdomar och förändrade nosologin från en symtomklassificering till en orsaksgrundad sådan. Infektionssjukdomarna orsakades av en viss bakterie eller mikroorganism, som ensam var upphov till sjukdomen, vilket också innebar en skarp gräns till gruppen infektionssjukdomar. En rad sjukdomar bytte identitet, varav koleran och pesten är två exempel. Under perioden 1860–1920 gjorde bakteriologin ett vetenskapligt genombrott, vilket kan exemplifieras genom en topp av vetenskapliga artiklar i den medicinska tidskriften *Hygiea* 1880–1890, men efter sekelskiftet sjönk antalet artiklar.

Genombrott i den meningen att vetenskapen får fullt genomslag i praktiken kom att dröja. Som nämndes tidigare fanns under de första decennierna på 1900-talet en teoretisk vilsenhet, och debatter bland medicinare blandade orsaksresonemang och åtgärder som grundades både på de gamla miasmateorierna och på kunskaper om bakterier. Denna period kännetecknas av försök till harmonisering mellan de nya och gamla teorierna. Däremot spreds de nya bakteriologiska kunskaperna till exempel genom kurser och föredrag till sjuksköterskor och till allmänheten.

⁶⁷ Graninger 1997, s. 117.

⁶⁸ Lagerkvist 1999, s. 115.

Ett sätt att försöka datera den reella etableringen av det bakteriologiska synsättet är att relatera det till den tidpunkt då staten startade institutioner med en specifik vetenskap som grund. Det fick då ett godkännande och dess tillämpningar gavs erkännande och fick genomslag i samhällsplanering och tillämpning. På så sätt kan man datera etableringsprocessen till åren mellan 1907 och 1918, som innefattade ett beslut om en statsmedicinsk anstalt 1908 med två avdelningar (en medicinsk-bakteriologisk och en rättskemisk), tillkomst av ytterligare en avdelning, ett statligt farmaceutiskt laboratorium 1915 och därefter upplösning av den statsmedicinska anstalten 1917, då Statens bakteriologiska laboratorium inrättades som egen inrättning 1918, med huvuduppgiften att arbeta med forskning och utveckling. Med andra ord kan man säga att laboratoriernas tillkomst, tillsättning av en professur i allmän hälsovårdslära 1876 vid Karolinska institutet samt tillkomsten av en specalsektion vid Svenska Läkaresällskapet 1899, utgjorde en kraftfull mobilisering för det biomedicinska paradigmet, och genom relaterade preventionsåtgärder även för folkhälsan.⁶⁹ Abbott menar att teknologiska och organisatoriska förändringar är de huvudsakliga krafterna i att öppna och stänga jurisdiktioner och att de har direkta effekter, dock oftast i positiv mening.⁷⁰ Detta gäller definitivt för läkarprofessionen, både teknologin som öppnar nya uppgiftsområden och kommodifieringen av professionell kunskap till exempel i form av penicillintabletter eller vaccinsprutor. Laboratoriet blev också en nod för kunskapsutvecklingen inom biomedicinen.⁷¹ Efter sekelskiftet ökade antalet laboratorier i statlig regi. Staten blev alltmer genomorganiserad och övertog alltmer ansvaret för det svenska samhället och dess befolkning.

I takt med kunskapsutvecklingen och specialiseringen som följde med medicinens etablering som positiv vetenskap, blev det biomedicinska sättet att se på sjukdomar utmanande. Detta medicinska nytänkande som lite tillspetsat kan sägas handla om sjukdomar (och inte människor som var sjuka) och sjukdomarnas säte i kroppen samt sjukdomsorsaker. Sammantaget kom detta att bidra till ett paradigmskifte, från en mångfald av naturfilosofiska och humoralpatologiska förklaringar till ett biomedicinskt paradigm eller *ett andra kvalitativt take-off* för fältet. Detta kunskapsområde blev grunden

⁶⁹ Johannisson 1994, s. 173.

⁷⁰ Abbott 1988, s. 146ff.

⁷¹ Ibid., s. 146–149 om kommodifiering av professionell kunskap.

till en robust kunskapskärna om den biologiska kroppen och kom att utgöra professionens *heartland*, i Abbotts begreppsapparat, där det är i princip oantastbart.⁷²

Fältets kvantitativa take-off

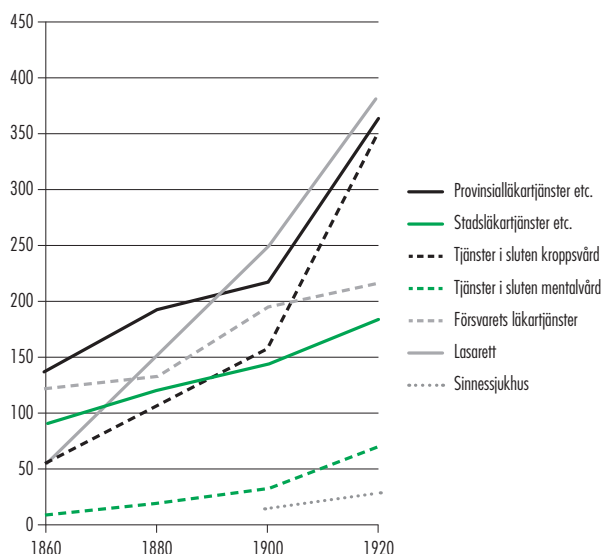
Kraftig utbyggnad av hälso- och sjukvården

Den samhälleliga kontexten utgjordes av vad som utvecklades i kölvattnet efter den svenska reformpolitiken som under de första åren på 1800-talet hade varit konservativ. Detta medförde en växande opposition bland grupper som var under socialt och ekonomiskt uppåttåg, men som inte fick den makt och det handlingsutrymme de ville ha. Genom upplösningen av ståndsriksdagen och ständerväldet förändrades villkoren för rörlighet för både kapital och arbetskraft, som i sin tur var stödjande faktorer för industrialiseringens utveckling i landet. Mot bakgrund av detta ökade statens kassa, vilket möjliggjorde ökade insatser för befolkningens hälsa samtidigt som den nya situationen medförde ett ökat behov av organiserad sjukvård och fattigvård.⁷³ Detta lade grunden för *ett kvantitativt take-off*. När det gällde den slutna vården skilde man i slutet av 1800-talet på lasarett och hospital samt fattigvård, som betraktades som en lokal angelägenhet. De sjuka i befolkningen sorterades och behandlades efter denna grova indelning. Men mellan åren 1860 och 1880 kan en kraftig ökning iakttas av antalet lasarett, då de mer än fördubblades, från 54 till 133 för att i slutet på perioden ha sjudubblats till 382. Läkartjänster ökade också snabbt i antal, dock lite olika beroende på vilken typ av vård det gällde (se figur 6.1).

Det är lasaretten som har den brantaste tillväxtkurvan och därmed också den kraftigaste ökningen, sedan kommer två läkartjänstekategorier: dels läkare vid den slutna kroppsvården, dels provinsialläkartjänsterna. Medicinalpolitiken stödde vid den här tiden omväxlande utbyggnad av öppna vårdformer och förebyggande arbete samt utbyggnad av den slutna vården. Detta avspeglas i figur 6.1 då en utbyggnad kan ses både i den slutna och i den öppna vården.

⁷² Ibid., s. 71.

⁷³ Gustafsson 1987, s. 262ff.

FIGUR 6.1 Utvecklingen av antal lasarett, sinnessjukhus och läkartjänster, åren 1860–1920.⁷⁴

Under denna expansion av den slutna vården renodlas också lasarettsvården och förbehålls de botbara, något som kan relateras till den urgamla gränsen mellan kirurgi och medicin, vilken formar en gräns mellan ”konkret iakttagbara och snabbt fortskridande hjälpbehov” respektive ”diffusa, svårtolkade och långsamt fortskridande otillräcklighetstillstånd”. Hälso- och sjukvården kom att konsolideras huvudsakligen utifrån den förstnämnda, dvs. en akutvårdsmodell, varvid organiseringen och fokus på den öppna vården och förebyggande arbete trängdes åt sidan. Därefter har det varit fråga om kvantitativ utbyggnad och administration, dvs. att bygga ut och bygga vidare. Utredningar som genomfördes styrdes av de organisatoriska traditionerna och problemen formulerades utifrån de praktiska problem som uppstod i de befintliga systemen. På så sätt bildas en kedja av låsta beslutskontexter, som skapat en kontinuitet i utvecklingen av hälso- och sjukvården. Med andra ord var det svårt, om inte nästintill omöjligt, att tänka nytt.⁷⁵

Etableringen och konsolideringen av dessa organisatoriska traditioner

⁷⁴ SCB Statistisk årsbok för Sverige 1919, 1925; Bergstrand 1963, s. 154, samt Kock 1948, s. 23.

⁷⁵ Gustafsson 1987, s. 191, 340–343.

har främst haft stöd av merkantilistiska idéer, samhällets sociala kontroll, läkarnas sociala position och militära sjukvårdsbehov. Det är således de organisatoriska traditionerna som varit primära i struktureringen av hälso- och sjukvården och inte (som i vår nutida vardagsförståelse) nya naturvetenskapliga medicinska rön. Detta kan sägas vara ett slags omvänd idéhistoria där den organisatoriska utvecklingen snarare styr upp institutionerna och idéerna än tvärtom. Den naturvetenskapliga medicinens inträde på 1800-talets senare hälft föll så att säga in i den befintliga sjukvårdsstrukturen och upprätthöll således de gamla organisatoriska mönstren.⁷⁶

Den nya rörligheten bland arbetskraften och den ökade befolkningstillväxten sågs dock av vissa som ett problem och ett hot mot samhällsordningen. Med anknytning till det resonemang som fördes i förra avsnittet tycks samhällsmedicinen med intresset för folkets hälsa under denna period börja tappa institutionell bas och det var istället kroppsmedicinen som utvecklades och stärktes i sin institutionella bas. Med andra ord fanns nu makt- och organisationsstrukturer som genom sin existens stödde en viss inriktning på läkarnas professionalisering och uppgiftsområden. Exempelvis etablerades full kontroll av arbetsplatsen genom läkarens ansvar för det medicinska arbetet på klinikerna, dvs. full jurisdiktion på den arenan om man talar med Abbotts terminologi.⁷⁷ För läkarna blev lasaretten och särskilt klinikerna platser där ytterligare upparbetning av expertis kunde ske. Specialiseringen hade därmed ett dubbelt syfte, dels att erbjuda bättre vård till de sjuka, dels att öka kompetensen inom området. Varje delning av lasaretten till specialkliniker eller utbyggnad av specialanstalter var, lite tillspetsat, designad för vidareutbildning av läkare.⁷⁸ Cellularpatologin och mikrobiologin fick också under 1900-talets första hälft en ökande institutionell bas genom laboratoriernas framväxt, både som enskilda verksamheter och vid klinikerna på sjukhus. Laboratorieassistenterna kom att fylla en viktig funktion då de tog över mycket av det rutinartade arbetet i laboratoriet. Men de hade vid den här tiden inte formerats kollektivt.

Den utomordentligt kraftiga expansionen av lasarett och läkartjänster under den här perioden kan ses som ett *kvantitativt take-off*. Viktigt är här att påpeka att det ingalunda var det biomedicinska paradigmet som var

76 Gustafsson 1987, s. 124–126, 191, 243, 301, 329–333, 352–355.

77 Abbott 1988, s. 59ff.

78 Det var vanligt att boende, vård och undervisning skedde på samma anstalt. Carlhed 2007, s. 79, 81, 100, 300, 302.

ledstjärnan för utbyggnaden av slutenvården och ökningen av tjänster under denna period. Det var snarare så att hälso- och sjukvården byggdes ut från traditionella organisatoriska mönster och utredningsväsendet präglades av ett slags ”spärrhakeeffekt” och andra utommedicinska faktorer.⁷⁹

Läkarnas fackliga organisering och kåranda

Det fanns tidigt lokala läkarföreningar, redan på 1860- och 1870-talen, och på vissa håll samarbetade de med apotekarna. Men det var egentligen först 1880 som den första läkarföreningen av rent facklig karaktär bildades. Det var Provinsialläkarföreningen som ett tjugotal år tidigare regelbundet anordnat möten för provinsialläkare. Landsortsläkarna hade en egen tidskrift, *Eira*, som utgavs första gången 1877. Tidskriften hade förutom det vetenskapliga syftet också artiklar om nya författningar, ny litteratur, kungörande av lediga tjänster och liknande.⁸⁰

Det var också provinsialläkarnas företrädare John Bergvall som föreslog vid ett allmänt läkarmöte 1887 bildandet av en svensk allmän läkareförening. Redan året därpå fattade man ett principbeslut om att det skulle bildas ett förbund, men det tog ett decennium innan man kunde enas om hur stadgar och riksorganisation skulle se ut. På ena sidan stod provinsialläkarna, som arbetade ensamma och inte var främmande för hembesök och lite okonventionella lösningar i sin läkargärning och som ville ha en stark organisation med juridiska och ekonomiska resurser. På den andra sidan stod Stockholmsläkarna med bas i lasarettskliniker och de tre medicinska lärosätena som ansåg att det befintliga Svenska Läkaresällskapet var en fullgod organisation.⁸¹

1893 bildades så Allmän Svensk Läkarförening, men det blev en svag organisation utan ekonomiska resurser. Man hade till uppgift att anordna ett läkarmöte vartannat år. Misslyckandet på det nationella planet fick till följd att flera lokala föreningar startades, och 1900 tog Stockholms läkareförening initiativet att bilda en centralorganisation. Med intensiv lobbyverksamhet och noggranna förberedelser gick det hela snabbt. Redan ett år senare antogs stadgarna för första gången och 1903 trädde de i kraft med 900 medlem-

⁷⁹ Gustafsson 1987, s. 351ff.

⁸⁰ Eklöf 2000, s. 199.

⁸¹ Beronius 1994, s. 46, 58.

mar i matrikeln. Föreningen bytte namn till Sveriges läkarförbund 1919.⁸² De nya stadgarna syftade till att verka för kårens sociala, ekonomiska och vetenskapliga intressen, och innehöll även ett mål om att verka för en god och värdig anda inom kåren.

För läkarna var det kontroversiellt med facklig anslutning och gemensamma motståndsaktioner bland läkare genomfördes eftersom det fanns synpunkter på att det kunde uppfattas som ovärdigt att läkare skulle gå samman i fackföreningar, likt arbetare. Läkarna beskrevs som ”utpräglade individualister”.⁸³ Men det fanns skäl till en mobilisering. Läkarkåren hade fördubblats mellan 1880 och 1900 och det var hård konkurrens om jobb. Det fanns ingen allmän sjukförsäkring eller andra subventioner som kunde underlätta betalning för läkarens tjänster, vilket skapade ett överskott av läkare. Både de statliga och privata arbetsgivarna pressade ned ersättningen och skapade nya tjänster, s.k. extraläkare som hade sämre villkor och ersättningar än ordinarie läkartjänster. En del kunde försörja sig genom det ökande antalet läkarundersökningar som krävdes för att teckna en livförsäkring, en bransch som var under stark tillväxt i början av seklet.⁸⁴

År 1915 kom en lag om behörighet till läkaryrket där det fastslogs att gällande examen var medicine licentiat avlagd inom riket samt svenskt medborgarskap. Lagtexten kompletterades med en kungörelse om behörighetskrav för läkartjänstgöring inom den slutna kroppsvården.⁸⁵ Lagen kom också att behandla den obehöriga läkarkonsten, vilket kunde innebära att utbildade läkare inte fick använda vissa behandlingsmetoder eller behandla vissa sjukdomar. En obehörig kunde bara bestraffas om verksamheten bedrevs yrkesmässigt och om ”behandlingen medfört fara för liv eller hälsa”. Innebörden av lagen blev att läkarna blev av med sin skyddade yrkestitel och det var behörigheten till vissa sjukdomar och behandlingar som anförtroddes till de utbildade läkarna. Kungen kunde genom ett beslut tillåta en utbildad att verka på läkekonstens område, en möjlighet som i realiteten inte utnyttjades. Men lagen innebar därmed inte rättighet till verksamhetens natur, vilket säkerligen glädde de s.k. kvacksalvarna.⁸⁶

Mellan 1920 och 1940 fördubblades återigen antalet läkare, från 1 600

⁸² Schöldström 2003, s. 15, 18, 20, 24.

⁸³ Eklöf 2000, s. 201–202, 220, 230.

⁸⁴ Schöldström 2003, s. 25, 31.

⁸⁵ Janlert 2009. Lagen om behörighet att utöva läkarkonsten (nr 362) 21 september 1915.

⁸⁶ Eklöf 1998, s. 158.

till 3 200. De mötte en arbetsmarknad som styrdes av arbetsmarknadens villkor, med tjänstgöring med låg eller i vissa fall ingen lön och boende på sjukhuset. Många av dessa läkarstudenter kom från enklare förhållanden än sina företrädare och två tredjedelar av de nya underläkarna hade stora studieskulder. Underläkarna bildade en egen fackförening 1921, Sveriges Yngre Läkares Förening (SYLF), som då anslöts till Sveriges läkarförbund som en lokalavdelning och medlemsantalet ökade markant under 1930-talet. I den ökade konkurrensen mellan läkarna framför allt i storstaden fanns det bland de äldre kollegorna farhågor om sjunkande ersättningar och sämre arbetsvillkor samt att kollegialiteten skulle minska.⁸⁷

Den fackliga kampen syntes det dock lite av i Sveriges läkarförbund, som i början mest fungerade som en klubb. Det tycktes snarare vara oro för läkarnas anseende som sysselsatt fackförbundet, och införandet av kollektiva etiska regler, vilket hade sin grund i motstånd mot läkarkårens kollektivisering och förvandling till ett yrke som alla andra. Man värderade en individuell etisk hållning som gav läkarkåren högt anseende.⁸⁸

Hippokrates ed är starkt symboliskt förknippat med läkargärningen. Många hävdar också att de moderna etiska läkarreglerna haft den som norm, men studier har visat att det rör sig om en myt och den har på senare tid kallats ”den hippokratiska fotnoten”.⁸⁹ Den har dock haft en moraliskt självreglerande funktion för läkarna. Symboliken i att svära en ed är talande för att den haft religiösa förebilder och *kallet* blir en del av sinnebilden av läkaren.⁹⁰ I kallet ingick också bilden av läkaren som arbetande i allmänhetens intresse, utan egenintresse, men även som samhällets väktare mot ohälsan. Dessutom var bekämpandet av falska profeter – kvacksalveriet – en del i uppdraget.⁹¹ De eder som svenska läkare avlagts är tro- och huldhetseden, som avlades vid inträdet som fullvärdig medlem i Collegium Medicum och som var en ämbetsmannaed, samt en practici-ed som avlades vid de medicinska fakulteterna efter medicine licentiatexamen. Båda dessa eder avskaffades, först licentiateden 1878, sedan ämbetsmannaeden 1887.⁹²

87 Schöldström 2003, s. 19, 21.

88 Eklöf 2000, s. 253–254; se också Gustafsson 2000, s. 27ff; Schöldström 2003, s. 23.

89 Eklöf 2000, s. 187.

90 Johannisson 1994.

91 Palmblad 1997, s. 38, 75, 105ff.

92 Eklöf 2000, s. 190ff.

Sjuksköterskornas formering och differentiering

De genomgripande samhällsförändringar som nämndes i inledningen av detta periodavsnitt, dvs. den ökade demokratiseringen samt den ökade sociala och geografiska rörligheten för kapital och arbetskraft, bidrog till förutsättningarna för sjuksköterskekårens framväxt. Det var kvinnor från de högre samhällsklasserna som tog initiativ till sjuksköterskeutbildningen i Sverige under 1860-talet, vilket bidrog till att deras ”klassystrar” kunde skaffa sig ett eget arbete och försörjning. Ideologin i sjuksköterskeyrket kom att bli mer social än föregångarnas, sjukvakterskornas, nämligen möjligheten för bildade kvinnor att göra en samhällsinsats.⁹³ Den berömda Florence Nightingale skrev skrifter som sammanfattade hennes erfarenheter från vården i krigssammanhang och 1860 öppnades hennes sjuksköterskeskola i London. Svenska Emmy Rappe var elev där och blev en förgrundsfigur i organiseringen av svensk sjuksköterskeutbildning.⁹⁴ Dessa pionjärens uppfattning var att sjuksköterskeyrket skulle vara ett kvinnligt yrke för att yrkesrollen ansågs sammanfalla med kvinnliga egenskaper. Den första generationen sjuksköterskor var utbildade genom en praktisk utbildning och var inte organiserade. Den andra generationens sjuksköterskor hade flickskoleexamen och hade därigenom en gedigen skolbakgrund och utbildades vid sjuksköterskeskolor. Detta medförde en inre differentiering inom kåren som utvecklades kring sekelskiftet. Utvecklingen inom läkarvetenskapen medförde också ett behov av kunnig assistans till läkarna, vilka i sin tur kom att bli mer intresserade av sjuksköterskeutbildningen och ett kvalificerat kunskapsinnehåll.⁹⁵

Statliga utredningar, läroböcker och sjukskötersketidskrifter uppvisar ett definitionsarbete mot vad sjuksköterskorna och sjukvårdspersonalen skulle arbeta med. Klart framgår att den medicinska praktiken och den vårdande praktiken är av olika art samt att det är under läkarens överinseende som vårdandet sker. Vårdandet bestod i att vara *en förlängd arm* eller ett *extra öga*, då framför allt att registrera den sjukliga kroppens funktioner och uttryck (dock utan att dra egna slutsatser) eller vara *en hjälpende hand* för den sjuke med exempelvis hygien eller komfort.⁹⁶

⁹³ Emanuelsson 1990, s. 34.

⁹⁴ Stolt 1997, s. 139–140.

⁹⁵ Emanuelsson 1990, s. 34.

⁹⁶ Rehn 2008, s. 48ff.

Sjuksköterskornas inträde i det medicinska fältet upparbetas och förstärks mellan 1851 med den första sjuksköterskeutbildningen i Ersta diakonianstalt, via starten av Röda korsets sjuksköterskeskola 1867 i Uppsala och fram till bildandet av Sophiahemmets sjuksköterskeskola 1889, vilken kom att bli mönsterbildande för den svenska sjuksköterskekåren.⁹⁷ Efter sekelskiftet ökade antalet sjuksköterskeskolor snabbt från ett tjugotal skolor till 1914, då utbildningen fanns vid 48 länslasarett förutom sju större sjuksköterskeskolor: Diakonisseanstalten, Röda korsets sjuksköterskeskola, Sophiahemmets sjuksköterskeskola samt vid Sabbatsbergs sjukhus. Utanför Stockholm fanns den vid Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg, Akademiska sjukhuset i Uppsala och Södra Sveriges sjuksköterskehem i Lund. Utbildningarna skilde sig vad gäller grad av teoretiskt innehåll. Landsortssjukhusens utbildningar, sjukhusskolorna, hade inte lika höga inträdeskrav som de teoretiska skolorna, var mer praktikbaserade och utbildningstiden kunde variera mellan ett par månader och två år. Det var också en möjlighet för flickor från de lägre samhällsklasserna att skaffa sig en utbildning då utbildningen betalades genom eget arbete och man förband sig ofta att arbeta kvar ett par år efter utbildningens slut. Röda korsets sjuksköterskeskola och Sophiahemmets utbildning skilde ut sig från de övriga genom den teoretiska undervisning som gavs vid sidan av de praktiska studierna.⁹⁸

De viktigaste faktorerna som möjliggjorde sjuksköterskornas professionalisering var dels utbyggnaden av lasaretten, som ju per definition var sjuksköterskornas arbetsområde, dels den logik som låg bakom utbyggnaden, dvs. en akutvårdsmodell. Deras borgerliga bakgrund grundad i ordning och disciplin, tillsammans med teoretiska kunskaper om renlighet och hygien var det som sjukvården behövde.⁹⁹ Sjuksköterskekårens framgångsrika formering berodde till stor del på lasarettens utbyggnad och en relativt snabb utbyggnad av sjuksköterskeutbildningen. I jämförelse med läkarnas professionaliseringsstrategier har även hos sjuksköterskorna en elitformering i kårens topp och dess sociala status haft stor betydelse för det kollektiva identitetsarbetet i kallets namn, och olika stängningsförsök genomfördes framgångsrikt nedåt i hierarkin.

Uppbyggnaden av professionsideologin gav ibland ur ett allmänmansk-

⁹⁷ Gustafsson 1987, s. 367ff.

⁹⁸ Emanuelsson 1990, s. 39–48.

⁹⁹ Ibid., s. 100–102.

ligt perspektiv lite udda uttryck. Bland annat var frågan om reglerad arbetstid uppe till riksdagsbehandling och ett förslag lades fram 1921 som skulle reglera arbetstiderna för all kvinnlig sjukvårdspersonal, nämligen åtta timmars arbetsdag. Svensk sjuksköterskeförening (SSF) protesterade och argumenterade för att sjuksköterskornas arbete var ansvarsfullt och särpräglat i relation till sjukvårdsbiträdenas. Man menade att sjuksköterskan kände så stort ansvar för sitt arbete och hade så stark självdisciplin att man inte behövde reglerad arbetstid. SSF segrade i frågan och i det slutliga beslutet undantogs den kvinnliga sjukvårdspersonalen från lagen, vilket även drabbade sjukvårdsbiträdena. Flera professionaliseringsstrategier kan förtydligas, exklusionen dels inom sjuksköterskekåren – skapandet av en elit bland sjuksköterskorna – dels nedåt i hierarkin mot sjukvårdsbiträdena. De uppvisade också möjligheter att styra utbildningspolitiken i önskad riktning och på så sätt utöva kontroll över utbildningen och vilka som skulle ses som de rätta sjuksköterskorna och anställas via förmedlingsbyråerna, dvs. kontroll över arbetsmarknaden.¹⁰⁰ Likheten med läkarnas inställning till facklig mobilisering och svårigheter att mobilisera i denna fråga är slående. Att tala om lönefrågor och arbetsvillkor kan verka besudlande för professionaliseringsträvandena, i varje fall i en inledande och ideologibyggnad fas, då karaktären hos professionen mejslas ut.

Laboratorieassistenternas framväxt

Den person som kan anses vara föregångare till detta yrke i Sverige var en kvinna vid namn Anna Sundström som arbetade som både hushållerska och medarbetare till professor Jacob Berzelius i dennes laboratorium under tidigt 1800-tal. I slutet av 1800-talet fanns i Uppsala ett större histologiskt laboratorium där flera kvinnor arbetade för en professor vid namn Henschen. Laboratoriebiträdenas arbete skedde för det mesta ensamt tillsammans med en professor. Tjänsten var under denna tid knuten till någon institution på universitetet. Dessa var anatomiska, histologiska och zoologiska institutioner där vävnader och organ undersöktes. När vi kommer in på 1900-talet blev det också mer av kemiskt, bakteriologiskt och serologiskt arbete, dvs. förberedelser och analyser av blod, urin och mikrober.¹⁰¹

¹⁰⁰ Ibid., s. 100–102.

¹⁰¹ Persson 1994, s. 117–118, 123–127.

Utbyggnaden av lasaretten innebar större möjligheter att också bygga ut sjukvårdslaboratorierna, och detta gynnade läkarnas specialisering och bidrog med ytterligare en institutionell bas för laboratorieassistenterna. Dessa var i sitt arbete på laboratoriet underställda professorer, läkare och forskare. Under denna period kom de in i yrket på generella meriter genom sin skolbakgrund men genom arbetet specialiserades deras kunskap. Det fanns en mängd olika beteckningar på dem som arbetade på laboratorium. ”Tekniskt biträde” fanns vid universitetens laboratorier och de var huvudsakligen kvinnor. 1912 inrättades den första ordinarie tjänsten på Karolinska mediko-kirurgiska institutet och fick beteckningen ”kvinnligt tekniskt biträde”. I praktiken innebar det tjänstgöring på Serafimerlasarettet och laboratoriet där. 1924 hade antalet fasta tjänster ökat till sex. Det förekom också att laborationsassistenter anställdes som laboratoriesköterskor trots att de inte hade någon sjukvårdsutbildning. Vid andra statliga laboratorier var beteckningen ”kvinnligt laborationsbiträde” eller ”preparator”. Det var inte förrän efter 1925 som prefixet ”kvinnligt” togs bort. Det förekom att män och kvinnor hade samma preparatorsuppgifter. Kvinnorna betecknades trots detta kvinnligt tekniskt biträde medan männen kallades preparator och de hamnade i olika lönelägen.¹⁰²

När de statliga laboratorierna startade 1908, 1915 och 1918 fanns redan laboratoriebiträdena som en självklar yrkeskategori. Förutom de statliga anstalterna inrättades också privata laboratorier, och då främst inom den framväxande läkemedelsindustrin, men framför allt för kontroll av de framställda produkterna.¹⁰³ Då laborationsassistenterna inte själva hade mobiliserats och organiserats var det de medicinska ämnesföreträdarna som fick ta rollen att argumentera för betydelsen av och utbyggnad av tjänster samt att dessa borde vara fasta tjänster. Men skälen till deras engagemang handlade primärt om att trygga deras egen verksamhet och medelstilldelning. Att lämna det manuella laborativa arbetet till assistenter innebar för dem att

¹⁰² Ibid., s. 117–118, 295.

¹⁰³ Beslut om en statsmedicinsk anstalt 1908 med två avdelningar (en medicinsk-bakteriologisk och en rättskemisk), tillkomst av ytterligare en avdelning, ett statligt farmaceutiskt laboratorium 1915 och därefter upplösning av den statsmedicinska anstalten 1917, då Statens bakteriologiska laboratorium inrättades som egen inrättning 1918, med huvuduppgift att arbeta med forskning och utveckling. Andra statliga laboratorier inrättades som egna inrättningar under samma period (Statens rättskemiska laboratorium 1918, Statens farmaceutiska laboratorium 1918 och det veterinärbakteriologiska 1908). Graninger 1997, s. 227–230; Persson 1994, s. 90, 142, 151–155.

de kunde koncentrera sig på det intellektuella arbetet och tolkningar av analyser. En intressant jämförelse med sjuksköterskor utifrån deras löneläge visade att kring 1910 var laboratorieassistenterna avlönade som tjänstemän (1 200–1 600 kronor per år), medan sjuksköterskorna hade betydligt lägre lön, cirka 400 kronor per år i genomsnitt.¹⁰⁴

När det gällde utbildning för laboratorieassistenterna såg det olika ut, men generellt räknade man med ett par års inskolning. Ett laboratoriebiträde fick till exempel 1918 gå en kurs i histologi med de andra medicinstuderande på Karolinska institutet, medan andra fick praktisk övning och ingen vetenskaplig skolning. En del av de tidiga laborationsbiträdena läste på egen hand facklitteratur, vilket i praktiken innebar att de behärskade ett eller två främmande språk. De hade också till uppgift att skriva texter på olika språk till andra laboratieföreträdare. Generella kvalifikationer var att komma från rätt familjebakgrund, ha god skolbakgrund och lämplighet vad gäller ordning och disciplin. Den sociala bakgrunden var således den första tröskeln och sociala nätverk kring ämnesföreträdaren var betydelsefulla i rekryteringen av lämplig person. Skolbakgrunden bestod ofta av studentexamen, flickskola eller realexamen. I flickskolorna undervisades eleverna i naturvetenskapliga ämnen med praktisk inriktning, fysiologi, allmän sjukvårdslära och hälsovårdslära, och grundkunskaper i dessa ämnen var kemi och fysik. I likhet med sjuksköterskorna hade pionjärerna inom detta yrke borgerlig bakgrund, kunskap om god ordning och disciplin och var välutbildade.

Sammanfattningsvis var de kvinnor som tidigt fick tillträde till yrken som läkare, sjuksköterska och laboratoriebiträde alla från överklass eller övre medelklass. Deras fackliga strävanden var klassrelaterade och det syntes tydligast i sjuksköterskornas formering i elitföreningar och underordnade restföreningar.¹⁰⁵

Basstrukturen i fältet grundläggs

Det är alltså under denna period som det medicinska fältet etableras i sin basstruktur efter det biomedicinska paradigmatets genomslag och lovande framgång. Det fanns mobiliserade yrkesgrupper på plats att förvalta de

¹⁰⁴ Persson 1994, s. 182–186, 188, 248, 277.

¹⁰⁵ Emanuelsson 1990, s. 100–102.

professionella uppdragen som läkare, stödjande yrkesgrupper som sjuksköterskor och laboratorieassistenterna som frukter i mikrobiologins kunskapsutveckling. Lasaretten och akutvårdsmodellen var sedan tidigare den valda vägen. Nu var det bara ökade ekonomiska resurser och en gynnsam politik som behövdes för att ta detta vidare. Den symboliska maktstriden var ju redan vunnen. Ett socialt och kulturellt legitimeringsarbete hade bildat en myt om att det nu fanns *ett* medicinskt förklaringsystem, *en* hälso- och sjukvård, *en* läkarkår, *en* sjuksköterskekår osv. I själva verket lade sig mytbilden ovanpå en verklighet som var betydligt mer nyanserad och hierarkisk än så.

Inom den slutna kroppsvården intog sjuksköterskan en mellanposition, underordnad läkarna men överordnad gentemot sjukvårdsbiträdena, som stod för det mesta av det praktiska vårdarbetet. Denna ordning var dels officiell och hierarkisk, dels könad, med läkaren som den faderlige och sjuksköterskan som moderlig. Inom Svensk sjuksköterskeförening fanns aktiva sjuksköterskor som definierade sjuksköterskans position helt inom den ram som satts upp av läkarna, vilken innefattade självdisciplin, betoning av den ansvarsfulla uppgift de hade och att den överordnades de egna behoven. Det var den underordnade positionen som kom att blir den rådande ideologin inom sjuksköterskekåren.¹⁰⁶

Konsekvenser av amalgameringsprocesserna i medicinens enhetliggörande bidrog till att sjukdomar som inte hade ett tydligt säte i kroppen och därför inte kunde behandlas på ett enkelt och effektivt sätt inte blev prioriterade. Orsaker till sjukdom som kunde finnas i den omgivande miljön var ju dessutom betydligt svårare att få grepp om.

Den vetenskapliga utvecklingen av socialmedicinen hade hamnat på efterkälken och hälsovården som låg utanför sjukhusväggarna hade inte en organiserad, centraliserad och prioriterad tillsyn. I den lokala hälso- och sjukvårdspolitiken var framgången för socialläkarna och folkhälsan ofta beroende av lyckade samarbeten mellan professionen, politisk ledning (kommunalfullmäktige) och tillsynsorgan, till exempel den lokala hälsovårdsnämnden, nykterhets-, social- och barnavårdsnämnder. Detta medförde en betydligt mer komplex situation att hantera när man skulle visa styrka i att klassificera ett professionellt problem, att resonera och förklara problemet

¹⁰⁶ Ibid., s. 51–57, Rehn 2008, s. 48ff, 84ff.

samt att agera utifrån det, dvs. att lösa det.¹⁰⁷ Kroppsmedicinen fick dock en viktig institutionell bas genom den kraftiga utbyggnaden av lasarett. Fokuseringen på sjukdomar, deras biomedicinska orsaker och bot blev praktikens kunskapskärna. Den öppna vården, som var institutionellt sätte för samhällsmedicinen, kom så småningom mer eller mindre att överges av den centrala hälso- och sjukvårdspolitiken, till förmån för slutenvården: de biomedicinskt orienterade läkarna och deras *heartland* kunde därmed realiseras. Bättre förutsättningar än så för en stark profession är svårt att uppnå.

Fältet professionaliseras: De gyllene åren, 1930–1960-tal

Avsnittet tar upp utvecklingen inom det svenska hälso- och sjukvårdssystemet och dess konsekvenser för professionaliseringen av fältet. Understödjande processer för professionaliseringen diskuteras i samband med hälso- och sjukvårdens specialisering samt paradoxala processer i termer av samtidig expansion av systemet och rationalisering vars effekter skapar gynnsamma förhållanden. I texten argumenteras det för att denna period är gyllene år för professionalismen.

Professionaliseringens institutionella bas i det framväxande moderna hälso- och sjukvårdssystemet

Den samhällseliga kontexten under denna period var präglad av den svenska ekonomin, som under 1930-talet var starkt påverkad av den stora depressionen, i likhet med andra västerländska samhällen. Det var en omfattande ekonomisk kris som i Sverige vuxit under 1920-talet då staten haft svårigheter att hantera den höga arbetslösheten och strider mellan sociala klasser.¹⁰⁸ Under de svåra åren kring 1930-talet var det flera andra akademikergrupper som också upplevde svårigheter.¹⁰⁹ Läkarförbundet hade tidigt fungerat som remissinstans i kontakter med landsting, städer, Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen. Förbundet hade även kontakt med läkare som satt i

¹⁰⁷ Folkhälsans lokala legitimitet hade hjälp av de stora folkrörelserna och deras lokala företrädare. Sundin, Hogstedt, Lindberg & Moberg 2005, s. 12.

¹⁰⁸ Åmark 2005, s. 61–67, 125–127.

¹⁰⁹ Schöldström 2003, s. 28–29; Eklöf 2000, s. 209.

riksdagen. Under 1930-talet ökade remissärendena på grund av regeringens reformarbete kring samhällsfinansierad sjukvård och efter andra världskriget blev det vanligare att de fackliga organisationerna kom med redan i utredningsfasen, däribland Sveriges läkarförbund.¹¹⁰ Detta betydde naturligtvis mycket för läkarnas kontroll av yrket och av arbetsmarknaden. Men för läkarnas del var det inte förrän på 1940-talet den fackliga profilen blev tydlig.

Den socialpolitiska ideologin innehöll en stark betoning på förebyggande arbete inom vården. De gamla institutionerna och anstalterna sågs som rester av det gamla samhället och man skulle inte ha behov av dem i det nya samhället.¹¹¹ Folkhälsan blev under denna period bättre; ett tecken på detta var att 1850–1950 ökade medellivslängden från 40 till cirka 70 år. Ett växande intresse för folkhälsan, utbyggnad av öppenvårdsformer och ett ökande intresse för medicinsk specialisering mot socialmedicin kan iakttas och kopplas samman under denna period.

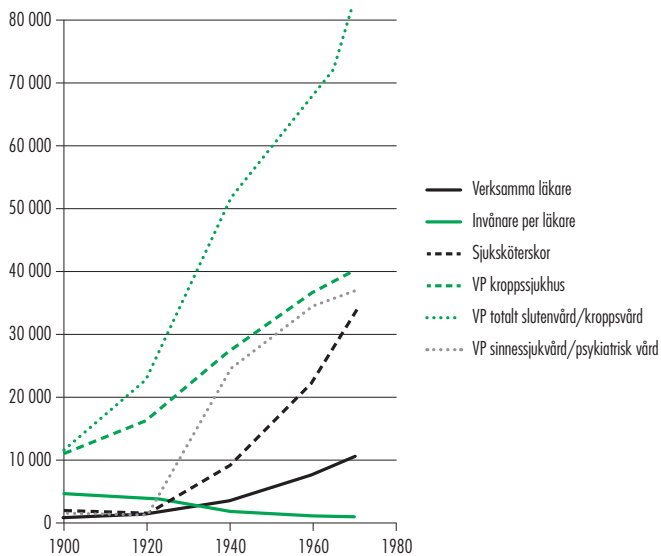
Dock fortsatte de två grundformerna sluten vård och öppen vård att vara en organisationsprincip som utbyggnaden av den moderna hälso- och sjukvårdssystemet följde. Distinktionen skiljer vardagligt uttryckt mellan den vård som krävde inläggning på anstalt och den vård som kunde erhållas i annan vård, till exempel distriktsvård. Medicinalstyrelsen slogs samman 1968 med den gamla Socialstyrelsen och bildade den nya Socialstyrelsen, som blev central förvaltningsmyndighet för ärenden som rörde socialvården, hälso- och sjukvården samt läkemedelsförsörjningen.

På tjänstesidan var det framför allt sjukskötersketjänster inom den slutna kroppsvården som ökade mest under den aktuella perioden, och därefter läkartjänster inom sluten kroppsvård. Läkartjänsterna inom den öppna vården hade en betydligt mer plan utvecklingskurva. I figur 6.2 beskrivs utvecklingen av det totala antalet vårdplatser inom slutenvården, antal vårdplatser på kroppssjukhus samt inom psykiatrisk slutenvård, antal invånare per läkare samt antalet verksamma läkare och sjuksköterskor under åren 1900–1970. Samtidigt med det ökande antalet vårdplatser ökade antalet vård dagar inom lasarettsvården från 88 400 per år 1920 till 139 100 vård dagar per år 1970, detta trots att både lungsjukvård och epidemivård kraftigt sjönk. Inom den psykiatriska slutenvården skedde under denna period dock en

¹¹⁰ Eklöf 2000, s. 232; Schöldström 2003, s. 24–25.

¹¹¹ Valet vanns 1932 och socialdemokraterna tog regeringsmakten. Åmark 1990, s. 35–36.

förskjutning från ett minskande antal vårdplatser inom psykiatrisk lasarettsvård (mentalsjukhusen) till ett ökat antal inom sjukhemsvården, vilket var en mer öppen form av psykiatrisk vård. Om man ser till slutenvården totalt sett och räknar ut medelvårdtid som patienten var inskriven på klinik sjönk den från 29 dagar till 11 dagar under en femtioårsperiod. Denna förändring av sjunkande medelvårdtid inom slutenvården gällde både lasarettsvård, lungsjukvård, epidemisjukvård samt förlossningsvård. Man kan därmed dra slutsatsen att en kraftig effektivitetsökning skett där vi kan iaktta interaktionen mellan ett ökat antal vård dagar totalt sett och att patienten vistades allt kortare tid på sjukhusen.

FIGUR 6.2 Utvecklingen av vårdplatser (VP) totalt i slutenvården samt i kroppsvård och sinnessjukvård, antal invånare per läkare samt antal verksamma läkare och sjuksköterskor, 1900–1970.¹¹²

Figur 6.2 tjänar därmed syftet att visa den slutna kroppsvårdens mycket kraftiga framväxt under den här perioden, vilket innebär en förstärk-

¹¹² SCB, Allmän hälso- och sjukvård 1911, 1922, 1940, 1950a, 1960a, 1970a. SCB, Statistisk årsbok för Sverige 1919, 1925, 1948, 1950b, 1960b, 1970b. Antal vårdplatser inom psykiatrisk vård år 1900 representeras av 1911 års uppgift och uppgifter 1920 representeras av 1922 års statistik.

ning för akutvårdsmodellen samt för en viktig institutionell bas för all yrkesverksamhet inom slutenvården och därmed för läkare och sjuksköterskor.

Medicinens framsteg

Utifrån det sociala kartläggningsarbete som närdes av det svenska utredningsväsendet och som formulerade sina problem utifrån de praktiska samhällsbehoven, sågs de inventerande undersökningarna i naturalhistorisk ”Linnéanda” som en grund för en bättre och mer rationell samhällsorganisation i avsikt att förbättra och förädla tillvaron. Det politiska intresset för folkhälsan och en framväxande medicinsk specialisering mot socialmedicin kan kopplas samman under denna period.¹¹³ Inom socialmedicinen var förebyggande medicin det man intresserade sig för, och det fanns två strömningar, den ena med rötter i rashygieniska idéer med individuellt fokus, den andra uppmärksammade det sociala eländet och hade ett kollektivt fokus.¹¹⁴

Inom psykiatrin fortsatte det differentialdiagnostiska arbete som påbörjats i seklets början och en rad nya behandlingsmetoder introducerades, bland annat elchocken (1937). EEG – mätningen av hjärnvågor – introducerades 1929 och blev en framgångsrik diagnosmetod. Gränsen mellan psykiatri och hjärnkirurgi började upplösas bland annat via psykokirurgin, där en metod var lobotomi.¹¹⁵

Psykologisk forskning bedrevs främst inom pedagogikämnet på landets samhällsvetenskapliga fakulteter. Psykotekniska institutet i Stockholm och Militärpsykologiska institutet som inrättades i mitten på 1940-talet var viktiga noder för utveckling av professionella metoder och kunnande. Den psykologiska praktiken bestod då till en början främst av ett differentialpsykologiskt arbete med tester som de viktigaste verktygen. Så fick psykologin exempelvis tillgång till psykotekniska test som Rorschachtestet, som infördes i Sverige på 1930-talet. En viktig händelse för den kliniska psykologins utveckling var inrättandet av psykiatrisk barn- och ungdomsvård, vilket var ett resultat av den statliga ungdomsvårdsutredningen i början av 1940-talet.¹¹⁶

Den svenska medicinen och farmakologin var på flera sätt framgångs-

¹¹³ Eriksson & Qvarsell 2000 s. 10–15.

¹¹⁴ Stolt 1997, s. 194–198.

¹¹⁵ Ibid., s. 193.

¹¹⁶ Stolt 1997, s. 193. Se Johnsson och Svenssons analys av professionaliseringen av psykosocial integration och psykoterapi: Johnsson & Svensson 2013 samt kapitel 5 i denna volym.

rika under 1940-talet. Sulfan gjorde entré 1932, vilket medförde en effektiv behandling mot infektionssjukdomar. Penicillinet som framtagits i en enkel form redan 1929 fick inte fullt genomslag förrän den första riktiga behandlingen ägde rum i England 1941. Genomslaget kunde ske genom samarbete mellan patologer och kemister, och det var inte förrän 1941 man hade tillräckligt mycket penicillin för att kunna göra försök på människor. Först långt senare kunde man i industriell form i USA framställa de mängder som efterfrågades. I Sverige kom 1943 ett nytt medel i behandlingen mot tuberkulos som ett resultat av samarbete mellan läkare och ingenjörer. Allmänna vaccinationsprogram mot tuberkulos infördes i Sverige på 1940-talet och ungefär vid samma tid började man undersöka lungor med skärmbild.

Differentieringen av olika sjukdomar fortsatte och man kunde avföra hudtuberkulos som en form av en tuberkulossjukdom och istället definiera den som en cancersjukdom – sarkoidos – även om det kom att dröja tjugo år innan man kom överens om namnet. Strävandena efter att få fram bättre cancermediciner gjorde att man fortsatte utvinna antibakteriella preparat och förfina kemoterapin. I början av 1940-talet prövade man att behandla olika slags lymf- och blodcancer med cellgifter. Krigen förde också med sig erfarenheter av blodtransfusioner och på 1940-talet inrättades blodlaboratorier i Sverige och därefter blodgivarcentraler. Kirurgi som genomfördes under världskrigen bidrog också till utvecklingen av kirurgin och ortopedin. På kirurgins område ökade specialiseringen inom framför allt lungkirurgin och därmed det vi idag känner som thoraxkirurgi. Generellt sett utvecklades operationsteknikerna starkt och via teknisk utveckling kunde man hantera njursvikt genom dialysapparater och konstgjorda njurar. En för kirurgin viktig specialitet blev anesthesiologin, dvs. narkosspecialiteten, och på 1930-talet blev intravenös narkos utbredd praxis – tidigare hade man givit narkos med dropplavemang eller genom injektion i huden.¹¹⁷

Gynekologi och obstetrik blev en egen kirurgisk specialitet, tidigare hörde de till allmänkirurgin (liksom öron-, näs- och halsläkarna som också bildade en egen specialitet under samma tid). Mödradödligheten sjönk kraftigt med hjälp av behandling med sulfa och penicillin. Man kämpade också mot havandeskapsförgiftning men hade inget effektivt behandlings sätt förutom att ge lugnande medel. Istället kom kirurgin inom området att förfina tekniker kring kejsarsnitt, även om det sedan tidigare fanns ett stan-

¹¹⁷ Stolt 1997, s. 186–189, 212.

dardsnitt som utvecklats 1921 och som användes under hela 1900-talet. Inom ortopedin förbättrades de kirurgiska teknikerna på 1920-talet. Metoder för att genomföra ledoperationer och insättning av proteser utvecklades också och man provade olika slags material, både organiska material och konstgjorda. Redskap för att studera kroppens inre skapades. En svensk läkare utvecklade laparoskopet, som möjliggjorde inspektion av bukhålan. Detta verktyg vidareutvecklades till ett cystoskop för inspektioner av levern och kom senare även att användas inom gynekologin.¹¹⁸

Klinisk kemi utvecklades parallellt med en rad andra laboratoriespecialiteter och 1944 förde Svenska laboratorieläkarföreningen på Karolinska institutet fram en förfrågan om att kliniska kemiska laboratorieundersökningar och kliniska fysiologiska undersökningar skulle införas som nya specialiteter. 1950 kom de första analysautomaterna som möjliggjorde ett stort antal analyser, vilket i sin tur ledde till behov av datorisering, beräkning, lagring, kvalitetskontroll och utskrift av resultat. Genom teknisk utveckling och datorisering kunde man öka antalet analyser med mindre mängd blodprover och med oförändrad personalstyrka.¹¹⁹

Laboratoriespecialiseringen inom medicinen har varit omstridd. Klinisk fysiologi utvecklades under 1960-talet och förespråkades av kirurger som önskade god diagnostisk service och av andra prekliniker som ville öppna för fler tjänster för unga forskare. Motståndare var internmedicinare som hellre ville utveckla en vertikal specialisering enligt amerikansk modell, som innebar att läkarna arbetade inom smala kliniska specialiteter och själva hade kontroll över alla nödvändiga diagnostiska tekniker och terapeutiska metoder. Detta stod i motsats till den horisontella specialiseringen där labororiespecialiteter och preklinisk forskning utvecklas självständigt. Den horisontella specialiseringen, dvs. att arbetsuppgifter eller arbetsmoment avgränsas från de övriga, har fått stöd av sjukvårdspolitiker och organisatörer för att främja dels ett professionellt handhavande av dyrbar specialutrustning, dels rationell personalfunktion och ökade kontrollmöjligheter.¹²⁰ Det tycks ha blivit den horisontella specialiseringen som dominerat inom svenska förhållanden. Konsekvenserna av detta för läkarprofessionen diskuteras vidare i ett senare avsnitt om specialiserings- och professionaliseringsprocesser.

¹¹⁸ Ibid., s. 209–212.

¹¹⁹ Bergstrand 1963, s. 144.

¹²⁰ Areskog & Ström 1983, s. 84.

Professionalismens höjdpunkt

1960-talet innebar en kulminering av effekter av ett antal motstridiga processer inom hälso- och sjukvården samt processer inom läkares och sjuksköterskors professionaliseringsprojekt. Den starka utbyggnaden av vårdplatser å ena sidan, rationalisering och effektivisering å andra sidan är exempel på sådana processer. Utbildningsplatserna räckte inte till för att fylla pensionsavgångarna inom vården.¹²¹ Detta var tydligast hos sjuksköterskorna men syntes även hos läkarna, och det ledde till brist i dessa yrken. Detta utnyttjades i sin tur i de fackliga leden, och utbildningsfrågor blev då viktiga. En lösning som gynnade både rationaliseringssträvandena och de professionella intressena blev bland annat en satsning på att öka antalet undersköterskor/vårdbiträden och en tayloristiskt inspirerad fördelning av arbetsuppgifter. Dock kan det anas en försvagning av läkarprofessionens kontroll i slutet av denna period.

Läkarnas kontroll över utbildning, tjänster och specialiseringar

Debatter om läkarbrist eller -överskott har avlöst varandra under hela 1900-talet och har förts av både myndigheter och läkarna själva. Hur man ska tolka brist- eller överskottsdiskussionerna beror på de aktuella omständigheterna: vad som räknas som sjukdom, tillgång på sjukvårdsinrättningar och typ av tillgänglig vård samt definitioner av vad som räknas som läkararbete i relation till annat hälso- och sjukvårdsarbete.

I början av 1900-talet rädde läkaröverskott, enligt läkarna själva, och detta överskott kan hänföras till fördubblingen av läkarantalet 1880–1900. Läkarna ansåg att huvudmännen utnyttjade detta förhållande genom att hålla nere löner och andra förmåner och samtidigt inte erbjuda ”riktiga” tjänster utan bara assistentläkartjänster som hade dåliga löne- och arbetsvillkor. Läkarna framstod här i sitt intresse som en homogen läkarkår och talade i detta sammanhang om ett ”läkarproletariat” och var emot läkarimport från andra länder (till exempel flyktingläkare från Hitlers Tyskland). Överskottsdiskussionen bör dock relateras till en allmän diskussion om akademikeröverskott som fördes under 1930-talet. Debatten svängde efter

121 SCB Sveriges officiella statistik SOS, Allmän hälso- och sjukvård 1911, 1920, 1922, 1940, 1950, 1960, 1970 samt SCB Statistisk årsbok för Sverige 1919, 1925, 1948, 1950, 1960, 1970.

att socialdemokraterna kom till makten på 1930-talet och argument framfördes att det inte var någon risk för överproduktion av läkare utan att det tvärtom var läkarbrist. Man hade sneplat på andra nordiska länder och kunnat konstatera att det utbildades för få läkare i Sverige jämfört med de andra länderna. I samband med Höjer-rapporten som kom 1948 föreslogs en ökning av intagningen från 150 till 400 platser om året till läkarutbildningen och man kritiserade i rapporten de medicinska fakulteternas begränsning av intagningen. Under hela efterkrigstiden fram till 1970-talets början var dock läkartätheten låg i jämförelse med andra länder. Men kring 1950-talets början hade en kraftig expansion skett som medförde en mångdubbling av läkartätheten.¹²² Frågan är hur detta påverkade exklusiviteten och den höga efterfrågan på läkare.

Åtgärderna från statens sida kan se som *statsinterventionism*, som innebär att staten tar på sig att långsiktigt planera och anpassa utbildningsutbudet samtidigt som den balanserar och undertrycker motsättningar,¹²³ något som Sveriges läkarförbund tidigare haft ett visst inflytande över. Andra tecken på en ökad statlig aktivitet inom området var att Sveriges läkarförbund hade haft kontrollen över specialistordningen och utfärdande av läkares specialistbevis, men förlorade denna till Medicinalstyrelsen i slutet av 1960-talet. Därigenom kom läkarkåren, som tidigare kunnat välja specialitet fritt, att tappa kontrollen över karriärvägarna efter grundutbildning då den nya ordningen innebar att staten via Medicinalstyrelsen styrde in läkares specialittjänstgöring till bristområden. Samtidigt skedde en förändring i Läkarförbundets möjligheter att få gehör för sina inlägg i remisser bland annat genom att en ny trend började ta form vad gällde principen hur man rekryterade experter till statliga utredningar inom hälso- och sjukvårdens område. Det hade tidigare varit vanligt med riksdagsledamöter från samtliga partier i kommittéerna, men deras medverkan avtog efter 1957. En sådan parlamentarisk bred uppslutning fanns bara i utredningarna om tandvården och vård för äldre. Ett fåtal socialdemokrater var med i utredningar som rörde organisatoriska frågor och mentalvården. Efter 1957 kom kommittésammansättningar att bygga på rekrytering från till exempel Medicinalstyrelsen, Socialstyrelsen, nationella organisationer och professionella organisationer, dvs. en ökning av ad hoc-utredningar och en minsk-

¹²² Einarsdottir 1997, s. 73–76.

¹²³ Svensson 1980, s. 13, 34–38, 65.

ning av parlamentariska utredningar samt en ökning av antal intressenter och byråkratiska representanter och en minskning av politiska. När det gäller remissförfarandet fanns det också en remisselit där 48 procent av de citat som förekommit i remisstexter från olika remissorgan sedan förekom i propositionerna. Företrädare för de medicinska fakulteterna visade sig ha starkt inflytande, till skillnad från de fackliga och professionella organisationerna, vars åsikter sällan respekterades.¹²⁴

Läkarprofessionen kan generellt sägas haft en god jordmån mellan 1940- och 1960-tal, med en kulminering på 1960-talet, utifrån en period av en stark tillväxt i antal läkare, de vetenskapliga framstegens omsättning i klinisk praktik och en gynnsam socialpolitik. Det är vid denna tidpunkt läkarna kommit så nära idealtypen *professionalism* man kan komma i en svensk medicinsk kontext.¹²⁵ Kampen för det förlorade skyddet för läkartiteln i samband med 1915 års lag om behörighet till läkaryrket återupptogs 1942 i ett förslag från Medicinalstyrelsen samt i samband med en kvacksalverutredning 1956, men realiserades inte. Dock fick man gehör 1960 då två nya lagar trädde i kraft; den ena reglerade behörighet till läkaryrket och den andra handlade om vissa förbud på hälso- och sjukvårdens område och fick namnet kvacksalverilagen. Den nya lagen om behörighet att utöva läkaryrket trädde i kraft 1961 och innebar att legitimation kan utfärdas till den som inom riket avlagt medicine licentiatexamen samt den som förvärvat utbildning utomlands och genomgått en av konungen föreskriven efterutbildning. I de fall den utländskt utbildade läkaren uppvisade en ”framstående skicklighet och särskild klinisk erfarenhet” kunde legitimation utfärdas utan efterutbildning. Kravet på svenskt medborgarskap som fastslagits i lagen från 1915 slopades därmed.¹²⁶ I samband med detta försvann också användningen av ordet läkekonst; man talade istället om läkaryrket som baserades på vetenskap och beprövad erfarenhet. Den nya skiljelinjen gick mellan vetenskap och okunnighet, i jämförelse med den förra skiljelinjen som gick mellan behörig och obehörig läkarverksamhet. Och skyddet av läkar- och doktorstiteln var åter i hamn.¹²⁷

¹²⁴ Bjurulf & Swahn 1980, s. 84, 96.

¹²⁵ Freidson 2001, s. 185.

¹²⁶ SOU 1961:8, s. 16–17.

¹²⁷ Eklöf 1998, s. 159–161. 1915 års lag om behörighet till läkaryrket innebar att läkarna blev av med sin skyddade yrkestitel och det var istället behörigheten till vissa sjukdomar och behandlingar som anförtröddes de utbildade läkarna, inte verksamheten som helhet.

Även om autonomin utmanades emellanåt klarade man av att värna sin legitimitet och till viss del sin relativa autonomi.¹²⁸ Det vill säga läkarkåren kunde kontrollera rekryteringen till yrket, utbildningen och dess innehåll, men till följd av en horisontell specialisering där till exempel laboratoriemedicinen utvecklades som egen specialitet fick läkarna mindre möjlighet att själva ha kontroll över alla moment i diagnosticeringen.¹²⁹

Bilden av en splittrad yrkeskår kan illustreras med långdragna och frekventa debatter inom läkarkåren. Skillnaderna i identiteter, intressen och ideal inom läkarkåren uttrycktes mellan den yngre och den äldre generationen läkare, mellan svenska och utländska läkare, mellan stadsläkarna och landsortsläkarna, mellan specialisten, generalisten och hygienikern samt mellan manliga och kvinnliga läkare. Debatterna handlade i mångt och mycket om bilden av den ideala läkaren, som skulle representera hela läkarkåren. Den kollektivt framträdande läkarkåren med sin ökande heterogenitet var därför en nackdel i ”imagehänseende”.¹³⁰

Sjuksköterskornas professionaliseringssträvanden

Sjuksköterskornas professionaliseringssträvanden hade hittills varit lyckade, i varje fall gällande en del av kåren. Kring 1920 hade det skapats en elit bland sjuksköterskorna och man hade avgränsat sig mycket kraftigt nedåt i hierarkin mot sjukvårdsbiträdena. Sjuksköterskorna hade visat att de kunnat utöva kontroll över sjuksköterskeutbildningen och över arbetsmarknaden. Framgångar var bland annat en förlängning av utbildningen till ett minimum av två år och att sjukskötersketiteln var bestämd och ämnad för dem som genomgått av staten godkänd sjuksköterskeskola. Vid samma tid inrättades också en särskild inspektris vid Medicinalstyrelsen som fick ansvar för sjuksköterskeväsendet och inspektioner. Genom förlängningen av utbildningen 1919 och nya krav på godkännande av sjuksköterskeskolor, kom antalet sjuksköterskeskolor att sjunka, från 57 år 1914 till 19 godkända sjuksköterskeskolor 1923.¹³¹

128 Eklöf 2000, s. 341–342. Se den Höjerska utredningen, då ifrågasattes läkarnas rätt att utöva privat eller halvprivat verksamhet vid de öppna mottagningarna samt deras exklusiva rätt till tjänst som klinikchef. Gustafsson 1987, s. 296.

129 Bejerot & Hasselblad 2003, s. 110–111, 107.

130 Eklöf 2000, s. 341–342.

131 Dillner 1963, s. 630–632.

Redan på 1930-talet började man från statligt håll att diskutera rationalisering och effektivitet inom vården, vilket så småningom bland annat vid 1960-talets slut ledde till att teoretiska och planerande uppgifter skildes åt från de manuella och utförande arbetsuppgifterna, och andelen hjälppersonal ökade.¹³² Den tekniska utvecklingen medförde att sjuksköterskorna alltmer kom att arbeta med medicinsk teknisk apparatur och i administration. I takt med sjukvårdens utbyggnad kom det att bli brist på sjuksköterskor. Den Thapperska utredningen, som var en i raden av utredningar som rörde hälso- och sjukvårdens organisation och som lade fram sitt betänkande 1962, presenterade förslag på hur man skulle lösa sjuksköterskebristen. Man öppnade för snabbutbildning av undersköterskor till sjuksköterskor, och nya yrkesgrupper som medicinsk-tekniska assistenter kom till, vilka skulle ersätta sjuksköterskor på röntgen- och operationsavdelningar. Därmed fördes sjuksköterskorna längre från patienten. Sjuksköterskornas underställda stab ökade i antal och med detta ökade också deras administrativa ansvar.

Sjuksköterskornas strategi hade klara paralleller med medicinarnas professionaliseringssträvanden som pågått sedan slutet av 1600-talet, då medicinarkollegiet Collegium medicum fick ansvar för tillsyn över sjukvårdsområdet samt för att utarbeta medicinalförfordningar. På samma sätt som gränser drogs upp för vad en riktig läkare var, dvs. den teoretiskt utbildade läkaren, drog sjuksköterskorna en linje mellan dem som skolats teoretiskt och dem som inte hade det. I ett fältteoretiskt sammanhang framstår det som om elitsjuksköterskorna, som ju utbildats av läkare, blivit konsektrade och ”insläppta” i det teoretiska medicinska universumet och givits en plats bredvid läkaren som assistent. Det gjorde att de själva måste erkänna den symboliska ordningen som en naturlig ordning och agera därefter, varvid de erkände enbart sjuksköterskor med teoretisk utbildning. En skillnad i jämförelsen med medicinarnas strategier var att sjuksköterskorna inte hade på dagordningen att bekämpa kvacksalveri, men de kunde inte klara sig utan alla sjukvårdsbiträden och sjukvakterkor, eftersom sjukvården i mångt och mycket vilade på deras praktiska insats i arbetet. Däremot skulle biträdena ledas av sjuksköterskor. Denna gränsdragning mellan dem som leds och dem som leder kan dras som en parallell till de teoretiska medicinarnas behov av de hantverkarskunniga kirurgerna, vilka inordnades under den teoretiska

¹³² Gustafsson 1987, s. 385–387, 406.

medicinen när Collegium Medicum slogs samman med Chirurgiska Societen 1797. Ett annat exempel är när ortopedi blev en medicinsk specialitet 1905, men ortopedgymnasterna som arbetat praktiskt med ortopediska metoder underordnades läkare och sjukgymnasterna definierades som underordnade hjälpare. Även där var närheten till det teoretiska och vetenskapen den egenskap och det symboliska värde som gjorde det möjligt att dra en sådan gräns, och att ha socialt kapital i form av läkarkollegor i riksdagen underlättade sannolikt att få legitimitet för ortopedin.¹³³

När det gällde utarbetandet av professionsideologin och utmejslingen av professionens karaktär hade man tidigt skapat en bild av sjuksköterskan som ansvarstagande, självdisciplinerad, ansvarig för hygien och ordning i sjukvården, underordnad i sin funktion som assistent till läkaren, men överordnad sjukvårdsbiträden. Värdsliga ting som löner och arbetstider var sådant som sjuksköterskan inte brydde sig om och därför inte behövde strida för i fackliga sammanhang – ett synsätt och resonemang som för övrigt kan hittas även hos läkarna under samma period.¹³⁴

Kring 1950 lanserades genom ordföranden i Svensk sjuksköterskeförening en skrift om de amerikanska sjuksköterskornas situation som kom att påverka idéutvecklingen om svensk sjukvård inom sjuksköterskekåren. Tankegodset var i korthet att hjälppersonalens ställning och roll accepteras samt att det är nödvändigt med en statushöjning av yrket genom en utbildning som både är allmänbildande och yrkesbetonad vid *högre* sjuksköterskeskolor. Här kan idén om den administrerande, arbetsledande och forskande sjuksköterskan framskymta. I skriften beskrevs ödesfrågan vara att formulera yrket och dess specifika innehåll och på så sätt klargöra yrket som klart avgränsat. Vägen dit skulle ske genom ett ”yrkesbetonat forskningsarbete och författarskap, vilket av somliga universitet betraktas som villkoret för att kunna bli upptaget i den högre utbildningens brödraskap”.¹³⁵ Senare kommer det att infrias, men först långt senare, vilket vi återkommer till.

Sjuksköterskorna har ju en lång historia av utestängning av undersköterskor och vårdbiträden. Samtidigt har man från politiskt håll försökt att ”höja baskompetensen” inom vården bland annat genom konvertering av underskötersketjänster och vårdbiträdestjänster till sjukskötersketjänster,

¹³³ Gustafsson 1987, s. 381; Holme 1996, s. 290–291; Carlhed 2007, s. 116.

¹³⁴ Eklöf s. 201–202, 220, 230.

¹³⁵ Gustafsson 1987, s. 385–387, 406.

vilket innebär en genväg till sjuksköterskeyrket och en minskning av den underställda personalen – vilket i sin tur förstärkt konkurrensen. För sjuksköterskorna handlade det således om en stängningsstrategi nedåt mot de underställda och en usurpation uppåt mot läkarna. Sjuksköterskorna gjorde anspråk på en överordnad position och var uttalat villiga att ta över ansvar för vården och medicinskt tekniska aktiviteter från läkarna.¹³⁶ Deras ansträngningar vid sekelskiftet att bilda en elit av sjuksköterskor och utestänga andra kan ses som en lyckad strategi, nämligen att från början se till att vissa typer av sjuksköterskor intog överordnade positioner och andra underordnade positioner samt att det fanns assistentkategorier till sjuksköterskearbetet. Men sjuksköterskornas arbete var ändå underordnat läkarnas, vars profession haft flera hundra år på sig att utvecklas.

Laboratorieassistenternas formering

För laboratorieassistenterna var laboratoriernas utbyggnadstakt och storlek av avgörande betydelse för deras formering. Utbyggnaden av lasaretten innebar större möjligheter att bygga ut sjukvårdslaboratorierna. I takt med den snabba utbyggnaden av laborieverksamheten blev det ohållbart att läkare själva skulle göra laborationerna, som ofta var tidsödande. Tekniken utvecklade även möjligheterna till fler olika slags undersökningar av medicinska och kemiska processer. Ämnesföreträdare fick med andra ord mer att göra då resultaten skulle analyseras och bearbetas, vilket bidrog till att de kämpade för att kunna få medel att avlöna laboratorieassistenter. Så småningom blev laboriearbetet mer och mer beroende av laborationsassistenter. Efter 1947 kom ”laborationsbiträde” att beteckna yrket och ”första laborationsbiträde” signalerade att man hade arbetsledande och självständigt arbete. Benämningen ”tekniska biträden” reserverades för mindre kvalificerade arbeten.¹³⁷

Under laboratorieassistenternas pionjärtid var deras tjänster helt beroende av externa medel i form av donationer och former. Den experimentella forskningens finansiering var således också beroende av extern finansiering. Genom statens ökade intresse för tillsättningen av fler professorer vid universiteten blev detta indirekt ett ekonomiskt stöd för

¹³⁶ Lannerheim 1994, s. 40, 42; Rehn 2008, s. 88ff.

¹³⁷ Persson 1994, s. 86–102, 182–183.

forskningen vid universiteten. Genom överlåtandet av de tekniskt laborativa arbetsuppgifterna till laboratorieassistenter skedde en arbetsdelning och en produktionshöjning av det vetenskapliga arbetet och av forskningsresultat men även framställandet av undervisningsmaterial. De var ett verktyg i forskningen. Denna arbetsdelning konsoliderades genom inrättandet av statliga laboratorieassistenttjänster och antalet tjänster för laboratorieassistenter ökade kraftigt i antal under 1930-talet. Vid 1930-talets slut fanns fasta tjänster för laboratorieassistenter vid 13 statliga institutioner som till exempel statsmedicinskt laboratorium, sjukhuslaboratorier och laboratorier vid ämnesinstitutioner.¹³⁸

Inte förrän på 1940-talet bildades yrkesföreningar för denna grupp, men de hade mycket liten möjlighet att påverka arbetsmarknad och utbildningsfrågor. Dock hade laboratorieassistenternas arbetsuppgifter en självständig prägel i och med att en ämnesföreträdare beställde preparat, men att laboratorieassistenten på egen hand och under eget ansvar skulle framställa det som efterfrågades. När det gällde anspråk på högre lön och bättre arbetsvillkor var de dock hänvisade till sin överordnade för bistånd i argumentationen.¹³⁹ Ett stort steg i utvecklingen var 1942 då de organiserade sig i två yrkesföreningar: Svenska Preparatistföreningen (SPF) vars medlemmar arbetade med histologiska, anatomiska och patologiska preparationsarbete och Svenska Laboratrisföreningen (SLsF) vars medlemmar arbetade med kemiska, bakteriologiska och fysiologiska laborationer. De engagerade sig i utbildningsfrågan och arbetade för ett erkännande av sitt yrke och högre lön. Inträdeskraven var att man skulle ha utbildning vid minst två laboratorier.

Den första utbildningen hölls av de två yrkesföreningarna. Utbildningen fick statligt bidrag 1947 och tre inriktningar skapades: histopatologi, medicinsk klinisk kemi och bakteriologi. Tio år senare blev utbildningen statlig och utbildningar startade i Göteborg 1957, i Lund och Uppsala 1958, i Stockholm 1959 och i Malmö 1959 och följdes av vidare utbyggnad. Det första året kallades för laborantskola och andra året var specialisering i klinisk kemi, patologi och mikrobiologi, och 1962 tillkom specialiseringar i klinisk fysiologi och allmän kemi.

I samband med organiseringen 1942 bestämde man sig för att titlarna skulle vara preparatris och laboratris, vilket också var en demarkation dels

¹³⁸ Persson 1994, s 161–167, 180, 223–226.

¹³⁹ Ibid., s. 266ff.

för det kvalificerade arbetet, dels mot de andra grupper av tjänstekategorier som arbetade i laboratorium men som inte hade lika lång utbildning som de. Från och med 1961 gick de två föreningarna upp i en, som tre år senare bytte namn till Svenska Laboratorieassistentföreningen (SLF). 1962 blev tjänstetiteln laborationsassistent.¹⁴⁰ Sammanslagningen kan ses som en amalgamerande aktivitet att stärka den publika jurisdiktionen hos en enhetlig yrkesgrupp som utför laboratorieuppgifter. Demarkationen mot övriga tjänstekategorier på laboratoriet stärkte jurisdiktionen på arbetsplatsnivå.¹⁴¹

Understödjande och paradoxala processer för professionalisering

Genom parallella och paradoxala processer skapades det en rad konsekvenser för hälso- och sjukvården och dess yrken. Å ena sidan kan den kraftiga *expansionen* av hälso- och sjukvårdssystemet och av en rad yrken inom hälso- och sjukvården iakttas samtidigt som *rationaliseringsrörelsen* fick inflytande över dess styrning, bland annat genom åtgärder i syfte att optimera hälso- och sjukvårdssystemet. Å andra sidan sker en *enhetliggörande* och amalgamerande process genom yrkenas professionalisering, dvs. skapandet av *ett* yrke, *en* enhetlig utbildning och facklig mobilisering i *ett* fackförbund. Ur ett professionsteoretiskt perspektiv är amalgamation en kognitiv professionaliseringsstrategi som gör det möjligt att utvidga jurisdiktioner genom att maximera abstraktionsnivån.¹⁴² Genom att samla diverse praktiker under samma beteckning ges därmed en vision av enhet, men det utgör samtidigt en grundbetingelse för *intern differentiering*, dvs. specialisering.¹⁴³ I de följande avsnitten sammanfattas dessa processer och deras konsekvenser för den professionella medicinen.

Expansion och rationalisering

När det gäller expansionen har det funnits ett antal kvantitativa take-off inom fältet, som beskrivits tidigare. Utbyggnaden av lasarett kom efter 1860-talet att skjuta i höjden samtidigt som en måttlig utbyggnad av läkartjänster

¹⁴⁰ Persson & Wilhelmsson 2008, s. 17–19.

¹⁴¹ Abbott 1988, s. 105, 107, 239.

¹⁴² Ibid., s. 105.

¹⁴³ Weisz 2003, s. 556.

skedde. På 1900-talet pekade kurvan av tjänster allt brantare, men det var framför allt mellan 1920 och 1940 som antalet vårdplatser fick en kraftig utveckling, underbyggd av nya vårdplatser inom sinnessjukvården. Efter 1940 hade sjuksköterskorna sin stora boom och kurvan över deras tjänsteutveckling följde tätt på antalet vårdplatser. En något mindre brant kurva följde läkartjänsterna, men 1940 var det år då kurvan blev brantare även för dem (figur 6.2).

Efterkrigstiden innebar en konjunkturuppgång och den välfärdspolitik som förts hade inneburit en rad förstärkningar i trygghet och hälsa. Detta medförde billigare och mer lättillgänglig sjukvård samtidigt som antalet vårdplatser sköt i höjden. De resurser som tillfördes hälso- och sjukvården innebar en förstärkning av redan befintliga strukturer, dvs. kroppsmedicinen och deras nyckelyrken. Detta gällde också tillsynen av den sociala delen av hälsan, vilken inte fick en egen tillsynsmyndighet utan tillsynen inordnades under den kroppsmedicinskt dominanta Medicinalstyrelsen.¹⁴⁴ Akutvårdsmodellen förstärktes, vilket kan beläggas genom den effektivitetsökning som skedde vad gäller antal vård dagar totalt i relation till medelvårdtiden per patient, vilken var stadigt sjunkande.¹⁴⁵ Reproduktionen av de befintliga strukturerna innebar också att arbetsdelningen konsoliderades könsmässigt och klassmässigt samt att de yrken som tagit befälet över och inom hälso- och sjukvården även förstärktes. Rationaliseringsrörelsen arbetade inom strukturerna, vilket innebar en ytterligare förstärkning av de elitära skikten inom läkarkåren och sjuksköterskekåren och medförde möjligheter för användning av stängningsstrategier nedåt i hierarkierna, vilket var tydligast hos sjuksköterskorna, då andelen underordnade yrkesgrupper ökade. Trots expansionen av sjukvården hade man från statligt håll redan på 1930-talet börjat diskutera rationaliseringar och effektivitet inom vården, vilket så småningom vid 1960-talets slut ledde till att teoretiska och planerande uppgifter skildes åt från de manuella och utförande arbetsuppgifterna, och andelen hjälppersonal ökade.¹⁴⁶

Sociala och kulturella legitimeringsprocesser fortsatte inom sjukskö-

¹⁴⁴ Till saken hör dock att många folkhälsofrågor kom att tas om hand av arbetsmarknadens parter, till exempel olycksfall och arbetssjukdomar i det s.k. arbetsskyddet som blev en av kärnfrågorna i den svenska modellen. Detta hade sin grund i det huvudavtal som är allmänt känt under namnet Saltsjöbadsavtalet 1938. Thörnquist 2005, s. 12, 223–303.

¹⁴⁵ Redovisas i figur 6.2.

¹⁴⁶ Gustafsson 1987, s. 385–387, 406.

terskekåren genom utmejslandet av en professionsideologi där sjuksköterskans uppgift skulle avgränsas och revirmärkas gentemot läkarna i termer av tekniska och administrativa ansvarsfulla arbetsuppgifter och mot de underställda undersköterskorna och vårdbiträdena i termer av ledaruppdraget.

Fram till 1960-talets mitt hade definitionsarbetet i läroböcker och tidskrifter fortsatt av vad sjuksköterskans professionella arbete var, nu i relation till patienten istället för som tidigare i relation till läkaren. Hennes arbete formulerades som medmänskligt och skulle kunna möta själsliga och andliga behov genom tröst och stöd. Men i slutet av perioden kom man alltmer att tala om sjuksköterskan som arbetsledare med ansvar för samordning och hälsofrämjande fostran. Härmed får professionen draghjälp av social- och beteendevetenskapliga diskurser för att utvidga sitt uppgiftsområde och därmed göra anspråk på en utvidgad jurisdiktion.¹⁴⁷

Specialiserings- och professionaliseringsprocesser

Utvecklingen av regionvården innebar en institutionell förstärkning för specialiteterna, ökade läkarnas meriteringsmöjligheter och var därmed också en viktig faktor för den medicinska specialiseringens fortsatta utveckling.¹⁴⁸ Medicinens allt ökande differentiering i olika specialiteter tudelades under den här perioden också till en horisontell specialiseringsordning, som innebär att man satsat på utvecklingen av laboratoriespecialiteter, s.k. prekliniska specialiteter, till skillnad från en vertikal specialisering. Den skulle byggas kring smalare kliniska specialiteter som verkade understödjande för att hävda en specifik professionell kunskap, eftersom läkaren där hade kontroll över alla moment i diagnosticering och behandling.¹⁴⁹ Läkaren som individuell integrationsfaktor av teori och praktik blev därmed utmanad med den nya horisontella specialiseringsordningen. Laboratorieassistenterna fyllde en viktig funktion i utvecklingen av laboratoriespecialiteterna och den rådande horisontella specialiseringsordningen. Under den här tiden mobiliserade de sig fackligt, men fungerade i stort sett som assistenter till

¹⁴⁷ Rehn 2008, s. 95ff, 126ff.

¹⁴⁸ SCB 1970b, s. 45; SOU 1958:26; Gustafsson 1987, s. 366–367.

¹⁴⁹ Att utifrån ett koherent klassifikationssystem dra inferenser till diagnos och verksam behandling. Abbott 1988, s 35ff.

laboratoriespecialisterna och som medel i en höjd effektivitet i diagnosticeringsleden på sjukhusens laboratorier.¹⁵⁰

Sammantaget teknologiserades medicinen alltmer under 1900-talet genom diagnosticering via laborationstekniker. Behandling och övervakning skedde allt oftare med apparater och industriellt framtagna mediciner. Teknologiseringen drevs i huvudsak från början av professionens egen kunskapsutveckling, och den individuella läkaren sågs som bärare av integration mellan teori och praktik. Men teknologiseringen bidrog till att skapa en mängd specialiseringar och nya relationer skapades mellan läkare och en industri av forskningsområden inom läkemedel, laborationstekniker och teknisk apparatur. Den vertikala specialiseringsutvecklingen hade konsekvenser för läkarens möjligheter att ha kontroll över alla moment i diagnosticeringen och därmed löpte de risk för att deras jurisdiktion försvagades. Läkaren var nu i mindre grad en individuell integrationsfaktor av teori och praktik. Det blev snarare så att kunskapen bars upp i materialiserad form, genom maskiner och läkemedel och kollektivt via samarbete mellan olika specialiteter.¹⁵¹

Specialiseringsprocessen är den som rör läkarna mest och som i mötet med professionaliseringsprocessen ger intressanta effekter. Läkares professionalisering bärs å ena sidan upp av en mytbildning kring medicin som ett enhetligt ämne och en huvudfigur – den kliniska läkaren med ett specifikt etos och som integrerar teori och praktik. Detta är ett resultat av *image making*, dvs. skapandet av en kulturell artefakt som ett led i övertygandet av en allmän publik och staten avseende anspråket på en viss jurisdiktion.¹⁵² Å andra sidan medför den ökande specialiseringen inom medicinen betingelser för uppkomst av *nya slags läkarkårer*, tydligast exemplifierad av mikrobiologer, patologer och medicinska kemister som ökar i antal i laboratoriespecialiteterna och som följer en horisontell specialiseringsordning. Den interna differentieringen kan ju både generera vad Abbott kallar för systemstörningar, *system disturbances*, eller att det professionella systemet *absorberar* dem.¹⁵³ Specialisering är något gemen-

¹⁵⁰ Laboratorieassistenterna som har sitt ursprung i yrken som tekniskt biträde, laborationsbiträde eller preparator fick en enhetlig titel 1962. Persson och Wilhelmsson 2008, s. 17–19, 83–106.

¹⁵¹ Bejerot och Hasselbladh 2003, s. 110–111, 107.

¹⁵² Abbott 1988, s. 60.

¹⁵³ Ibid., s. 117.

samt för samtliga professioner i denna analys. Även om det sker vid olika tidpunkter och på olika sätt, så är det frågan om hur en ökad intern differentiering framgent påverkar läkarprofessionen och de andra uppgiftsfält som behandlats i detta kapitel.

Den professionella medicinens transformationer och utmaningar

Avsnittet behandlar hur läkarnas professionella kunskap – medicinen – konstruerats genom utbildning och genom professionaliseringsstrategier som enhetlig bas för professionens arbete. Konsekvenser av detta enhetliggörande och dessa specialiseringsprocesser diskuteras. Kapitlet avslutas med en sammanfattning av den professionella medicinens framväxt, uppsving och glansdagar.

Den professionella medicinska kunskapens "kärna"

Medicinens professionella kunskap är ett konglomerat av olika ämnen som förmedlats via obligatoriska ämnen i utbildningen som konstruerats som medicinens "kärna". Det har varit naturvetenskapliga ämnen som fysik, kemi och biologi och humanvetenskapliga ämnen som anatomi, fysiologi och kirurgi. Frågan är hur man ska se på denna "kärna" då det som utgör medicin har förändrats över tid och i takt med nya vetenskapliga rön och beroende på nationell hälso- och sjukvårdspolitik. Det finns dock en vinst för en profession att enhetliggöra i det här fallet ett eget akademiskt område. Man kan med Abbotts terminologi se medicinens professionella kunskap som en *amalgamation*, dvs. en sammansmältning, som en strategi att upprätthålla maximal abstraktion över ett område där man gör anspråk på jurisdiktion.¹⁵⁴ Men genom det bakteriologiska genombrottet och det

154 Maximal abstraktion handlar i Abbotts mening om att ge något som inte uppenbart hänger samman ett intryck av helhet som gagnar professionen som helhetsidé. Ordet paraplybegrepp ligger nära till hands. Konstruktionen av "medicin" har bestått av en samling andra discipliner/sub-discipliner, t.ex. anatomi inkl. jämförande anatomi, fysiologi inkl. fysik, histologi, farmakologi, allmän patologi, medicinsk kemi, ämnen som ingick i medicine kandidatexamen 1907 (Bergstrand, 1963, s 112). "Medicin" är ett exempel på ett kollektivnamn eller kollektivart som enligt Svenska Akademiens Ordbok betyder: KOLLEKTIV-ART. bot. art (enl. äldre uppfattning) som omfattar flera varandra mycket närstående, men bestämt skilda, konstanta "småarter"; sammelart.

biomedicinska paradigmskiftet gick medicinen från att vara en mer eller mindre icke-hierarkisk samling av kunskaper från olika discipliner till en hierarkisk struktur, där den biomedicinska nosologin kom att utgöra en kompakt bas i medicinens kunskapskärna, dess *heartland*.¹⁵⁵

Medicinen har dock sträckt sig utöver sin jurisdiktion och är aktiv även inom områden där den biomedicinska modellen inte enväldigt kan gälla. Genom enhetliggörande av läkarkåren till *en* kår med *ett* uppgiftsfält, har man lyckats övertyga stat och allmänhet om denna professions kompetens och rätt till viss professionell verksamhet, med Abbotts terminologi publik och legal jurisdiktion. Professionen framstår då som homogen med skarpa gränser med objektivt definierade uppgifter, vilket gör att deras aktiviteter blir relativt lätta att förstå sig på och kan framställas som effektiva.¹⁵⁶ De negativa konsekvenserna av amalgamering är att man bygger in en heterogenitet, vilket skapar en inre spänning som hela tiden ska hållas under kontroll. Man kan säga att på samma gång som professionaliseringssträvandena började arbeta uniformerande eller enhetliggörande, så började specialiseringen arbeta differentierande. Resonemanget bygger på de tidigare avsnitten och analyseras här ytterligare i det följande avsnittet.

Medicinens specialiseringar har således utifrån de två urformerna medicin och kirurgi börjat en differentieringsprocess som i mångt och mycket bygger vidare på de akademiska ämnen som ingått i den tidiga läkarutbildningen. En viktig omorientering för läkarvetenskapen var dock den tanke som byggde på att man öppnade de avlidnas kroppar och studerade kroppens inre för att få veta vad de dött av. Ämnet anatomi knoppades av till en sjukdomslära, dvs. den anatomiska patologin. Genom studiet av kroppens organ och vävnader samt kroppens vätskor (blod, urin) och med mikroskop som verktyg fortsatte utvecklingen av möjlighetsbetingelser för specialiseringen för medicinsk kemi och fysiologi. Studier av cellerna och deras patologi utvecklade cellularpatologin och studiet av bakterier och svampar gav grunden för bakteriologin. Arbetet i laboratorierna förändrade också den teoretiska förståelsen av sjukdomar och förändrade nosologin från en symtomklassificering till en orsaksgrundad sådan.

Förutom argumenten att det är naturvetenskapens, teknikens och medicinens utveckling som leder till specialiseringen finns alternativa sätt att

¹⁵⁵ Nosologi, sjukdomsklassificering. Abbott 1988, s. 99, 104.

¹⁵⁶ Ibid., s. 105, 107, 239.

förklara detta. Sammanslagningen av teoretisk medicin och kirurgi till en profession samt skapandet av en enhetlig utbildning – och att forskningen kallades just medicin – var en viktig första grund. En andra förutsättning var den kollektiva viljan att utvidga medicinens område och att det bara var genom en specialisering som detta kunde ske, eftersom kunskapssynen inom den akademiska medicinen byggde på upprepade rigorösa observationer av ett stort antal sjukdomstillstånd. Det behövdes också stödjande institutionella villkor för att specialiseringen skulle kunna utvecklas vidare till etablerade specialiteter. Dessa institutionella villkor var relaterade till en framväxande administrativ rationalitet på 1800-talet med ursprung i Paris, vilken handlade om att hantera stora populationer genom en passande klassificering som sorterade människor i vårdkategorier.¹⁵⁷

Till utvecklingen av specialiteter har en rad omständigheter bidragit: ett kvalitativt take-off – en kognitiv vändning genom den patologiska anatomin när man började söka efter sjukdom inne i döda kroppar och inte i luft-sammansättningar m.m., samt den tekniska utvecklingen av verktyg som gjorde att man också kunna titta in i levande människors kroppar, vilket i sig förändrade det intressefokus som specialiteterna kunde utvecklas kring. Den parisiska medicinska skolan var uppdelad efter organ; en mer omfattande förändring skedde i synen på kliniska färdigheter och framför allt att utveckla kunskap och förmedla den. Härmed gjordes en distinktion mellan de mediokra läkarna, som kunde bli skickligare genom att fokusera på ett par sjukdomar, och de mer begåvade läkarna som genom specialisering verkligen kunde utveckla kunskapen. Denna distinktion kom från ett nytt framväxande medicinskt vetenskapligt sällskap i Paris. Läkare som var antingen medicinare eller kirurger fick samma legitimation, vilket innebar en sammansmältning till *ett* distinkt yrke och medförde samtidigt att en intern segmentering enkelt kunde ske. Utvecklingen av specialsjukhus och specialavdelningar bidrog också till att upprätthålla principen om behovet av tillräckligt många patienter med samma sjukdom för att kunna studera sjukdomarnas förlopp. Med andra ord var det inte någon distinkt gräns mellan praktikern och forskaren från början, men senare kom det att bli fokus på den medicinska skolningen och forskningen.¹⁵⁸

Sammanfattningsvis kan specialiseringen sägas vara sprungen ur ett

¹⁵⁷ Weisz 2003, s. 536–575.

¹⁵⁸ Weisz 2003, s. 536–575.

system av konkurrens som baseras på utveckling av medicinsk kunskap, vilket i sig stimulerat specialisering samt hanteringen av klassificerande kategorier utifrån en byråkratisk rationalitet i stora institutionella strukturer.¹⁵⁹ Sedan 1950-talet har specialisering blivit karaktäristiskt för den nutida medicinen på grund av biomedicinens beroende av teknologi, biologisk forskning, storskaliga kliniska försök och höga kostnader. I likhet med andra länders utveckling av kontroll för medicinsk specialisering finns ett antal dilemman och utmaningar. Hälso- och sjukvårdssystemen har fått hantera den stora numerära utvecklingen av ett antal specialister, vilket i sig kan äventyra en integrerad primärvård. Ofta handlar det om att generalisten eller allmänläkaren får begränsa tillgången till specialister genom remissförfaranden. Kontrollsystemen ska begränsa tillgången till specialistutbildning och samtidigt stärka generalistkunskaperna eller skapa nya bredare specialiteter såsom opererande specialiteter eller invärtesmedicin. Många av specialiteterna har vuxit fram ur forskningens innovationer.¹⁶⁰ Andra har kommit ur ett behov av att göra något för en viss kategori, till exempel geriatrik avseende äldrevård (*klientdifferentiering* i Abbotts mening).¹⁶¹ Men de har genom sin stora ökning ansträngt de tidigare regulativa ramverken. En ojämn tillförsel av specialister är något som man även känt av internationellt, varvid man från statens sida försökt styra över specialister till bristområden. Skiljelinjen mellan generalisterna och specialisterna leder över till frågan om den interna differentieringen också har en hierarki.

Sjukdomars och specialiteters prestige ger en bild av ett högt värderat läkararbete som är handlingskraftigt, arbetar med objektiv diagnostik utifrån ett naturvetenskapligt förklaringsperspektiv och använder avancerad teknik för att behandla akuta, livshotande sjukdomar i ”ärbara” organ som hjärta och hjärna på relativt unga människor. Och det motsatta gäller då för de mer kroniska tillstånden med oklar diagnosticering. Långvården kan exemplifiera botten i en medicinsk hierarki; dels beroende på åldrandets låga värde, dels beroende på distinktionen mellan botandet och vårdandet, där botandet har högre status.¹⁶² Prestigen hos olika specialiteter och sjukdomar kan förstås i relation till de historiska organiseringsmönstren i den

¹⁵⁹ Ibid., s. 554.

¹⁶⁰ Jfr Abbotts syn på teknologins utveckling som yttre påverkansfaktor på professionen och vars konsekvenser är bland annat absorption genom specialisering, Abbott 1988, s. 143ff.

¹⁶¹ Ibid., s. 122.

¹⁶² Orban 1992 i Einarsdottir 1997, s. 220–221.

svenska hälso- och sjukvårdens framväxt, närmare bestämt gränsen mellan kirurgi, ”konkret iakttagbara och snabbt fortskridande hjälpbehov”, och medicin, ”diffusa, svårtolkade och långsamt fortskridande otillräcklighetstillstånd”, och att hälso- och sjukvården huvudsakligen konsoliderats utifrån en akutvårdsmodell som grundlades kring 1860-talet.¹⁶³

Medicinska funktioner som bot och vård utgör således två poler utifrån en inre hierarkisk differentiering.¹⁶⁴ Dessa skillnader har även diskuterats internt av läkarkåren i termer av läkaren som ”social biktader” eller ”medicinsk expert”. Men det finns även andra polariseringar och demarkationer inom läkaryrket. Dessa är status, karriärmönster, arbetstider, arbetsplatser, forskning och formella kvalifikationer. När det gäller specialitetens status finns det olika förklaringar. Det handlar om den biomedicinska kunskaps-hierarkin och vad som betraktas som medicinsk ren respektive oren kunskap. Här kan paralleller dras till teorin om intern differentiering inom professioner och där den högsta statusen tillfaller dem som arbetar i den mest ”rena” professionella miljön. En företeelse som enligt Abbott hör till *professionell regression*, vilken innebär att professionerna tenderar att dra ihop sig, bort från gränserna för deras jurisdiktioner.¹⁶⁵ En annan statushierarki är formad kring den professionella läkarrollen som handlar om kontinuumet mellan bot och vård, som nämndes tidigare, men som också kan hänföras till den professionella kunskapens kärna. Ytterligare en statushierarki rör sig kring hälso- och sjukvårdens sociala och fysiska organisering, där sjukhuset bildar säte för läkarens och medicinens självklara domän och där sjukvård utanför sjukhuset tenderar att minska läkarens auktoritet genom samarbeten med andra professionella där man måste kompromissa mer.¹⁶⁶

Status kring sjukdomars och medicinska specialiteter bidrar också till en viktig hierarkisk ordning och slutligen en statushierarki som bygger på forskningsanknytningen där den prekliniska (teoretiska) grundforskningen står i centrum, mellanpositionen innehas av klinisk forskning och till sist icke forskningsrelaterat kliniskt arbete är perifert. När det gällde allmän-medicinens och psykiatrins status kunde den förklaras av tre faktorer: yrkenas perifera positioner avseende kognitivt innehåll i relation till det biomedicinska paradigmet, arbetsplatsrelaterade faktorer avseende en perifer

¹⁶³ Gustafsson 1987, s. 329–333, 354–355.

¹⁶⁴ Einarsdottir 1997, s. 195; Carlhed 2007, s. 295ff.

¹⁶⁵ Abbott 1988, s. 118.

¹⁶⁶ Jfr ibid., s. 120.

lokalisering samt slutligen deras relation till läkarrollen (bota eller vårda). Om man inte har tillgång till effektiva behandlingsmetoder utan kanske bara kan tillhandahålla en ”diagnostisk apparat” blir läkarrollen stympad, därför blir de specialiseringar som hanterar de mer oklara sjukdomsorsakerna och därmed oklara behandlingsmetoder också stympade.¹⁶⁷ Socialmedicinen är en sådan specialitet, som har en relativt sen debut inom universitetet. Den fick sina två första professurer 1958.¹⁶⁸ I relation till den statushierarki som presenterades ovan, kan man säga att socialmedicinen gör anspråk på att kunna diagnosticera, bota och vårda genom en diagnos på befolkningens ohälsa och ge förslag på interventioner som kan antingen bota eller lindra ohälsan. Relationen till det biomedicinska kunskapsparadigmet är dock en svag länk, då det är komplexa förhållanden i individers livsstil och miljö som ska sammankopplas med kroppsliga symtom.

Att formulera ett problem inom socialmedicin i termer av objektiva mätbara kvaliteter i likhet med naturvetenskapens epistemologi är svårt. Det är mycket lättare inom biomedicinen att presentera synbar evidens i form av en bakterie som invaderar en fysisk kropp. Socialmedicinen arbetar med en betydligt svårare konstruktion av forskningsproblemet samt en enorm komplexitet både i mätning av effektiva interventioner och i förklaringar av sjukdom sprungen ur sociala missförhållanden, sådant som inte direkt kan iakttas utan handlar om svårfångade fenomen. Även avståndet mellan livsstilssjukdomar och den biomedicinska förklaringsmodellen öppnar upp för jurisdiktionell sårbarhet.¹⁶⁹ Dessutom innebär socialmedicinens lösningar och interventioner ofta omvälvande förändringar av livsvillkoren generellt eller en rättvis tillgång till hälso- och sjukvård, vilket i sig handlar om politiska interventioner. Om problemet kan lösas politiskt och genom lagstiftning, riskerar professionen att tappa i legitimitet avseende synen på dem som experter, då lyckade professionaliseringsstrategier förmår hålla en viss del av kunskapen om orsaken/diagnosen av problemet och interventionen hemlig inom professionen. De huvudsakliga principerna i professionellt arbete är vetenskapen som grunden till legitimering av professionerna och hur man använder referensen till vetenskapen i sitt professionella arbete. Det är därför fun-

¹⁶⁷ Einarsdottir 1997, s. 195, 222–223. Hon bidrar även med en diskussion om doktorsexamen som en demarkation inom läkarkåren, *ibid.*, s. 113, 165–167, 268–270.

¹⁶⁸ Janlert 2009, s. 404, 406.

¹⁶⁹ Colligation i Andrew Abbotts terminologi, se Abbott 1988, s. 41.

damentalt för professioner att kunna klassificera ett problem (diagnostisering), kunna förklara det (inferens) och kunna agera utifrån informationen (behandling).¹⁷⁰

Konklusion – den professionella medicinens framväxt, uppsving och glansdagar

Genom denna exposé om den professionella medicinens framväxt i Sverige och ett par av dess yrken har en process av professionellt uppsving och glansdagar skisserats, dock med breda penseldrag.¹⁷¹ Analysen har rört sig kring utvecklingen av en specifik *medicin* – biomedicinen med ett specifikt vetenskapligt grundat kunskapsinnehåll. Detta kunskapsinnehåll har fungerat som en legitimerande resurs i läkarkårens professionaliseringssträvanden och anspråk på jurisdiktion. Förändringar i sättet att se på sjukdom/hälsa har setts som två kvalitativa take-off för läkarna, som i och med detta utvecklat ett professionellt kunskapsområde och ett abstrakt kunskapssystem. Den biomedicinska nosologin har fungerat som en kognitiv karta över deras *heartland* – dvs. ett uppgiftsområde som relateras till biomedicinsk vetenskap, där de har absolut kontroll och som är reglerat rättsligt. Medicinen har på så sätt en kompakt inre kunskapskärna om man talar med Abbotts terminologi.¹⁷² Dock uppvisar den interna sociala strukturen och framför allt differentieringen i specialiteter tecken på att försvaga professionen och istället ge uttryck för nya subläkarkårer som baseras på specialiteterna.

Professionaliseringsprocesserna har analyserats i relation till det framväxande och differentierade hälso- och sjukvårdssystemet samt till en framväxande statsadministration och välfärdsstat. Analysen har visat betydelsen av organisatoriska traditioner som guidat politiska investeringar och utbyggnad av hälso- och sjukvården. En tidig och snabb organisatorisk utbyggnad som följde akutvårdslogiken har varit en konsoliderande faktor för den professionella medicinen, dvs. det vi idag kallar för det biomedicinska paradigmet. De organisatoriska förutsättningarna och det nya paradigmet skapade en lyckad kombination av sociala och kognitiva faktorer

¹⁷⁰ Ibid., s. 35–58.

¹⁷¹ I Carlhed 2013 finns en koncentrerad framställning av föreliggande analys. I en kommande bok underbyggs resonemangen och analysen i detta antologibidrag utifrån ett mer detaljerat källunderlag, Carlhed Ydhag, under utgivning.

¹⁷² Abbott 1988, s. 71.

vilket underlättade vägen till legal och kulturell jurisdiktion. Interaktionen mellan expansion av hälso- och sjukvårdssystemet (ökat antal institutioner, tjänster, utbyggnad av utbildningarna) och senare rationaliseringsaktiviteter som trimmade systemet enligt organisatoriska traditioner samt parallellt professionaliseringsarbete (kamp om hegemonin samt uniformerande processer) skapade olika villkor för de olika yrkesgrupperna och fraktioner inom dessa. För sjuksköterskornas del har det handlat om att utvidga sin jurisdiktion gentemot läkarna, vilket medfört interprofessionella strider. Men de har också använt exkluderingsstrategier gentemot undersköterskor och vårdbiträden.

Om man ser till den sociala strukturen hos den medicinska professionen, har vi kunnat rekonstruera en kedja av transformationer i termer av dels konstituerande händelser, dels amalgameringar, dvs. vetenskapligt sällskap, facklig mobilisering, enhetliggörande av kåren och utbildningen. Läkarna fick även tidigt en stark övervakande funktion i fältet som hjälpte dem att effektivt hävda jurisdiktioner, både legalt och kulturellt. Samma typ av amalgamerande strategier kan iakttas hos sjuksköterskorna i början av 1900-talet och hos laborationsassistenterna drygt ett halvt sekel senare. Det politiska och mobiliserande arbete det innebar att enhetliggöra kårerna var identitetsformerande.

Om tiden före de gyllene åren kännetecknades av förvetenskapligande av samhällets områden och verksamheter, kan efterkrigstiden istället kallas för en tid av församhälleligande av vetenskapen. I en tillbakablick på den många hundra år gamla utvecklingen av det svenska hälso- och sjukvårdssystemet kan man sluta sig till att det, utöver de kortare pendlingarna mellan decentralisering och centralisering, ändå varit en förskjutning till en centralisering av naturliga skäl, dvs. den framväxande nationalstaten och dess statsadministration som bildat en offentlig instans som en mellannivå mellan medborgare och sjukvård. Framväxten av den offentliga instansen har skett på bekostnad av en privat marknad. En förskjutning har således skett i betoning av efterfrågan på individers tjänster (kirurgen, jordemodern) till tjänster som kollektiv erbjuder (läkarkåren, sjuksköterskekåren eller biomedicinska analytiker), dvs. professionerna. Hur dessa professioner förhållit sig till att underordnas staten har detta kapitel analyserat.

En intressant fråga är i hur stor utsträckning läkaren som professionsfigur kan rymma en alltmer differentierad praktik samt hur ämnet medicin som paraplybegrepp tål den alltmer finfördelade specialiseringen.

Professionsforskare som är intresserade av hur vetenskaplig kunskap och professionell kunskap hänger samman med en samhällets arbetsdelning och mobilisering av professionella skikt behöver således i framtiden även rikta blicken mot specialiseringens ”professionaliseringsprojekt” och specialistens etos. Professionalismen är nog inte död men tar nya uttrycksformer.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The system of professions. An essay on the division of expert labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Abbott, Andrew (2005). ”Linked ecologies. States and universities as environments for professions”. *Sociological Theory* 23 (3): 245–274.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2013). The emergence of the professional field of higher education in Sweden. *Professions & Professionalism* 3 (2).
- Areskog, Nils-Holger & Ström, Gunnar (1983). ”Sektionen för klinisk fysiologi”. I: Rössner, Stephan (red.) *Svenska Läkaresällskapet 175 år*. Stockholm: Svenska Läkaresällskapet, s. 84–87.
- Bejerot, Eva & Hasselblad, Hans (2003). ”Nya kontroll- och maktrelationer inom sjukvården”. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 9 (2): 107–127.
- Bergstrand, Hilding (1963). ”Läkarekåren och provinisalläkareväsendet”. I: Kock, Wolfram (red.) *Medicinalväsendet i Sverige*. Stockholm: Nordiska bokhandelns förlag.
- Beronius, Mats (1994). *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia. Eller till den vetenskapliggjorda moralens genealogi*. Stockholm: Symposion.
- Bjurulf, Bo H. & Swahn, Urban (1980). ”Health policy proposals and what happened to them: Sampling the twentieth-century record”. I: Heidenhemer, Arnold J. & Elvander, Nils (red.) *The shaping of the Swedish health system*. London: Croom Helm, s. 75–98.
- Björkquist, Erik & Flygare, Ivar (1963). ”Den centrala medicinalförvaltningen”. I: Kock, Wolfram (red.) *Medicinalväsendet i Sverige*. Stockholm: Nordiska bokhandelns förlag.
- Bourdieu, Pierre (1995). *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori*. Göteborg: Daidalos.
- Bourdieu, Pierre (1996). *The state nobility. Elite schools in the field of power*. Cambridge: Blackwell & Polity Press.
- Brante, Thomas (2010a). ”State formations and the historical take-off of continental professional types: The case of Sweden”. I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Brante, Thomas (2010b). ”Professional fields and truth regimes: In search of alternative approaches”. *Comparative Sociology* nr 9, s. 843–886.

- Callewaert, Staf (2003). *Fra Bourdieus og Foucaults verden – paedagogik og sociologi, diskurser og praktikker efter det moderne*. Köpenhamn: Akademisk Forlag.
- Carlhed, Carina (2007). *Medicinens lyskraft och skuggor – om trosföreställningar och symbolisk makt i habiliteringen 1960–1980*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Education 116. Uppsala: Uppsala University.
- Carlhed, Carina (2013). The rise of the professional field of medicine in Sweden. *Professions & Professionalism* 3 (2).
- Carlhed Ydhag, Carina (under utgivning). *Uppkomsten av en legitim medicin. Läkares, sjuksköterskors och laboratoriebiträdens formering*. Stockholm University Press.
- Comte, Auguste (1991). *Om positivismen. Tre klassiska texter*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Desrosières, Alain (1998). *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dillner, Elisabet (1963). "Sjuksköterskeväsendet". I: Kock, Wolfram (red.) *Medicinalväsendet i Sverige*. Stockholm: Nordiska bokhandelns förlag, s. 618–644.
- Einarsdóttir, Torgerdur (1997). *Läkaryrket i förändring. En studie av den medicinska professionens heterogenisering och könsdifferentiering*. Monographs from the Department of Sociology. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Eklöf, Motzi (1998). *Läkarna och kvacksalveriet*. Res Publica 40. Brutus Östlings Bokförlag.
- Eklöf, Motzi (2000). *Läkarens ethos. Studier i den svenska läkarkårens identiteter, intressen och ideal 1890–1960*. Linköping Studies in Arts and Science 216. Linköping: Linköpings universitet.
- Emanuelsson, Agneta (1990). *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden 1851–1939*. Stockholm: Svenska hälso- och sjukvårdens tjänstemannaförbund SHTF.
- Eriksson, Bengt Erik & Qvarsell, Roger (red.) (2000). *Samhällets linneaner: Kartläggning och förståelse i samhällsvetenskapernas historia*. Stockholm: Carlsson.
- Foucault, Michel (2000). *Klinikkens fødsel*. Köpenhamn: Hans Reitzels forlag.
- Freidson, Eliot (1970). *Professional dominance. The social structure of medical care*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Cambridge: Blackwell Publishers & Policy Press.
- Förhammar, Staffan (2004). "Lytt, abnorm, invalid, handikappad och funktionshindrad". I: Förhammar, Staffan & Nelson, Marie C. (red.) *Funktionshinder i ett historiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Graninger, Ulrika (1997). *Från osynligt till synligt. Bakteriologins etablering i sekel-skiftets svenska medicin*. Linköping Studies in Art and Science 163. Stockholm: Carlssons förlag.
- Gustafsson, Rolf Å. (1987). *Traditionernas ok. Den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i ett historie-sociologiskt perspektiv*. Stockholm: Esselte Studium.

- Gustafsson, Rolf Å. (2000). *Välfärdstjänstearbetet. Dragkampen mellan offentligt och privat i ett historie-sociologiskt perspektiv*. Göteborg: Daidalos.
- Holme, Lotta (1996). *Konsten att göra barn raka. Ortopedi och vanförevård i Sverige till 1920*. Linköping Studies in Art and Science 144. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Janlert, Urban (2009). Socialmedicinens väg till specialitet, *Socialmedicinsk tidskrift* vol. 5, s. 402–409.
- Johannisson, Karin (1990). *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*. Stockholm: Norstedts.
- Johannisson, Karin (1994). "The people's health: Public health policies in Sweden". I: Porter, Dorothy (red.) *The history of public health and the modern State*. Clio Medica, 26. Amsterdam: Rodopi, s. 165–182.
- Johnsson, Eva & Svensson, Lennart, G. (2013). "Social integration as professional field: Psychotherapy in Sweden". *Professions & Professionalism* 3 (2).
- Kock, Wolfram (1948). "Sjukhusväsendets utveckling i Sverige". I: Edén, Einar & Johansson, Sven (red.) *Svenska sjukhus. En översikt av det svenska sjukhusväsendets utveckling till 1900-talets mitt*. Första delen. Stockholm: Gothia.
- Kock, Wolfram (1963). *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962*. Stockholm: Nordiska Bokhandelns förlag.
- Kock, Wolfram (1989). *Medicinhistorisk exposé*. Södertälje: Fingraf.
- Lagerkvist, Ulf (1999). *Karolinska institutet och kampen mot universitetet*. Hedemora: Gidlunds.
- Lannerheim, Lena (1994). *Syster blir till. En sociologisk studie av sjuksköterskeyrkets framväxt och omformering*. Monographs from the Department of Sociology 55. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ohlsson, Ingrid & Qvarsell, Roger (2000). "De handikappade i historien". I: Tideman, Magnus (red.) *Perspektiv på funktionshinder och handikapp*. Stockholm: Skyttmo förlag.
- Palmblad, Eva (1997). *Sanningens gränser. Kvacksalveriet, läkarna och samhället, Sverige 1890–1990*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Persson, Bodil (1994). *När kvinnorna kom in i männens värld. Framväxten av ett kvinnligt yrke – Laborationsassistent under perioden 1880–1941*. Studia psychologica et Paedagogica Lund: Lunds universitet.
- Persson, Bodil & Wilhelmsson, Margaretha (2008). *Biomedicinsk analytiker – en profession att vara stolt över*. Lund: Studentlitteratur.
- Rehn, Helena (2008). *Framväxten av sjuksköterskan som omvårdnadsexpert. Meningsskapande om vård under 1900-talet*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- SCB Sveriges officiella statistik. Allmän hälso- och sjukvård 1911, 1920, 1921, 1922, 1940, 1950a, 1955, 1960a, 1968, 1970a.
- SCB Sveriges officiella statistik. Statistisk årsbok för Sverige 1919, 1925, 1948, 1950b, 1960b, 1970b.
- Schöldström, Ulf (2003). "Läkarförbundet under ett sekel". I: Sjöstrand, Nils O. (red.) *Ett sekel med läkaren i fokus. Läkarförbundet 1903–2003*. Stockholm: Läkarförbundet.

- Sjöstrand, Glenn (2013). The field of technology in Sweden: The historical take-off of the engineering professions. *Professions & Professionalism* 3 (2).
- Sköld, Peter (2000). "Kunskap och kontroll – framväxten av den svenska befolkningsstatistiken". I: Eriksson, Bengt Erik & Qvarsell, Roger (red.) *Samhällets linneaner*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- SOU 1958:26. *Regionsjukvården*.
- SOU 1961:8. *Om läkarbehov och läkartillgång*.
- Stolt, Carl-Magnus (1997). *Kaos och kunskap. Medicinens historia till år 2000*. Lund: Studentlitteratur.
- Sundin, Jan; Hogstedt, Christer; Lindberg, Jakob & Moberg, Henrik (red.) (2005). *Svenska folkets hälsa i ett historiskt perspektiv*. R 2005:8. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut.
- Svensson, Lennart G. (1980). *Från bildning till utbildning Del III. Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Thörnquist, Annette (2005). "Arbetskydd och samhällsförändring i Sverige 1850–2005". I: Jan Sundin et al. (red.) *Svenska folkets hälsa i ett historiskt perspektiv R 2005:8*. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut.
- Torstendahl, Rolf (1991). "Knowledge and power. Constraints and expansion of professional influence in Western capitalist society". I: Trow, Martin & Nybom, Thorsten (red.) *University and society*. London: Jessica Kingsley Publishers, s. 35–46.
- Weisz, George (2003). "The emergence of medical specialization in the nineteenth century". *Bulletin History of Medicine* vol. 77, s. 536–575.
- Åmark, Klas (1990). "Klasskamp och kalkylerbarhet". *Sociologisk forskning* nr 1, s. 20–37.
- Åmark, Klas (2005). *Hundra år av välfärdsolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*. Umeå: Boréa.
- Ödman, Per-Johan (1995). *Kontrasternas spel II – en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*. Stockholm: Norstedts.

DET TEKNOLOGISKA FÄLTET

GLENN SJÖSTRAND

Den historiska utvecklingen av ingenjörspensionerna på det teknologiska fältet har över tid varierat. Ingenjörer och tekniker har funnits länge, men det var först runt 1890 som förutsättningarna för ett teknologiskt fält var på plats och ett kvantitativt och kvalitativt take-off var möjligt. I kapitlet hävdas att ingenjörernas utveckling till legitim profession att ansvara för design, hantering och kontroll av tekniken i samhället har genomgått flera faser fram till 1990. Ingenjörers och teknikers professionssträvanden har påverkats av teknisk utveckling, organisering i intresseföreningar och fackförbund, statens betydelse för utvecklingen av en arbetsmarknad, lägre och högre teknisk utbildning samt forskning. Arbetsmarknadens efterfrågan på diversifierade arbetsuppgifter och olika teknisk kompetens utmanar ingenjörernas kognitiva kärna – med matematik och tillämpad naturvetenskap påverkas alltså det teknologiska fältets konstitution.

Det teknologiska fältet och ingenjörerna

Detta kapitel behandlar det svenska teknologiska fältets och ingenjörernas professionsutveckling under perioden 1860–1990. Syftet är att beskriva det teknologiska fältet och förklara utvecklingen av och de svängningar som skett i ingenjörers professionella process under tidsperioden. Kapitlet diskuterar några av de faktorer som haft särskild betydelse för det teknologiska fältet och ingenjörernas professionella utveckling. Först presenteras några begrepp förknippade med ingenjörer och det teknologiska fältet. Sedan beskrivs förutsättningarna för det teknologiska fältets utveckling.

Ingenjörskap (alternativt ingenjörskonst) kan definieras på olika sätt. En vanlig definition refererar till praktiken att designa, konstruera och använda *allt* som förändrar den fysiska värld som omger oss för att uppnå

varje uppfattat behov.¹ *Teknik* är de kunskaper och metoder ingenjörer, bland andra yrken, använder för att förändra, anpassa och omvandla naturens resurser till produkter eller processer i syfte att skapa bättre livsbetingelser för människan (minskad belastning, högre levnadsstandard och bättre livskvalitet) – ofta genom (matematisk) optimering givet materiella, sociala (organisatoriska) och ekonomiska förutsättningar.² Kunskap och utbildning är därmed inte ett mål för ingenjörer, vilket det kan vara för vetenskapsmän. Kunskap och utbildning ska istället användas för att uppnå konkreta materiella mål. *Teknologi* är den vetenskapliga läran om teknik, och *ingenjörsvetenskap* avser den mer specifika vetenskapliga disciplin som behandlar (rationell) implementering av teknologi för att uppnå ett visst mål – ofta ytterst ekonomisk tillväxt.³ Ingenjörens och det teknologiska fältets samhällsfunktion och samhällsvärde är med den förståelsen av ingenjörskap att med hjälp av innovationer och anpassning av naturens resurser eller genom kontroll av den icke-sociala miljön bidra till förändring av världen och till ekonomisk tillväxt.

Förutsättningar för det teknologiska fältets utveckling

Det teknologiska fältet består av olika tekniska yrken och ingenjörsyren som omges av institutioner och intressenter i samverkan eller kamp med dessa yrken. De viktigaste aktörerna och institutionerna på det teknologiska fältet är ingenjörerna och andra tekniker, näringslivet, branschföreningar, offentliga arbetsgivare, politiker, utbildningsinstitutioner, forsknings- och anslagsgivare, fackföreningar, yrkessamfund och konsumentorganisationer. Dessa aktörer och institutioner har intresse av att det teknologiska fältet utvecklas i en bestämd riktning och har i varierande konstellationer olika resurser, makt, ambitioner, önsksningar och krav på färdigheter, kvalifikationer och kompetenser riktade till ingenjörer och deras roll i samhället. Det kan gälla arbetets innehåll, reglering, standarder, certifieringar, etiska ståndpunkter, politiska visioner, färdigheter, utbildningsinnehåll, kvalifikationer och kompetenser. Dessa intressen och värden påverkar kanske främst det konkreta arbetsinnehållet och organiseringen av arbetet, men

¹ Freidson 2001; IEA 2013; Rogers 1983; Vincenti 1990, s. 6 (författarens översättning).

² Ahlström 1982, s. 21; Berner 1981, s. 222.

³ Lipsey, Carlaw & Bekar 2005; Salomon 1984.

också ingenjörutbildningens innehåll, kursplaner, lärandemål och pedagogiska och didaktiska principer, exempelvis för att matcha utbildning med efterfrågan på arbetskraft.⁴

Den historiska framväxten av det teknologiska fältet förstås alltså bäst med en sammansatt kontext av flera faktorer som alla berör ingenjörers professionsutveckling. Den *första* faktorn är teknisk utveckling – tekniska kvalitativa språng eller take-off – och ingenjörernas möjlighet att argumentera för teknikens nytta för stat och näringsliv.⁵ Kvalitativt take-off relaterar till teknisk och vetenskaplig utveckling, ingenjörers ökade sociala och ekonomiska betydelse i samhället och yrkesstatus.⁶ Teknisksprång och innovationer skapar efterfrågan på experter. Tekniska och teknologiska språng kräver nya professioner, eller specialiseringar av befintliga, för att hantera tekniken. Det är faktorer som medverkar till professionens kvantitativa take-off – den numerära tillväxten som avser signifikanta ökningar av antalet ingenjörer i relation till deras tidigare utveckling och andra professioner. Ny teknik, innovationer och tekniska genombrott påverkar också innehållet i ingenjörutbildningar och till syvende och sist vad ingenjörer gör. Vår alltmer komplicerade tekniska värld skapar möjligheter för ingenjörer att designa, hantera, styra, kontrollera och övervaka tekniken samt minimera dess eventuella risker. Naturligtvis har vi ingenjörer att tacka för oändligt många tekniska förändringar – även om de ibland har lett till negativa konsekvenser.⁷

Den *andra* faktorn är ingenjörernas sociala, ekonomiska och intellektuella statusposition i samhället som är avgörande för professionens legitimitet. Särskilt viktig för ingenjörernas legitimitet är, för det *tredje*, statens roll att utveckla lägre och högre utbildning, satsningar på forskning och inte minst statens behov av storskaliga tekniska system och teknisk expertis. Staten har varit viktig för ingenjörernas professionaliseringsprocess av både militära och civila skäl.⁸

Den *fjärde* faktorn är ingenjörers intresseföreningar och fackförbund. På det teknologiska fältet finns hierarkier, makt-, status- och dominansförhållanden mellan dels olika typer av ingenjörer, dels ingenjörer och andra

4 Buch 2011.

5 Björck 1992; Brante 2010; Lipsey, Carlaw & Bekar 2005.

6 Svensson & Ulfsson 2009.

7 Abbott 1988, s. 92; Layton 1986.

8 Berner 1996b; Brante 2011; Freidson 2001, s. 167.

yrken. Ingenjörer har tidigt organiserat sig i en mångfald intresse- och fackföreningar som strävat efter professionsutveckling.⁹ Ingenjörer som haft intresse av specifika institutionella arrangemang och som haft resurser att skapa nya eller förändra redan etablerade institutioner har banat väg för nya typer av ingenjörer, utvidgad arbetsmarknad jämte ökad jurisdiktion och legitimitet.¹⁰ Denna samordning av enskilda aktörer eller grupper av intresse- och fackföreningar som ofta krävs för att professioner ska kunna få gehör för sin professionella utveckling har däremot ofta saknats.¹¹

Ingenjörprofessionens kvantitativa och kvalitativa take-off har skett i särskilt gynnsamma perioder och tillkommit genom ett antal sammanflätade handlingar och beslut som tillsammans gjort det möjligt för ingenjörerna att utvecklas som profession och lett fram till det nuvarande teknologiska fältet. Fokus ägnas åt ingenjörernas varierande samhällsfunktioner, deras uppgifter och betydelser för det teknologiska fältets utveckling. De gynnsamma faktorerna för ingenjörernas professionalisering med övergången från yrke *i sig* till profession *för sig* i det teknologiska fältet ska diskuteras, liksom hur etableringen av positionen och upprätthållandet av status på arbetsmarknaden gått till. Kapitlet ska också diskutera formella institutioner som skapar och koordinerar resurser för ingenjörernas yrkesformering och professionalisering.

För att historiskt förstå det teknologiska fältets och ingenjörernas framväxt som profession ska följande faktorer tas hänsyn till i framställningen:

- ingenjörernas professionella förhistoria med fokus på vetenskapliga och tekniska upptäckter och innovationer
- utvecklingen och expansionen av den lägre och högre ingenjörsutbildningen
- ingenjörsutbildningens och yrkesutövningens relation till vetenskap – ingenjörskompetensernas kognitiva innehåll
- ingenjörernas organisering i intresse- och fackföreningar

⁹ Torstendahl 1975a.

¹⁰ Edelman & Suchman 1997; Greenwood et al. 2002, 2006; Lounsbury 2002; Lounsbury & Crumley 2007.

¹¹ Edelman & Suchman 1997; Greenwood et al. 2002, 2006; Hardy & Maguire 2008; Lounsbury 2002; Lounsbury & Crumley 2007.

- ingenjörernas starka relation som tjänstemannagrupp till statlig styrning och verksamhet
- ingenjörernas relation till industrin och framväxten av en allt friare (arbets-)marknad med ökad efterfrågan på specifik ingenjörskompetens och utbildningsinnehåll.

Framställningen bygger på en periodisering med i realiteten smygande övergångar från en period till en annan, men för tydlighetens skull exemplifierad med någon eller några distinkta händelser. Den första perioden är de svenska ingenjörernas förhistoria som går tillbaka till de första tekniska landvinningarna. Framställningen börjar runt år 1500 med teknologiska framsteg inom militära och industriella näringar och slutar med en omvandling av jordbruket och en tidig industrialiseringsfas där tillverkning sker i små serier med hantverkstraditioner runt 1860.

Det teknologiska fältet formeras: 1860–1915. Perioden inleds med att den första teknologiska elementärskolan startar år 1860, med efterföljande ökning av antalet tekniska studenter, och avslutas med att den akademiska civilingenjörsexamen införs 1915.

Det teknologiska fältet konsolideras och konstitueras: 1916–1938. Perioden kännetecknas av en rationaliseringsfas med systematiserad tillverkning kompletterad med vetenskapliga och organisatoriska förändringar för ökad intensitet och kontroll av arbetskraften. Under perioden får den teknokratiska och teknikoptimistiska ideologin allt större betydelse.¹²

Det teknologiska fältet professionaliseras och blir professionellt: 1939–1973. Automatisering och integration av teknikerarbetet i producerande organisationer sker parallellt med internationalisering av produktmarknader. Nya institutioner etableras under och strax efter andra världskriget och skapar tillsammans med framväxten av välfärdssamhället allmän efterfrågan på tekniker. Perioden avslutas med ny konkurrens i de tekniska industrierna i början av 1960-talet och de första energikriserna sker med början 1973 – ingenjörerna och deras teknikoptimism får allvarlig kritik liksom deras tidigare försanthållna kognitiva bas.

Det teknologiska fältet avprofessionaliseras: 1974–1990. Den tredje industriella revolutionen förskjuter fokus från den nationella ekonomin till globala

¹² De Geer 1978.

ekonomier.¹³ Elektroniken förbilligas och mikroprocessorer föder nya innovationer. Tjänsteproduktionen fortsätter att utvecklas och den relativa storleken på den industriella ekonomin minskar och det västerländska samhället beskrivs som postindustriellt. Nyliberala influenser leder till att införandet av New Public Management, Total Quality Management och Value for Money-revisioner som styrning och kontrollinstrument påbörjas. De bidrar till en avprofessionalisering under perioden.¹⁴

Den ovanstående periodiseringen ska avhandlas i kapitlet och jag vill argumentera för att ingenjörernas professionsutveckling har genomgått flera kvalitativa och kvantitativa språng som på olika sätt berör eller får effekter på alla sex uppräknade faktorer ovan. Låt oss börja med den första perioden – förhistorien.

Ingenjörernas förhistoria – tekniska innovationer och framsteg

De svenska ingenjörernas förhistoria är nära knuten till krig, näringar och överlevnadsfaktorer. Redan från 1300-talet koncentrerades investeringar i teknik i hög grad till militära syften – särskilt tillverkning av kanoner. Under 1500-talet rörde sig teknologiska framsteg också om skog, jordbruk, fiske och produktion av koppar- och järnmalm, smör, honung, pälsverk och vax. Näringarna byggde på tekniker som malning av säd (på 1100-talet kom väderkvarnar), stenhantverk, träbearbetning, vävning av tyger och användning av krut i handeldvapen.¹⁵ För Sveriges ekonomiska utveckling var bergsbruket av största vikt. Utvinningen av silver, koppar och järn blev källor till välstånd. Andra tekniska framsteg fram till 1600-talets slut omfattar postväsendet, vägar och kanaler, andra transportmedel (särskilt skeppsbyggeri), byggnadskonst och kartografi. Även om teknikens utveckling var ”dramatisk och revolutionerande” från slutet av 1500-talet till början av 1700-talet hade den marginell effekt på samhället som helhet.¹⁶ Tekniska framsteg hade endast ett fåtal medborgare tillgång till.

Till stor del bestod den tekniska utvecklingen av tekniköverföring från

¹³ Schön 2012.

¹⁴ Power 2010.

¹⁵ Odelberg 1989; Berner 1996b.

¹⁶ Rydberg 1989, s. 42.

utlandet – särskilt från England, senare USA och Tyskland – och anpassning till svenska förhållanden, men också av lokala förbättringar av redan befintlig teknik. Ofta var dock ingenjörer, både inom bergsbruket och bruksmeder, tveksamma till och misstroende mot nya metoder och tekniker. Boel Berner förklarar att fram till slutet på 1800-talet var ingenjörerna rädda både för att den egna kunskapen skulle bli föråldrad och att det ännu inte fanns ett förhärskande "... ekonomiskt system och en ideologi som prioriterade förändring och vinst över stabilitet och kvalitet ...".¹⁷

Inhemska uppfinningar blev med tiden allt viktigare, liksom tillämpningar av vetenskaplig forskning.¹⁸ De typiska företrädarna för den yrkeskår som stod för mycket av de tekniska framstegen var ofta inkallade utländska experter. De tekniska yrkesutövarna hade ringa formell utbildning. Kompetensen var förvärvad genom praktik och självstudier. På tidigt 1600-tal fanns dock etablerade traditioner av intern utbildning i statliga organisationer som artilleriet, Fortifikationen, Amiralitet, Bergskollegium och Lantmäteriet. Utbildningen bestod av lärlingssystem anpassade för de egna behoven.

I slutet av 1700-talet fanns en samlad och systematiserad kunskap om teknik. Teknik blev teknologi och bars upp av institutioner som Jernkontoret, Kungliga Vetenskapsakademien och olika hushållningssällskap.¹⁹ Krigsmakten utförde alltjämt de största tekniska aktiviteterna och var teknikledande.

Den civila teknikutvecklingen påskyndades av att skråväsendet, genom en lag från 1668, utvecklat hantverkshus dit den som fått privilegium på en uppfinning hänvisades. Den första moderna patentlagen som infördes 1819 blev viktig för utvecklingen av de järn-, stål-, skogs- och jordbruksprodukter som senare blev grunden för svensk industriell mångfald, teknologiska innovationer och ekonomisk tillväxt – och ingenjörerna var centrala för utvecklingen.²⁰ Dessutom tydliggjorde patentprocesserna en maktkamp mellan ingenjörer och jurister som skulle bestå över lång tid.

¹⁷ Berner 1981, s. 80.

¹⁸ Lindqvist 1989; Runeby 1976.

¹⁹ Hushållningssällskap, som förvaltningsmyndigheter och medlemsorganisationer, tillkom i slutet av 1700-talet och fanns från 1850 i alla Sveriges län med stöd av generösa statsanslag. De skulle stimulera rationell livsmedelsproduktion och bidra till trädgårdsodlingens, skogsbrukets och fiskets utveckling och samlade in underlag till den offentliga jordbruksstatistiken. Syftet utökades snart till samhällets allmänna utveckling och de förvaltade bland annat statens egnahemslån och premierade välskötta småbruk från början av 1900-talet.

²⁰ Berner 1996b.

De tidiga ingenjörsutbildningarna

Utbildningen till ingenjör bestod av varianter av lärlingssystem, och den teknologiska kunskapsspridningen före 1800-talets mitt skedde till stor del utanför institutionaliserade former i verkstadspraktik. Ett undantag var Bergskollegium, inrättat redan 1634, som 1750 införde en speciell bergsexamen för ingenjörer.²¹ Från mitten av 1800-talet började antalet både högre och lägre utbildade ingenjörer långsamt öka. Många svenska tekniker åkte till Frankrike, Tyskland och senare England och USA, för att praktisera och skaffa sig kunskaper om ingenjörsarbete.²² Paris och dess vetenskapliga centrum, École Centrale, grundat 1829, blev en betydande inspirationskälla för svenska ingenjörer och organiseringen av ingenjörsutbildningen.²³

Den franska statens militära behov kompletterades senare med civilt inriktade skolor och École polytechnique efter revolutionen och ett mer matematisk-naturvetenskapligt utbildningsinnehåll lades till det praktiska. Många andra länders utbildningar ombildades och till exempel Tysklands polytekniska utbildningar utvecklades till Technische Hochschulen. Skolorna spreds över det tysktalande Europa i början av 1800-talet. Den statligt initierade och reglerade utbildningen i Frankrike fortsatte att utbilda statliga ämbets- och tjänstemän, men Tyskland blev pionjär i utvecklingen av en utbildning för industriella ingenjörer som försökte sammanfoga teoretisk och praktisk kunskap.²⁴ De svenska tekniska utbildningarna tog intryck av det och följde en liknande utveckling. Påtryckningar på riksdagen i slutet av 1700-talet att institutionalisera högre utbildning ledde till att en gruvutbildning och det Teknologiska Institutet kunde starta 1827 med statsfinansiering.²⁵

Högre artilleriläroverket i Marieberg, Stockholm, inrättades 1818 för att tillgodose arméns behov av fortifikations- och ingenjörsofficerare, och utbildade från 1834 även topografer och från 1844 väg- och vattenbyggare för civil tjänst i staten. Som titel var ”ingenjör” fram till 1800-talet närmast uteslutande förknippat med militära tekniker och i någon mån med gruv- och bergshantering och lantmäteriväsendet – alltså statligt anställda

²¹ Brante 2011, s. 18.

²² Torstendahl 1975b, s. 57.

²³ Burrage 1993; Weiss 1982.

²⁴ Gispén 1989.

²⁵ Ahlström 1982, s. 29; Torstendahl 1985; Larsson 1997. Teknologiska Institutet växte fram ur Mekaniska skolan, grundad 1798.

ingenjörer.²⁶ För att skilja ingenjörer med militära uppdrag från de med civila, användes beteckningen civilingenjör. Marieberg fortsatte att i all huvudsak utbilda militära ingenjörer – från 1842 antogs endast fyra civilingenjörselever per år. Den civila kursen på Marieberg flyttades 1871 till fackskolan för väg- och vattenbyggnadskonst vid Teknologiska Institutet och civilingenjör betecknade väg- och vattenbyggare. Beteckningen övertogs av de flesta ingenjörer vid Teknologiska Institutet förutom bergsingenjörer.²⁷

Den första statsfinansierade utbildningen var Bergsskolan i Falun som startade 1822. Privata bergsskolor skapades också tidigt, till exempel bergsskolan i Filipstad som inrättades 1830 med något lägre utbildningsnivå än Bergsskolan i Falun. Ingenjörsutbildningen var starkt förenad med statlig byråkrati och statens efterfrågan på kompetenta tekniker för storskaliga projekt som gruvsdrift, vägar, järnvägar, hamnar, dammar och broar. Statens behov av att få till stånd en industriell ekonomi och ett kapitalistiskt organiserat jordbruk var, enligt Rolf Torstendahl, förmodligen ännu viktigare drivkrafter för den tekniska utbildningens utveckling.²⁸

År 1841 inrättades ämbetsverket *Styrelsen för allmänna väg- och vattenbyggnader* och tio år senare bildades en militär väg- och vattenbyggnadskår som knöts till utbildningen på Marieberg. Medlemmarna i kåren var tvungna att ha gått igenom ingenjörsutbildningen. Så inleddes en teoretisk, skolmässigt fastslagen kompetens för statlig teknisk karriär och en organisation av övervakning och kontroll av gemensamma intressen – en tidig professionsambition.²⁹

År 1845 startade *Svenska slöjdföreningen*, en organiserad söndags- och aftonskola för hantverkslärlingar på lägre nivå. Skolan benämndes *Slöjdskolan i Stockholm* 1866. Det blev en populär utbildning som tränade eleverna i att tillverka verktyg. Slöjdskolan i Stockholm utvecklades och omdöptes till *Tekniska skolan* 1878 och fick flera ordinarie utbildningslinjer vid sidan om söndags- och aftonundervisningen. Skolan ville att eleverna skulle få tillträde till den högre utbildningen vid Teknologiska Institutet, och med påtryckningar och utredningar blev resultatet de statliga tekniska elementarskolorna som inrättades på 1860-talet i Malmö, Norrköping, Örebro och Borås (1919 blev de tekniska läroverk och på 1960-talet gymnasier). De

²⁶ Berner 1981, s. 116–117.

²⁷ *Nordisk familjebok* 1919.

²⁸ Torstendahl 1993.

²⁹ Runeby 1976, s. 124.

syftade till att ge både praktisk undervisning och möjligheter att studera vidare på Teknologiska Institutet.³⁰ Skolorna fick avgörande betydelse för den snabba industrialiseringen som skedde under andra hälften av 1800-talet. Ett flertal andra tekniska skolor inrättades under inledningen av 1800-talet: Berghs elementar i Filipstad (1839) och slöjdskolor i Linköping (1824), Norrköping (1825), Stockholm (1827), Göteborg (1829), Malmö (1831) och Eskilstuna (1835).³¹ Skolorna inrättades på arbetsmarknadens initiativ och riktade sig till redan yrkesverksamma. På 1850-talet hade också mekaniska institut startat lägre utbildning med kvälls- och söndagsklasser. Kurserna syftade till att ge arbetare en fundamental förståelse för naturvetenskap och yrkesträning, men var inte särskilt framgångsrika i att uppnå syftena.³² Från cirka år 1900 startade privata tekniska institut som attraherade elever med olika yrken till kvällsskolor.

Teknologiska Institutet blev en besvikelse eftersom utbildningen knappast höll högre nivå än den befintliga lärlingsutbildningen. Den tidiga utbildningen kännetecknades av både organisatoriska och utbildningsmässiga svagheter. Istället fick det privata institutet i Göteborg, *Chalmerska slöjdeskolan* som startade 1829, ett uppsving och fick från 1835 årligt statsanslag. Staten fick på så vis inflytande över utbildningen.³³ Både Teknologiska Institutets och Chalmers stadgar skulle garantera att utbildningen bidrog med kunskaper nödvändiga för att driva hantverk och industrier framgångsrikt.³⁴ Vid Chalmers tillkom förberedande studier på den ”lägre avdelningen”. När utbildningen startade 1829 bestod den av tre lärare och femtio år senare (1879) hade utbildningen 19 lärare varav en professor och en övre, treårig, samt en lägre, tvåårig, utbildning om sammanlagt 144 elever.³⁵

Det genomsnittliga antalet examinerade ingenjörer från 1820 var cirka 25 per år från Marieberg, 12 per år från Chalmers under 1830-talet och 18 per år under 1840-talet (från Teknologiska Institutet saknas siffror för perioden men de beräknas vara cirka 15–20 procent högre än Chalmers).³⁶ Trots att Teknologiska Institutet var statsfinansierat och hade statligt formulerat

30 Björck 2009, s. 332 ff; Hult 1998.

31 Kaijser 1998; Westlund 2001.

32 Torstendahl 1985.

33 Torstendahl 1985; *Teknik i 150 år 1979*.

34 Ahlström 1982, s. 29.

35 *Teknik i 150 år 1979*.

36 Ahlström 1982, se not 62 kapitel 2, s. 71.

utbildningsinnehåll – med målen att både privata och statliga behov skulle tillgodoses – tog ingen av de första årens examinerade anställning som statliga tjänstemän. Konsultverksamhet och anställningar i det privata näringslivet lockade mer.³⁷ De första någotsånär tillförlitliga data om ingenjörernas arbetsmarknad för dem som utexaminerats från Chalmers mellan 1829–1839 visar att de till största del hamnade inom industrin (tillverknings-, metall-, gruv- och den kemiska industrin) och hantverksindustrier, men en stor andel arbetade också med handelsverksamhet.³⁸ Företagsledarna i industriföretag och järnverk var vid mitten av 1800-talet affärsmän, handelsmän, jurister, militära officerare eller praktiskt tränade ingenjörer.³⁹

I mitten av 1800-talet skapades via statens försorg ett bestående hierarkiskt system av olika nivåer av utbildning baserat på en arbetsdelning med olika tekniska kvalifikationer. Staten skulle garantera kvaliteten på både lägre och högre utbildning. De med teknisk elementarskoleutbildning tog anställning på mellannivå och som assistenter och de med högre (civilingenjörs-) utbildning tog anställning på ledande positioner. Utbildningsinstitutionerna fanns alltså på plats före industrialiseringens stora genombrott runt 1870, och det innebar att civilingenjörerna kunde påverka den industriella utvecklingen och såg sig själva som pådrivande kraft för moderniseringen av Sverige.⁴⁰ Utvecklingen av formell utbildning var viktig för det teknologiska fältets formering, och kanske särskilt det kognitiva innehållet i den. Angående det skulle hårda motsättningar synliggöras.

Ingenjörsutbildningens innehåll – den kognitiva basen för professionsutvecklingen

Vad skulle ingenjörsutbildningen på det nyinrättade Teknologiska Institutet innehålla? Det var inte självklart vilken den vetenskapliga angöringen i utbildningen skulle bli. Legitimitetsgrunden för ingenjörernas utbildningsinnehåll var inte heller klar: Vem skulle ha kontroll över utbildningens innehåll? Ingenjörerna själva, den expanderande industrin eller den finansierande staten? Olika företrädare för industrin, staten och ingenjörerna hävdade att utbildningen skulle ge kunskaper som kunde omvandlas till

³⁷ Torstendahl 1993.

³⁸ Ahlström 1982, s. 48–52; Torstendahl 1975a.

³⁹ Olsson 2002.

⁴⁰ Berner 1996b.

praktiskt hantverk och gynna den ekonomiska utvecklingen. För det var naturvetenskap med betoning på fysik och kemi av särskild vikt.⁴¹ Utbildningen skulle grundas på vetenskap, men vetenskaplig forskning skulle inte förekomma (naturvetenskap ansågs vara praktisk vetenskap). Andra, som också menade att undervisningen skulle baseras på vetenskap, argumenterade för att näringslivet var betjänt av teorier kombinerat med användning av kunskap i praktiken, råd och handledning. Men allt som inte gav den avsedda effekten var man skeptisk till. Ytterligare andra menade att utbildningen skulle bestå av praktik i konkret mening: övning på i första hand ”handläggning”, demonstration av modeller, och i andra hand på verkstäder och maskiner. Teknologisk vetenskap som know-how, att veta hur maskiner fungerar och hur de används för att nå ett bestämt resultat i en bestämd näringsgren, blev dominerande perspektiv – även på Teknologiska Institutet. Med andra ord, teknik var något annat än vetenskap i vanlig mening.⁴²

Teknologiska Institutets första föreståndare (1825–1845), Gustaf Magnus Schwartz, stred hårt för att utbildningen skulle innehålla praktiskt nyttiga kunskaper och inte boklig bildning. Det förhållningssättet till vetenskap fick relevansen att minska och professorer att avgå, men gjorde också att lärarna på institutet i allt högre grad uttryckte vetenskapliga ambitioner. Det ledde till att Schwartz helt avskaffade professurerna och en riksdagsutredning tillsattes 1844 för att utreda förhållandena.⁴³ Teknologiska Institutet fick dåligt rykte, särskilt från universiteten som hade en tydligare relation till vetenskap i undervisningen. Direktionen för Teknologiska Institutet gjorde skillnad på tekniska och vetenskapliga undersökningar och menade att de senare syftade till att förklara och de förra syftade till att använda ”naturprodukter och lagar”, även om de var oförklarliga för vetenskapen.⁴⁴ Schwartz hävdade att praktik ska komma före vetenskap, och direktionen menade tvärtom att vetenskap är nödvändig för det praktiska hantverket. Direktionen menade också att vetenskap skulle gå utöver know-how i en alltmer mekaniskt och kemiskt komplicerad industri för att industrins utmaningar behövde vetenskaplig förankring för att lösas.

Motsättningarna på Teknologiska Institutet om utbildningarnas innehåll slutade med att den teoriorienterade linjen vann och Schwartz tvingades

⁴¹ Torstendahl 1975b.

⁴² Torstendahl 1975b, s. 60; Althin 1970, s. 13.

⁴³ Althin 1970.

⁴⁴ Torstendahl 1975b, s. 66.

avgå 1845.⁴⁵ Efter Schwartz period utökas utbildningstiden till två år och istället för de borttagna professurerna inrättas tre nya i matematik och mekanik, i mekanisk teknologi och i kemi och kemisk teknologi. I slutet av 1850-talet kunde samförstånd om att utbildningen skulle innehålla en naturvetenskapligt teoriformulerad kunskap nås genom att naturvetenskapsmän, akademiskt skolade ämbetsmän och de akademiska lärarna – senare med stöd av Teknologiska Institutets ledning – kom överens. Det praktiska verkstadsarbetet och inövning av särskilda hantverksyrken blev av underordnad betydelse jämfört med vetenskapligheten. Professorernas och vetenskapens roll ökade. Inträdeskraven för ”matematiska kunskapsarter” men också i främmande språk höjdes och utbildningstiden förlängdes från två till tre år 1855.

Det skulle ta flera decennier innan Teknologiska Institutet blev en utbildningsinstitution med en kvalitet som motsvarade universiteten och ytterligare decennier innan avhandlingar fick skrivas och disputationer hållas.⁴⁶ Teknologiska Institutet påbörjade högre utbildning 1846 och omorganiserades 1851 varefter kvaliteten på utbildningen höjdes.

Arbetsmarknaden för ingenjörer förändrades med industrialiseringen och de krav som ställdes på staten för att hantera samhällsomvandlingen. Omkring 1860 hade grunden lagts för en formering av det teknologiska fältet i Sverige, och professionaliseringen av ingenjörer sjuösattes som ett medvetet projekt – även om ingenjörsintressena var olika.

Fältet formeras: 1860–1915

Sverige utvecklades förhållandevis sent som industrination. Övergången från agrar- till industrisamhälle började först på 1840-talet. Samhällsförändringarna skedde sedan snabbt och påverkade utvecklingen av det framväxande teknologiska fältet och ingenjörsyrket som profession. Teknikutvecklingen och framväxten av kapitalistiska marknadsinstitutioner från cirka 1860 var viktiga historiska händelser i det samhälle som ingenjörspprofessionen formades i. Även företagsbildningen och patentlagstiftningen var viktiga förutsättningar för de tekniska framstegen.

Patentlagstiftningen från 1819 var ingenjörerna inte nöjda med.

⁴⁵ Torstendahl 1993.

⁴⁶ Torstendahl 1993.

Lagstiftningen underbyggde en infekterad debatt om patentens existensberättigande som pågick i mitten av 1800-talet, inte bara i Sverige utan också i Europa. I Skandinavien var ingenjörerna beredda att acceptera patentlagstiftningen hellre än, som tidigare, en administrativ skönsbedömning gjord av andra än ingenjörer. En ny patentlag infördes 1884 och en patentbyrå inrättades på Kommerskollegium där ingenjörutbildade tjänstemän och jurister arbetade. Några ingenjörer hävdade att ingenjören som uppfinnare inte kunde finna sig i att bli bedömd av ett ämbetsverk utan borde bedömas av sina likar, män med kunskap, och att en förbedömning kunde ske av en jury sammansatt av yrkesmän.⁴⁷ År 1885 anslöt sig Sverige–Norge till den första konventionen om internationellt skydd för den industriella äganderätten. Trots att lagen skapade incitament för enskilda innovatörer att föra fram produkter till marknaden, uppmärksammades livligt de intressekonflikter som fanns mellan ingenjörer och statlig förvaltning (ofta jurister) som inte, enligt ingenjörerna, förstod eller hade begrepp om tekniken.⁴⁸

Både jordbruks- och industriproduktionen ökade under slutet av 1800-talet. Men industriproduktiviteten steg betydligt snabbare än alla andra sektorer trots att industrins andel av de yrkesverksamma fortfarande var låg och att andelen ökade sakta. År 1904 översteg värdet av industriproduktionen för första gången värdet av jordbruksproduktionen. Utländsk efterfrågan på järn, trä och jordbruksprodukter tillsammans med inhemsk efterfrågan på jordbruksmaskiner och konsumtionsvaror drev utvecklingen mot mer avancerade produkter som högvärdigt stål, papper och massa.⁴⁹ Specialiserade och exportinriktade företag som Separator, med över 1 000 anställda, och ASEA leddes av ingenjörer. De äldre och viktigare malm- och skogsindustrierna utvecklades med moderna kommunikationsmedel och nya processer – även för dess utveckling var ingenjörer centrala.

Även om svenska ingenjörer utvecklat sitt yrke före industrialiseringen med erfarenheter från gruv- och järnindustrin, var det först runt 1890 som den framväxande industrikapitalismen gjorde professionaliseringen möjlig.⁵⁰ På 1890-talet ökade verksamheterna inom ett flertal näringsgrenar och ingenjörsvetenskapen spelade en allt större roll för ekonomins utveckling. Men den svenska industrin var långsam med att införa nya tekniker och

⁴⁷ Runeby 1976, s. 250–264.

⁴⁸ Runeby 1976, s. 59–61.

⁴⁹ Berner 1996b.

⁵⁰ Björck 2004, s. 44–45; Torstendahl 1985.

organisationsformer jämfört med andra länder. Fabrikerna var alltför diversifierade i sin produktion. Ambitionen var ofta att producera alla ingående delar till en färdig produkt i fabriken snarare än att koncentrera sin produktion. Det gjorde att få produktionsmoment standardiserades och effekterna blev att mekanisering och automatisering fördröjdes samt att ingenjörerna underutnyttjades på designavdelningar och i byråkratiseringen av ingenjörsfirmor.⁵¹ Organisatoriska framgångar som manufaktur, fabrikstillverkning och massproduktion (och i förlängningen fordism) och ingenjörers roll i dessa var också av stor betydelse för de tekniska framstegen.⁵²

Efter Världsutställningen i Chicago 1893 framgick behovet av laborationer i tekniska ämnen tydligt och sådana byggdes vid Chalmers och KTH och i industrierna. Berner menar att de tyska och amerikanska tekniska framgångarna både inspirerade och skrämde de svenska industrimännen eftersom satsningarna låg efter och kom ikapp först under mellankrigstiden.⁵³

En strävan hos främst Marcus Wallenberg och Ivar Kreuger, som stod bakom inflytelserika finansiella institut, möjliggjorde att järn-, trä- och pappersindustrin kunde utvecklas till större enheter som tvingade fram nya organiseringsmodeller och managementförändringar, bland annat sammanslagningar av företag. Med organisationsförändringarna följde en förskjutning av maktförhållanden, och ledningsfunktionerna övergick alltmer från ingenjörer till banker och holdingföretag. Trots förändringarna (främst i stora företag) var bankernas och holdingbolagens behov av ingenjörers kompetenser om produkters tekniska användning stora.⁵⁴ Organiseringen av svensk industri tog ett språng framåt 1890–1914, och trots en långsam byråkratiseringsprocess anställde industrin alltmer teknisk personal under främst 1910- och 1920-talen.

1890-talet har kallats den andra industriella revolutionen för att de nya teknikerna och ingenjörskunnandets utökade förlitan på tillämpad vetenskap ledde ekonomin i en ny riktning.⁵⁵ Under perioden fick nya tekniker som ångmaskinen och elektriciteten stor spridning och allt fler specialiserade, internationellt inriktade industriföretag med standardiserad masstillverk-

⁵¹ Torstendahl 1991, s. 91.

⁵² Lipsey, Carlaw & Bekar 2005.

⁵³ Berner 1981, s. 109–111.

⁵⁴ Torstendahl 1991, s. 92.

⁵⁵ Schön 2012.

ning och specialisering hos enskilda producenter växte fram. Under början av 1900-talet utvecklades en hel rad nya konsumentnära produkter som radio, rörlig film, fonograf, kullager (SKF 1907), dammsugare, kylskåp (Electrolux 1925), elektriska strykjärn och spisar, bilar (Volvo 1927, SAAB 1947), flygplan (SAAB 1937), medicinsk teknik (pacemaker 1958) och kemisk industri (till exempel sminket) som förändrade människors vardagsliv.⁵⁶ Varje ny teknologi bidrog till teknoindustriella skiften som krävde sina specialister och anpassningar av ekonomi, utbildnings- och expertsystem. Dessutom behövde innovationerna fungerande infrastruktur med el till kylskåp, trådar till telefoner, rör till avlopp och vatten inom kommunal teknik – och det var ingenjörernas jobb att tillgodose dem. Uppkomsten av nya innovationer ledde till nya företag som LM Ericsson, ASEA, SKF, AGA och Alfa Laval. De tekniska framstegen bidrog till en teknikorienterad optimism som gav ingenjörs kåren ökat självförtroende. Ingenjörerna formerades som profession med ett ben stadigt förankrat i praktiska erfarenheter och empiriskt beprövad verksamhet, men alltmer i behov av att ställa det andra benet på fast teoretisk mark kombinerat med specialiserad kunskap med vetenskaplig förklaringskraft.

Vid inledningen av 1900-talet differentierades arbetsmarknaderna för ingenjörer alltmer. Ingenjörernas nya marknader och expansionen av specialiserade ingenjörer med olika utbildning och arbetsuppgifter ledde till skillnader i lön och status mellan olika ingenjörsgrepp. Trots att det endast fanns *en* teknisk högskola med studenter och före detta studenter inom *en* dominerande ingenjörsgrepp var det inte enkelt att skapa en samlad ingenjörsgrepp. Bland ingenjörerna fanns motsättningar: mellan yrkesutövare med och utan högskoleutbildning, mellan fria yrkesutövare och tjänstemän och mellan ingenjörer i Stockholm och dem på landsbygden. Motsättningarna mellan Stockholm och landsbygden handlade främst om olika ingenjörsideal – ett industriellt och affärsmässigt samt ett tekniskt och vetenskapligt inriktat.⁵⁷ Ytterligare en motsättning, men av mindre art, var den mellan utbildade på KTH och på Chalmers Tekniska Institut fram tills det blev högskola. Motsättningarna visade sig bland annat i konkurrensförhållanden vid tillsättning av poster inom offentliga förvaltningar och professorstillsättningar på KTH.⁵⁸

⁵⁶ Frieden 2006.

⁵⁷ Sundin 1981.

⁵⁸ Larsson 1997, s. 75–102.

Till de interna stridigheterna kan läggas motsättningar mellan civilingenjörer och andra tekniker och arkitekter som arbetade i olika statliga ämbetsverk med ibland otydligt ansvar för olika tekniska områden. Det gällde till exempel konflikter som uppstod mellan ingenjörer och arkitekter vid husbyggnad, som var arkitekternas område. Ingenjörer inom väg- och vattenbyggnadsväsendet ansvarade för konstruktions- och beräkningsarbete och med utformning av installationer för dricks- och avloppsvatten, uppvärmning och ventilation. Det var en del av stadsplaneringen som inte hade tydlig ansvarsfördelning mellan yrkeskategorierna. Konkurrensen var hård. Dessutom fanns konkurrens bland till exempel väg- och vattenbyggarna: officerare i väg- och vattenbyggnadskåren, med speciell militär utbildning, kunde göra anspråk på vissa befattningar som det krävdes kårtilhörighet för. Det var ett tillstånd som gav upphov till klagomål från civilingenjörerna eftersom befattningshavarna hade inflytande över arbetsfördelningen och skapade monopol.⁵⁹ Ingenjörerna debatterade också sin ställning och sitt anseende i samhället genom att bland annat jämföra sig med jurister, läkare och militärer. Behovet av att organisera sig växte.

De första organiseringarna av ingenjörer

Svenska tjänstemän, däribland ingenjörer, organiserade de specialiserade yrkena först eftersom där fanns ett starkare yrkesmedvetande än bland mer allmänna yrken.⁶⁰ Av tjänstemännen var det teknikerna som startade den första föreningen med fackföreningskaraktär. De visste vilket värde som låg i deras speciella kunskaper och färdigheter. *Machinistföreningen* startade 1848 som en vänförening. Den utvecklades snart till en fackförening för anställda medlemmar. Det var en facklig organisation för ångmaskinister på fartyg. Den ägnade sig främst åt fortbildning inom yrket, krav på nyrekryterades utbildningsnivå och till att stärka intressena för yrket. År 1906 ändrades namnet till *Maskinbefälsförbundet* och blev det första tjänstemannaförbundet att nå kollektivavtal.⁶¹

Runt sekelskiftet grundades många ingenjörsföreningar. En del var knutna till industriell verksamhet som *Tekniska föreningen i Västerås*

⁵⁹ Larsson 1997.

⁶⁰ Torstendahl 1982b.

⁶¹ Torstendahl 1982b, s. 18.

(ASEA, 1897) och *Trollhättans ingenjörsklubb* (kraftverksbygge, 1907), andra till utbildningsstäder som *Tekniska samfundet i Göteborg*.⁶² Ytterligare andra organiserades branschvis som *Svenska kommunaltekniska föreningen* (1902), *Svenska konsulterande ingenjörers förening* (1910) och *Svenska kyltekniska föreningen* (anor från 1911 men officiellt startad 1942).

Också den tekniska industrin organiserade sig: *Pappersmassekontoret* bildas 1917 av massaföretagen och finansierades delvis av *Fonden för skogsvetenskaplig forskning*, men fick lägga ned under lågkonjunkturen 1921. *Metallografiska institutet* bildades 1920 efter initiativ från Stockholms högskola med stöd från *Jernverken*, övriga i branschen och staten. *Svenska vägföreningen* startade med stöd av Svenska Teknologföreningen 1914 (se nedan). Krigstidens problem 1917 ledde också till bildandet av fler branschorganisationer och fler industrilaboratorier.⁶³

De specialiserade tjänstemannaförbunden, där många ingenjörer ingick, hade relativt enkelt att organisera sig som fackföreningar, särskilt när yrkesgruppens ställning hotades.⁶⁴ Ingenjörerna hade en stark yrkesidentitet trots meningsskiljaktigheter om vilka arbetsuppgifter de skulle utföra. De industriellt anställda ingenjörerna (även förmän och arbetsledare) hade enklare för att fackligt hävda sina professionaliseringssträvanden gentemot arbetsgivarna i sin trängda mellanställning än andra tjänstemannakategorier (där vissa ingenjörer också ingick). Andra tjänstemän – advokater, privatpraktiserande läkare och konsultingenjörer – kunde inte lika tydligt artikulera sig gentemot arbetsgivarna. Konsultingenjörerna blev aldrig särskilt starkt organiserade.⁶⁵

Andra organiseringar av tekniker och ingenjörer sammanföll med institutionaliseringen av utbildningar och den ökade efterfrågan på ingenjörer på arbetsmarknaden. Först ut var kamratsammanslutningen vid Teknologiska Institutet, *Teknologernas förening*, 1855. Föreningen bytte namn 1858 till *Polytekniska föreningen* med ambition att inrätta en arbetsförmedlande verksamhet, en ritbyrå och en understöds-kassa. Men av det blev ingenting då medlemsantalet (institutets tidigare och nuvarande elever) var för litet, som mest 114 stycken.⁶⁶ År 1861 bildade föreningen *U.V.S.* (*Utilitatis Veri-*

⁶² Olsson 2000.

⁶³ Sundin 1981; Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

⁶⁴ Torstendahl 1982b.

⁶⁵ Torstendahl 1982b, s. 24, 1991, s. 244–245.

⁶⁶ Torstendahl 1985; Runeby 1976, s. 95.

talisque Societas), som även andra personer med kunskaper och erfarenhet i de tekniska vetenskaperna kunde bli medlem i – om de blev rekommenderade av någon föreningsmedlem och lämnade in en uppsats med bifogad ritning över något av dem uppfört arbete.⁶⁷ Verksamheten delades upp i olika sektioner varav en blev Teknologiska Institutets elevkår.⁶⁸ Många av föreningens medlemmar var offentligt anställda, men efter hand tillkom fler från privat sektor och från andra delar av landet än Stockholm. På grund av medlemstillströmningen, variationen på medlemmarnas status och efter flera namnbyten och fusioner fastslogs namnet till *Svenska Teknologföreningen* (STF) 1887.

Syftet med STF var att verka för ingenjörernas intressen, höja ingenjörernas status i samhället och öka efterfrågan på den service som ingenjörer kunde ge. Frågor om äganderätt till patent, ritningar, taxor och tariffer togs upp, liksom tekniska frågor om prestanda och verkningsgrad i olika maskiner. Men frågor som kännetecknade andra arbetstagarorganisationer, som anställningstrygghet, lön och pensioner, spelade en undanskymd roll.⁶⁹ STF blev en halvt officiell remissinstans som representerade ”tekniken” och ”industrin” i frågor om tekniska normer, stadgar och förordningar för byggande – något som gav ingenjörerna möjlighet att själva påverka sitt område. De gjorde med andra ord anspråk på att företräda landets tekniska sakkunskap.⁷⁰ Resultatet var också ett tydligare ställningstagande för ett arbetsgivarperspektiv, och de lade sig med näringslivet och offentliga beslutsfattare med makt att besluta om utbyggnad av infrastruktursystem.⁷¹

Ytterligare en förening, *Ingenjörsföreningen*, startade 1865 med syfte att ta tillvara vetenskaplig och praktisk erfarenhet till ingenjörsyrkena och därigenom gagna medlemmar och allmänhet.⁷² De första medlemmarna i Ingenjörsföreningen var till övervägande majoritet offentligt anställda tjänstemän med hög formell utbildningsbakgrund, med erfarenhet av vetenskaplig forskning och teknisk utbildning.⁷³ Medlemskraven var omfattande: man var tvungen att ha flerårig praktisk eller teoretisk ”gagnande” verksamhet

67 Runeby 1976, s. 95.

68 Björck 2009; Althin 1970, s. 192; Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

69 Westlund 2001.

70 Larsson 1997.

71 Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

72 Runeby 1976, s. 91. En systerorganisation, *Byggnadssamfundet*, startade 1877 med främst arkitekter, men också väg- och vatteningenjörer som medlemmar.

73 Ahlström 1982, s. 23.

i något av ingenjörsyrkena, bli godkänd i en restriktiv invalsprocedur och betala en anseelig inträdesavgift. Dessutom "... ålägg det varje medlem att årligen insända en uppsats, ritning eller modell, lämnande upplysning om praktiska eller vetenskapliga erfarenhetsrön".⁷⁴

Ingenjörsföreningen och STF organiserade den tekniska eliten i Sverige och hade genom sin grund i vetenskap och högre utbildning självförtroende att hävda sin plats och sitt ansvar i samhället.⁷⁵ De gav ut en skriftserie, *Ingenjörsföreningens förhandlingar*, under åren 1866–1890 som bidrog till detta. Ingenjörsföreningen och Byggnadssamfundet uppgick i STF 1888 och 1891.⁷⁶

Redan på 1850-talet hade ingenjörer utvecklat en strategi för att kontrollera sitt yrke, inte genom att utfärda certifikat för att ha rätten att utöva yrket, utan genom att kontrollera kvaliteten på produkterna de tillverkade eller hanterade. Den bristfälliga kvaliteten och riskerna med tekniken (tidiga ångmaskiner hade till exempel en obehaglig tendens att oförväntat explodera) och den särskilda kompetens ingenjörerna hävdade att de besatt, kunde användas för att göra anspråk på att de skulle kontrollera tekniken. Den skulle göra ingenjörerna till legitima officiella kontrollanter. De fick efter påtryckningar gentemot staten infört ett statligt system av regleringar och instruktioner för hur maskiner skulle hanteras. Men regleringarna riktades inte mot ingenjörerna utan mot yrkesgruppen som tillverkade dem, nämligen gjutarna.⁷⁷ Det blev inget med yrkets egen kontroll av vare sig kvaliteten i arbetet eller över säkerheten. Ingenjörsföreningen och STF återupptog frågan om lagstiftning om säkerhet och regleringar av främst ångpannor. Men olika intressen i frågan och procedursavvikelser gjorde att någon lag aldrig kom till stånd. Debatten avspeglade dock professionsambitionerna.

STF grundade *Teknologmöten* 1877. Mötena reste frågor om understöd till arbetslösa teknologer, inrättande av taxor för ingenjörsarbeten, vilka krav som kan ställas på maskinagenter, bolagsformens för- och nackdelar och värnandet om sin kompetens.⁷⁸ Som fortsättning på Teknologmötena startades det *Allmänna svenska teknikermötet* mellan tekniker och fabrikanter i samband med Industriutställningen 1891. Mötena hölls vart femte år och utvecklades till både ett nordiskt och ett baltiskt möte. Förhand-

⁷⁴ Runeby 1976, s. 89.

⁷⁵ Runeby 1976, s. 100.

⁷⁶ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

⁷⁷ Åmark 1990, s. 102–103.

⁷⁸ Runeby 1976, s. 243–245. Teknologmötet hade 1877 671 medlemmar.

lingarna vid mötena anses ha varit av stor vikt för ingenjörernas formering som profession. Betydelsefull var även den årliga *Industriveckan* 1917 och *Intressekontorskongressen* i Göteborg 1918.⁷⁹

Fackpressen försökte beskriva de olika ingenjörsintressena på tidigt 1800-tal utan att lyckas.⁸⁰ Undantaget är de sedan 1817 utkomna *Jernkontorets annaler*. STF utvecklade 1878 tidskriften *Teknisk tidskrift* till ett organ att kommunicera tekniska frågor och teknikens plats i samhället både inåt och utåt. De olika föreningarna behövde tidskriften för att nå ut, och tidskriften behövde ingenjörerna som prenumeranter och aktiva debattörer. ”Lärosätena och föreningarna med sina tidskrifter och möten var avgörande för att muta in ett kunskapsfält inom vilket ingenjörerna hade tolkningsföreträde i kraft av sin expertis.”⁸¹ *Teknisk tidskrift* innehöll långtgående diskussioner om hur samhället skulle organiseras. Man begärde att staten skulle ta större hänsyn till den tekniska sakkunskapen och vände sig i en ”kamp mot juristväldet” och den tekniska inkompetens som de tyckte sig möta hos juridiskt och filosofiskt utbildade ämbetsmän. Även om ingenjörerna börjat få anställningar som ämbetsmän i offentliga verk som *Statens Järnvägsstyrelse*, *Statens Telegrafstyrelse* och kommunala vatten- och avloppsverk, var de högsta posterna alltså av tradition besatta av jurister.⁸² STF klagade i sin tidskrift 1889 över att ”andra element – juridiska, kamerala och militära – är alltför mycket representerade”.⁸³ De hoppades få sin utbildning mer jämställd med juristernas och få fler anställningar i byråkratin, men ingenjörerna var inte överens om hur och anknöt till Teknologiska Institutets debatt om utbildningens innehåll: Skulle utbildningen innehålla mer eller mindre praktik? Hur lång skulle praktiken vara? Hur lång skulle utbildningen vara, och vilken inriktning skulle den ha (allmän eller specialiserad)? Frågorna diskuterades i tidskriften liksom frågor om ingenjörernas kompetensområde, yrkesroll och sociala position, men främst beskrevs redogörelser av praktiska, ekonomiska och tekniska ting.⁸⁴

STF hade vid sekelskiftet 1 400 ledamöter, och på grund av sin organisering kunde de samtidigt specialisera och bredda verksamheten:

79 *Nordisk familjebok* 1919, s. 669–670.

80 Björck 2009.

81 Björck 2004, s. 334.

82 Runeby 1976; Björck 1992; Kaijser 1998.

83 Westlund 2001, s. 14.

84 Runeby 1976.

Fackavdelningarna hanterade sina särskilda frågor och moderföreningen svarade på remisser av övergripande karaktär. STF startade 1906 utgivningen av *Svenska Teknologföreningens handlingar* och *Teknisk tidskrift* växte i upplaga, omfång och ambition. STF:s inflytande ökade tack vare många och mäktiga aktörer som verkade genom föreningen. År 1907 köpte STF ett eget hus i Stockholm och det blev en plats för årsmöten med deltagare från hela landet. Årsmötena ersatte de allmänna teknikermötena. STF ändrade stadgarna 1910 så att det blev möjligt för ingenjörer med examen från andra högskolor och institut att bli medlemmar. Kompetens snarare än utbildningsort avgjorde nu medlemskapet.⁸⁵

Men den interna kritiken mot STF växte. Kritikerna menade att STF byråkratiserats till den grad att man missat kontakten med den industriella vardagen. Kritiken föranledde 1909 års årsmöte att manifesteras en samsyn mellan ”teknikens” och ”industrins” män. Effekten blev den motsatta – *Sveriges Industriförbund* bildades 1910 som en följd av meningsmotsättningar som tydliggjordes vid årsmötet. Sveriges Industriförbund startades bland annat av ingenjörer som fått sin utbildning i USA och var influerade av Taylors idéer om Scientific Management. En av Sveriges Industriförbunds första aktiviteter var att kritisera KTH:s läroplan för att vara alltför teoretisk och inriktad på naturvetenskap och teknik och försumma ämnen som ekonomi och företagsledning. Sveriges Industriförbund dominerades av storföretagen och istället för att se till hela ingenjörskårens och näringsgrenens intressen satsade de på intensiv opinionsbildning – begreppet ”industripolitik” myntades. Ett viktigt resultat av den debatt som Sveriges Industriförbund initierat var att KTH inrättade Institutionen för industriell ekonomi och organisation på 1920-talet. Institutionen blev förespråkare för de tayloristiska idéerna i svensk industri.⁸⁶

År 1919 tillkom ytterligare ett forum för ingenjörer – *Ingenjörsvetenskapsakademien* (IVA).⁸⁷ IVA startade som en kunglig akademi med syfte att forska om kraft- och bränslefrågor med krigets utmaningar i särskild åtanke. IVA syftade också till att överbrygga klyftor inom ingenjörssamfundet genom kraftfull satsning på forskning.⁸⁸ Verksamhetsområdet omfattade redan från start generell teknisk-vetenskaplig forskning, med ”betydelse

⁸⁵ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

⁸⁶ Kaijser 1998.

⁸⁷ Sundin 1981; Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

⁸⁸ IVA-aktuellt 2000.

för den industriella produktionens befrämjande”. IVA blev en från staten fristående akademi för att inte intressen skulle sammanblandas, till exempel med Vattenfall. IVA var tänkt att finansieras främst av industrin, men blev inte forskningsfinansierande i önskad utsträckning. Flera företag avböjde medverkan eftersom de redan stödde andra institutioner som *Pappersmassekontoret* och *Metallografiska institutet*.⁸⁹ De organisationer som startat med stöd från branschen medförde inte automatiskt att ingenjörsvetenskapen blomstrade. Industrins medverkan var ofta villkorad. Statens stöd, däremot, var litet men pålitligt. IVA tillsatte under de första fem åren och i samarbete med *Jernkontoret*, *Lantbruksakademin*, *Kommerskollegium* och *Kontrollstyrelsen* ett flertal kommittéer. För att utvidga akademien skapades två nya forskningsföreningar: *Svenska Skifferindustrins forskningsförening* och *Torvtillverkarnas Tekniska förening*. IVA lyckades på kort tid skapa en fruktbar relation mellan vetenskap och industri och höja ingenjörsvetenskapens status.⁹⁰

Ingenjörer har haft svårt att artikulera en gemensam och sammanhållen politisk hållning för att uttrycka sina intressen. De har haft stora svårigheter att organisera sig som *en* självstyrande yrkesgrupp och har under perioden uppfattat sig själva ha en relativt låg status jämfört med läkare och jurister. Självbilden grundades bland annat på misslyckad organisering och propaganda för sin profession, istället för på ett kunskapsmonopol med stor efterfrågan eller kunskapsmakt baserad på den framväxande vetenskapliga kunskapen. Att ingenjörer kallats ”the profession that failed” beror i hög grad på oförmågan att organisera sig och på olika identitetsuppfattningar, men också på att aktörer på arbetsmarknaden inte var särskilt intresserade av högre formell kompetens.⁹¹

Ingenjörernas framväxande heterogenitet vad gäller utbildningsnivå, specialiseringar och olika yrkesområden försvårade gränsdragning och definition av vem som skulle tillhöra ingenjörsprofessionen. Ingenjörernas olika intresseinriktningar beskrivs ibland som olika ingenjörsideal mellan vetenskaplig bildning och industriell nytta.⁹² Men ett nytt industriideal växte fram under perioden. Tidigare hade frågor om industriell ekonomi och organisation varit skilda från vetenskap och forskning. Under 1910-

⁸⁹ Björck 2004, s. 339; Sundin 1981.

⁹⁰ Sundin 1981.

⁹¹ Brante 1990, s. 88.

⁹² Sundin 1981.

talet började emellertid de tekniska vetenskaperna vidgas till att omfatta även taylorismens vetenskapliga arbetsledning och industriell psykologi (psykoteknik), vilket påverkade självuppfattningen och gjorde avtryck i arbetslivets organisationer.⁹³

Ingenjörers arbetsmarknad, professionella status och motsättningar

Få ingenjörer var avlönade anställda före mitten på 1800-talet. De var oftast egna entreprenörer, praktikanter eller anställda som arbetare (inte som ingenjörer). Det kan delvis förklaras med den sena industrialiseringen av Sverige. Men det är inte hela sanningen. I Storbritannien hade industrialiseringen startat ett århundrade tidigare, men inte heller där hade ingenjörerna fått ett ordentligt fotfäste på arbetsmarknaden. Utvecklingen var likartad i Frankrike och USA. Ingenjörssyrket som avlönad expert tillkom först på 1880-talet.⁹⁴ De var få till en början, men hade stor inverkan på den fortsatta utvecklingen när utbildningsstrukturen var lagd och de nya ingenjörerna kunde fungera som murbräcka för andra. Utvecklingen av antalet ingenjörer på specifika positioner i industrin var också starkt beroende av ekonomins konjunkturupp- eller nedgångar och inte minst arbetslösheten som drabbade yrket under den ekonomiska recessionen på 1870–1880-talet.

Ingenjörerna hävdade i olika kommittéer och utredningar att förutsättningen för en fortsatt nationell framgång var en ingenjörskår som både kvalitativt och kvantitativt motsvarade den framtida industrins fordringar. Efterfrågan på arbetsmarknaden motsvarade inte den betydelse ingenjörerna gav sig själva. Ingenjörernas roll på arbetsmarknaden ifrågasattes i samband med Teknologmötet 1877. Företrädare för ingenjörerna menade att näringsidkarna hellre anställde praktiskt erfarna män framför teoretiskt-vetenskapligt skolade ingenjörer samt ekonomiskt kunniga snarare än tekniker. De pekade på att ingenjörer ansågs överkvalificerade för praktiskt arbete i verkstaden, men inte tillräckligt kompetenta för ledning av företag inom järnverk och industriföretag. Det var köpmän, jurister och militärer som fick de uppgifterna.⁹⁵ Arbetsmarknaden för ingenjörer uppfattades vid

⁹³ Sundin 1981.

⁹⁴ Torstendahl 1985; Burrage 1993.

⁹⁵ Berner 1981, s. 122.

tidpunkten inte vara självklar även om de anställda ingenjörerna blev allt fler i industrierna. Egenanställningar och konsultverksamhet fortsatte vara vanliga karriärvägar. De olika karriärvägarna utgjorde dock en utmaning för att upprätthålla gemensamma intressen. Anknytningen till högre utbildning och vetenskap användes för att skydda arbetsmarknaden för de högre utbildade från de lägre. Utestängningsmekanismerna ledde till att allt fler sökte sig till civilingenjörsutbildningarna och andelen sökande till de traditionella universitetsutbildningarna minskade.

Även om ingenjörerna vid sekelskiftet sammantaget var en liten grupp män kom de att få stort inflytande genom täta nätverk i snäva kretsar. Ingenjörernas nätverk hade stor makt och fick extra kraft när olika elitskikt samordnades samtidigt i en särskild fråga. När ingenjörsvetenskap och industri samarbetade kunde krav ställas på ingenjörsutbildningens innehåll och forskningssatsningar, men också särskilda infrastruktursatsningar. Exempelvis gick Vattenfall och ASEA ihop för att lobba om vattenkraftsutbyggnad – något som underlättades genom att både generaldirektör och VD var ingenjörer som kände varandra. Parallellt med vetenskapens ökade roll och industrins utveckling ökade också ingenjörernas status och inflytande – nätverken stärktes.⁹⁶

I samband med riksdagsvalet 1905 blev förutom folkskollärare, redaktörer och advokater även ingenjörer nya yrkeskategorier representerade i riksdagen. Ingenjörerna tog plats i samhället och utövade inflytande som riksdagsmän, landshövdingar, verkställande direktörer och statsråd.⁹⁷ Ingenjörer – som ledare och konsulter i företag, experter i statliga utredningar, opinionsbildare, offentliga ämbetsmän och politiker – framstod alltmer som de som skulle ordna och rationalisera samhället. Ingenjören blev en del av samhällets elit.⁹⁸

Men flera analyser pekar på att ingenjörer starkt uppfattade sig ha en mellanställning på arbetsmarknaden mellan arbete och kapital (arbetsledning) eller mellan vetenskap och industri som gjorde dem särskilt svaga för att upparbeta en gemensam grund för sin profession.⁹⁹ Mats Lindqvist¹⁰⁰ menar att mellanpositionen gjorde att ingenjören varken kunde identifiera

⁹⁶ Fridlund 1999; Sundin 1981.

⁹⁷ Althin 1970; Björck 2004.

⁹⁸ Ahlström 1982, s. 57–58.

⁹⁹ Berner 1981; Runeby 1976; Sundin 1981.

¹⁰⁰ Lindqvist 1985, s. 190.

sig med arbetsgivarnas eller arbetarnas intressen. Det ledde ingenjörerna till att söka stöd från staten för att bli erkända som profession på ett sätt som gav dem kraft att arbeta för en förändring inom näringslivet och för en utökad status som yrke.¹⁰¹ Andra menar att ingenjörernas självständighet som yrke eller profession har ställts mot arbetsgivarens intressen och att ingenjörernas mellanställning tenderat att överdrivas eftersom ingenjörernas lojalitet ofta lutat åt arbetsgivarhåll.¹⁰²

Statens försök att skapa en industriellt och tekniskt utvecklad ekonomi spelade en viktig roll för framväxten av ingenjörspprofessionen. Ett medel var att öka utbudet av ingenjörer och tekniker genom utbildningspolitiken.¹⁰³ Efter hand ökade statens behov av tekniker och vissa områden där ingenjörer behövdes monopoliserades av staten för det allmännas intresse. Statligt och senare kommunalt ansvar för infrastruktur, inte minst till den växande industrin, gjorde att från 1860-talet anställdes en stor mängd välutbildade ingenjörer. Det fanns ett särskilt skäl för staten att anställa teknologer:

... [staten] anställde teknisk expertis för att kontrollera och reglera de privata företagens nya tekniska system och uppfinningar. Det gällde inte minst säkerheten; det behövdes regler för byggandet av fartyg, för elektricitetsanordningar och liknande, och endast kompetent expertis kunde värdera ny teknik och föreslå lämpliga säkerhetsnormer.¹⁰⁴

Thomas Brante har hävdat att staten anställde ingenjörer som ett slags *mot-expertis* för att övervaka och bemöta den privata industrins framfart.¹⁰⁵ Men ingenjörerna behövdes snart för allt infrastrukturellt arbete. Kommuner efterfrågade ingenjörer för kommunalteknik (vägar, vatten och avlopp) och staten var i stort behov av teknisk expertis när exempelvis vattenkraften skulle utvinnas.¹⁰⁶

Ingenjörerna var väldigt rörliga på arbetsmarknaden från slutet av 1800-talet till början på 1900-talet. De rörde sig mellan olika branscher och mellan olika befattningar inom branscher. De högre utbildade ingenjörerna var rörligare än de lägre utbildade. Dessutom var det vanligt att ingenjörer

¹⁰¹ Larson 1977, s. 148.

¹⁰² Larsson 1997, s. 17.

¹⁰³ Torstendahl 1993

¹⁰⁴ Torstendahl 1991.

¹⁰⁵ Brante 2011.

¹⁰⁶ Björk 2009.

arbetade utomlands.¹⁰⁷ Ingenjörer med högre utbildning fick större frihet och genomslag på arbetsmarknaden både för att legitimiteten för dem var högre och för att arbetsmarknaden anpassat efterfrågan efter utbildningarnas innehåll och kvalitet. Rörligheten på arbetsmarknaden sammanföll med övriga samhällsförändringar som intensifierades med industrialiseringen och som gjorde det möjligt att röra sig horisontellt, inte bara vertikalt. Kunskaper och erfarenheter verkar ha varit mer betydelsefulla än formell utbildning för den horisontella rörligheten i slutet av 1800-talet, men fick allt mindre betydelse efter hand. Socialt kapital via nätverk spelade fortfarande en viktig roll för dem som sökte arbete som industriledare inom tillverkningsindustrin – särskilt viktiga var faderns erfarenheter eller position.¹⁰⁸ Rolf Torstendahl visar att av dem som tagit examen på KTH 1881–1910 och tagit anställning i den privata sektorn hade 28 procent blivit företagsledare 15 år efter examen och 40 procent 30 år efter examen. För examinerade från Chalmers var andelen något lägre: 20 respektive 33 procent.

Arbetare och ingenjörer verkar ha kommit väl överens på arbetsmarknaden fram till 1800-talets slut, främst på grund av att utbildningen fortfarande i hög grad bestod av praktik ute på arbetsplatser och att nya ingenjörer själva deltog på arbetsgolvet. Självlärd verkställare med makt på verkstadsgolvet började under 1890-talet förlora den till de nya ingenjörerna – som inte bara övertog makten på golvet utan också i konstruktions- och designarbetet och på ritavdelningar. En del av grunden till förändringarna var nya produktionsformer (högastighetsmaskiner och precisionsmätning) som ingenjörerna gjorde anspråk på. Dessutom vidgades ingenjörernas anspråk på makt över organisationerna i första hand inom tillverkningsindustrin men även i den offentliga sektorn. Det blev en vanlig karriärväg för ingenjörer under 1800-talets senare del att avancera till ledning på verkstadsgolvet och från konstruktionsarbete till ledningsfunktioner av olika slag. Men det hände också att de kunde gå direkt till ledningspositioner. Nils Runeby menar att ingenjören som idealtyp understryker självständighet, socialt ansvar, expertis och sakkunskap som inte enkelt kan underkastas marknaden, och därför har näringslivet motverkat utvecklingen av kompetenserna genom att organisera karriärer som istället förde ingenjören in i företagsledande

¹⁰⁷ Torstendahl 1975a, s. 284–289; Olsson 2000.

¹⁰⁸ Torstendahl 1975a.

positioner.¹⁰⁹ Efterfrågan på ingenjörer ökade på toppositioner i företag trots att de fick allt hårdare konkurrens efter att Handelshögskolan i Stockholm startat 1909 och senare utbildade civilekonomer. Ingenjörernas generella inflytande i samhället växte, och de dominerade ledningsfunktionerna i industriföretagen fram till cirka 1940.¹¹⁰

Tidigare hade det räckt att med auktoritet kommendera arbetare. Ingenjörerna hade fått sin autonomi, inte i första hand från sin utbildning och sin profession, utan i kraft av sina arbetsledande positioner. Med tiden stötte arbetsledande ingenjörer på motstånd från både arbetsgivarna och arbetarna. I industrin skulle arbetarna anpassas till ett nytt, högre tempo. De skulle träna sig i fysisk uthållighet, disciplinering till fabriksarbetet och till arbetslaget, organisationen och institutionaliserade rutiner. Till denna omvärld hade ingenjörerna också att anpassa sitt arbete. Nu handlade det mer om att styra teknik än människor och då krävdes främst kunskaper i fysik och mekanik.¹¹¹ Den nya högteknologiska industrin behövde då en annan typ av tekniska ledare.

Teknokratirörelsen

Till arbetets förändring bidrog teknokratirörelsen: Taylors Scientific Management och Fayols administrativa ledarskapsideologi. Den ledde inte bara till att ledarskap blev en del av professionaliseringsprocessen – det blev också vetenskap.¹¹² Vetenskapen om företags och organisationers kulturer kunde användas för normativ kontroll och socialisering av ingenjörer till ledare i de allt större industriföretagen.¹¹³ När den vetenskapliga arbetsledningen, taylorismen, introducerades på 1910-talet skedde det inte utan kontroverser och konflikter. Kritiken inkluderade också ingenjörerna som ibland uppfattades som kapitalismens hejdukar. Men om samhället skulle organiseras och verksamheter systematiseras och effektiviseras fick inte ingenjörerna vara

109 Runeby 1976.

110 Torstendahl 1975a, 1990.

111 Weiss 1982, s. 234–243.

112 Begreppet teknokrati användes av ingenjören Henry William Smythe i skrift första gången 1919 i USA för att beskriva en utvecklingsoptimistisk utopi där en vetenskapligt upplyst industriell demokrati skulle utnyttja den moderna tidens produktionskrafter optimalt för folkets bästa, där vetenskapsmän och ingenjörer skulle stå till det allmännas förfogande. Det var i relation till industriell demokrati begreppet först användes. Perkin 2006, s. 24.

113 Kunda 2006.

främmande för ekonomiska och administrativa göromål – krav ställdes på ingenjörsutbildningen att också ge dessa kompetenser.¹¹⁴ Under 1920-talet blev inställningen till rationalisering av organisationer positivare både bland industrifolk, politiker och fackföreningar.¹¹⁵

I ingenjörsföreningarna fortsatte diskussionen om positionen på arbetsmarknaden. Krav på titlar och värdighet kopplades till att verksamhetsfält och ansvar vidgades. De befarade också fortsättningsvis en ingenjörsproletarisering till följd av utbyggd utbildning. Debatterna i STF avspeglade en självbild där ingenjörerna presenterade sig som upphöjda ämbetsmän, vetenskapliga sanningssökare och företrädare för allmänintresset. I en situation när Sveriges arbetare börjar organisera sig (LO 1897), liksom näringslivet (SAF 1902), problematiserades självbilden av ingenjören. Spänningarna mellan de olika rollerna gjorde att ingenjörerna knappast kunde anses vara opolitiska. Begreppet näringspolitik började användas för att balansera ”produktionsaspekten” och ”fördelningsaspekten” av ingenjörernas arbete.¹¹⁶ Deras anspråk på att styra samhällets organisering syftade till att politiska beslut skulle grundas i ingenjörsmässigt rationella perspektiv. Det blev en teknokrati baserad på sektorisering eller segmentering där specialistkunskaper i varje segment användes på ett bestämt sätt. Teknokrati kom att få avgörande inflytande på samhället utan att inflytandet för ingenjörer var formellt fastställt. Ingenjörsinflytandet i samhället kan alltså i hög grad ses som kunskapsmakt. Förskjutningen av makt till och från ingenjörer har också varit beroende av samhälleliga förändringar.¹¹⁷

Från 1900-talets början spreds idéer från främst USA om den ”sociale ingenjören” som skulle ta hand om välfärdsfrågor och tillåta företagen att uppnå högsta vinst med hänsyn till arbetarnas hälsa på ett optimalt sätt. Bland annat skulle de s.k. *intressekontoren* ta hand om dem på arbetsplatsen som hade skulder och inte kunde betala skatt. ”Social Engineering” myntades i tryck 1899 av amerikanen William Tolman som en reaktion på och komplettering av det industriella ingenjörskap Taylor samtidigt höll på att etablera. Tolman lyfte fram de sociala uppgifterna för ingenjörerna och senare mer specifikt arbetarskyddsfrågorna. Begreppet fick spridning i Sverige på 1910-talet men med ett annat fokus än Tolman. De tekniska

¹¹⁴ Björck 2004, s. 61–62, 89, 210.

¹¹⁵ Lindqvist 1985.

¹¹⁶ Björck 2004.

¹¹⁷ Torstendahl 1990; Norling 1993.

aspekterna skulle användas på sociala och mänskliga förhållanden – med dagens språkbruk socialpolitik. Knytningen till Scientific Management blev tydligare i Sverige.¹¹⁸ Idén om den sociale ingenjören var Sveriges industriförbund positiv till, men betraktades från arbetarhåll till en början som förmynderi.¹¹⁹ De socialtekniska lösningarna skulle hantera relationen mellan människor och maskiner. Industriell effektivisering skulle lösa eller upplösa fördelningsfrågor. Ingenjörerna tog sig an ytterligare en uppgift, nämligen att konstruera delar av samhällets välfärdsorganisering. Svenska ingenjörer var intresserade av industriell ekonomi och de ekonomiska aspekterna på organiseringen av teknik. De tog sig framgångsrikt an de nya ekonomiska uppgifterna under första kvartsseket på 1900-talet. Men det var en kamp de inte lika enkelt skulle fortsätta vinna senare under seklet, vilket vi återkommer till. Industriell demokrati och kultur däremot stod inte på ingenjörernas agenda.

Boel Berner har visat att ledande ingenjörers idoga ansträngningar att införa Scientific Management och taylorism hjälpte högskoleutbildade ingenjörer att mot 1920-talet skapa nya icke-tekniska positioner eller att överta positioner från andra professioner som militärer, jurister, förmän eller verkmästare.¹²⁰ De samhälleliga och tekniska förändringarna påverkade den tekniska utbildningen och den utbildningsexpansion som skulle följa.

Utveckling och expansion av den lägre och högre ingenjörsutbildningen

Läroverkets reallinje, eller motsvarande för tekniska ingenjörsutbildningar, avsåg att ge en bred allmän teknisk utbildning och skulle motivera elever att studera vidare på högre, mer specialiserade nivåer. Men på 1870-talet begränsades ”mellannivån” till att strikt utbilda förmän istället för ingenjörer och det blev en återvändsgränd för högre studier.¹²¹

Tyskland hade två högutbildade ingenjörer per tusen invånare runt 1880. Frankrike uppnådde samma nivå cirka tio år senare. För Sveriges del dröjde det fram till efter första världskriget att nå samma nivå.¹²² År 1919 hade

¹¹⁸ Östlund 2003, s. 66, 120–125, 426, 449–455.

¹¹⁹ Björck 2004, s. 462; Björck 2002.

¹²⁰ Berner 2012.

¹²¹ Torstendahl 1985.

¹²² Ahlström 1982, s. 40.

antalet ingenjörer med högre utbildning nått ettusen.¹²³ Det låga antalet ingenjörer berodde på bristen på utbildningsplatser och inte på bristande efterfrågan.¹²⁴ Den verkliga och uppfattade bristen på ingenjörer skapade alternativa utbildningsvägar på lägre nivå på 1860-talet. En sådan var den tekniska söndags- och aftonundervisningen som explicit strävade efter att överbrygga befintliga sociala utbildningsbarriärer och hade ett samhällsomvandlande moderniseringsperspektiv.¹²⁵

På grund av snabb utbyggnad av en rad storskaliga tekniska system som järnvägar, telegrafer, kanaler, gasverk och VA-system behövdes tekniker med en bredare teoretisk skolning än vad befintliga skolor kunde producera. Det ledde till stora förändringar i Teknologiska Institutets ingenjörsutbildning runt år 1870.¹²⁶ Till institutet fördes utbildningarna vid Bergsskolan i Falun och Filipstad liksom väg- och vattenbyggnad vid Marieberg under 1860-talet. Riksdagens planer för den högre utbildningen 1876 slog fast att Chalmers skulle få en mellanposition mellan Teknologiska Institutet och de tekniska elementarskolorna. Kvaliteten på utbildningen bekräftades när det Teknologiska Institutet blev Kunglig Teknisk Högskola (KTH) 1877 med fem fackskolor: maskinbyggnad, kemiteknik, väg- och vattenbyggnad, bergsskola och arkitektur. Inträdeskraven fastställdes till avgångsexamen från läroverkens reallinje och latinstudenter skulle beredas plats om de vid elementarläroverket hade prövats i matematik, fysik och kemi. Övriga måste underkasta sig en prövning av tidigare studier vid högskolan.¹²⁷ Dessutom fördes arkitektutbildningen till KTH från Konstakademien, något som Runeby hävdar ledde till att ingenjören blev vetenskapsman och arkitekten blev ingenjör.

Även om Teknologiska Institutet därmed fick ökat anseende lyckades man inte få jämbördig status med universiteten. KTH hade vetenskapliga ambitioner men de var fortfarande mer yrkesinriktade än universiteten. KTH:s verksamhet påverkades i högre grad än universiteten av industrin och de rationaliseringssträvanden som ekonomin krävde. Det visade sig i utbildningarnas innehåll med mer fokus på ekonomi, arbetsledning och organisation – och det sågs som ett hot mot ingenjörens yrkesidentitet.¹²⁸

¹²³ Elzinga 1993.

¹²⁴ Ahlström 1982, s. 48–50.

¹²⁵ Torstendahl 1975b, s. 249.

¹²⁶ Kaijser 1998.

¹²⁷ Runeby 1976, s. 226–230.

¹²⁸ Larsson 1997.

När det statliga initiativet togs vid 1880-talets slut att utveckla vetenskap och teknik som kunde appliceras i industrin, skedde en kraftig expansion av universitet och vetenskapsinstitutioner med högre utbildning. Genom att staten etablerade, organiserade och specifikt designade de flesta ingenjörsutbildningar för både statens och det privata näringslivets behov, skulle kompetensen garanteras hos egna byråkrater och tjänstemän samt de privat anställda ingenjörerna. Rolf Torstendahl hävdar att den standardiserade utbildningen fick ingenjörerna att känna samhörighet – något som blev viktigt för deras professionalisering – särskilt i den indelning i olika utbildningsnivåer som senare följde.¹²⁹

Redan 1869 hade ett förslag om att inrätta en teknologie kandidatexamen förts fram, men det dog i tysthet. År 1904 infördes avgångsbetyg med sju titlar: maskiningenjör, skeppsbyggnadsingenjör, elektroteknisk ingenjör, väg- och vatteningenjör, kemisk-teknisk ingenjör, bergsingenjör och arkitekt. Civilingenjörstiteln saknades dock, liksom en civilingenjörsexamen. Det dröjde till 1915 innan en examen med titeln *ingenjör* infördes för första gången. Samtidigt tillkom krav på examensarbete. Civilingenjörsexamen blev viktig för att "... värja sig mot de institutsingenjörer utan studentexamen som ville nyttja de insignier teknologerna ansåg att de genom sin utbildning hade ensamrätt till ..." men också för ambitionen att få doktorsgrad. Ingenjörsexamen, liksom bergsingenjörsexamen och arkitektexamen, fastställdes 1921 (1964 omvandlades dessa till *högre tekniska examina*).¹³⁰ När KTH och Chalmers fick gemensamma stadgar 1939 började samma titlar användas för examinerade vid lärosätena. År 1944 fick också lantmäterna rätt att använda titeln civilingenjör.¹³¹

Vid sekelskiftet 1900 hade drygt 2 000 ingenjörer på olika nivåer utbildats, och antalet sökande ökade snabbare än antalet studieplatser. Det orsakade bekymmer för lärosätena – för KTH redan på 1890-talet. KTH:s lärarkollegium ville hantera detta genom att kräva studentexamen för behörighet, men det mötte motstånd bland KTH:s fackskolor, industri-företrädare och politiker på vänsterkanten. Hösten 1889 antogs 84 studenter till utbildningen och 15 behöriga sökande avvisades på grund av bristande platser. Ett bekymmer för arbetsmarknaden och antalet studieplatser var att

¹²⁹ Torstendahl 1991, s. 237.

¹³⁰ Björck 1992, s. 190.

¹³¹ Althin 1970.

30 procent av de avgångna studenterna under perioden 1880–1888 emigrerat. Även om flertalet unga ingenjörer återvände så småningom var behovet av nya studieplatser stort.¹³² Från 1894 fick KTH möjlighet att ta emot 100 nya studenter. Förslaget om att kvinnor skulle ha rätt att påbörja utbildningen avslogs på grund av en rädsla för att kvinnorna skulle överansträngas. År 1901 infördes så studentexamen som antagningskrav och stadgan ändrades till formuleringen att ”i allmänhet endast manliga elever” mottas.¹³³ År 1890 var andelen kvinnor bland samtliga studenter 4 procent, en andel som 1914 ökat till 15 procent. Till den tekniska utbildningen fick kvinnor i praktiken inte tillträde förrän 1914 och avråddes därefter från ingenjörsyrket.¹³⁴ Även om kvinnorna efter hand långsamt ökade i antal ansågs de vara udda.

Kravet på studentexamen medförde att teknologerna oftare kom från välbärgade familjer och det blev en än mer homogen elevkår med viss elitprofil på KTH. Föräldrarnas inkomst, faderns yrke och familjens bidragsförmåga var markant högre på KTH än Chalmers. Dessutom var andelen lokalt rekryterade och från städer med läroverk större till KTH än till Chalmers.¹³⁵ Däremot verkar studenterna vid Chalmers ha haft bättre förkunskaper än studenterna vid KTH och stod sig väl i konkurrensen på arbetsmarknaden.¹³⁶

Trots att endast cirka 5 procent av alla pojkar i åldern 10–14 år var elever vid ett läroverk och endast en fjärdedel av dem tog studentexamen var det inte enkelt att bli antagen på ingenjörsutbildningarna. Det krävdes också minst tre månaders praktik.¹³⁷ Men det totala antalet sökande fortsatte dock att öka, och från 1899 erhöles riksdagsmedel för att anta 125 studenter årligen på KTH.

År 1903 kom förslag om en fördubbling av antalet studenter från 125 till 240 och en ökning av antalet professorer från 13 till 25. Under en dryg 20-årsperiod ökade antalet studenter på tekniska utbildningar från 5,8 procent av alla studenter i högre utbildning, till 13,6 procent. 5 procent kom från arbetarklassen runt år 1900, och arbetarklassens andel ökade och var åren 1924–1926 cirka 13 procent.¹³⁸

¹³² Björk 2004, s. 79.

¹³³ Björk 2009, s. 79.

¹³⁴ Berner 1981; Björck 2004.

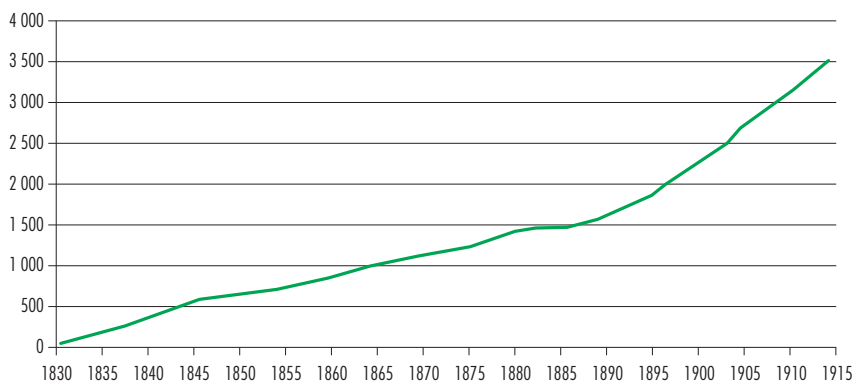
¹³⁵ Wicksell & Larsson 1936.

¹³⁶ Sverige. Ecklesiastikdepartementet 1935.

¹³⁷ Berner 1996a, s. 37–38.

¹³⁸ Torstendahl 1991, s. 238.

Även på Chalmers ökade antalet studenter i början av 1900-talet. Den elektrotekniska fackskolan utökades från 125 till 150 studenter och med det som bakgrund hävdades att Chalmers skulle bli högskola.

FIGUR 7.1 Antal studenter på ingenjörsutbildningarna på KTH och Chalmers 1831–1914.¹³⁹

Relationen mellan vetenskaplighet och industriell praktik var ett tvisteämne även på Chalmers, liksom diskussionen om fördjupning och allmänteknisk breddning av utbildningens innehåll. Lärarna hävdade att fyra års studier behövdes för att hinna med allt, men främst industrin menade att ingenjörerna behövde komma ut på praktik tidigare i utbildningen. De lokala resurser Chalmers hade att förlita sig på räckte inte till för att möta kraven på expansion med lokaler, utrustning och lärare och man vände sig 1905 till staten. Chalmers menade att lärarna borde upphöjas till professorer.

Ett flertal kommittéer tillsattes för att hantera ingenjörsutbildningarnas expansionsutmaningar, de flesta dominerades av representanter från KTH. De hävdade att det endast behövdes *en* teknisk högskola. KTH fick också kritik – främst från industrin. Sveriges Industriförbund menade att utbildningen inte beaktade industriell ekonomi som betydelsefullt innehåll.¹⁴⁰ Tillsammans med konjunkturproblem under första världskriget och mellankrigstiden och att KTH med kraft vände sig mot satsningar på högskoleutbildning på Chalmers, dröjde beslut på utökning av utbildningen.

¹³⁹ Anpassat efter Ahlström 1982. Jag kallar det för Chalmers här eftersom det blev högskola först 1937 och därefter förkortas det CTH genomgående i texten.

¹⁴⁰ Althin 1970.

I början av 1900-talet läste samtliga ingenjörer oavsett specialisering samma kurser första året. De innehöll främst matematik, särskilt beskrivande geometri, och naturvetenskap. Under andra året tillkom teknisk teori – läran om olika maskiner som vattenhjul, ångmaskiner och turbiner. Den standardiserade kunskapen, med tekniska modeller och teorier som krävde ett särskilt språkbruk, ledde bland annat till att ingenjörer oavsett specialisering kunde knytas samman i ett brödraskap som hade betydelse även efter studiernas slut.¹⁴¹ Det fanns en vetenskaplig kärna som utgjorde grunden för ett teoridefinierat område oavsett disciplin eller specialisering. Ingenjörsvetenskap kunde anknyta till andra etablerade vetenskaper och höja sin vetenskapliga status. Ingenjörerna utpekade sig som företrädare för tillämpad forskning av eget slag och de drog nytta av vetenskapligheten för sina professionssträvanden. Genom att definiera praktiska göromål som utförs ”på golvet” som icke-vetenskap skilde man ut sig som en yrkesgrupp med tekniskt teoretiserande som grund för professionen.¹⁴² På så vis ökade yrkeskårens status: från mekaniker i verkstaden till bildningselit.¹⁴³

Vid första världskrigets utbrott breddades studierna och national-ekonomi, industriell ekonomi, teknisk hygien samt stats- och rättskunskap tillkom som icke-tekniska ämnen.¹⁴⁴ Med tiden infördes fler vetenskapliga discipliner i utbildningen – naturvetenskaperna blev alltmer centrala för teknologiskt arbetssätt. Matematik, fysik, kemi, allmän naturkunnighet, ritningsavläsning och mekanisk arbetsfärdighet betonades. Utvecklingen av studieplanen på KTH åskådliggör hur läroämnena på ingenjörernas sju olika fackskolor över tid förändras: läsåret 1914/15 bestod läroplanen av 65 olika ämnen. Läsåret efter hade ytterligare 23 läroämnen tillkommit (några av dem bytte bara namn).¹⁴⁵

Utbildningens expansion liksom industrins tillväxt, som börjat på 1890-talet, bröts av en kraftig nedgång 1907. Exporten sjönk, arbetslösheten steg och sommaren och hösten 1909 kulminerade tillbakagången med omfattande lockouter och storstrejk. Regeringen förhöll sig avvaktande till ytterli-

¹⁴¹ Berner 1996a, s. 47–56.

¹⁴² Torstendahl 1993.

¹⁴³ Björck 2004, s. 207.

¹⁴⁴ Björck 1992, s. 31.

¹⁴⁵ Till läsåret 1962/63 hade det tillkommit två nya fackskolor och undervisning i sammanlagt 189 olika läroämnen. Flygteknik, atom- och kärnfysik och databehandlingsteknik var nya områden för utbildningen, Althin 1970.

gare utökningar och satsningar på utbildningen. Konjunkturen vände uppåt 1909 och höll i sig till krigsutbrottet 1914. Det ändrade förutsättningarna för ingenjörernas professionaliseringsprocess.

Fältet konsolideras och konstitueras: 1916–1938

Ingenjörspensionens utökade arbetsdelning och specialisering

Ingenjörerna hade före första världskriget förutsättningarna att bli en yrkeskategori i sig själv med tanke på utbildningen, statusen, legitimiteten. Ingenjörerna framträdde runt sekelskiftet som en kår med ämbetsmannaliknande ideal. De hade anställningar vid stadsingenjörskontor och arbetade på statens tekniska verk som *Järnvägsstyrelsen* och *Vattenfallstyrelsen*. För ingenjörernas avancemang var fackkunskaper och vetenskaplighet avgörande, liksom en tillämpning av vetenskap där de praktiska erfarenheterna fungerade som exempel på kunskapernas användbarhet. Ingenjörerna skulle arbeta för det allmänna bästa utan att ta ställning i striden mellan arbete och kapital eller låta sig styras av vinstintressen. De privatanställda ingenjörerna som arbetade på ritkontor¹⁴⁶ fick senare ledande befattningar i industribyråkratier. Det blev allt vanligare att ingenjörer anställdes som verkställande direktörer i den relativt nya bolagsformen aktiebolag. Efter hand nåddes de högsta positionerna, exempelvis generaldirektör, i kamp med de juridiskt skolade ämbetsmännen.¹⁴⁷ De karriärmässigt mest framgångsrika ingenjörerna slutade arbeta med teknik och blev istället ledare. En effekt av att ingenjörerna blev en yrkeskategori i sig själva var erkännandet av dem – inte i första hand som chefer, förmän, mekaniker eller liknande funktion utan som en egen yrkesgrupp.¹⁴⁸ Också bland tjänstemännen låg ingenjörerna på 1910-talet lönemässigt högt och de hade ofta höga positioner i förvaltningarna.¹⁴⁹

Förutom att de arbetade med vitt skilda produktområden hade ingenjörerna mycket olika arbetsuppgifter, som forskning, utveckling, konstruktion, produktion, inköp, marknadsföring, försäljning, drift, underhåll

¹⁴⁶ Berner 2007.

¹⁴⁷ Björck 2009, s. 340.

¹⁴⁸ Torstendahl 1982a, s. 259.

¹⁴⁹ Björck 1992, s. 33.

och återvinning.¹⁵⁰ Den moderna ingenjören som växte fram under tidigt 1900-tal krävde bred snarare än djuplodande kunskap och skulle rikta sig mot industrins behov snarare än vetenskaplig specialisering. Storföretagarindustrin som växte fram under slutet av 1800-talet ledde, på liknande vis som nivåindelningen av utbildningar, till skiktningar mellan olika ingenjörer. De stora företagen behövde olika ingenjörskompetenser när produktionen tillät standardisering av delar och processer. När designavdelningarna hade gjort sitt skulle ritningar översättas till processer som skulle utföras på fabriksgolvet, och för att leda också det arbetet behövdes ingenjörer. Det blev en skiktning i olika nivåer även inom fabriksorganisationerna. Detsamma gällde för ingenjörer i den offentliga sektorn.¹⁵¹

Efter första världskriget följde en spekulationsboom som 1920 övergick i prisfall och kris. Än en gång minskade produktionen och arbetslösheten ökade. Det bidrog till en skillnad mellan ingenjörer i olika branscher. Jordbruksproduktionen fortsatte dock att öka genom elektrifiering, motorisering och sammanslagningar av mindre enheter. Jordbrukets produktion var efter kriget värdemässigt fortfarande större än industrins. Järnhanteringen effektiviserades genom att många mindre enheter försvann, specialiserad produktion utvecklades med hjälp av forskning och bättre arbetsmetoder infördes med stort genomslag. Sågverksindustrin inriktades på pappersmassa som krävde forskning för de komplicerade kemiska processerna.

Krigskonjunkturerna ledde också till en brist på ingenjörer, särskilt för dem som arbetade i den kemiska industrin med ammunitionstillverkning och hantering av salpetersyra. Det pressade upp lönerna för vissa. Men för dem som arbetade i allmän tjänst innebar första världskriget relativt sett försämrade villkor. Tiden efter första världskriget medförde en betydande arbetslöshet bland ingenjörerna. Antalet industriarbetare sjönk drastiskt efter 1920 och det tog sju år innan de var tillbaka på samma nivå.¹⁵² Det var inom järn- och stålverken samt verkstadsindustrin som arbetslösheten slog till värst. Teknikerna och arbetsledarna i traditionella ingenjörindustrier liksom nyligen utexaminerade hade svårt att få jobb, och äldre ingenjörer vid bruken hade svårt att behålla jobben. Som mest gick en tredjedel av de kollektivanställda arbetslösa 1921 och många ingenjörer emigrerade till USA

¹⁵⁰ Thorén 1998.

¹⁵¹ Torstendahl 1991, s. 237–238.

¹⁵² Björck 2004, s. 217.

för kortare eller längre tid.¹⁵³ När Teknologföreningen 1918 genomförde en kartläggning av löneförhållanden – som ett par år senare kompletterades med en Chalmersstudie – visade sig en deklassering av högskoleutbildade ingenjörer. Teknologföreningen menade att ingenjören inte kunde jämföras med fria yrken som läkare och jurister och att det fanns risk för att ett ingenjörsproletariat skulle uppstå. Argumenten var att om ett ingenjörsproletariat uppstod kunde inte arbetsgivarna längre förvänta sig samma lojalitet från unga ingenjörer, och om avståndet till arbetarklassen minskade skulle ingenjören ses som ”vanlig” löntagare och respekten avta. Det var i detta sammanhang, med hänvisning till Taylors rationella arbetsdelning, som förslag presenterades om att ingenjörernas arbetsområde skulle utökas från tekniska uppgifter till att också gälla ledningsfunktioner och ekonomiskt ansvar. Redan 1908 hade bland andra undervisningsrådet Nils Fredriksson föreslagit detta. Men det var först i samband med ett föredrag inför *Nordiska Ingenjörsmötet* 1929 som förslaget fick fäste. Från 1930 utbildade *Industriförbundet* och *Sveriges Arbetsledarförening* arbetsstudieingenjörer. Antalet ökade fram till 1970-talet då det minskade efter kritik mot systemet på grund av stress, monotoni och utarmning av arbetet.¹⁵⁴

Ytterligare en utmaning väntade ingenjörerna vad gäller arbetsdelning, men då i relation till en annan profession, nämligen ekonomerna. Ingenjörerna tog sig framgångsrikt an ekonomiska arbetsuppgifter under 1900-talets första kvartsekel. Arbetsuppgifterna gällde lika mycket tekniska lösningar som att hålla budget och göra ekonomiska kalkyler. År 1930 hade 61 av de anställda cheferna i de 116 största industriföretagen högre teknisk utbildning, några få hade lägre teknisk utbildning och endast två ekonomutbildningar.¹⁵⁵ Att större vikt lades på ekonomi under mellankrigstiden var en konsekvens av ekonomiska konjunkturedgångar som förstärktes av börskraschen i USA 1929 och under det efterföljande decennium då depressionen varade. Arbetsgivarna fokuserade mer på hur ingenjörer kunde bidra till företagets vinst än att hitta de kvalitativt bästa lösningarna.¹⁵⁶ Fram till andra världskriget var civilingenjörer den enda universitetsutbildade gruppen att nå chefsbefattningar inom teknik- och stålindustrin. Med (företags-)ekonomin i fokus ökade möjligheterna för ingenjörer att utveckla sin profession och uppgradera yrket till

¹⁵³ Berner 1981, s. 125, 152.

¹⁵⁴ Berner 1981, s. 200–201.

¹⁵⁵ Berner 1996b.

¹⁵⁶ Larson 1977.

arbetsledande positioner. Detta ledde fram till ökad status och legitimitet av yrket, något som andra tekniska yrken inte lyckades uppnå. Det innebar samtidigt att ingenjörerna måste underordna sig marknadens imperativ och att inte ha direkt kontakt med de klienter som skulle använda tekniken till skillnad från exempelvis läkare eller serviceyrken.¹⁵⁷ Bilden förändrades dock radikalt under efterkrigstidens expansion när civilekonomer på allvar började konkurrera med civilingenjörer på ledande befattningar. Allt fler ingenjörer fick finna sig i mer rutinbetonat arbete på mellannivå.¹⁵⁸ Från 1930-talet och en lång tid framöver verkade inte ingenjörernas status och inflytande öka i samhället. De blev däremot fler och därmed viktigare.¹⁵⁹

Utbildningsexpansionen fortsätter

I början av 1900-talet skedde flera utbildningsreformer parallellt med demokratiserings- och industrialiseringsprocesserna som resulterade i nya påbyggnader till folkskolan. Trots att teknikinhållet i den lägre utbildningen hade blivit mer omfattande var den endast i begränsad omfattning en reell förberedelse för teknisk utbildning på mellan- och högre nivå. År 1919 blev de flesta tekniska elementarskolorna omvandlade till tekniska läroverk som delades upp i tekniska gymnasier och tekniska fackskolor. Elementarskolorna fortsatte sin verksamhet i vissa städer, men det var endast tekniskt gymnasium som gav tillträde till teknisk högskola.¹⁶⁰

En kommitté som ecklesiastikministern utsett 1934 för att utreda Chalmers, menade att avhoppen från utbildningen ökat sedan kriget på grund av för höga krav och för mycket att studera på kort tid, med en förlängning av utbildningstiden som följd. Trots att arbetsmarknadens behov av ingenjörer inte kunde tillgodoses använde kommittén statistiken för att motivera satsningar på kvalitet i ingenjörsutbildningen istället för ökad antagning av studenter.¹⁶¹ Ett skäl till att inte utöka antalet utbildningsplatser var att arbetslösheten i lågkonjunkturerna också drabbade akademiker med

¹⁵⁷ Larson 1977.

¹⁵⁸ Berner 1981, s. 222.

¹⁵⁹ Larsson 1997, s. 253. Norling (1993) har visat att 1970 fanns 2 448 tekniker med högre utbildning och 993 ekonomer med företagsekonomisk utbildning på ledande befattningar i svensk industri.

¹⁶⁰ Hallström 2013; Lövheim 2013.

¹⁶¹ Björck 2004, s. 387.

hög utbildning. Man menade att en överproduktion på studenter kunde leda till ett akademikerproletariat och oroligheter, likt tidigare lågkonjunkturer. Det innebar stängning för att upprätthålla efterfrågan på ingenjörer.

Antalet sökande ökade stort under tiden för första världskriget, följt av en ännu större minskning efter krigsslutet fram till slutet på 1920-talet, då antalet sakta ökade igen. Konjunkturen vände 1933 och tiden därefter blev god för många industriföretag. Reallöner, privatkonsumtion och bostadsbyggandet ökade och arbetslösheten sjönk. År 1938 sökte 584 utbildning på KTH och 270 antogs. Det var återigen goda tider för ingenjörerna.

Industrin var fortfarande inte helt nöjd med ingenjörsutbildningen. Även om nya avdelningar hade tillkommit på KTH, hade industrin sedan länge egna specifika utbildningar lokalt anordnade. På KTH tillfogades från 1932 teknisk fysik och lantmäteri.¹⁶² Industrins företrädare uppmanade högskolorna att anpassa utbildningen efter industrins behov av tekniker. Industriell ekonomi fick utökat utrymme under 1930-talet (för att sedan nedbantas vid mitten av 1950-talet och åter öka under 1980-talet).

Under första världskriget spelade Sveriges Industriförbund en viktig roll som statligt krisorgan. Det avvecklades efter kriget men förbundets institutionaliserade position kunde utnyttjas för att stärka relationerna med staten. När Marcus Wallenberg, som en av de inflytelserika bakom förbundet och som ordförande för *Industribyrån AB*, agerade för gemensam samhällsstyrning mellan näringsliv och stat ändrades förhållandena. Industribyrån AB förde diskussioner med Sveriges Industriförbund och bildade 1922 *Svenska industriens standardiseringskommission* där staten och näringslivet förenades. Detta samarbete hade likvärdigt finansieringsansvar och möjliggjorde satsningar på institutsforskning i olika branscher. Till det kan läggas väsentliga bidrag från privata donationsfonder. Med början 1920 inrättades ett tjugotal samfinansierade institut i nära anslutning till KTH: *Statens provningsanstalt* 1920, en fortsättning av högskolans materialprovningsanstalt som startat vid KTH 1896, *Metallografiska institutet* 1920, *Cellulosaindustriens Centrallaboratorium* 1936, *Statens Väginstitut* 1939, *Cement- och betonginstitutet* 1941 och *Svenska träforskningsinstitutet* 1944 tillhör de största.¹⁶³ Vetenskapen och de nya institutionerna blev allt viktigare för att utveckla processer i kapital- och energikrävande anläggningar

¹⁶² Althin 1970.

¹⁶³ Althin 1970.

(till exempel i massa- och stålindustrin). Materialprovningsanstalten blev viktig för de anställdas inskolning i vetenskapligt förhållningssätt. Även om många utexaminerade ingenjörer fick jobb på instituten fortsatte industrins rekrytering av ingenjörer att rikta sig i första hand till mellaningenjörer på lägre nivå, inte till civilingenjörer och tekniska doktorer.

Doktorandutbildningen och doktorsgraden diskuterades intensivt under 1900-talets första kvartssekel. KTH försökte införa doktorsgraden strax efter sekelskiftet men misslyckades eftersom förslaget främst mötte motstånd från lärarkollegiet.¹⁶⁴ Kritiken handlade om att innehållet i utbildningen var alltför mångfaldigt för att studenterna skulle kunna tillägna sig den vetenskapliga bildning som var en förutsättning för självständig forskning. Ett vanligt argument för doktorsexamens inrättande var att det skulle stärka nationens konkurrenskraft. År 1927 var akademien och kungen redo att tillerkänna KTH rätten att utbilda tekniska doktorer.¹⁶⁵

Mellan 1928 och 1940 hölls 27 disputationer vid KTH. Det låga antalet kan delvis förklaras med kombinationen av fortsatt låg efterfrågan på högre kompetens i industrin och enkelheten för nyutexaminerade att få kvalificerade jobb utan att disputera. Av betydelse var också att det ofta tog betydligt längre tid än de stipulerade fyra åren att bli färdig samt att det var ekonomiskt betungande att avstå lön under perioden. Bristen på kvalificerade tekniska forskare var påtaglig under mellankrigsperioden och det dröjde innan antalet tekniska doktorer och, senare, licentiater kunde spela någon nämnvärd roll i rekryteringen av forskare. Däremot började forskarna i allt högre grad publicera artiklar och avhandlingar på tyska och engelska och de blev internationellt beaktade.¹⁶⁶

Trycket på att utveckla den högre ingenjörsutbildningen ökade med att socialdemokraten Arthur Engberg 1936 fick igenom en proposition om reformering av Chalmers skeppsbyggeriundervisning. Han föregrep ett principbeslut året efter i högskolefrågan som innebar stora anslagsökningar de följande åren. Chalmers omvandlades till teknisk högskola 1937 (CTH) och fick rätten att utbilda tekniska doktorer 1940. Samtliga dessa reformer kan ses som ett förvetenskapligande av den högre ingenjörsutbildningen.

¹⁶⁴ Björck 2004, s. 341; Sundin 1981.

¹⁶⁵ Björck 1992.

¹⁶⁶ Althin 1970.

Rationaliseringsrörelsen och Organisationerna

Ett år efter börskraschen i New York 1929 sjönk produktionen i Sverige, med arbetslöshet för många ingenjörer som resultat. Det fick fler att inse sin potentiella sociala kraft. Tjänstemannaingenjörer insåg att de hade andra intressen än både arbetsgivare och arbetare. I backspegeln kunde konstateras att 1918–1923 hade löneförhållandena förbättrats, framför allt för offentligt anställda ingenjörer. Manliga ingenjörer, tekniker och ritare hade en högre medianinkomst under mellankrigstiden än någon annan tjänstemannagrupp.¹⁶⁷ Men konjunktur nedgången efteråt påverkade ingenjörsoorganisationernas diskussioner om intern organisering, samarbete med andra föreningar, pensionsförhållanden och yrkesetik. Organisationerna bevakade ingenjörstiteln och kompetenskrav för lärarna vid tekniska läroverk och relationen mellan högre och lägre teknisk utbildning utreddes.¹⁶⁸

Sveriges Verkstäders Tjänstemannaförbund (SVT) startade 1920 i Jönköping och bestod i hög grad av tekniker på låg- och mellannivå och hade likt *Brukstjänstemannaförbundet* endast hävdad medlemmarnas ställning genom fortbildning och inte genom strid med arbetsgivarna.¹⁶⁹ De blev fackligt drivande först på 1930-talet. SVT bytte namn till Svenska Industritjänstemannaförbundet (SIF) 1932. SIF baserade medlemskapet på industritillhörighet snarare än utbildningsnivå och propagerade för kollektiva förhandlingar och lokala fackklubbar. Men med efterkrigstidens depression och arbetslöshet fick de fackliga kraven minskat intresse och medlemsantalet minskade igen. Vid början av 1930-talet var självmedvetandet som tjänstemannagrupp lågt. För att bli starkare skapades 1931 centralförbundet *De Anställdas Centralorganisation* (DACO) av nio förbund, däribland SVT, *Maskinbefälsförbundet* och *Fartygsbefälsföreningen*.¹⁷⁰

Skillnaderna mellan högre och lägre utbildade ingenjörers intressen blir mer påtagliga under 1920- och 1930-talen. Det förekom diskussioner om samgående mellan olika föreningar och förbund – genom uppgående i STF – under mellankrigsperioden, men de möttes av motstånd inom STF där många var rädda för en kvalitetssänkning om medlemsantalet ökade.¹⁷¹ En

¹⁶⁷ Berner 1981, s. 221.

¹⁶⁸ Berner 1981, s. 125; Björck 2004, s. 339.

¹⁶⁹ Berner 1981, s. 219. SVT omvandlades till *Svenska Industritjänstemannaförbundet*, SIF, 1932.

¹⁷⁰ Torstendahl 1982b. DACO ombildas 1944 till *Tjänstemännens centralorganisation* (TCO) och är sedan 2007 *Unionen*.

¹⁷¹ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

följd av att STF var avvaktande till intressefrågor var att yngre medlemmar startade s.k. yngreföreningar under 1930- och 1940-talen. Målet för dem var att få de yngre civilingenjörerna i respektive fack att samordna anställningsfrågor. *Yngre Väg- och Vattenbyggarnas Förening* startade 1931 och efter dem följde *Yngre Elektroingenjörers Förening* 1939 och liknande i de flesta ingenjörsfacken. Det var föreningar som till en början mest arbetade med små medel och utan anställda för att upprätta lönestatistik, ibland utarbetade de anställningsavtal, bedrev i liten skala platsförmedling och genomförde lokala löneavtal. Harry Rågvik menar att effekten av yngreföreningarnas verksamhet var påtaglig. Exempelvis ökade medlemmarna i Yngre Elektroingenjörers Förening lönenivån med 66 procent mellan 1940 och 1948, från 450 till 750 kronor per månad.¹⁷² De yngres engagemang i intressefrågor påverkade över tid även de äldre ingenjörernas intresse.

Industrins produktionsvärde ökade med 204 procent 1900–1932, medan antalet arbetare bara ökade med 42 procent och de utexaminerade ingenjörerna med 41 procent. Antalet ingenjörer i de mekaniska industrierna var stabilt. Den största ökningen skedde inom elektro- och skeppsbyggnadssektorerna. Efterverkningarna av börskraschen i New York 1929 ledde till en temporär nedgång av arbetskraftsdeltagandet bland ingenjörer. Men när Ivar Kreugers imperium imploderade 1932 slog lågkonjunkturen till desto hårdare. Denna gång blev däremot ingenjörerna inte lika hårt drabbade som på 1920-talet. Arbetslösheten blev inte lika omfattande och kraven på minskat antal antagna till ingenjörsutbildningarna var inte lika stora. I ingenjörernas interna debatt återkom istället tanken om att de borde ta större ansvar och erhålla mer makt.

I slutet av 1930-talet fanns cirka 7 000 ingenjörer med högre utbildning varav cirka 2 800 med civilingenjörsutbildning. De utgjorde en ganska homogen grupp med liknande utbildningsbakgrund och medel- eller övre medelklassbakgrund, hade ledande positioner eller expertpositioner och var främst organiserade i STF.¹⁷³ Ingenjörer med högre utbildning var fortfarande en exklusiv skara, och de med lägre utbildning hade växt i antal och konsoliderats i fackförbund. Att fler läroverks- och institutsingenjörer utbildades påverkade utvecklingen av tjänstemannaförbunden och engagemanget

¹⁷² Rågvik 1998, s. 12.

¹⁷³ Ingenjörerna med lägre elementärskoleutbildning eller praktisk utbildning med positioner på fabriksgolvet hade en mer heterogen bakgrund än civilingenjörerna. Deras arbete var rutinartat och anonymt och deras självbild var inte alls lika självklar som civilingenjörernas.

i dem. De arbetade fackligt med andra tjänstemän, de blev mer arbetsmarknadsorienterade och mindre inriktade på professionella frågor – till skillnad från STF och många tekniska föreningar som främst fortsatte att diskutera ingenjörernas roll i samhället liksom tekniska förändringar.¹⁷⁴

De högre utbildade tjänstemannaingenjörerna var stats- och nationsbyggare med vetenskapliga ingenjörsideal. Som tidigare relativt homogen grupp splittrades de när en ny ”modern” industriingenjör med andra ideal tog plats. Flera av dem var utbildade i USA och tog med sig idéer om Scientific Management och taylorism. De ”moderna” ingenjörernas ideal – varav en del var motståndare till fackföreningar och socialdemokrati – hade utvecklats bland annat som ett sätt att möta ett upplevt hot från den organiserade arbetarklassen. En grupp av dessa ingenjörer såg möjligheter i och med taylorismen att höja löner och få en mer rationell produktion. De uppfattade sig samtidigt som neutrala i klasskampen och kunde medla mellan kapital och arbete. Konflikten med de tidigare tjänstemannaingenjörerna utspelade sig under drygt ett decennium (fram till Saltsjöbadsavtalet 1938) och slutade med att en ny typ av ingenjörsideal tog form – ett ideal som baserades på vetenskaplighet som förenade intressena hos de två grupperna.¹⁷⁵

Den ideologiska hållning som ingenjörerna generellt höll var utåt sett apolitisk, men i reell mening var det en ”... proteknisk framstegsuppfattning – inom en industrikapitalistisk grundordning, bevarad och samtidigt dynamiskt föränderlig”.¹⁷⁶ Chefen för Industribyrå, överingenjör Kärnekull, startade en avdelning för organisation och ekonomi inom STF. Det sammanföll med IVA:s planer på att inrätta ett psykotekniskt institut. Den svenska rationaliseringsrörelsen var kopplad till de industriidéer som fick fäste efter andra världskriget med fordism och taylorism sammanfattad som en produktivistisk föreställningsvärld.¹⁷⁷ Tillväxttanken i ekonomin var stark och passade väl in i den framväxande svenska modellen. Vikten av den under en period väldigt dominerande teknokratiska ideologin var betydande. Ideologin hade influenser från Scientific Management, psykoteknik och taylorism, och hade introducerats 1913 men fick mer intensiv spridning från 1929 till strax efter andra världskriget. Den fick stor betydelse

¹⁷⁴ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

¹⁷⁵ Berner 1996b.

¹⁷⁶ Björck 2004, s. 230.

¹⁷⁷ Sundin 1981.

för ingenjörernas kvalitativa take-off.¹⁷⁸ Även om den teknokratiska och rationalistiska rörelsen ett tag var omfattande fick den aldrig totalt genomslag bland ingenjörerna. Men de kunde använda rörelsen för att argumentera för en utvidgning av domänerna utanför det tekniska.

Boel Berner menar att den antipolitiska och teknokratiska ideologin gjorde ingenjörerna passiva och följsamma till maktstrukturer.¹⁷⁹ Det härrör från ingenjörers yrkespositioner och konkreta arbete. Ingenjörerna formerade sig inte till någon enad, självständig och målmedveten social kraft, utan reagerade på förändringar orsakade av motsättningen mellan arbete och kapital, och kunde därför inte bli något annat än passiva och politiskt ointresserade, enligt Berner. Inställningen fick stöd i den rationalistiska och teknokratiska hållningen att dela upp arbetet i mål och medel, där ingenjören endast har att hantera medlen medan målen bestäms av andra.¹⁸⁰

Rationaliseringsprojektet resulterade i att tekniken ersatte delar av arbetskraften. Men ingenjörer argumenterade också för att kraftigt bygga ut välfärdsarrangemangen. Intressekontoret på SKF (inrättat 1913) spelade en viktig roll för att få arbetarna positivt inställda till den sociala ingenjörens samhällsuppgifter. Samhällsmaskinen kunde planeras fram med funktionsseparering, standardisering och effektivisering som resultat. Rationalisering var ett diskussionsämne bland ingenjörer hellre än teknokrati och planhushållning. Vetenskapligt grundad rationalisering med effektiv organisering av grundläggande samhällsfunktioner innehöll dock ofta planhushållnings- och teknokratiföreställningar med tänkbara ställningstaganden om fördelnings- och maktfrågor. De svenska ingenjörerna tog emellertid aldrig officiell ställning till de politiska frågorna.¹⁸¹ De kunde inte enkelt finna sig tillrätta i sin opolitiska samhälleliga roll. Rollen som samhällsbyggare med rationella förtecken var däremot enklare att ta till sig.

Etiska bekymmer som uppstått i relationer med allmänhet och kollegor diskuterades på 1920-talet och 1928 presenterades ett förslag på tio etiska regler – en hederskodex – som också omfattade arkitekter i *Teknisk tidskrift* och 1929 antogs riktlinjerna av STF. Hederskodexen bidrog till att ingenjörer

¹⁷⁸ Berner 1996a; Sundin 1981.

¹⁷⁹ Berner 1981, s. 224–226.

¹⁸⁰ Berner 1981, s. 224–226.

¹⁸¹ Björck 2004, s. 339–350, 463–465.

uppfattade sig ha motsvarande professionella, vetenskapliga och sociala position som läkare och advokater – inte som lönearbetare med begränsat ansvar och makt.¹⁸²

Fältet professionaliseras och blir professionellt: 1939–1973

Arbetsmarknadsutveckling: ett andra kvantitativt take-off

Den tekniska utvecklingen fram till andra världskriget medförde nya tillämpningsområden för ingenjörer. Nya ingenjörskompetenser skapades i och med bilismen och nya kommunikationsleder, elektroteknikens nyheter med radioteknik och -elektronik, bergsvetenskapernas fysikaliska malmletnings- och järnframställningsmetoder, metallurgiska reaktionsprocesser, polymer-teknologi, flygteknik, regleringsteknik och hushållsarbetets rationalisering. Rationaliseringstendenserna hade gjort ingenjörerna till experter vars kunskap kunde appliceras inom all produktion och i alla branscher, oavsett teknik. Till och med det tekniska språkbruket skulle rationaliseras och terminologin standardiseras med hjälp av den nyinrättade *Tekniska nomenklaturcentralen* 1941. Ritkontoren expanderade under mellankrigstiden, och 1939 hade femton större företag fler än femtio ingenjörer anställda. Men deras arbete med design begränsades samtidigt av den parallella standardiseringsprocess som hade nomenklatur för allt från storlek på skruvar och muttrar till maskindelar. Ingenjörerna skulle inte längre designa utan använda standardkomponenter. Nu kunde ingenjörernas erfarenheter vid ritkontoren tas tillvara i mer avancerad teknik som bilar och flygplan som inte hade några utarbetade standarder.

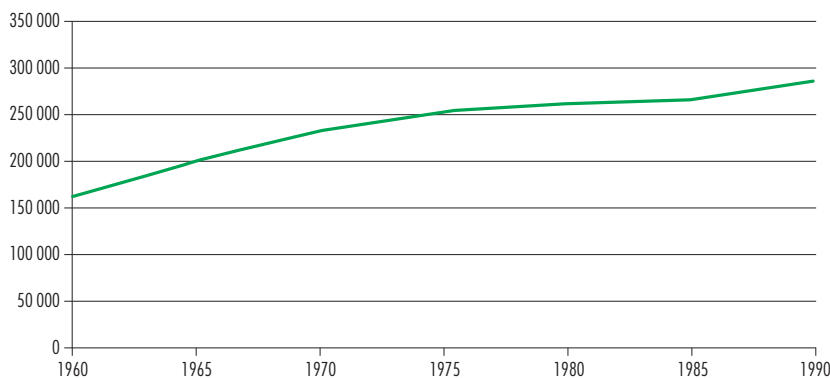
Antalet ingenjörer vid ritkontoren växte med drygt 500 procent mellan 1938 och 1945, men antalet med examen var endast 2 procent. Resultatet var en fortsatt arbetsdelning mellan olika typer av ingenjörer. En stor andel kvinnor utan examen utgjorde ökningen av arbetskraften och senare institutsingenjörer.¹⁸³ År 1939 var antalet sysselsatta i industrin för första gången fler än antalet i jordbrukssektorn. Antalet ingenjörer räknas till 24 000, och med tekniker utan högre utbildning ökade antalet med ett tiotusental.¹⁸⁴

¹⁸² Björk 2004, s. 220–221. Hederskodexen förblev oförändrad till 1988, och sedan 2000 omfattas samtliga medlemmar i *Sveriges Ingenjörer* av den.

¹⁸³ Berner 2007, s. 28–29, 39.

¹⁸⁴ Berner 1981, s. 125. Baserat på Folkräkningen 1940.

Efter andra världskriget expanderar ekonomin snabbt. Den internationella konkurrensen var ännu liten och investerings- och konsumtionsbehoven stora. Antalet ingenjörer i industrin ökade från 53 tekniker/1 000 arbetare 1939 till 97 tekniker/1 000 arbetare 1950.¹⁸⁵ 1950-talet såg en långsammare ökning och det talades om teknikerbrist. På 1960-talet omstrukturerades industrin mot de högproduktiva branscherna – ingenjörerna blev återigen fler. Teknikertätheten ökade från 124/1 000 1960 till 173/1 000 1970. Antalet ingenjörer med någon typ av formell teknisk utbildning ökade från cirka 17 000 i mitten av 1930-talet till cirka 140 000 år 1970. Det totala antalet tekniker oavsett utbildning ökade till drygt 260 000 vid 1970-talets slut. Civilingenjörerna hade tredubblats och ingenjörerna med gymnasie- eller institutionsutbildning tiodubblats. Vi kan tala om ett massivt kvantitativt take-off under perioden.

FIGUR 7.2 Antal yrkesverksamma ingenjörer 1960–1990.¹⁸⁶

Det skedde alltså en kraftig kvantitativ expansion sett över hela tidsperioden 1939 till början av 1970-talet – ett andra större kvantitativt take-off i historien. Bidragande orsaker till den var efterfrågan på privat och offentlig arbetsmarknad tillsammans med statliga satsningar på utbildning och forskning i en fordistisk ekonomi präglad av massproduktion och masskonsumtion under social ordning. Klassrelationer och välfärd reglerades där på ett sätt som uppmuntrade rationalitet, standardisering och tillväxt.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Berner 1981, s. 128.

¹⁸⁶ Anpassat efter Berner 1981 och SCB, yrkesregistret.

¹⁸⁷ Berner 1996b.

Under 1950-talet tilltog den industriella tillväxten och innovationsspridningen. Nya organisationsformer liksom expansionen av militär teknologi, framväxten av nya industrier, produktutveckling och främst rationaliseringen av redan befintlig teknologi, skapade nya arbetsmarknader för ingenjörer och ökade behoven av nya ingenjörskunskaper. Statens satsningar på avancerad teknologi som kärnkraftsenergi, rymd-, data- och militär teknologi gynnade exportföretagen och efterfrågan på ingenjörer.¹⁸⁸ Ingenjörer hittades i branscher som dominerades av ett fåtal företag i den tunga industrin som Volvo, SAAB och Electrolux, men också i företag som ABB, Alfa Laval och Atlas Copco. Telekomindustrin med Ericsson och Televerket som stora aktörer var också en stor bransch för ingenjörer. Den kraftiga expansionen av tekniker och civilingenjörer avtog dock i början av 1970-talet och låg närmast still i mitten på 1970-talet. Högskoleutbildade ingenjörers andel minskade samtidigt från 38 procent 1935 till 16 procent 1970.¹⁸⁹ Den stora kadern av nya tekniker på arbetsmarknaden bestod främst av lägre utbildade instituts- och läroverksingenjörer.

Utbildnings- och forskningsexpansion

Teknik fanns som innehåll tidigt i folkskolan och grundskolan. Det var dock först med 1969 års läroplan som skolämnet teknisk orientering infördes. Behovet av arbetskraft i den industriella sektorn och populariteten för teknisk orientering bland lärare, föräldrar och barn låg bakom förändringen. Bland ingenjörer fanns däremot inte något större intresse att driva en etablering av teknikämnet i grundskolan. De ansåg teknisk kunskap alltför specialiserad för att passa grundskolan.¹⁹⁰ Enligt Magnus Hultén uppstod teknik som skolämne på grund av behovet av teoretisk anknytning – inte för att göra yrkesområdet mer populärt. Teknik blev ett samlande begrepp för olika inriktningar som fanns inom yrkesområdet och utbildningssystemet kunde förenklas.¹⁹¹ På 1940-talet utvecklades den gymnasiala tekniska utbildningen. Det var en utbildning som skulle fylla arbetsmarknadens behov av ingenjörer på ”lagom” nivå.

På 1950-talet utvecklades högskoleutbildningen för ingenjörer. Men sats-

¹⁸⁸ Berner 1996b.

¹⁸⁹ Berner 1981, s. 127–128.

¹⁹⁰ Hultén 2013, s. 202.

¹⁹¹ Hultén 2013, s. 173.

ningarna räckte inte och antalet skolor i privat och kommunal regi växte. Ett utbildningsalternativ som blev stort redan under 1940-talet var korrespondensinstitut som Hermods, Nordiska Korrespondens Institutet (NKI) och Tjänstemännens Bildningsverksamhet (TBV). Institutsingenjör var en tvåårig privat utbildning där framför allt yrkesverksamma och ungdomar med annan utbildning, ofta endast folkskoleutbildning, studerade. På 1960-talet fanns utöver NKI och Hermods (som slogs samman 1965) 69 andra institut som utbildade till institutsexamen. De privata tekniska instituten stod för mer än hälften av alla utbildade på mellannivå under 1940-talet. De som studerade på korrespondensinstitut fick inte någon särskilt hög status i ingenjörs-kretsar trots att många fick en ingenjörsexamen. De flesta fick rutinjobb eller ”besvärliga befälsposter mellan arbete och kapital”¹⁹² och endast i undantagsfall ledde kurserna till befördran. Under perioden från 1930-talet till 1960-talet hade hälften av alla mellaningenjörer en kortare och mer specialiserad utbildning. Den stora mängden mellaningenjörer som kallade sig för ingenjör ledde dock till att de läroverksutbildade ingenjörerna ville se ett eget monopol på titeln och startade kampanjer på 1940-talet.¹⁹³

År 1959 fick institutsingenjörerna rätt att avlägga examen vid tekniskt gymnasium och de blev jämställda med de offentliga läroverkens utbildningar. 1960-talets utbildningsreformer ledde till att institutsutbildningarna integrerades med de offentliga systemen: gymnasier, Komvux, AMS-utbildningar m.fl. Även företagens interna utbildningar expanderade med SAF:s statligt understödda företagsskolor (ibland med korrespondensinstitutens hjälp). Institutsutbildningarna – liksom fackskoleutbildningarna – började avvecklas under 1960-talet när den nya gymnasieskolans tvååriga tekniska utbildningar tog form. Med förändringarna hade de traditionella instituten spelat ut sin roll.¹⁹⁴ Storhetstiden för instituten varade från 1930-talets mitt till 1960-talets mitt. År 1966 infördes ämnet teknologi på tekniskt gymnasium. Det fanns kvar till år 2000.¹⁹⁵ Efter avslutad utbildning på teknisk gymnasielinje fick eleverna fram till 1968 en gymnasieingenjörsexamen. Efter 1968 fortsatte elever kalla sig gymnasieingenjörer.

Under 1940-talet steg antalet sökande till utbildningarna på KTH och

192 Berner 1996a, s. 176. År 1970 var 14 procent av konstruktionscheferna och en tredjedel av konstruktionsledarna institutsingenjörer.

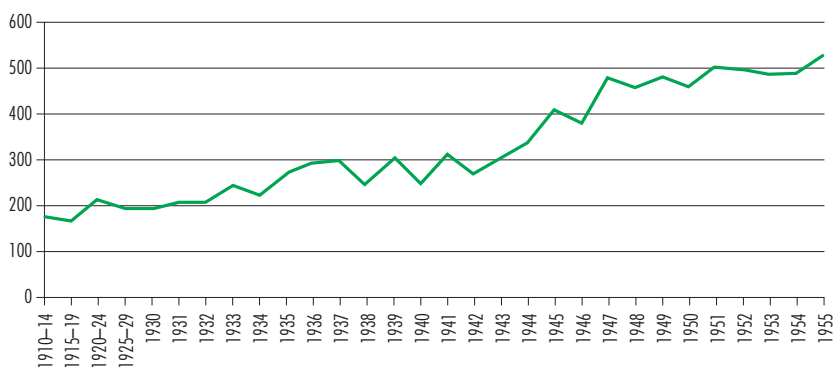
193 Berner 1996a, s. 182–183.

194 Högskoleverkets rapportserie 2003:20 R.

195 Lövheim, 2013.

CTH. Obligatoriska lämplighetsprov infördes från och med 1946 på KTH. Proven genomfördes av det psykotekniska institutet som grundats 1944 på Stockholms högskola med avsikt att minska betygsjakt och kompletteringar av skolbetyg samt för att få fram naturbegåvningar till att bli ingenjör eller arkitekt.¹⁹⁶

Antalet examinerade civilingenjörer ökade stadigt från 1942 och efter andra världskriget.

FIGUR 7.3 Antal examina på civilingenjörsutbildningarna på KTH och CTH 1910–1955.¹⁹⁷

Cirka 6 700 civilingenjörsexamina utfärdas fram till 1935 och fram till 1955 cirka 11 400.¹⁹⁸ I figur 7.3 ingår kvinnliga civilingenjörer från 1934, men endast 1–9 examinerades per år fram till 1955. Av samtliga akademiker-examina (exklusive agronomer och gymnastiklärare) var civilingenjörer den näst största enskilda akademikergruppen 1955 med en andel på 21 procent. Endast den generella examen i filosofi var större med en andel på 27 procent. Utbyggnaden av den lägre utbildningen och mer avancerad maskinutrustning i industrin ökade efterfrågan på högre och mer specialiserade ingenjörsutbildningar.¹⁹⁹

År 1939 presenterade Ecklesiastikdepartementet ett förslag om stöd till de tekniska högskolorna i form av bland annat docentstipendier. Med lyckad opinionsbildning från STF, IVA och Sveriges Industriförbund tillsatte

¹⁹⁶ Althin 1970, s. 84–85.

¹⁹⁷ SOU 1957:51. I figuren ingår även examina på lantmäteriutbildningarna.

¹⁹⁸ SOU 1957:51.

¹⁹⁹ Kranzberg 1982, s. 217.

samlingsregeringen två kommittéer som skulle utreda den tekniska utbildningen och forskningen under andra världskriget. Kommittéerna dominerades av ingenjörer och ordföranden i båda var preses i KTH:s styrelse. 1943 års utredning var inte för idén att skapa nya tekniska högskolor utan föredrog att de befintliga byggdes ut. Fler lärare skulle anställas och en ny personalkategori som skulle avlasta professorerna skapades – adjungerade lärare. Utredarna ville höja lönerna, särskilt för professorerna så att de skulle få lika eller till och med högre lön än professorerna vid universiteten och att de skulle tillsättas med förordnande, inte med kunglig fullmakt. Studentexamen skulle fortsatt krävas för tillträde till utbildningen, praktik skulle återinföras, antalet ämnen minskas liksom antalet undervisningstimmar. Högskolorna skulle också övergå från Ecklesiastik- till Handelsdepartementet. Förslagen bemöttes med positiva remissvar. Det resulterade i ett beslut som innebar en kraftig utbyggnad och upprustning av CTH och KTH utan att utbildningen omformades på något väsentligt sätt.

Ytterst få disputerade från doktorandutbildningen och stipendier föreslogs till nyutexaminerade som ville fortsätta teoretiska studier motsvarande samma lönenivå som en nyanställd ingenjör i tre år. Efter de tre åren skulle en ny mellanexamen till doktorsexamen kunna tas ut: licentiatexamen infördes 1941. Mellan 1942 och 1954 var det en nödvändig examen för att få fortsätta på doktorsutbildningen. Men inte heller licentiatexamen blev särskilt framgångsrik. Mellan 1944 och 1965 tog endast 30 procent av de antagna licentianderna sin examen (514 st.). Men under perioden 1941–1965 (särskilt efter 1950) producerade KTH fler tekniska doktorer och 173 tekniska doktorer examinerades.²⁰⁰

Under krigsperioden stod forskningspolitiken inför nya utmaningar. Finansdepartementet tog initiativ till konjunkturutjämnande åtgärder, bland annat teknisk forskning. *Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap* ville planlägga forskningen inom industri- och jordbrukssektorerna. Med IVA som samordnande organ skapades *Forskningsens beredskapsorganisation* som central forskningsanstalt.

För att få långsiktighet i den statliga resursförstärkningen för den fria, grundläggande forskningen vid de tekniska högskolorna bildades 1942 *Statens tekniska forskningsråd* (TFR) som en del av näringspolitiken. Rådet skulle effektivisera beredningen av anslagsfördelning och omvandla (de

200 Althin 1970, s. 162–163.

tekniska) högskolorna till institutioner med forskning som huvuduppgift. TFR fick väsentligt större budget att fördela till forskning än vad som satsats någonsin tidigare. Forskningen vid KTH ökade markant som resultat. Flera andra forskningsråd startade med det tekniska forskningsrådet som modell: *Statens kommitté för byggnadsforskning* 1942, *Atomkommittén* 1945 och *Statens Naturvetenskapliga Forskningsråd* 1946.²⁰¹ Branschinstitut, statliga laboratorier och atomenergiforskning ökade markant under 1940-talet. Antalet professorer ökade från 58 stycken 1940 till 302 stycken 1980. Ingenjörsvetenskaperna hade den största procentuella ökningen av alla fakultetsområden.²⁰²

1955 års universitetsutredning visade att antalet lärare per student i princip var oförändrad mellan 1912 och 1955, sex studenter per lärare. Universitetsutredningen motiverade tillkomsten av nya professurer. Det förväntade antalet nya studenter och de tekniska områdenas förändringar låg till grund för utvecklingen. De befintliga specialiseringarna gruv- eller bergsingenjörer, mekaniska ingenjörer, elingenjörer, kemiingenjörer osv. utökades på 1950-talet med två nya studieinriktningar, tele- och elkraftteknik. I samband med dem öppnades möjligheten till valfria ämnen på utbildningen. På 1970-talet öppnades ytterligare fyra nya inriktningar.²⁰³ Men att rekrytera och behålla goda lärarkrafter, särskilt professorer, var svårt för KTH. Problematiken med att rekrytera någon utifrån var dels de höga krav som ställts på professorerna, dels att andra arbetsgivare konkurrerade. Några professorer fann andra karriärer antingen i *Vetenskapsakademien*, i statliga verk som *Telegrafverket* eller i industrier som *AB Bofors* och *Domnarfvet's Jernverk*. Professorer och lärare rekryterades också från industrin. För att kompensera för högskolans lägre löner tilläts professorer ofta ha välbetalda konsultuppdrag, egna ingenjörswrårer och speciella uppdrag vid sidan om sina anställningar.²⁰⁴

Industrikapitalismen, världskrigen, korporativismen, socialdemokratien och den internationella forskningsdebatten bidrog till att forskningspolitiken tog konkreta former under inledningen av 1940-talet. KTH, CTH och IVA samt de politiska processer som under lång tid bedrivits för en satsning på högre teknisk utbildning var centrala för framväxten av den

²⁰¹ Althin 1970.

²⁰² Elzinga 1993. Bortsett från skogsbruk som var mindre.

²⁰³ Althin 1970.

²⁰⁴ Althin 1970.

högre tekniska utbildningen från efterkrigstiden och framåt.²⁰⁵ Satsningarna fortsatte åtminstone till början av 1970-talet och tre nya tekniska högskolor grundades: Lunds tekniska högskola 1961 som blev en del av Lunds universitet 1969, Linköpings tekniska högskola startade 1969 och blev en del av Linköpings nybildade högskola 1970 (universitet 1975) och Luleå tekniska högskola startade 1971.

Fackföreningarnas fortsatta konsolidering

I slutet av 1930-talet hade ingenjörerna som organiserat sig lokalt i *Tekniska Förbundet* i Norrköping aktivt börjat agera för ett nationellt ingenjörsförbund. Fler försök följde och det fackliga engagemanget ökade.²⁰⁶ Under andra världskriget diskuterades möjligheterna att bilda en allmän facklig organisation, av bland andra STF. Men på grund av en rädsla för att andra än högskoleutbildade ingenjörer skulle prägla föreningen och en omvänd rädsla från läroverks- och institutsingenjörer att de skulle bli en teknisk underklass, följde under 1940-talet en strid mellan STF och yngreföreningarna som ville organisera sig fackligt. Allt fler ingenjörsföreningar började organisera sig i förbund. Riksförbunden växte upp ur yngreföreningarna och någon konkurrens om rekrytering av nya medlemmar blev aldrig aktuell eftersom nya medlemmar rekryterades utifrån olika studiefack vid de tekniska högskolorna.²⁰⁷

År 1941 startade ett kamrat- och yrkesförbund för främst läroverksingenjörer och tekniska lärare, *Tekniska Läroverkens Ingenjörsförbund* (TLI). De diskuterade bland annat praktikfordringarna för inträde i tekniskt läroverk, fortbildningskurser och läroverksingenjörernas anställningsförhållanden vid statliga verk. Förbundet blev fackförbund 1966. En parallell rörelse, som var starkare än rörelsen mot fackföreningar baserad på utbildningsbakgrund, var en organisering enligt anställningsförhållanden. Det blev en horisontell organisering där *Tjänstemännens centralorganisation* (TCO) blev en viktig organisation för ingenjörer. Den bildades 1944 som en sammanlutning av flera olika fackorganisationer för tjänstemän där bland andra läroverksingenjörer organiserades med SIF som huvudsaklig fackförening.²⁰⁸

Högskoleingenjörerna inom STF var länge ointresserade av facklig verk-

²⁰⁵ Björck 2004; Elzinga 1993.

²⁰⁶ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

²⁰⁷ Rågvik 1998.

²⁰⁸ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

samhet, och de ville fortsätta vara en intresseförening. De såg sig snarare som professionella än som lönearbetare. Men parallellt med teknikernas ökade organisering bidrog arbetsgivarnas samverkan i *Landstingsförbundet* (1920–2007), *Stadsförbundet* (1908–1968) och *Landskommunernas förbund* (1919–1968 som 1968 sammanslogs med Stadsförbundet till *Svenska kommunförbundet*) till ett större intresse för förhandlingar i förbunden. Lagen om den kommunala förhandlingsrätten förutsatte centrala förhandlingar där parterna skulle representeras av något huvudförbund som TCO eller LO. För en del av de akademiska ingenjörerna innebar det att de var tvungna att gå in i någon av huvudorganisationerna för att inte bli utan inflytande.

Sveriges Yngre Akademikers Centralorganisation (SYACO) bildades 1943 och blev *Sveriges Akademikers Centralorganisation* (SACO) 1947. TCO kritiserade SACO för att splittra tjänstemannagrupperna.²⁰⁹ Relationen mellan TCO och SACO var kylig de kommande dryga 40 åren. Som medlemmar i SACO anmälde sig *Svenska Väg- och Vattenbyggares Riksförbund* (SVR) och *Yngre Elektroingenjörers Förening* som nya medlemmar. Andra ingenjörsföreningar var intresserade men avvaktande.

Från mitten av 1950 till mitten av 1951 ökade priserna med 36 procent som ett resultat av bland annat Koreakriget. Ingenjörernas löneutveckling påverkades av inflationen eftersom de föregående åren varit låglönesatsningar som gett eftersläpningar särskilt för ingenjörerna.

År 1951 bildades Ingenjörsförbundens förhandlingsavdelning administrerad av SVR. De förhandlade på uppdrag av de ingående riksförbunden *Svenska Elektroingenjörers Riksförbund* (SER bildat 1948), *Yngre Mekanisters och Skeppsbyggares Förening* (SMR) och *Sveriges Lantmästares Förening* (SLF). De hade ingen självständig status men arbetade för att samtliga civilingenjörer skulle få ett gemensamt förbund som förhandlade i löne- och anställningsfrågor. De ville också förbättra relationerna med STF. Resultatet blev att *Sveriges Civilingenjörsförbund* (CF) bildas som facklig organisation 1954 och det gjorde att föregångare som SER kunde samordnas via CF. STF och CF gjorde en arbetsfördelning som representerar för sina verksamhetsområden (yrkesintressen och fack) och skapade sinsemellan en gemensam organisation. Fler förbund kunde slås samman med avdelningarna i STF som blev huvudorganisation.²¹⁰

²⁰⁹ Rågvik 1998, s. 14–15.

²¹⁰ Rågvik 1998.

Anslutningen till CF var frivilligt, men som medlem blev man obligatoriskt medlem också i STF.²¹¹ Antalet ingenjörer som blev medlemmar i CF var relativt lågt inledningsvis. De sympatiserade mer med arbetsgivarna eller upplevde inte behov av fackets stöd.²¹² Men när CF övertog förhandlingsrätten och skulle förhandla för högskoleutbildade ingenjörer och lantmätare, fick CF alla förbund att ratificera avtalen. Efter bildandet 1954 hade man 5 400 medlemmar.²¹³ CF:s medlemmar arbetade redan från början huvudsakligen i den privata sektorn och deras främsta intressen var en fri(are) individuell lönesättning, ökad lönespridning, bättre ingångslöner och semestervillkor, medinflytande, rätten till arbetstagares uppfinningar, anställningsvillkor och lokala förhandlingar. Löneutvecklingen blev också betydligt bättre för ingenjörer anställda i den privata sektorn än den offentliga. Lokalt utvecklades CF snabbt särskilt på storföretagen, och klubbar och lokalavdelningar blev fler. Ett skäl var att de blockader man tagit till vid konflikter blev uppmärksammade och framgångsrika. Det bidrog till att företagen rekryterade civilingenjörer, och de som anställdes krävde bättre villkor.²¹⁴ År 1957 anslöts CF till SACO.

Under 1950-talet föreslogs att TLI skulle ombildas till en fackförening som kunde sluta löne- och anställningsavtal. Men en strid mellan TCO och SACO om vilken organisatorisk tillhörighet ingenjörer skulle ha, sköt fram bildandet av fackförening. Medlemmarna i TLI fick under slutet av 1960-talet allt fler studenter att examinera, sämre löneläge och hårdare konkurrens om jobben, och TLI bildade egen fackförening 1966.

På 1960-talet hade civilingenjörerna en bra arbetsmarknad, men det avspeglades inte alltid i löneläget. Särskilt i den statliga och kommunala sektorn var löneläget lågt. Det ökade det fackliga intresset, och behoven av att organisera sin verksamhet ledde till att CF fick direktmedlemmar och att STF beslutade att samgå med CF 1962. I samband med att Avtalsverket inrättades 1965 och ny förhandlingsrätt för statligt anställda kom 1966, hamnade CF för första gången i öppen konflikt. Tekniska lärare och timlärare vid gymnasier och tekniska högskolor hade blivit lockoutade. SIF:s och CF:s relationer började med tiden värmas upp och de fackliga målsättningarna närma sig varandra. De skrev ett samarbetsavtal 1969 och fler organisationer

²¹¹ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

²¹² Berner 2000, s. 300.

²¹³ Rågvik 1998, s. 25.

²¹⁴ Rågvik 1998, s. 50.

anslöt sig till samarbetet, bland andra *Sveriges Arbetsledareförbund* (numera *Ledarna*).²¹⁵

TCO tog initiativ till en ny förening, *Ingenjörssamfundet* (ISF), som började samarbeta med STF, bland annat om tidskriften *Ny teknik*. TCO krävde av STF att de inte skulle samarbeta med TLI och det dröjde till efter att TLI anslöt sig till SACO 1967 som en integrering kunde ske. STF avvecklade därefter samarbetet med TLI. Eftersom både CF och TLI ingick i SACO kunde ett samarbete mellan civilingenjörer och andra ingenjörer med lägre utbildning utvecklas utan STF:s medverkan.²¹⁶

De kommande åren fortsatte trenden med olika samarbeten och karteller. Flera konflikter med omfattande varsel ledde till förbättrade löner, sjukpension och införandet av änklingspension. Men löneglidning och sämre avtal för offentligt anställda ingenjörer var alltjämt ett bekymmer. Ingenjörernas organisering var allt annat än självklar under perioden och även om facklig utveckling skedde var det oklart på vad den skulle grundas: professionell identitet oavhängigt anställningsvillkor eller traditionellt fackliga frågor som löne- och anställningsvillkor.

Redan i slutet av 1960-talet hade den tayloristiska arbetsorganisationen kritiserats – särskilt påtagligt i gruv- och bilindustrin. De allmänna protesterna, också från ingenjörernas egna organisationer, riktades inte bara mot arbetsgivarna utan också mot fackföreningarna och socialdemokraterna som kritikerna menade hade kapitulerat för kapitalistiska krav. Facket och socialdemokraterna försökte som motreaktion införa juridiska förändringar för att öka arbetarnas möjligheter till demokratiskt inflytande på arbetsplatsen. Arbetsgivarna svarade med nya strategier för fortsatt rationalisering genom automatisering och nya organiseringar. Det innebar att ingenjörer fick lära sig nya mer demokratiska och grupporienterade principer för organiseringen.²¹⁷

²¹⁵ Rågvik 1998, s. 91.

²¹⁶ Fjæstad & Kaiserfeld 2015.

²¹⁷ Berner 1996b.

Fältets tendens att avprofessionaliseras: 1974–1990

Arbetsmarknadens stagnation

Under 1970-talet genomgick ekonomin stora förändringar. Bland annat blev elektronik billigare och mikroprocessorer bidrog till att nya produkter utvecklades. De storskaliga massproduktionsenheterna mötte konkurrens från produktion byggd på flexibel specialisering och snabba omställningar av produktionen till ombytlig efterfrågan. Fordismens produktionsformer anpassades till integrerade produktionssystem.²¹⁸ Den första energikrisen kom 1973 och varvsindustrin avvecklades så småningom som ett helt tekniskt system i Sverige. År 1976 inträffade kärnkraftverksolyckan i Harrisburg. Sedan följde några större industriella katastrofer (Union Carbide-olyckan i Bhopal, Indien, 1984; Tjernobyl-olyckan, 1986) och miljökritiken växte, liksom kritiken mot militärteknologi och teknikdeterminism. Ingenjörernas expertroll i samhället ifrågasattes, liksom förtroendet för att tekniken alltid står i människans tjänst. En del av kritiken, också ingenjörernas interna kritik, riktades mot ingenjörernas alltför snäva utbildning. Kritiken bestod delvis av en spänning mellan behovet av specialistkunskaper och av breddade kontextuella kunskaper (s.k. tvärteknik), som kunde ena ingenjörer med olika utbildning.²¹⁹

Under 1970-talet förlorade ingenjörerna makt i och över organisationerna, delvis beroende på att kunskap om marknader och marknadskännedom till stora delar saknades och delvis för att organisations- och förhandlingskunskap blev allt viktigare. Det var kompetenser som inte ingick i ingenjörernas verktygsarsenal. Särskilt från 1970 och framåt blev förmågan att kunna förhandla med fackföreningar, myndigheter och andra organiserade intressen central. Förhandlingskunskap var mindre formell och lärdes inte enkelt ut i utbildningar och stod därför i motsatsförhållande till professionsutvecklingen under 1900-talet.²²⁰

Genom massutbildningen hade det uppstått en trängsel av specialister, och olika kompetenser konkurrerade om inflytande, vilket eroderade den professionella statusen. Ingenjörerna förlorade då till stora delar sina statuspositioner i relation till andra professioner som ekonomer

²¹⁸ Schön 2012.

²¹⁹ Hultén 2013, s. 206–207.

²²⁰ Torstendahl 1990.

och samhällsvetare. Under 1970–1980-talet ersattes civilingenjörerna av ekonomer på högre poster i industrin. Det betydde dock inte att de förlorade all makt inom elitpositioner, till exempel hade 45 procent av de 161 största industriföretagen 1980 civilingenjörer som verkställande direktörer, medan 35 procent var ekonomer.²²¹ Det var dock närmast omöjligt för en ingenjör att få en sådan position utan att vara civilingenjör. Från 1980-talet var ingenjörer inte lika frekventa på höga offentliga poster som statsråd och generaldirektörer.²²² Ingenjörerna förlorade makt på grund av att de fortfarande inte lyckades skapa en intressegemenskap nödvändig för att kunna formera sig till en politisk elit.²²³ Ingenjörerna fortsatte rikta sin lojalitet mot den egna arbetsgivarorganisationen istället för till ingenjörskollektivet eller en överordnad teknokratisk ideologi. På 1980-talet kom en annan typ av kritik, främst från CF och IVA, riktad mot ineffektiviteten i välfärdssystemen och jämställdhetssträvan i lönepolitiken. En mer negativ inställning till fackföreningarna hördes. Istället lyftes frågor upp om individuellt entreprenörskap, avancerad teknologi och internationell ekonomisk integration.²²⁴

Internationaliseringen av svenska industriföretag, både privat och offentligt ägda, ledde till att investeringar och arbeten flyttades utomlands och investeringar i landet omprioriterades. Den ekonomiska högkonjunkturen 1982–1986 fick många att se en ny typ av ekonomi växa fram baserad på forsknings- och kunskapsintensiva snarare än arbetsintensiva företag. Ingenjörerna såg sig som vinnare i denna postindustriella era.²²⁵ År 1990 investerades mer pengar utomlands än i Sverige och trycket på förändringar av det svenska välfärdssystemet ökade med färre regleringar av finans- och kapitalmarknader, vilket infördes från mitten av 1980-talet. Arbetsmarknaden förändrades och tjänstesektorn utvecklades snabbt. Under 1980-talet fick nyliberala ekonomiska, politiska och sociala förändringar och en ny organiseringsform, New Public Management (NPM), genomslag i den offentliga sektorn och i offentliga bolag. Förändringarna ledde till krav på

221 Berner 1996b. *Veckans Affärer* (2008-04-18) genomförde 2008 en undersökning av utbildningsnivån på börsens VD:ar. Av samtliga 273 bolags-VD:ar hade 83 teknisk utbildning, varav de flesta civilingenjörsexamen; 106 hade ekonomexamen, varav de flesta civilekonomutbildning. 42 saknade examen och 15 hade ingen akademisk utbildning. Några hade fler än en examen. Bortfallet i undersökningen var 10 VD:ar.

222 Björck 2004, s. 354.

223 Anselm & Sandström 1990, s. 273.

224 Berner 1996b.

225 Berner 1996b.

ökad transparens, intern och extern kontroll samt ändrade förutsättningar för ingenjörernas autonomi.²²⁶ Det teknologiska fältet och professionen underordnades en annan logik än tidigare. Återigen ställdes nya krav på ingenjörerna och deras utbildning.

Utbildningens utveckling

I slutet av 1960-talet utökades gymnasieingenjörsutbildningen till fyra år. Under 1970-talet verkade intresset för ingenjör- och naturvetenskapliga utbildningar på gymnasie- och högskolenivå minska. I grundskolan var teknik tillvalsämne och 40 procent av pojkarna men endast 1 procent av flickorna valde det.²²⁷ Som åtgärd satsades på en breddning av naturvetenskapliga och tekniska utbildningar. Antalet utbildningsplatser ökades kraftigt och nya utbildningsalternativ tillkom. I samband med högskole-reformen 1977 fick högskolor möjlighet att anordna regionalt anknutna utbildningar.²²⁸ Högskolorna utvecklade först enstaka kurser som skulle tilltala det regionala näringslivet. Behovet växte och kurserna utvecklades vidare till hela utbildningslinjer som omfattade 1–3 år. Ett stort antal linjer inom data och elektronik inrättades under 1980-talet. Därför började den fyraåriga gymnasieutbildningen avvecklas 1983. IVA fick 1984 i uppdrag av regeringen att utreda behovet av teknisk kompetens i svensk industri och föreslog 1985 en kraftig utbyggnad av den tekniska utbildningen på mellannivå. Ett resultat var att gymnasieskolans tekniska linje på försök utvecklades till femårig utbildning i Växjö och Blekinge och att ett utbud av regionalt arbetsmarknadsanpassade påbyggnadsutbildningar på gymnasiet skapades (RA-kurser).²²⁹

Läsåret 1983/84 hade lokala utbildningslinjer på 13 mindre högskolor utvecklat tvååriga teknikutbildningar, hälften med data och elektronik som inriktningar. Ett par år senare fanns de på nästan alla högskolor, också de större. År 1986 beslöt regeringen att inrätta två av utbildningarna som allmänna linjer, det var dataingenjör- och data- och elektroniklinjerna. Med bakgrund i IVA:s rapport och Utbildningsdepartementets förslag till samverkan mellan det tekniska gymnasiet och högskolan

²²⁶ Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015.

²²⁷ Lövheim 2013.

²²⁸ Westlund 2001.

²²⁹ Högskoleverkets rapportserie 2003:20 R.

ingenjörutbildningar, föreslog regeringen i budgetpropositionen för 1988 att en omfattande försöksverksamhet med 40- och 80-poängsutbildningar skulle genomföras med start läsåret 1988/89 och på bred front 1993/94.²³⁰ De ettåriga ingenjörutbildningarna fanns nu på tio orter och tvååriga ingenjörutbildningar startade på 19 orter. Examensbenämningen blev ”högskoleingenjör” – en examensbenämning som varade till läsåret 1993/94 när den ändrades till ”ingenjörsexamen” för att ändras tillbaka till ”högskoleingenjörsexamen” 1996.²³¹

Under perioden 1974–1990 diversifierades ingenjörernas utbildnings-specialiseringar inom främst tre olika områden. I den första gruppen ingick nya typer av bergs-, elektro-, kemi- och mekaniska ingenjörer. I den andra gruppen fanns data-, metall-, industri- och miljöingenjörer. I den tredje gruppen fanns jordbruks-, bio-, olje- och kärnkraftsingenjörer. Nya teknik-områden och teknologier tillkom: datateknik, nanoteknologi, fissionsenergi, laserteknik, fiberoptik, medicinsk teknologi, jonstrålningsteknologi och kvantmekanik. Samtidigt skapades utbildningar där teknik integrerades i andra, mjuka, ämnen. Till exempel skapades industriell ekonomi och ”humanistingenjörutbildning”, bioteknik och miljövetenskap samt utbildningar för industriellt ledarskap. Antalet kvinnor på ingenjörutbildningar ökade, liksom antalet forskarstuderande.

Före 1970 utbildades civilingenjörer, gymnasieingenjörer, institutsingenjörer och fackskoleingenjörer. Civilingenjörutbildningen omfattade före 1980 fyra år. Den utökades under 1980-talet till fyra och ett halvt år. En försöksverksamhet med yrkesteknisk högskola inleddes 1975 som ett sätt att möta efterfrågan på högre utbildning bland grupper som traditionellt inte studerat vidare och för blivande lärare i yrkesteknik i gymnasieskolan. I mitten av 1990-talet startade på försök 2-årig kvalificerad yrkesutbildning (KY) i samarbete mellan kommun, högskola och näringsliv för att täcka arbetsmarknadsbehovet.

Ingenjörskåren har förändrats med utbildningen: från att ha varit en någotsånär homogen grupp som genomgått en likartad utbildning med gemensam värdegrund, har den förändrats till en mångfasetterad palett med utbildningar på olika nivåer.

²³⁰ Ds U 1987:12.

²³¹ Högskoleverkets rapportserie 2003:20 R.

TABELL 7.1 Ingenjörsutbildningar 1965–2015.

	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Civilingenjör											→
Högskoleingenjör											→
Gymnasieingenjör									→		→
Institutsingenjör	→										
Fackskoleingenjör	→										
Lokala och allmänna högskolelinjer								→			
Försöksverksamhet ingenjörer–högskoleingenjörer											→
Tekniker											→
YTH											→
Försöksverksamhet med KY-utbildningar											→

Fackföreningarnas samgående

Den akuta ekonomiska krisen för STF 1973 ledde fram till en fusion med CF i januari 1974 då CF-STF skapades (1981 försvann STF-delen i namnet CF-STF). Det kan betraktas

... som det slutliga uttrycket för att den svenska ingenjörskåren hade avprofessionaliserats, att frågor om ingenjörsutbildningens och verksamhetens innehåll och uttryck fått stryka på foten för frågor om deras lön och anställningsförhållanden samt sociala trygghet.²³²

Framgångsrika förhandlingar och konflikter på arbetsmarknaden i mitten av 1970-talet förbättrade villkoren för pensionsuttag (mellan 62 och 65 års ålder) och innebar att arbetsgivarna fick betala åldersoberoende premier som gjorde att det inte blev dyrare att anställa äldre arbetskraft.²³³ Lagen om anställningsskydd (LAS) tillkom 1974. Lagen innebar att det var SIF som skulle bestämma vilka som måste gå vid neddragningar om inte CF

²³² Fjæstad & Kaiserfeld 2015, s. 184.

²³³ Rågvik 1998, s. 132.

hade en egen lokal avdelning. Fler medlemmar anslöt sig och CF fick en stor tillströmning av lokalavdelningar på byggföretagen. Inför de centrala förhandlingarna 1977 hade konjunkturen vänt nedåt och exportföretagen hade det kärvat. Förhandlingarna utlöste åtgärder och medling efter strandade förhandlingar ledde till en femte semestervecka och löneöverenskommelse på ”acceptabel nivå”.²³⁴

År 1978 försvann *Teknisk tidskrift* och blev den mer lättlästa *Ny teknik*. Ingenjörernas föreningar och fackförbund växte dramatiskt fram till cirka 1980 då *Svenska kommunal-tekniska föreningen* slutade växa på grund av att de systemtekniska behoven, till exempel kommunaltekniken, i hög grad övergått till förvaltning. Under 1980-talet fortsatte CF att bevaka sina medlemmars intressen: anställningsförhållanden, arbetssituation, personlig utveckling och genusfrågor hamnade på dagordningen eftersom fler kvinnor blivit medlemmar. Inflationen var hög och beräknades 1980 till 13 procent. Regeringen aviserade en momshöjning och SAF krävde lönestopp. Det bäddade för en storkonflikt med 14 000 TCO- och LO-anställda i strejk och 12 000 lockoutade arbetare. Konflikten resulterade i att Privattjänstemannakartellen (PTK), som förhandlade för ingenjörerna, fick samma förskott på löneglidningen som LO och rätt till fria förhandlingar ifall den verkliga löneglidningen blev större. Men nedgången i svensk ekonomi pågick och ingenjörerna gick med på att hålla tillbaka lönekraven och Kommunal-tjänstemannakartellen (KTK), PTK, TCO-S och SACO-SR-S var enig om att en rättvis löneutveckling skulle hållas genom att följa LO-SAF-uppgörelsen och till och med underskrida den.²³⁵

Lärare och forskare hade börjat lämna akademien för bättre betalda jobb i näringslivet. Som ett resultat av svårigheter att få gehör för högre löner för ingenjörer i offentlig tjänst genomförde 2 500 teknologer i Lund och 300 doktorander vid Chalmers i början av 1985 en sittstrejk till förmån för höjda löner för lärarna. Det framgick senare att även de privata tjänstemännen halkat efter den generella löneutvecklingen – mellan 1975 och 1981 hade reallönerna före skatt minskat med 18 procent. Under avtalsrörelsen 1986 fortsatte varsel och konfliktåtgärder som övertidsblockad och strejk för cirka 8 000 tjänstemän på SAF-området och ytterligare 10 000 tjänstemän på Verkstadsindustrins område. SAF lockoutade 300 000 tjänstemän.

²³⁴ Rågvik 1998, s. 138.

²³⁵ Rågvik 1998.

Resultatet blev ett ”tvillingavtal” som liknade LO–SAF-avtalet med real-löneökning. De fackliga ingenjörssintressena och övriga medlemmar i de olika kartellerna, till exempel inom SACO/SR-K, genomdrev ökad köpkraft som viktigaste krav i avtalet 1988 – något många kommunalanställda tyckte var orättvist eftersom de menade att löneskillnaderna mellan privat och offentligt anställda skulle prioriteras. Avtalen skulle delvis fortsätta skilja sig åt på olika avtalsområden under 1980-talet.

CF:s nettotillväxt under 1980-talet var kraftig i den privata sektorn och i slutet av 1990-talet var 85 procent av alla ingenjörer med högskoleexamen medlemmar.²³⁶ Medvetna satsningar gjordes för att öka möjligheterna för kvinnor att få anställning med likvärdiga befordrings- och karriärmöjligheter som män efter examen. Satsningar gjordes också på att utveckla chefer på mellannivå. Den stora bristen på examinerade ingenjörer under slutet av 1980-talet drev upp lönerna både för nyanställda och för dem som arbetat några år. Detta var en starkt bidragande orsak till att de organiserade ingenjörerna blev fler.²³⁷ År 1989 bytte TLI namn till *Ingenjörsförbundet*. De hade rekryterat många medlemmar i den offentliga sektorn genom de tekniska läroverken. Med de nya korta och mellanlånga ingenjörsutbildningarna på högskolan minskade rekryteringen den vägen, men samtidigt minskade klyftan till CF:s medlemmar. Det bäddade för ännu en fusion av fackförbund som skulle ske på 2000-talet.

Avslutning

Det teknologiska fältet och ingenjörernas varierande take-off

Det teknologiska fältet och ingenjörskapet har sitt ursprung huvudsakligen i militärväsendet och dess historia. Det markerades med att ingenjörer med högre utbildning kom att kallas civilingenjörer. Redan vid mitten av 1800-talet skapades på statligt initiativ ett bestående hierarkiskt system av utbildningar baserade på olika tekniska kvalifikationer i arbetslivet. Dessa utbildningsinstitutioner fanns alltså på plats vid industrialiseringens genombrott runt 1870. Civilingenjörerna kunde därmed påverka den industriella utvecklingen. De såg sig gärna själva som pådrivande krafter

²³⁶ Berner 2000, s. 301.

²³⁷ Rågvik 1998, s. 182.

för att modernisera Sverige.²³⁸ Den formella utbildningen var viktig för det teknologiska fältets formering, och kanske särskilt det kognitiva innehållet i den. Angående det skulle hårda motsättningar synliggöras.

Ingenjörer har sedan 1860-talet genomgått stora förändringar i professionshänseende. Det kan konstateras att ingenjörerna som professionell grupp hade sitt första kvantitativa take-off ungefär mellan 1890 och 1915. Utbildningen blev alltmer vetenskapligt baserad efter sekelskiftet 1900. Den standardiserades och ett nytt professionellt mellanskikt attraherades. Eftersom majoriteten av studenterna hade högstatusbakgrund, kunde de lättare göra anspråk på motsvarande professionella status. Ingenjörsprofessionens kognitiva kärna blev i hög grad naturvetenskap och tillämpad matematik med optimeringskunnande och rationaliseringstänkande i centrum. Detta var förhållanden som gynnade ingenjörernas kvalitativa take-off.

Efter en kvantitativ nedgång under första världskriget och mellankrigstiden kunde ingenjörerna konsolideras och konstitueras genom utvidgad utbildning, vetenskaplig utveckling och anknytning samt etablering av yrkesorganisationer.²³⁹ Ingenjörernas andra take-off skedde efter andra världskriget med framväxten av en stark välfärdsstat och utökade arbetsmarknader. Det var en gyllene period för ingenjörsvetenskap som höll i sig fram till början av 1970-talet. Perioden ledde fram till en explosion av ”ingenjörskårens ’semiprofessionella’, läroverks- och institutsingenjörer ...”.²⁴⁰ Men under perioden fick ingenjörerna ändå en minskad kvalitativ legitimitet. De förlorade positioner i elitskikten, intresset för ingenjörsutbildningar minskade och antalet verksamma ingenjörer på arbetsmarknaden planade ut.

Ett tredje kvantitativt take-off inträffade från mitten av 1980-talet. Arbetsmarknaden fortsatte att diversifieras, efterfrågan på ingenjörer ökade och olika teknikbranscher efterfrågade ytterligare statliga forsknings- och utbildningssatsningar. Nyliberala influenser ledde till att New Public Management, Total Quality Management och Value for Money-revisioner som styrning och kontrollinstrument infördes, vilket bidrog till en viss avprofessionalisering under perioden.

I inledningen av detta kapitel beskrevs fyra viktiga faktorer för ingen-

²³⁸ Berner 1996b.

²³⁹ Torstendahl 1985.

²⁴⁰ Berner 1981, s. 126.

jörernas professionalisering: teknisk utveckling, statusposition, utbildning och forskning samt intresseföreningar och fackförbund. Framväxten av det teknologiska fältet och ingenjörers professionalisering kan bäst förstås utifrån hur dessa faktorer medverkade i processen.

Professionalisering på det teknologiska fältet

Ingenjörskapets generaliserade samhällsfunktioner var över tidsperioden desamma, men medlen att ”förändra, anpassa och omvandla naturens resurser för att uppnå mänskliga mål” förändrades radikalt. De teknologiska innovationerna var mycket dramatiska under perioden och hade avgörande betydelse för professionaliseringen av det teknologiska fältet och för att driva fram utbildning, kognitiv forskningsbas, specialiseringar av yrket samt status och legitimitet.

Ingenjörerna, staten och näringslivet utvecklade institutioner som verkade för professionaliseringsprocessen: det gällde utbildningsinstitutioner, utvecklingen av den vetenskapliga kognitiva basen och institutioner som bidrog till forskning, intresse- och fackföreningar, specialiseringen av utbildningsinriktningar på olika nivåer och den tillhörande differentieringen på arbetsmarknaden.

Man kan förstå ingenjörernas professionalisering som en yttre (exogen) differentiering, integrering och förankring i samhället och en inre (endogen) process av autonomi och auktoritet. Ingenjörernas självbild och yrkesidentitet skapades utifrån den spänning som fanns mellan yttre och inre konsolidering – mellan omgivningens och ingenjörsråens förväntningar.²⁴¹

Ingenjörernas professionsprocess var till en del resultat av exogena krav mot bakgrund av moderniseringen och industrialiseringen av samhället. För att lyckas legitimera sina anspråk på status, löner och jurisdiktion, måste ingenjörernas teknologiska praktik baseras på vetenskap och högre utbildning. Det möjliggjordes i Sverige (men inte i en del andra länder, exempelvis Storbritannien) genom statliga satsningar på högre utbildning med nya examina och uppgraderingar av fakulteterna på universiteten. Genom statens försorg skapades en systematisk legitimering av teknisk kompetens via utbildning, examina och vetenskaplighet. Legitimeringen skapade förutsättningar för erkännande och ökad status av ingenjörerna

²⁴¹ Björck 1992.

i samhället.²⁴² Statens ansträngningar bidrog till att ingenjörerna tidigt uppfattade sig själva som professionella till skillnad från löneanställda i allmänhet. Men det var i så fall en profession som hade begränsad makt och ansvar.²⁴³

Den externt genererade konsolideringen var i hög grad ett resultat av näringslivsaktörers krav och högt ställda förväntningar på vilka arbetsuppgifter ingenjörer skulle klara. Men den exogena processen var också ett resultat av de relationer kåren historiskt hade gentemot andra yrkeskategorier. Företagsledarna i industriföretag var vid mitten av 1800-talet affärsmän, handelsmän, jurister, militära officerare eller praktiskt tränade ingenjörer. Civilingenjörerna blev i och med industrialismens genombrott och fortsättningsvis framgångsrika företagsledare och hade därmed ekonomiska och administrativa uppgifter i konkurrens med ekonomer och jurister. Denna konkurrens ökade under mellankrigstiden inom industriföretagen med civilekonomer. Konkurrenten om ledande positioner fanns även med både jurister och ekonomer i statliga myndigheter och affärsverk.

En annan typ av yttre kamp på det teknologiska fältet har berört olika uppfattningar om hur relationen till näringslivet ska utformas: som en kamp om vetenskap eller praktik, som akademi eller industri, som teknik eller ekonomi. Det var till exempel först när vetenskapen visade sig ha positiva, praktiska konsekvenser för näringslivet och nya, högkvalitativa produkter kunde föras till marknaden som industrin visade större intresse för vetenskapen.

Utvecklingen var också till en del ett resultat av ingenjörernas inre konsolidering och medvetet formulerade intressen via fackföreningar och intresseföreningar. I framställningen ovan har vi sett att förväntningarna på vad ingenjörer skulle åstadkomma var höga samtidigt som självbilden av ingenjörskåren som en sammanhållen profession var förhållandevis oklar och osäker. De hade svårt att organisera sig och hade ofta en oklar position i organisationer mellan arbete och kapital eller på positioner mellan ledning och arbete och med en neutral eller apolitisk inställning till intressekonflikter. Det påverkade sannolikt professionsutvecklingen negativt. Men efter diverse misslyckade försök att enas över funktions- och utbildningsgränser, lyckades ändå ingenjörer att få legitimitet och en närmast självklar jurisdik-

²⁴² Torstendahl 1985.

²⁴³ Björck 2004, s. 220–221.

tion över sina funktionsområden – åtminstone utåt sett eftersom inga andra yrkeskategorier gjorde anspråk på teknologin. Men i relationerna mellan instituts-, gymnasie-, högskole- och civilingenjörer utspelades en kamp som antagligen var mer omfattande än den vetenskapliga litteraturen på området ger vid handen.

Det är också svårt att dra en gräns mellan ingenjörer med olika utbildningsbakgrund och professionsgrad. Gränserna var väldigt flytande eftersom arbetsmarknaden inte heller drog några skarpa gränser under denna historiska period, eller hade tydliga utbildningskriterier för anställningar. Vi har sett hur ingenjörer utan formell examen ändå fick kvalificerade arbetsuppgifter och framgångsrika karriärer eller att de med utbildning inom en specialisering fick arbete inom en annan. Man kan kanske istället tala om att det var yrkesanställningen som avgjorde professionsgraden snarare än utbildningsnivån eller specialiseringen.

Det fanns konkurrens på det teknologiska fältet om belöningar, makt och acceptans – ofta i relation till ledande tekniska befattningar. Kampen stod såväl mellan ingenjörer med olika utbildning som mellan könen. Kvinnornas andel av de tekniska yrkena ökade över tid och de hamnade främst på arbetsmarknadsområden inom det offentliga eller till exempel farmaceutisk verksamhet och livsmedelsindustrin. Det invercade i förlängningen på hur teknologin utformades och för vem.²⁴⁴ Männen dominerade alltjämt de traditionella civilingenjörsuppgifterna – om än i något mindre utsträckning.

De förmåner som ingenjörer erhöll för sin kompetens i form av lön och avancemang i organisationer, vare sig de var privata eller statliga, visade sig få negativa konsekvenser för den professionella sammanhållningen såtillvida att när vissa ingenjörer klättrade uppåt underminerades solidariteten med andra och den gemensamma ideologin.²⁴⁵ En ytterligare omständighet var att ingenjörer tidigt blev anställda i statens tjänst och deras autonomi kunde hävdas utan att deras intressen behövde organiseras för att kräva deras självständighet. Ingenjörspensionerna hade kanske lättare för alternativa karriärer eftersom de var organiserade i olika förbund med olika organiseringsgrad, jämfört med starkt organiserade professioner. Deras medlemskap i intresseorganisationer och fackförbund antogs inte vara livslångt, vilket innebar att organiseringen blev ännu svagare. Det är svårt

²⁴⁴ Berner 2000.

²⁴⁵ Burrage, Jarausch & Siegrist 1990.

att se vilka gemensamma kompetenser och praktiker som kännetecknade ingenjörskap som grund för ingenjörernas identitet.²⁴⁶

Professioner tenderar att försvara sitt kunskaps- och kompetensmonopol på ett sätt som ökar specialisering snarare än förstärker en integrering av expertkunskaper. Ett tecken på det är att antalet speciella inriktningar på utbildningar och yrkesuppgifter ökar. På det teknologiska fältet verkar ingenjörernas specialisering av kompetenser ha lett till en försvagning av social stängning av yrkesuppgifter och tillträde till anställningar. En gemensam kognitiv bas med matematik (optimalitetskunnande) och en variation av tillämpade naturvetenskapliga ämnen jämte organisering av fackliga intressen verkade ändå fungera som ett slags kitt mellan olika yrken på fältet – oavsett utbildningsnivå.

Ett professionellt teknologiskt fält

I traditionell mening är civilingenjören en klassisk profession. Men vi har sett att det var först när förutsättningarna för framväxten av ett teknologiskt fält fanns etablerat runt 1890 som ett första kvalitativt och kvantitativt take-off blev möjligt. Vi har också sett att professionsutvecklingen tog kraftiga språng och ibland utvecklades snabbt för att ibland gå tillbaka. Ingenjörernas status varierade också över tid. De erhöll erkännande genom att få de högsta statuspositionerna inom statliga och privata organisationer, men de förlorade också delvis dessa privilegier till jurister och ekonomer. Ingenjörerna var inte framgångsrika med att stänga ute andra yrken och professioner från sin jurisdiktion. Det fanns inte heller några juridiska dispyter eller förhandlingar om jurisdiktioner – även om relationen till andra tekniska yrken, jurister och ekonomer ibland var ansträngd. Om ett krav på definitionen av ett professionellt fält är att yrkeskategorin lyckas med social yrkesstängning, kan ingenjörerna i denna historiska period knappast bedömas som en profession. Om man istället tar hänsyn till status, legitimitet, kognitiv bas och vetenskaplig anknytning samt en icke ifrågasatt position i samhället som uttryck för professionell status, kan ingenjörerna ses som ett bra exempel på en profession. Men det var först från slutet av 1940-talet och början av 1950-talet som det teknologiska fältet blev professionellt. Under perioden 1939–1973 samverkade konfigurationen

²⁴⁶ Larsson 1997; Williams 2003.

av institutioner och organisationer (utbildning, intresseorganisationer, fackföreningar, näringslivsorganisationer, forskningsorganisationer, stat, myndigheter, arbetsmarknadsorganisationer och ekonomiska regleringar, m.fl.) så att omfattande satsningar kunde genomföras och de ideologiska motsättningarna mellan olika ingenjörer avtog jämfört med de första decennierna av intresseorganisering.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The system of professions. An essay on the division of expert labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ahlström, Göran (1982). *Engineers and industrial growth – Higher technical education and the engineering profession during the 19th and 20th centuries: France, Germany, Sweden and England*. London: Croom Helm.
- Althin, Torsten (1970). *KTH 1912–62. Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm under 50 år*. Stockholm: KTH.
- Anselm, Jonas & Sandström, Ulf (1990). "Teknokrati – teknikernas makt eller teknikens?" I: Beckman, Svante (red.) *Teknokrati, arbete, makt*. Stockholm: Carlsson.
- Beckman, Svante (red.) (1990). *Teknokrati, arbete, makt*. Stockholm: Carlsson.
- Berner, Boel (1981). *Teknikens värld: teknisk förändring och ingenjörarbete i svensk industri*. Lund: Lunds universitet.
- Berner, Boel (1982). "Experiment, teknikhistoria och ingenjörens födelse". *Dædalus* vol. 51, s. 39–52.
- Berner, Boel (1988). "Den långa vägens ideologi: mobilitet, ingenjörarbete och den svenska modellen". *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 40, s. 3–26.
- Berner, Boel (1996a). *Sakernas tillstånd – kön, klass, teknisk expertis*. Lund: Carlssons Bokförlag.
- Berner, Boel (1996b). "Professional or wage worker? Engineers and economic transformation in Sweden". I: Meiksins, Peter & Smith, Chris (1996). *Engineering labour: Technical workers in comparative perspective*. London: Verso.
- Berner, Boel (1999). *Perpetuum Mobile – Teknikens utmaningar och historiens gång*. Lund: Arkiv förlag.
- Berner, Boel (2000). "Women engineers and the transformation of the engineering profession in Sweden today". *Knowledge and society* vol. 12, s. 293–318.
- Berner, Boel (2003). "Kvinnor i ingenjörarbete: Kön, makt och ingenjörskulturer". I: Berner, Boel (red.) *Vem tillhör tekniken? kunskap och kön i teknikens värld*. Lund: Arkiv, s. 175–200.
- Berner Boel (2007). "Rationalizing technical work: Visions and realities of the 'systematic drawing office' in Sweden, 1890–1940". *Technology and Culture* vol. 48 (1), January: 20–42.

- Berner, Boel (2012). *Teknikens värld: Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*. 2:a ombrutna och översedda uppl. Lund: Arkiv.
- Björck, Henrik (1992). *Teknikens art och teknikernas grad: Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad, 1900–1927*. Stockholm: Avd. för teknik- och vetenskapshistoria, Tekniska högskolan.
- Björck, Henrik (2002). "Den sociale ingenjören på intressekontoret: En studie i svensk välfärdshistoria". *Lychnos*, s. 103–137.
- Björck, Henrik (2004). *Staten, Chalmers och vetenskapen: forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering 1890–1945*. Nora: Nya Doxa.
- Björck, Henrik (2009). "Ingenjörerna". *Signums svenska kulturhistoria. 1900-talet*, s. 331–355.
- Björck, Ingela (red.) (1998). *Vad är en ingenjör?* Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för systemteknik.
- Brante, Thomas (1990). "Professional type as a strategy of analysis". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: Sage.
- Brante, Thomas (2010). "State formations and the historical take-off of continental professional types: The case of Sweden". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions: Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Brante, Thomas (2011). "Professions as science-based occupations". *Professions & Professionalism* 1(1): 4–22.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart (2014). *Professioner i kunskapssamhället – En jämförande studie av svenska professioner. 1996 och 2010*. Lund: Lunds universitet.
- Buch, Anders (2011). "Styringen av ingenjörprofessionen". I: Johansen, Martin Blok & Olesen, Søren Gytz (red.) *Professionernes sociologi og vidensgrundlag*. Köpenhamn: Hans Reitzel förlag.
- Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) (1990). *The formation of professions: Knowledge, state and strategy*. London: Sage.
- Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) (1990). *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: Sage.
- Burrage, Michael; Jarausch, Konrad & Siegrist, Hannes (1990). "An actor-based framework for the study of the professions". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) (1990). *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: Sage.
- Burrage, Michael (1993). "From practice to school-based professional education: Patterns of conflict and accommodation in England, France, and the United States". I: Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) *The European and American university since 1800 – Historical and sociological essays*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 142–187.

- Calvert, Monte A. (1967). *The mechanical engineer in America, 1830–1910: Professional cultures in conflict*. Baltimore: Johns Hopkins.
- De Geer, Hans (1978). *Rationaliseringsrörelsen i Sverige: Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ds U 1987:12. Arbetsgruppen för samordnad ingenjörsutbildning på mellannivå. *Försök med samordnad ingenjörsutbildning på mellannivå: delrapport från Arbetsgruppen för samordnad ingenjörsutbildning på mellannivå (SIM-gruppen)*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Edelmann, Lauren B. & Suchman, Mark C. (1997). "The legal environment of organizations". *Annual Review of Sociology* nr 23, s. 479–515.
- Elzinga, Aant (1993). "Universities, research and the transformation of the State in Sweden". I: Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) *The European and American university since 1800 – Historical and sociological essays*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 191–233.
- Fjästad, Maja & Kaiserfeld, Thomas (2015) "Det tomma Ingenjörshuset – Sociala processer, historiska händelser och ingenjörernas professionalitet". I: Wormbs, Nina & Kaiserfeld, Thomas (red.) *Med varm hand: Texter tillägnade Arne Kaijser*. Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism: The third logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fridlund, Mats (1999). *Den gemensamma utvecklingen: Staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken*. Stockholm: Tekniska högskolan, Eslöv.
- Frieden, Jeffrey A. (2006). *Global capitalism – Its fall and rise in the twentieth century*. New York & London: W. W. Norton & Company.
- Frykman, Jonas (red.) (1985). *Modärna tider: Vision och vardag i folkhemmet*. 1:a uppl. Malmö: Liber Förlag.
- Gispen, Kees (1989). *New profession, old order: Engineers and German society, 1815–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenwood, Royston & Suddaby, Roy (2006). "Institutional entrepreneurship in mature fields: The big five accounting firms". *Academy of Management Journal* 49 (1): 27–28.
- Greenwood, Royston; Suddaby, Roy & Hinings C.R. (2002). "Theorizing change: The role of professional associations in the transformations of institutionalized fields". *Academy of Management Journal* 45 (1): 58–60.
- Hallström, Jonas (2013). "Teknisk utbildning för hvar och en. Framväxten av ett tekniskt kunskapsinnehåll i folkskolan, 1900–1930". I: Hallström, Jonas; Hultén, Magnus & Lövhelm, Daniel (red.) *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Vilnius: Gidlunds förlag.
- Hallström, Jonas; Hultén, Magnus & Lövhelm, Daniel (red.) (2013). *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Vilnius: Gidlunds förlag.

- Hardy Cynthia & Maguire Steve (2008). "Institutional Entrepreneurship" I: Greenwood, Royston; Oliver, C.; Sahlin, Kerstin & Suddaby, Roy (red.) *The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism*. London, Thousand Oaks, New Dehli & Singapore: SAGE Publications.
- Hult, Jan (red.) (1989). *Svensk teknikhistoria*. Hedemora: Gidlund.
- Hult, Jan (1998). "Vad är en ingenjör?". I: Björck, Ingela (red.) *Vad är en ingenjör?* Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för systemteknik.
- Hultén, Magnus (2013). "I naturvetenskapernas skugga – Teknikteman i 1800-talets läromedel i naturlära". I: Hallström, Jonas; Hultén, Magnus & Lövheim, Daniel (red.) *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Vilnius: Gidlunds förlag.
- Hultén, Magnus (2013). "Teknik för alla." I: Hallström, Jonas; Hultén, Magnus & Lövheim, Daniel (red.) *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Vilnius: Gidlunds förlag.
- Högskoleverkets rapportserie 2003:20 R. *Utvärdering av högskoleingenjörsutbildning, ingenjörsutbildning samt brandingenjörsutbildning vid svenska universitet och högskolor*.
- IEA (2013) International Engineering Alliance. "Graduate attributes and professional competences". Online, tillgänglig på www.ieagreements.org (åtkomst 2015-02-16).
- IVA-aktuellt december 2000.
- Kaijser, Arne (1998) "Ingenjörer i takt med tiden". I: Björck, Ingela (red.) *Vad är en ingenjör?* Linköping: Institutionen för systemteknik, Linköpings universitet.
- Kranzberg Melvin (1982). "The industrialization of Western society, 1860–1914". I: Bernhard, Carl-Gustaf; Crawford, Elisabeth & Sörbom, Per (red.) *Science, technology and society in the time of Alfred Nobel*. Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris & Frankfurt: Pergamon Press.
- Kunda, Gideon (2006). *Engineering culture – Control and commitment in a high-tech corporation*. Philadelphia: Temple University Press.
- Larson Magali, Sarfatti (1977). *The rise of professionalism: A sociological analysis*. Berkeley: Univ. of California P., cop.
- Larsson, Ulf (1997). *Brobyggaren – Otto Linton, byggnadskonsten och dess professioner i Norden under första delen av 1900-talet*. Stockholm: Tekniska högskolan.
- Layton, Edwin T. (1986). *The revolt of the engineers: Social responsibility and the American engineering profession*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
- Lindqvist, Mats (1985). "Ingenjör Fredriksson i framtidslandet". I: Frykman, Jonas (red.) *Modärna tider: Vision och vardag i folkhemmet*. Malmö: Liber Förlag.
- Lindqvist, Svante (1989). "Trä, vatten och muskelkraft – 1720–1815". I: Hult, Jan (red.) *Svensk teknikhistoria*. Hedemora: Gidlund.
- Lipsey, Richard. G; Carlaw, Kenneth I. & Bekar, Clifford T. (2005). *Economic transformations – General purpose technologies and long term economic growth*. Oxford: Oxford University Press.
- Lounsbury, Michael (2002). "Institutional transformation and status mobility: The professionalization of the field of finance". *Academy of Management Journal* 45 (1): 255–266.

- Lounsbury, Michael & Crumley L.T. (2007). "New practice creation: An institutional perspective on innovation". *Organizational Studies* 28 (7): 993–1012.
- Lövheim, Daniel (2006). *Att inteckna framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lövheim, Daniel (2013). "Teknikens gränser – Formering och positionering av grundskolans teknikämne 1975–2010". I: Hallström, Jonas; Hultén, Magnus & Lövheim, Daniel (red.) *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Vilnius: Gidlunds förlag.
- Meiksins, Peter & Smith, Chris (1996). *Engineering labour: Technical workers in comparative perspective*. London: Verso.
- Molander, Anders & Terum, Lars-Inge (red.) (2008) *Profesjonsstudier*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi* (1919). Ugglesupplagan 28. 1904–1926. Stockholm: Nordisk familjeboks förlag.
- Norling, Conny (1993). *Byråkrati och makt: Ingenjörer vs ekonomer*. Uppsala: Univ., Dept. of Economic History.
- Nybom, Thorsten & Torstendahl, Rolf (red.) (1989). *Byråkratisering och maktfördelning*. Lund: Studentlitteratur.
- Odelberg, Wilhelm (1989). "Det forna Sverige – Ett kultur- och teknikhistoriskt panorama". I: Hult, Jan (red.) *Svensk teknikhistoria*. Hedemora: Gidlund.
- Olsson, Lars O. (2000). *Technology carriers: The role of engineers in the expanding Swedish shipbuilding system*. Göteborg: Chalmers tekniska högskola.
- Perkin, Harold (2006[1989]). *The rise of the professional society – England since 1880*. Oxon: Routledge.
- Power, Michael (2010[1997]). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Rogers, Everett M. (1983). *Diffusion of innovations*. 3:e uppl. New York: Free Press.
- Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) (1993). *The European and American university since 1800 – Historical and sociological essays*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 109–141.
- Runeby, Nils (1976). *Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörorganisationer i 1870-talets Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Runeby, Nils (1978). "Americanism, taylorism and social integration: Action programmes for Swedish industry at the beginning of the twentieth century". *Scandinavian journal of history* nr 3, s. 21–46.
- Rydberg, Sven (1989). "Avkrok blir stormakt – 1560–1720". I: Hult, Jan (red.) *Svensk teknikhistoria*. Hedemora: Gidlund.
- Rågvik, Harry (1998). *Det stora steget: Från herrklubb till samhällsaktör [Civilingenjörsförbundet 1954–94]*. Stockholm: Sveriges civilingenjörsförbund.
- Salomon, Jean Jacques (1984). "What is technology? The issue of its origins and definitions". *History and Technology* vol. 1, s. 113–156.
- SCB Yrkesregistret.

- SCB (2012). *Arbetskraftsbarometern 12*.
- SCB (2013). *Tema Arbetsmarknad: Ingenjörerna – En djupanalys av ingenjörutbildade och personer med ett ingenjörssyrke*.
- Schön, Lennart (2012). *En modern svensk ekonomisk historia – Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS Förlag.
- Smeby, Jens-Christian (2010). "Profesion og utdanning". I: Molander, Anders & Terum, Lars-Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sundin, Bosse (1981). *Ingenjörsvetenskapens tidevarv: Ingenjörsvetenskapsakademien, Pappersmassекontoret, Metallografiska institutet och den teknologiska forskningen i början av 1900-talet*. Umeå: Umeå universitet.
- SOU 1957:51. *Akademikerräkningen 1955 – 1955 års Universitetsutredning*.
- SOU 2010:28. *Vändpunkt Sverige – Ett ökat intresse för matematik, naturvetenskap, teknik och IKT*.
- Svensson, Lennart G. & Ulfsdotter Eriksson, Ylva (2009). *Yrkesstatus. En sociologisk studie av hur yrken uppfattas och värderas*. Research report no. 140 from the Department of Sociology. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) (2010). *Sociology of professions: Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- SOU 1935:52. *Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*.
- Sveriges Ingenjörers hederskodex 2000.
- Sveriges Ingenjörer (2009). *Så många ingenjörer finns och behövs 2030 – kanske*.
- Sveriges Ingenjörer (2011). *Konjunkturrapport oktober 2011*.
- Sveriges Ingenjörer (2013). "Ingenjörernas arbetsmarknad. Hösten 2013 – med blickar framåt och bakåt".
- Sveriges Ingenjörer (2014). *Rön om lön och kön. Rapport 2014*.
- Sveriges Ingenjörer (2014). "Vi är Sveriges ingenjörer". Informationsblad.
- Teknik i 150 år* (red. Stig Ekelöf) (1979). Chalmers Tekniska Högskola, Göteborg.
- Teknikdelegationen (2010). *Vändpunkt Sverige: Ett ökat intresse för matematik, naturvetenskap, teknik och IKT: betänkande*. Stockholm: Fritzes.
- Teknikföretagen (2010). *Ingenjören värd sin vikt i guld?* Stockholm.
- Thorén, Kjell (1998). "Med kunskaper, känslor och flexibilitet". I: Björck, Ingela (red.) *Vad är en ingenjör?* Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för systemteknik.
- Torstendahl, Rolf (1975a). *Dispersion of engineers in a transitional society: Swedish technicians 1860–1940*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Torstendahl, Rolf (1975b). *Teknologins nytta: Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Torstendahl Rolf (1982a). *Engineers in industry, 1850–1910: Professional men and new bureaucrats. A comparative approach*. I: Bernhard, C-G.; Crawford, E. & Sörbom, P. (red.) *Science, technology and society in the time of Alfred Nobel*. Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris & Frankfurt: Pergamon Press.

- Torstendahl Rolf (1982b). "Byråkratisering, yrkesstolthet och klassmedvetande 1870–1940: Uppkomsten av svensk tjänstemannarörelse". *Organisationerna och samhällsutvecklingen*, s. 13–25.
- Torstendahl, Rolf (1985). "Engineers in Sweden and Britain 1820–1914. Professionalisation and bureaucratisation in a comparative perspective". I: Conze, Werner & Kocka, Jürgen. *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. T. 1, Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Torstendahl, Rolf (1986). "Career mobility of engineers in France and Sweden. Research topics". Section B:12. *Technical education and social mobility*, s. 32–47.
- Torstendahl, Rolf (1989). "När ingenjörerna blev professionella och byråkrater: En jämförelse mellan utvecklingen i Sverige och England 1800–1914". I: Torstendahl, Rolf & Nybom, Thorsten (red.). *Byråkratisering och maktfördelning*. Lund: Studentlitteratur, s. 325–339.
- Torstendahl, Rolf (1990). "Ingenjörernas makt". I: Beckman, Svante (red.) *Teknokrati, arbete, makt*. Stockholm: Carlsson.
- Torstendahl, Rolf (1991). *Bureaucratisation in Northwestern Europe, 1880–1985: Domination and governance*. London: Routledge.
- Torstendahl, Rolf (1993). "The Transformation of professional education in the nineteenth century". I: Rothblatt, Sheldon & Wittrock, Björn (red.) *The European and American university since 1800 – Historical and sociological essays* Cambridge: Cambridge University Press, s. 109–141.
- Veckans affärer* (2008-04-18). "Så utbildade är börsens vd:ar".
- Vincenti, Walter Guido (1990). *What engineers know and how they know it – Analytical studies from aeronautical history*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Weiss, John Hubbel (1982). *The making of technological man – The social origins of French engineering education*. Cambridge Mass.: The MIT Press.
- Westlund, Elwy (2001). *Undervisnings- och utbildningsplanering – för vem? En studie av ingenjörsutbildning vid en svensk högskola*. Uppsala Studies in Education 96. Uppsala: Uppsala universitet.
- Wicksell, Sven & Larsson, Tage (1936). *Utredning rörande de svenska universitets- och högskolestudenternas sociala och ekonomiska förhållanden: Bilaga till Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*. Stockholm: Nord. bokh.
- Williams, Rosalin (2003). "Education for the profession formerly known as engineering". *Chronicle of Higher Education* 29 (20): B12.
- Wormbs, Nina & Kaiserfeld, Thomas (red.) (2015). *Med varm hand: Texter tillägnade Arne Kaijser*. Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö.
- Åmark, Klas (1990). "Open cartels and social closures: Professional strategies in Sweden, 1860–1950". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: Sage.

Östlund, David (2003). *Det sociala kriget och kapitalets ansvar. Social ingenjörskonst mellan affärsintresse och samhällsreform i USA och Sverige 1899–1914*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria.

DET HISTORISKA SVENSKA PROFESSIONELLA LANDSKAPET, EN SAMMANFATTANDE OCH JÄMFÖRANDE ANALYS

LENNART G. SVENSSON

I detta avslutande kapitel ska vi jämföra de sex professionella kompetensfälten. Syftet är att ge en jämförande sammanfattning och att dra slutsatser om de historiska processer som har beskrivits och analyserats i de respektive kapitlen. Därmed ska vi försöka förstå och förklara det sociala fenomenet professioner i deras dynamiska historiska kontexter.¹ För det första gäller det periodisering som avser formering, konsolidering eller konstituering och professionalisering. För det andra gäller det expansion eller språng, s.k. take-off. För det tredje gäller det fältens utbildningar. För det fjärde gäller det deras arbets- och yrkesorganisationer. För det femte gäller det mer övergripande historiska processer och mekanismer eller villkor och betingelser för professionalisering på dessa fält. Här har vi det svenska professionella landskapet med sina kunskapsbärare, så som de framstår på sex olika fält.

Periodisering

Formering, konsolidering eller konstituering och professionalisering diskuterades i inledningskapitlet som tre perioder i fältens etablering och utveckling. Ett fält börjar *formeras* då en viss arbetsdelning utvecklas och dominans- och underordningsrelationer etableras. I tabell 8.1 kan vi se att akademi, utbildning (gymnasier) och hälsa formades under det medeltida skråväsendet. Under *konsolidering* började fälten anta modernare former efter att ha lämnat detta skråväsende och institutionaliserades som ett relativt autonomt kompetensfält, alltmer byggt på sekulariserad kunskap.

¹ Där vi har sökt följa George & Bennett 2005 och deras jämförande metoder för historisk analys.

Den sociala sidan av konsolideringen innebär främst att yrkena *konstitueras*, dvs. bildar egna förbund med professionella ambitioner som bevakar och förstärker de egna intressena och även förstärker identiteten, vad som kan kallas övergången från ett ”yrke-I-sig via ett yrke-FÖR-andra till ett yrke-för-SIG”. Inom fälten etableras statushierarkier mellan de ingående yrkena. Kognitivt sett utmärks konsolideringsfasen oftast av att det ännu inte föreligger någon allmänt accepterad teoretisk grund som är integrerad med praktiken. Fältet kan istället beskrivas som preparadigmatiskt, dvs. det finns ett stort antal teorier och praktiker och sambandet mellan dem är ofta svagt.

Professionaliseringsprocessen innebär främst att yrken på fältet förvetenskapligas genom egen forskning och genom att systematisk utbildning införs och blir till ett formellt krav för att få utöva yrkespraktiken, något som gäller akademifältet först i nutid vad avser pedagogik att undervisa.

Specialisering, karriärvägar och ideologier om yrket är andra konsoliderande karaktäristika som syns särskilt väl på hälsofältet. Yrken kan dessutom söka monopolstatus och autonomi via staten. Detta gäller en rad legitimationsyrken på hälsofältet jämte psykolog och psykoterapeut på det psykosociala fältet i slutet av denna historiska del.

Fältet är *professionellt* då det domineras av ett grundläggande paradigm. Systematisk forskning kopplad till praktiken bedrivs. Det finns en enhetlig kår. Verksamheten utmärks av autonomi och diskretion samt av egen kontroll av både arbetsdelningen och utförandet av praktiken. Kollegiala beslutsformer är framträdande och balanserar vertikalt, byråkratiskt beslutsfattande. Specialiseringen är högt utvecklad. Vi kan notera att det i beskrivningarna ofta saknas exempel på att begränsa konkurrensen mellan yrkesutövare och att skapa en kollektiv kår från aggregat av enskilda fria yrkesutövare, vilket utgör en första viktig fas i en professionalisering.

Akademifältets konsolideringsfas skedde mellan 1852 och 1960. Perioden mellan 1850- och 1870-talen ses som ett ombrytningskede: studentexamen infördes, utbildningsväsendet systematiserades och nivåindelades, vetenskaplig forskning betonades som ett tjänsteåliggande och universitetens inre organisation förändrades. Perioden från det sena 1930-talet till 1960-

TABELL 8.1 Tidsperioder för fältens formering, konsolidering och professionalisering.

	Akademi	Utbildning	Reglering	Integration	Hälsa/ Medicin	Teknik
Formering	1600-talet	1530–1849	1850–1915	1850–1915	1600–1850	1860–1915
Konsol./konstit.	1852–1960	1850–1879	1920–1945	1915–1945	1860–1920	1916–1973
Professionalisering	1970-talet	1940–2001	1945–1985	1945–1985	1930–1960	1939–1973
Är professionellt	1970 (1990)	(2011)	Ca 1980	Ca 1980	1910-talet	1950-talet

talets mitt ses som en institutionell konsolideringsfas. Vad gäller konstitueringen av det akademiska fältet utgjorde 1852 ett märkesår, då universiteten lämnade sin jurisdiktion som självständigt skrå och efter hand inlemmades i staten. I utbildningsfältet skedde konsolideringen av ämnesläraryrket när det ungefär samtidigt blev ett eget yrke skilt från både prästyrket och kyrkan samt mer fristående från universiteten. Utbildningsfältet visade en rad försök att skapa enhetligare grund för läraryrket: 1950-talets psykologi och pedagogik, tillämpad pedagogik på 1960-talet, praktisk pedagogik på 1970-talet, didaktik på 1980-talet och slutligen utbildningsvetenskap på 1990-talet.

Det är bara i utbildningsfältet som en konstituering tydligare skiljs ut från konsolidering (1880–1939) och det rörde där då framför allt läraryrkenas organisering som var en fas i många turer. Yrkets stratifiering skedde på social bakgrund, kön och skolform/nivå. Det består fortfarande i skillnaden mellan de nuvarande två förbunden Lärarnas Riksförbund och Sveriges Lärarförbund. Bildandet av förbund, vilket skedde under 1800-talet för många klassiska professioner, hade såväl materiellt som symboliskt värde.

Akademi, utbildning och hälsa formerades i svensk historia före industrisamhällets inledning, där reglering, integration och teknik tog sin början. Det rör sig på det hela taget som synes oftast om ganska långa perioder, från ett kvartssekel till ett drygt sekel. De näraliggande fälten reglering och integration visar som förväntat större likheter än andra med formering under senare halvan av 1800-talet och konsolidering under perioden 1920–1945. Men i dessa två fält ryms också flera olika yrken. Regleringens jurister har en betydligt äldre historia än socionomerna, och deras professionalisering skedde under 1700- och 1800-talens industrialisering. Akademiens professionalisering på 1970-talet avser den då introducerade mer systematiska forskarutbildningen. Om man istället ser till yrkesorganiseringen skedde

professionaliseringen under 1960-talet. Vad gäller undervisning i grundutbildning av främst lektorer och adjunkter introducerades kortare pedagogisk utbildning först kring 1990. Därmed har vi två olika år när akademien kan betraktas som professionell – i forskning 1970 respektive undervisning 1990.

Lärare i utbildningsfältet kan från år 2011 ansöka om legitimation. Även om yrkets professionalisering ändå kan diskuteras (vilket sker ingående i den nutida volymen), anger vi här detta år för yrket som professionellt. Socionomernas professionalisering hör ihop med välfärdsstatens utveckling under 1960- och 1970-talen. Båda fälten, psykosocial integration och reglering, kan ses som professionaliserade från cirka 1980, vilket är något senare än hälsa och teknik. Fältet hälsa med läkaryrket professionaliserades tidigare än andra, och har liksom akademi en längre historia bakom sig. Detta är en viktig orsak till att läkaryrket ofta utgör modell och exempel på ett professionellt fält. Kognitivt sett illustrerar hälsofältet särskilt väl övergången från preparadigmatiskt stadium till paradigmiskt. Medicin utmärks också tidigt av ett grundläggande paradigm, ett s.k. *heartland*, knutet till ett sammanhållet yrke med behörighetskrav, specialisering, autonomi, klinisk forskning, enhetlig kår och kollegialitet. Det teknologiska fältet bedöms som professionellt från 1950-talet. Endast i det kapitlet diskuteras begreppet avprofessionalisering. På det fältet skedde en sådan först och delvis när ingenjörerna fick konkurrens om positioner i företagsledning till fördel för främst civilekonomer. Vidare var detta fält tidigare än andra föremål för organisations- och styrningsförändringar i form av nyliberala influenser. På 1970-talet infördes New Public Management, Total Quality Management och Value for Money-revisioner som styrning och kontrollinstrument, vilket konkurrerade med professionell styrning.

Kvalitativa och kvantitativa take-off

Begreppet take-off används för att beteckna ett *formativt moment* i historien som leder till att en ny och relativt beständig struktur etableras, såväl inom tänkandet som i arbetslivets praktik. Vi skiljer på kvalitativt och kvantitativt take-off. Det *kvalitativa* ses dels som kognitivt, dels som socialt eller organisatoriskt. Det första stora kognitiva kvalitativa språnget inom akademifältet skedde när empirisk och naturvetenskaplig forskning efter hand, kring sekelskiftet 1900, togs in från omgivande institut och yrkesutbildningar utanför universiteten. Ett andra språng skedde på 1940-talet med ökande

forskningsresurser i naturvetenskap (inklusive medicin och teknik), som då starkt drog ifrån human- och kulturvetenskap. Organisatoriskt take-off på akademifältet skedde bland annat då studentexamen fördes till gymnasier 1862, examina blev enhetliga mellan universitet och yrkesutbildande institut, när lektor infördes som ny tjänstekategori slutet av 1950-talet och när den enhetliga högskolan etablerades 1977. På utbildningsfältet är det svårt att hitta något tydligare kvalitativt take-off vad gäller läraryrkena. Kanske det närmaste är 1940-talets politiska vetenskapliga ambitioner vad gäller både skolan och läraryrket, som sedan återkom i många former. Fältet utmärks av att ha varit flerparadigmatiskt med många olika försök att skapa en mer enhetlig kunskapsgrund för yrkena. Den kunskap det då gällde rörde kompetens att undervisa i allmänhet och i särskilda ämnen i synnerhet. Akademiens motsvarighet till detta kom först i nutid med krav på pedagogiska fortbildningar. Den gemensamma kunskapsgrunden låg och ligger där snarare i allmänna vetenskapliga metoder som överbryggar ämnesgränserna.

På regleringsfältet förekom ett första kvalitativt take-off på 1940-talet med den första utbildningen av socialarbetare. Ett andra take-off inträffade under 1960-talet när flera andra utbildningar etablerades. Utvecklingen på detta fält hör nära ihop med kommunernas expansion genom att flera samhällsuppdrag fördes från stat till kommun. På det psykosociala integrationsfältet förekom kvalitativa språng i de olika yrkena vid olika tidpunkter. Psykiaternas första kvalitativa take-off skedde när psykiatri blev en medicinsk specialitet, vilket stärkte deras kognitiva bas. I psykologi bestod den psykologiska praktiken främst av ett differentialpsykologiskt arbete med tester som de viktigaste verktygen. Dessa metoder kännetecknade utbildning och tillämpning och representerade ett slags kvalitativt take-off, som bildade en kognitiv bas till yrkets första fas av konsolidering och professionalisering. En statlig psykoterapeutisk utbildning blev så småningom resultatet av det s.k. Hook-manifestet, vilket kom att utgöra ett tydligt markerat kvalitativt take-off för utbildning i psykoterapi men delvis också för hela det psykosociala integrationsfältet. Såväl kognitiva som sociala aspekter av psykoterapi var därmed etablerade i fältet. Konstruktioner av subjektivitet och självreflektion och förebyggande insatser utgjorde ett kvalitativt språng för yrken inom psykosocial integration som därmed skilde ut detta fält från social reglering. Den mentalhygieniska rörelsen med idéer om att förebygga psykisk ohälsa genom rådgivning och fostran utgjorde en annan influens.

Den bidrog till att mental hälsovård skildes ut från hälsofältet under första hälften av 1900-talet.

På hälsofältet skedde ett första kvalitativt take-off redan under 1700-talet. Då handlade det om etableringen av medicin som en positiv vetenskap med anatomi och patologi som hade avgörande betydelse för klassifikations-systemet och därmed den kognitiva strukturen i yrkets kunskapsbas. I ett andra kvalitativt take-off utvecklades det biomedicinska paradigmet främst i bakteriologi med mikroskopi- och laboratorieforskning. Detta lade grunden till ett enhetligt läkaryrke som har fungerat som en legitimerande resurs i läkarkårens professionaliseringssträvanden och inneburit starka anspråk på egen jurisdiktion. På det teknologiska fältet visade sig ett kvalitativt språng i att utbildningen standardiserades och blev alltmer vetenskapligt baserad efter sekelskiftet 1900, forskningsinstitut etablerades liksom Ingenjörsvetenskapsakademien.

Kvalitativa språng handlar om professioners relationer till vetenskap, forskning och kunskapsutveckling som utgör dynamiska drivkrafter till att differentiera och specialisera yrkena och deras praktiker. Häri ligger också en legitimering av professionella praktiker med hjälp av akademisk rationalitet, logik och systematik – inte sällan i konflikt med andra grunder för legitimering i yrkesutövning.² Kvalitativa språng sker också med nya former för organisationering både av yrkena och deras arbetsorganisationer.

Kvantitativt take-off rör både resurser och individer. Det enklaste och vanligaste måttet är antalet individer i ett visst yrke. En viktig aspekt i ett yrkes professionalisering är just expansionen av antalet utbildade och yrkes-verksamma. Det handlar både om att skapa exklusivitet genom att begränsa antalet och att expandera sin arbetsmarknad. Det är alltså inte självklart positivt med kvantitativ expansion. Det är en balansgång där de olika fälten visar hur skilda strategier använts och nått framgång. Läkarna medverkade till att begränsa antalet utbildningsplatser och upprätthöll därmed stor efterfrågan och låg arbetslöshet. Samtidigt bredda specialiseringen på grund av forskning och ny teknik arbetsmarknaden.

Det stora kvantitativa språnget för det akademiska fältets lärare och studenter inträffade på 1960- och 1970-talen och ytterligare på 1990-talet. På utbildningsfältet skedde ett första kvantitativt språng när folkskolläraryrket etablerades i mitten av 1800-talet och ett andra när grundskolan infördes

2 Abbott 1988, s. 52ff; Freidson 2001, s.153f; Slagstad 2008.

på 1960-talet. Regleringsfältet och det psykosociala integrationsfältet hade sin starkaste tillväxt på 1970-talet. Vi ser kvantitativa take-off för psykiatrer, psykologer och socionomer särskilt under 1970-talet. Bland psykologer skedde en tiofaldig ökning på femton år, vilket representerar deras kvantitativa take-off – som del av den allmänna expansionen av högre utbildning. Dessa två fält och deras yrken representerar därmed främst välfärdsstatens och välfärdsprofessionernas expansion. När det gäller expansionen på hälsofältet har det funnits ett antal kvantitativa take-off. Utbyggnaden av lasarett skedde efter 1860-talet samtidigt med en måttlig utbyggnad av läkartjänster. På 1900-talet expanderade tjänsterna alltmer. Efter 1940 hade sjuksköterskorna sin stora expansion och deras tjänsteutveckling följde tätt på antalet vårdplatser. Läkartjänsterna ökade först något långsammare, men från 1940 allt starkare.

Ingenjörerna hade mindre enhetlig utbildning och därmed också mindre kontroll över antalet utbildningsplatser. Här fanns också en stark specialisering på grund av forskning och ny teknik. Men fältet var mer beroende av ekonomiska konjunkturer med skiftande efterfrågan och perioder med högre arbetslöshet, vilket syns i flera kvantitativa språng följda av svagare utveckling. Fältet hade sitt första kvantitativa take-off mellan cirka 1890 och cirka 1915. Ingenjörernas andra kvantitativa take-off skedde efter andra världskriget med framväxten av en stark välfärdsstat och utökade arbetsmarknader. Ett tredje kvantitativt take-off skedde från mitten av 1980-talet med en temporär nedgång i början av 1990-talet. Det har varit svårt att se hur kvantitativa take-off varit kopplade till och drivna av efterfrågan så att säga underifrån till skillnad från initiativ ovanifrån drivna av politiker, myndigheter eller professionerna själva.

Utbildningar och utbildningsförändringar

I kapitel 2 om det akademiska fältet framgår mycket tydligt hur andra fält med sina respektive yrken utvecklade sina utbildningar genom att integreras med och till sist 1977 helt inordnas i universitets- och högskolesystemet. Detta system var delvis ett resultat av att tidigare yrkesutbildningar i de övriga fälten samordnades med universiteten. Tidigare utbildningar på dessa fält beskrivs också i respektive kapitel. Utbildningarna ges där självklart stor betydelse för yrkenas professionalisering. Hälsa och teknologi tog med sig sin egen forskning och kunskapsutveckling in till universiteten. Reglerings-

fältets och utbildningsfältets utbildningar blev istället mer underordnade universitetens ämnen, till exempel juridik, pedagogik och psykologi, och deras forskning och kunskapsutveckling. Utbildningsfältet är ett exempel på särskilda problem när det gäller relationen mellan praktikbaserad respektive akademibaserad kunskapsutveckling. Detta rör vad som kan kallas professionerna som förmedlare mellan yrkesmässigt handlande och abstrakt teoribildning.³ Själva innehållet i utbildningarna är mer utförligt beskrivet på hälsofältet, medan det på övriga fält ges mindre plats. Studier av utbildningars innehåll och de processer som ledde fram till detta innehåll och med vilka aktörer, utgör en särskild forskningsgenre (studier av curricula). Sådana studier visar hur kampen om det kognitiva innehållet bestäms och vilken resurs det utgör på ett visst fält. Relationen mellan teori och praktik eller mellan forskare/utbildare och yrkesutövare i praktiken är där av stor betydelse i yrkesutbildningar och en återkommande fråga.⁴

Gemensamt för samtliga fält är utbildningarnas *förstatligande*. Vad gäller det akademiska fältet användes expansionen av statlig finansiering i relation till avkastning från eget kapital som en tydlig kvantitativ indikator på förstatligande. En annan aspekt av förstatligande gällde att privata skolor och utbildningar minskade sin andel i olika verksamheter. Fältens och yrkenas utbildningar och deras förstatligande utmärks vidare av att initiativ till reformer huvudsakligen togs av politiska aktörer och oftast genom särskilda offentliga utredningar. I många fall var de ett resultat av förhandlingar och samarbeten mellan yrkesutövare jämte deras föreningar, arbetsgivare och deras organisationer samt representanter för myndigheter och politiker. Utbildningsreformerna handlade om att i många steg göra utbildningarna enhetliga. Detta utmärkte högre yrkesutbildningar som sökte efterlikna universiteten, som i sin tur formades i linje med dessa yrkesutbildningar. Högskolan gjordes enhetlig från 1977. Ungdomsskolans motsvarighet var grundskolan 1969 och den nya gymnasieskolan 1970. Förstatligande medförde att verksamheter fick rätt till myndighetsutövning och samtidigt underordnades övervakning och tillsyn.

Utbildningarnas *förvetenskapligande* är en annan process som är mycket central för att följa professionaliseringen. Mycket av detta ryms åter i kapitlet om akademien. Anknytning av yrkesutbildningar till forskning

³ Grimen 2008.

⁴ Smeby 2008, 2012.

och vetenskap utvecklades vid institut och högskolor och importerades till universiteten. Det kvalitativa språnget för förvetenskapligande av flertalet yrkesutbildningar skedde främst när dessa inordnades i universiteten från 1977 och framåt. Men det finns en rad exempel på professionella yrkesutbildningar inom instituten utanför universiteten som förvetenskapligades långt tidigare, i synnerhet på hälsofältet och det teknologiska fältet, och som utgjorde modell för och senare tog med sig detta in till universiteten. Hur och när forskningsämnen mer och mindre knutna till professurer etablerades, utgör indikatorer på förvetenskapligande. Inte sällan hördes visst motstånd mot påtryckningar om att delta i forskarutbildning med sikte på disputation bland till exempel adjunkter i lärarutbildningar och lärare i sjuksköterskeutbildningar. Men vetenskaplig grund blev ändå allmänt vedertagen och formellt stipulerad, även om det in i nutid pågått omfattande diskussioner om och arbete med att definiera forskningsområdet och forskningsämnet på framför allt utbildnings-, reglerings- och integrationsfälten.

Ett slags motsats till förvetenskapligande kan sägas vara praktikbase-rad innovation och kunskapsutveckling med sin särskilda koppling till forskning. Särskilt hälsofältet och det teknologiska fältet utgör exempel på fält med tekniska innovationer som genererade nya behandlings- och produktionsmetoder samt produkter och därmed nya kliniker respektive industriföretag.

Utbildningar innebär inte bara val av innehåll utan även val av deltagare. Det sker ett *urval av studenter* som gäller ekonomi, social bakgrund, kön och ålder. Flera professionsutbildningar utvecklades till s.k. prestigeutbildningar som läkare, jurist och arkitekt. Utbildningen medverkar till att professioner får och behåller en viss social status i samhället och därmed delvis återskapar hela det professionella landskapets belöningar och arbetsvillkor jämte relationer till allmänheten. En del av detta handlar om att upprätthålla exklusivitet.⁵ I vilken utsträckning professioner själva kan medverka därtill är mycket väsentligt för professionaliseringen. Långa sammanhållna yrkesutbildningar har vidare funktionen att socialisera in studenter i yrket och skapa yrkesidentitet som man har med sig ut i arbetslivet. Att läkare trots sin mångdisciplinära utbildning och sin omfattande specialisering uppfattas som ETT yrke är mycket anmärkningsvärt. Detsamma kan sägas om ingenjörer, vars historia kännetecknas av många olika utbildningar på olika

⁵ Collins 1979.

nivåer och med en mycket differentierad arbetsmarknad med svag koppling till utbildningarna. Professionernas sociala nätverk etableras delvis under utbildningen, särskilt om den är starkt sammanhållen, och ger resurser till fältet som påverkar relationer till andra yrken och till omgivningen.

Relationer till institutioner och arbetsorganisationer samt yrkesorganisationer

Inom professions- och organisationsforskning finns det en lång tradition av att diskutera och studera relationerna mellan profession och organisation. Den handlar om att den professionella kollegiala formen för styrning baserad på expertis och vetenskaplig kunskap omges av och ingår i byråkratiska organisationer med linjestyrning baserad på regler och över- och underordning. Motsättningarna mellan professionella och byråkratiska styrformer har framhållits och setts som hämmande för professionell autonomi baserad på expertis och kunskap. Denna diskussion har aktualiserats med betoning på linjestyrning och management under senare decennier, vilket vi därför återkommer till i den nutida volymen enligt förordet. Men ändå är professionernas framväxt nära kopplad till de arbetsorganisationer som utgör en nödvändig plattform och resurs för professionellt arbete och samtidigt bestämmer handlingsutrymmet.⁶ Detta arbete kan knappast förekomma fristående utan sker i byråkratiska arbetsorganisationer. Särskilt tydligt blir detta när man tar fasta på det samhällsuppdrag som delegeras till professioner och förvaltas i och genom organisationerna. Även egenföretagande professionella har haft företagsorganisationen som inramning och villkor och samtidigt varit underställda vissa delegerade förvaltningsregler under tillsyn. Det stora flertalet professionella har dock varit anställda i större byråkratiska arbetsorganisationer. Yrkens formering, konstituering och professionalisering har varit nära knuten till organisationernas formering och förändring. Professioner har därmed varit starkt organisations- och kontextberoende, vilket ofta har varit underskattat i studier av professionellt arbete. Det handlar om organisationer för utbildning, särskilda professionella organisationer eller förbund för respektive yrke samt framför allt arbetsorganisationer med sina resurser, där själva yrkesutövandet görs möjligt. Vi talar här om både institutioner som värden, normer, och vad

6 Svensson 2011; Svensson, Johnsson & Laanemets 2008.

som tas för givet samt om materialiserade konkreta organisationer – utan att denna åtskillnad upprätthålls i det följande.

De historiska studierna av fältens och yrkenas framväxt ger en rad exempel på initiativ från politiker och myndigheter rörande utbildningar och verksamheter som gällt yrkena och deras professionalisering. Det är uttryck för det typiska i nordiska och kontinentala länder: att de kännetecknas av en extern professionalisering, i regel ovanifrån, med initiativ främst från statliga organ. Detta till skillnad från en intern professionalisering, eller underifrån, med initiativ från yrkesförbund och yrkesverksamma som varit vanligare i anglosaxiska länder.

Organisation på *nationalstatlig nivå* med departement och myndigheter för beslut och tillsyn utgör för samtliga fält och professioner viktiga styrande ramvillkor. Kanslersämbetet, Skolöverstyrelsen, Domstolsverket, Socialstyrelsen, Medicinalstyrelsen, Järnvägsstyrelsen och Vattenfallstyrelsen m.fl., jämte deras föregångare, har utgjort de främsta för respektive fält. De representerar en kombination av expertstyre och byråkrati. Från denna politiska nationalstatliga nivå har vi två typer av diskursiv styrning. Den ena utgår från utredningar och förberedande arbete inför lagregleringar. Den andra ligger i förvaltningsstyrningen genom lagar, förordningar, anvisningar, rekommendationer och tillsyn. Kapitlet om utbildning ägnar särskilt stor uppmärksamhet åt utredningsväsendet och dess roll. (Mer ingående studier av utredarnas bakgrund och tillhörighet på samtliga fält skulle kunna ge bättre underlag för att analysera denna politiska diskursiva påverkan på fältens utveckling.) Men även de övriga fältens beskrivningar visar ändå här att professionaliseringen i hög grad drivs ovanifrån, av initiativ och förslag i utredningar som genererar nya lagar och förordningar. Det s.k. Hook-manifestet om en statligt reglerad utbildning i psykoterapi, formulerat av yrkesverksamma inom psykiatri och psykoterapi, utgjorde ett undantag med sitt initiativ underifrån. Detta resulterade så småningom i en gemensam utbildning i psykoterapi, vilket fick stor betydelse.

Den kommunala organisationens uppbyggnad och förändringar utgör andra övergripande ramvillkor för samtliga fält, med undantag för akademien. Den kommunala och landstingskommunala reformen under 1860-talet satte nya villkor i synnerhet för skolor, sjukvård och social verksamhet och har sedan dess haft stor betydelse för dessa fält.

Härmed går vi över till fältens respektive *arbetsorganisationer*, där själva yrkesutövningen sker. Tillhörighet eller medlemskap ges genom anställning,

vilket innebär inordning i och underordning under en rad lagar och förordningar och kontrollformer utöver den kollegiala professionella. *Akademi-fältet* har sina universitetsenheter med sina fakulteter sedan de medeltida universiteten, där både professorer och studenter utgjorde juridiska medlemmar. Fakulteterna bildade grundstommen i universitetens inre organisation med rötter i skråsamhället. Det var ett ideal att ha ett fullständigt universitet med samtliga fakulteter: de tre s.k. högre, teologisk, juridisk och medicinsk, samt den lägre filosofiska som i omgångar delades upp i naturvetenskaplig, humanistisk och samhällsvetenskaplig. Ämnesinstitutioner etablerades mest under 1940-talet och blev formellt reglerade 1964. Denna specialisering med tydligare gränser mellan ämnen gav utrymme och resurser för varje ämne att utvecklas. Samtidigt utgjorde de försvårande villkor för integrerade professionella yrkesutbildningar som till exempel till läkare, lärare och socionom. För lärare aktualiserades detta särskilt när lärarutbildningarna för både ämnes- och grundskollärare inordnades i universitetens organisation från 1977. Professorerna var också administrativa chefer innan institutionerna kom till. Därefter var de ämnesföreträdare samtidigt som föreståndare för institutionerna till dess att prefektpositionen från 1964 så småningom lät separera administrativt ledarskap mer från ämnesföreträdandet. En byråkratisk linjeorganisation har funnits sedan dess, delvis parallell med den ämnesmässiga, kollegiala. Ledningspositioner vid universiteten var av tradition ambulatoriska – visserligen med allt längre perioder. Men tydligare separata karriärer blev de inte förrän in på 1990-talet. Mer om detta kommer i den nutida volymen.

Fältet utbildning har haft kommunala skolor i kombination med statligt reglerade lärare fram till 1991 i samband med att skolans kommunalisering genomfördes (beslutad 1989). Skolans organisation med lärare i gruppundervisning hade sitt ursprung i skolor direkt knutna till kyrkan eller till skolor under magistraten i städer. Ämneslärare respektive klasslärare med klassundervisning fann där sina former och är fortfarande den helt dominerande organisationen. De ämnesbaserade gymnasierna respektive de klassbaserade folkskolorna blev de två fåroarna och traditionerna som fortfarande utgör skiljelinje i många skol- och lärarfrågor och ofta företräds av de två respektive lärarförbunden. Reformerna på detta fält utgjordes av nya skolformer fram till 1970-talets enhetliga grundskolor och gymnasieskolor. Därefter har det mer handlat om nya styrformer inom givna skolformer.

Regleringsfältet uppvisar mer varierande organisationsformer. Där finns det statliga rättsväsendet jämte juristernas och advokaternas byråer, det kommunala och från 1965 statliga polisväsendet samt kommunala socialkontor. Det *psykosociala integrationsfältet* hade sina arbetsorganisationer och sitt organisationsberoende delvis enligt regleringsfältet och hälsofältet. Men där fanns en större representation av egna företag bland psykologer och psykoterapeuter.

Hälsofältets främsta arbetsorganisation var slutenvårdens lasarett, baserade på en akutvårdslogik, som fann sin form i början av 1800-talet och expanderade starkt under senare delen av 1800-talet och in på 1900-talet. Expansionen av lasaretten drev efterfrågan på läkare och annan sjukhuspersonal. Organisationerna befästes och blev här primära drivkrafter som kom att styra en del av kunskapsutveckling och specialisering snarare än det omvända. Klinikerna inom lasaretten representerar medicinska specialiteter med läkare som chefer, vilka förenade kollegial och administrativ styrning. Men bilden av den klassiska professionelle är trots detta läkaren på sin privata mottagning i eget företag, som har kommit att utgöra en allt mindre andel av läkarkåren eller bara en del av läkarens arbetsdag, kombinerad med anställning. På det *teknologiska fältet* har industriföretagen framstått som den typiska arbetsorganisationen. Men liksom hälsofältets läkare var ingenjörer tidigare ofta egna företagare och konsulter. Anställningar i både statliga myndigheter och affärsverk liksom stora privata företag blev med tiden vanligare. Ingenjörerna blev också ofta företagsledare i sådana företag, senare i konkurrens särskilt med civilekonomer.

De professionella fälten har vanligen en över- och underordning av de yrken som ingår där. Det handlar om hur yrkesgrupper placeras in i arbetsorganisationernas positionsstruktur, och de relationer mellan yrken som detta skapar utgör en väsentlig del i deras professionalisering. Det har dels en mer formell sida om hur arbetsuppgifter delas upp och vem som till exempel har vilken typ av ansvar för diagnos respektive behandling, eller vem som är klinikchef eller företagsledare. Det har dels en mer informell sida som rör status eller anseende. Längre akademisk utbildning, chefspositioner med stort ansvar och många underordnade, hög lön och andra privilegier är sådant som ger gott anseende. Interaktionen mellan dessa sidor utgör ett intrikat spel som är svårt att analysera. Men i Brante et al. redovisar vi en

hel del av sådana skattade relationer i den enkätstudien.⁷ Statusordningen skapas i utbildningsväsendet med sina traditioner, och i arbetslivet med sina organisationer, traditioner och maktförhållanden, liksom av yrkenas relation till allmänheten och dess efterfrågan. Allmänhetens uppfattningar om yrkens status är mycket stabila och dessa värderingar återverkar på och återskapar hela kedjan av orsaker.⁸

På det akademiska fältet fanns en tydlig hierarki. På regleringsfältet fanns en mer formell överordning av jurister i relation till socionomer. Integrationsfältet visar exempel på återkommande förhandlingar om positioner och ansvar mellan psykiatrer och psykologer. Hälsofältet lämpar sig särskilt väl för att analysera frågan om över- och underordning av yrken. Sjukhusen innehöll en tydlig över- och underordning av läkare, sjuksköterskor och undersköterskor som var ett resultat av både de enskilda yrkenas utveckling och deras relation till varandra inom sjukhusorganisationens ramar och villkor. Både läkaryrket och hela fältet utvecklades till en stark statushierarki mellan specialiteterna längs flera olika dimensioner som forskningsberoende klar-öklar diagnos, bota-vårda, ren-oren kunskap, kirurgi-medicin, slutenvård-öppenvård osv. Det teknologiska fältets specialiseringar utvecklade inte lika starka statusskillnader. Men skillnader till exempel mellan maskin- respektive kemiingenjörer fanns dock.

Sammanfattningsvis visar sig fältens konsolidering och professionalisering i hög grad vara påverkad och orsakad av de institutionella etableringarna och expansionerna: med högskolor, gymnasier och folkskolor, rättsväsende, socialförvaltningar, sjukhus och andra vårdinrättningar samt både privata företag och tekniska avdelningar i offentlig förvaltning. Organisationerna för verksamhet och yrkesutövning (arbetsorganisationerna) föregick och efterfrågade professioner. Institutionella värden och traditioner med sina materialiserade organisationer determinerade stora delar av yrkenas konstituering och konsolidering.⁹ Detta framhålls särskilt tydligt på det akademiska fältet om hur nya funktioner och funktionsöverlagringar som industrisamhällets experter skapade nya institutioner som i sin tur påverkade professionen. På hälsofältet ses akutvårdsmodellen bakom lasaretsutbyggnaden, som i sin tur skapade efterfrågan på läkare. En

⁷ Brante m. fl. 2015, kap. 9.

⁸ Ulfsdotter Eriksson 2006; Svensson & Ulfsdotter Eriksson 2009.

⁹ Att organisationsformer bestämmer professioners utveckling finner vi starkt hävdad i Michel Foucaults studier av historiska institutioner.

annan illustration av detta kan vi hämta från utbildningsfältet. Där beskrevs reformarbetet från 1950-talet och framåt i en proposition om skolans utveckling och styrning i slutet av 1980-talet (proposition 1988/89:4) som organisatoriskt framgångsrikt sett till utbildningssystemets struktur och skolformer, men betydligt mindre framgångsrikt när det gällde styrningen av lärares yrkesutövning. Yrkena på akademifältet, utbildningsfältet och hälsofältet har varit särskilt underordnade sina institutioner jämfört med de tre övriga fältens yrken.

En annan typ av organisationer av stor betydelse för professioner är deras *yrkesförbund* och föreningar som etablerades som intresseorganisationer av professionella. Tillhörigheten sker genom frivilligt medlemskap (med undantag för Advokatsamfundet, där medlemskap är obligatoriskt för försvarare i domstol enligt rättegångsbalken 21:5). Uppkomsten av sådana förbund har varit en viktig del i processen att professionalisera ett yrke genom att skapa konkurrensbegränsning och att också dela upp marknaden genom att innesluta dem som ska ha rätt att utöva ett visst yrke och att utesluta andra. I skandinaviska länder etablerades en rad sådana förbund under 1800- och 1900-talen. De kan vara s.k. öppna karteller som bara reglerar priser och försäljningsvillkor mellan fristående producenter med olika bakgrund.¹⁰ De kan också vara slutna karteller som ställer krav på viss utbildning och legitimation och därigenom reglerar både antalet yrkesutövare och deras kompetens. Både öppna och slutna karteller kan komplettera dessa krav med etik som reglerar såväl konkurrensbegränsningen som hur arbetet ska utföras och hur klienter ska bemötas. Det är oftast yrkesförbundens etiska koder som tillämpas i arbetsorganisationerna, och de spelar därmed en stor roll för professionellt arbete. Arbetsorganisationerna kan dessutom ha egna etiska regler som tillhör förvaltningsorganisationen snarare än den professionella organisationen. Yrkesförbunden är parter i förhandlingar med statliga myndigheter och deltar på olika sätt i reform- och beslutsprocesser. De kan också ha nära relationer till utbildningsanordnare vid universitet och högskolor, som ständigt återverkar på professionellt arbete genom forskning, utbildning och utveckling, såväl innehållsligt som personellt.

Lärarna på *utbildningsfältet* organiserades med början redan på 1880-talet. Det som sedan följde kan ses som ett bra exempel på hur ett fält delvis konsolideras och professionaliseras internt eller underifrån som en kamp

¹⁰ Åmark 1989.

mellan olika aktörer om yrkenas organisering. Yrkesförbundens arbete var till en början mycket inriktat på socialt erkännande av lärare. Lärarna organiserade sig utifrån skolform, utbildningsbakgrund och kön: läroverkslärare, folkskollärare, folkskollärarinnor och småskollärarinnor. Svenska Lärarsällskapet (senare Läroverkslärarnas riksförbund och nuvarande Lärarnas Riksförbund), var en förening för ordinarie lärare vid de statliga läroverken och bildades år 1884. Här syns demarkations- och exkluderingsstrategier typiska för en dominerande yrkeskategori på ett fält: dels stängning nedåt genom en tydlig avgränsning i förhållande till de seminarieutbildade lärarkategorierna i folkskolan, dels stängning internt inom läroverksläraryrket genom en exkludering på könsmässiga grunder. Kvinnor hade inte tillträde till ordinarie adjunks- eller lektorstjänster. Läroverkslärarna värnade om sin position som universitetsutbildade män i statens tjänst. Så hävdade de yrkeskårens monopolställning och exklusivitet i relation till folkskollärarna, som var den till antalet dominerande lärarkategorin. Folkskollärarna sågs som utbildningsfältets halvbildade uppkomlingar. Kvinnorna bildade en egen yrkesförening år 1906, Sveriges folkskolläraryrkesförbund. Småskollärarinnorna bildade också senare en egen förening. Det blev en tydlig uppdelning av folkskolans lärare i flera förbund: folkskollärarnas, folkskollärarinnornas och småskollärarinnornas. Denna särorganisering kom att bestå fram till år 1963 då Sveriges Lärarförbund bildades. Läroverkslärarnas starka kopplingar till det akademiska fältet och till kyrkan, respektive folkskollärarnas allianser med aktörer på det liberalt dominerade statliga maktfältet, var en av flera starkt bidragande orsaker till lärarnas organisering i separata yrkesförbund. Lärares organisering i olika yrkesförbund med olika stängningsstrategier kan ses som exempel på lärarförbundens *interna* professionaliseringssträvanden. Denna interna mobilisering underifrån var utmärkande för decennierna före de välfärdsstatliga skolreformernas tid. Med 1946 års skolkommission inleddes en period i lärarnas yrkeshistoria som istället kan betraktas som *extern* initierad professionalisering ovanifrån som främst kom att handla om lärarnas utbildning och utbildningens förvetenskapligande.

Den *akademiska* personalens organisering och konsolidering i yrkesförbund skedde betydligt senare med högskoleamanuensers förening 1944. Den var gemensam för personal vid både universitet och högskolor. Andra personalkategorier ingick i Universitetsförbundet från 1961. (Dessa båda förbund slogs samman till Sveriges universitetslärarförbund [SULF] 1984.) För andra yrkesverksamma akademiker hade Sveriges Akademikers

Centralorganisation (SACO) bildats 1947. Det var en fackföreningskonfederation med en horisontell organisation där medlemskap grundades på examen. Professorerna utgjorde länge den enda personalkategorin helt inom universiteten. Efter hand som andra lärare och forskare tillkom bildade professorerna det översta skiktet i en tydligt stratifierad kår. Det allmänna inträdesprovet till en akademisk karriär var magistergraden, därefter doktorsgraden och sedan 1969 doktorsexamen. Strider om kompetens fördes i utredningar och inlagor, och yrkesorganisationer fanns till skillnad från på utbildningsfältet inte som aktörer på akademifältet.

På hälsofältet etablerades yrkesföreningar i början av 1900-talet; läkarna i en förening som från 1919 har kallats Sveriges läkarförbund och sjuksköterskorna i sjuksköterskeföreningen 1910. Bland läkarna fanns motstånd mot att gå in i en kollektiv organisation som grundade sig i en syn på yrket som kall under ed och med altruism som syfte. Det kunde skada yrkets anseende. Läkarförbundet spelade senare större roll bland annat genom att fram till slutet på 1960-talet ansvara för specialistordningen som då övertogs av den statliga myndigheten Medicinalstyrelsen. I utredningssammanhang visade sig fakulteterna ha större inflytande än de professionellas yrkesförbund. Läkarförbundet fungerade som viktig remissinstans och kunde till exempel påverka antalet utbildningsplatser.

På *regleringsfältet* fanns också förbund som hade sina rötter i början av 1900-talet, till exempel Centraförbundet för Socialt Arbete (CSA) och Polisförbundet. CSA var ett mycket viktigt förbund för frågor som rör utbildning i och tillämpning av socialt arbete. Det *psykosociala integrationsfältet* uppvisar en stor variation av föreningar, ofta baserade på olika terapiformer. Liksom inom socialt arbete fanns det många exempel på ideella organisationer som tog initiativ till utbildningar och verksamheter. Det *teknologiska fältets* yrkesorganisationer var mer varierande och utgick från såväl bransch som utbildningsnivå. Branschförbunden var många och har funnits i antingen TCO eller SACO. Svenska Teknologföreningen (STF) bildades redan 1887. Den gick 1974 upp i Sveriges Civilingenjörskörbundet (CF), bildat 1954, och som ingick i SACO tre år senare.

Yrkesförbunden var ofta organiserade enligt den differentiering som hela yrkesfältet eller yrkesområdet hade. De kunde vara uppdelade på privatpraktiserande och offentliganställda, på delförbund enligt yrkesområde eller enligt specialiseringar som till exempel i läkarnas och ingenjörernas fall var mycket omfattande. Yrkesförbundens inre organisering skedde därmed i

relation till utbildnings- och arbetsorganisationer och deras inre organisering. Yrkesförbunden etablerades som frivilliga intresseorganisationer som behandlade frågor om konkurrens mellan yrkesutövare som taxor och andra ekonomiska frågor. Krav på viss utbildning och därmed en begränsning av yrkesutövarna var andra och mer professionellt inriktade frågor. I och med ny arbetsmarknadslagstiftning på 1930-talet kom många yrkesförbund att ta upp fackliga frågor om till exempel anställning, arbetsvillkor och löner. Därmed fanns å ena sidan de professionella förbunden som till exempel Svenska Läkaresällskapet och Centralförbundet för Socialt Arbete, och å andra sidan de fackliga Sveriges läkarförbund respektive Socionomförbundet, numera Akademikerna SSR. En del andra förbund, som till exempel Sveriges psykologförbund, fungerade både som professionella och som fackliga organisationer.

Några processer och mekanismer avslutningsvis

Här är några processer i historien om dessa professionella fält. Historiskt sett har det varit typiskt för kontinentala och nordiska länder att yrken tagits i anspråk för att utföra samhällsuppdrag med initiativ från politiska aktörer och statliga organ. Det är en del av det allmänna konstaterandet att staten historiskt har formats och utvecklats med hjälp av professioner som fått samhällsuppdrag delegerade till sig. Vi kan därför tala om *förstatligande* eller offentliggörande som en övergripande process, vilken omfattar följande mer specifika processer. För det första ser vi en *sekularisering* som började långre tillbaka i svensk historia på det akademiska fältet, internt genom att den teologiska hegemonin gav vika för upplysningstidens rationalism och naturvetenskap. Externt handlade det om kyrkans inflytande över universiteten, som upphörde i mitten av 1800-talet. Utbildningsfältets motsvarande sekularisering hade stark fördröjning och kyrkans inflytande genom kristendomsundervisning och biskoparnas inspektion av läroverken respektive kyrkoherdarnas inspektion av folkskolorna upphörde först på 1950-talet. Socialt arbete, psykoterapi och rådgivning har till mindre delar legat i kyrkliga organisationer fram in i nutid. En form av sekularisering på individplanet rör yrkesutövning som kall. Denna uppfattning var särskilt utbredd bland präster och sjuksköterskor. I slutet av den historiska perioden hade de sistnämnda till större delen övergivit detta, medan det fortfor i andra yrken och särskilt bland präster.¹¹

¹¹ Brante m. fl. 2015, s. 54, 164.

För det andra ser vi en *akademisering* genom att yrkesutbildningar tog över undervisnings- och examensformer från universiteten för att i olika steg och med fullbordan 1977 istället flyttas in i universitets- och högskoleväsendets enhetliga statliga organisation.

För det tredje ser vi ett *förvetenskapligande* av yrkesutbildningar genom att forskning infördes och tillfördes och att nya forskningsämnen etablerades så att all högskoleutbildning skulle vara vetenskapligt baserad. Förvetenskapligandet utgör en professionalisering av själva yrkesverksamheten. Men den handlar också om, som särskilt framhålls vad gäller läraryrkena, att i deras fall stärka grundskolans legitimitet i samhället. En sådan funktion kan även gälla andra fält.

För det fjärde ser vi en *specialisering och differentiering* inom såväl yrkesutbildning som yrkesutövning. Detta utmärkte särskilt hälsofältet och teknologifältet. Men specialistutbildningar är ett senare och mycket väsentligt steg i ett yrkes professionalisering. På det psykosociala fältet har det länge varit en omdiskuterad fråga i socialt arbete, psykologi och psykoterapi.

För det femte ser vi ett särskilt *förstatligande* på det akademiska fältet och utbildningsfältet både vad gäller ekonomi, styrning och innehåll. Vi kan ta utbildningsfältet som exempel på en kombination av förvetenskapligande och förstatligande. Där syntes förändringar av lärarutbildningen som genomfördes i förvetenskapligande syften med definierad pedagogisk kunskapsbas, tidsmässig förlängning av utbildningen, höjda antagningskrav, behörighet till forskarutbildning m.m. Samtidigt uttrycktes ett starkt missnöje från statens sida med den pedagogiska skolforskningen och hur denna anpassades till och integrerades i lärarutbildningen. Man konstaterade att varje slutbetänkande innehöll larmrapporter om bristen på relevant skolforskning och att lärarutbildningen hade svag forskningsbas. I varje slutbetänkande fann man också förslag till styrning av den pedagogiska forskningen i riktning mot allt snävare avgränsningar samt tillämpad och praktisk pedagogik. Hälsofältet och regleringsfältet initierades och leddes av statliga organ för att däremot istället senare få fler privata och lokala inslag. Vissa utbildningar på det teknologiska fältet etablerades tidigt på statligt initiativ, och andra privata utbildningar förstatligades efter hand.

Thomas Brante diskuterar sex perioder i Sveriges nations- och statsbyggande.¹² 1) Nationalstaten (1500- och 1600-talen) och därmed behov av utbild-

¹² Brante 2014, kap. 2.

ning av professionella statstjänstemän beskrivs i kapitlet om det akademiska fältet. 2) Den estetiska staten och de konstnärliga professionerna (svenskt 1700-tal) saknas i föreliggande studie och i denna bok.¹³ 3) Den industriella revolutionen och de tekniska professionerna (1800-talet) beskrivs i kapitlet om det teknologiska fältet. 4) Välfärdsstaten och de människobehandlande professionerna beskrivs i kapitlen utbildningsfältet, hälsofältet, regleringsfältet och det psykosociala integrationsfältet. Välfärdsstaten hade rötter i slutet av 1800-talet, men starka politiska initiativ i dialog med professionell expertis togs i Sverige på 1930-talet utifrån idéer om att modernisera landet med social ingenjörskonst. Kvantitativa take-off för dessa professioner började dock först efter andra världskrigets slut, vilket syns tydligt i den högre utbildningens expansion. Återstår så för den nutida volymen 5) Den nyliberala staten och marknadsprofessionerna samt 6) Den globaliserade staten och de internationella professionerna.

Vilka är så de historiska villkoren eller betingelserna för professionalisering på dessa professionella fält? Brante diskuterar i sin bok *Den professionella logiken* begreppet mekanismer (se även kapitel 1 i denna bok).¹⁴ De definieras som orsaker till orsakssamband eller mer allmänt som kausala strukturer och kan förenklat kallas villkor eller betingelser. Kapitlens beskrivningar av professionalisering på de olika fälten behandlar främst villkor och betingelser för professionalisering och klart mindre uteblivna betingelser eller mera direkta hinder mot professionalisering. Kapitlet om utbildningsfältet visar dock några exempel på hinder mot professionalisering. De olika lärarförbunden som etablerades i slutet av 1800-talet kom att utgöra ett hinder i samband med försöken att skapa ett gemensamt grundskolläraryrke från 1960-talet och framöver. Ett annat hinder var brist på gemensam lärarutbildning. Ett tredje hinder var återkommande nya identifieringar av vad som skulle vara yrkets vetenskapliga bas.

En för samtliga fält mycket framträdande gynnsam betingelse var etablering och utveckling av den nationella och lokala staten med myndigheter och förvaltningar i den offentliga sektorn under industrisamhällets respektive välfärdssamhällets epoker. En del av detta utgjordes av utbildningsväsendets och utbildningssamhällets framväxt och expansion. Till exempel skapades genom statens försorg en systematisk legitimering av teknisk kompetens

¹³ Sciulli 2010.

¹⁴ Brante 2014, s. 150ff.

via utbildning, examina och vetenskaplighet redan på 1870-talet. Men detta bildade samtidigt en del av själva professionaliseringen och är därmed svårt att analytiskt urskilja som en betingelse i sig, utan får ses som en del av yrkenas strukturella omgivning. På det akademiska fältet är detta mycket tydligt. Professionernas yrkesutbildningar och deras ”gradvisa inkorporering i akademien framträder därmed som den enskilt viktigaste faktorn för omvandlingen till universitetssystemets och universitetslärarkårens specifikt moderna form”. Därmed upphävdes personsambandet mellan de två huvuduppgifterna, forskning och undervisning.

I denna nationalstatliga process har vi alla andra verksamheter som liksom utbildningsväsendet expanderade mycket starkt i och med att först industrisamhället byggdes upp och senare välfärdssamhället. Det skedde genom utredningar, politiska beslut och konstruktion och reformer av organisationer. Så till exempel en slutsats vad gäller läraryrkena där externa utbildningspolitiska visioner och strategier i utredningar positionerade och avgränsade lärares yrkesverksamhet och kognitiva legitimering, vilket formade organisationerna. Dessa kom i sin tur att utgöra mer materialiserade betingelser för professionerna. De fick sina samhällsuppdrag delegerade till sig av staten via sina förvaltnings- och arbetsorganisationer, vilka kom att utgöra de viktigaste betingelserna för många yrkens och fälts professionalisering. Detta framträdde särskilt tydligt på utbildningsfältet och hälsofältet. Skolans traditionella undervisningsformer liksom skolans organisering utgjorde starkt begränsande och bestämmande former för läraryrkena. Yrkena på hälsofältet analyserades som en underordning under staten. Den framväxande nationalstaten och statsadministrationen bildade en instans mellan medborgare och sjukvården som samhällsfunktion. Analysen av läkar- och sjuksköterskeyrkets professionalisering visade betydelsen av organisatoriska traditioner som styrde politiska investeringar och utbyggnaden av hälso- och sjukvården. Där följdes vad som kallas akutvårdslogiken, som blev en konsoliderande faktor för medicinen. På regleringsfältet spelade rättsväsendet en motsvarande roll som organisatorisk betingelse. Det psykosociala fältet kan ses som ett undantag genom att det var relativt oberoende av stora och starka byråkratiska arbetsorganisationer i statens tjänst. Där var istället ideella föreningar, stiftelser och mindre enskilda företag framträdande betingelser som hörde ihop med en professionalisering underifrån.

En helt annan betingelse finner vi i forskningens och kunskapsutvecklingens egen inre omvandling. I naturvetenskap, medicin och teknik

utvecklades kunskap om orsakssamband och mekanismerna bakom dem som kunde ge förklaringar och därmed grund för intervention. Detta bildade en helt ny kognitiv grund för många professionella yrken att förklara, behandla och åtgärda processer, till exempel ingenjörsvetenskapen, det biomedicinska paradigmet och den experimentella psykologin. Det var särskilt på det teknologiska fältet och hälsofältet som man därmed fick helt nya resurser och varigenom yrkena kunde differentieras och specialiseras. Denna mekanismbaserade kunskap bildade också grund för interventioner i verkliga sammanhang. Här möttes vetenskap och profession i professionella praktiker som fick sin legitimitet genom vetenskaplig kunskap – ofta via en ontologisk modell specifik för en viss professionell praktik.¹⁵ Brante ger ett antal exempel på hur teorier integreras med professionella praktiker. De visar också att det krävs särskilda ingående studier om den vetenskapliga utvecklingen som går utöver vad vi kunnat göra av dessa sex professionella kompetensfält.¹⁶

Vi kan med Brante sammanfatta skillnaderna vad gäller kognitiv bas mellan de klassiska professionerna och välfärdsprofessionerna på följande sätt.¹⁷ I allmänhet fick de klassiska professionerna sina kvalitativa take-off på grund av vetenskapliga och teknologiska genombrott, medan de senare välfärdsprofessionerna fick sina kvantitativa take-off på grund av politiska beslut. Välfärdsprofessionerna och de människobehandlande områdena använde kunskap som var mer kontextberoende. Välfärdsprofessionerna saknade gemensam ontologisk modell och tenderade att vara mer flerparadigmatiska. De klassiska professionernas praktiker var mer baserade på gemensamma och erkända mekanismkunskaper, medan välfärdsprofessionernas praktiker istället var mer baserade på korrelationer och enkla orsakssamband.

Slutligen kan status ses som en underliggande kausal struktur. Det torde vara särskilt tydligt vad gäller akademifältet och hälsofältet. Det senare lånar eller använder sig också till stor del av statusordningar som har funnits och som finns inom akademifältet. Sådana statusordningar gäller lärosäten, fakultet, ämnen och vetenskaper och positioner. De kan förklara hur professionsutbildningarna utanför universiteten övertog former för undervisning och examination från universiteten. Liksom hur universiteten omforma-

¹⁵ Brante 2014 s. 204ff.

¹⁶ Brante 2014 s. 209ff.

¹⁷ Brante 2014 s. 246.

des när deras forskning och yrkesutbildningar infogades i universitetens institution och organisation. På hälsofältet visas en rad dimensioner som specialiteternas och hela verksamhetens statusordningar vilar på, som: grad av forskningsberoende, klar–oklar diagnos, bota–vårda, ren–oren kunskap, kirurgi–medicin, slutenvård–öppenvård osv. Sannolikt hör sådana statusskillnader nära samman med över- och underordning, makt, inflytande och kamp om centrala resurser mellan yrken på fältet och i relation till andra fält.

Detta är våra beskrivningar och analyser av det svenska professionella landskapet med sina kunskapsbärare från ursprungliga formeringar fram till dess att industrisamhället globaliseras och välfärdssamhället omorganiseras under en nyliberal ideologi med en rad förändringar som rör styrning och organisering. De svenska professionella kompetensfälten utvecklades huvudsakligen i dynamiken mellan politisk-byråkratisk styrning och professionell styrning. Det handlade mindre om relationen till efterfrågan från en marknad och mycket mer om behov eller krav från politiska organ och statliga myndigheter. (Detta syns i att de respektive kapitlen ägnar liten uppmärksamhet åt hur klienter konstruerats och hur marknaders efterfrågan uppstått.) Nutidshistorien kommer att handla mycket mer om relationen mellan professionell styrning och marknadsstyrning. När denna historiska period började avslutas under 1970-talet inleddes en ideologisk omorientering som skulle starkt ifrågasätta politisk styrning och den offentliga sektorns legitimitet och omfattning till fördel för den privata sektorns intressen. Detta resulterade i en genomgripande omvandling av det professionella landskapet liksom det svenska samhället i stort. Där tar vår nästa bok vid, om det svenska professionella landskapets förändringar i nutid: *Ett professionellt landskap i förvandling*.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The system of professions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Collins, Randall (1979). *The Credential Society. An historical sociology of education and stratification*. Orlando, FL: Academic Press.

- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Cambridge: Polity Press.
- George, Alexander & Bennett, Andrew (2005). *Case studies and theory development in the social sciences*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Grimen, Harald (2008). "Profesjon og kunnskap". I Molander & Terum (red.) s. 71-86. Oslo: Universitetsforlaget.
- Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) (2008). *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sciulli, David (2010). "Structural an institutional invariance in professions and professionalism". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Slagstad, Rune (2008). "Profesjoner og kunnskapsregimer" I Molander & Terum (red.) s. 54-70. Oslo: Universitetsforlaget.
- Smeby, Jens-Christian (2008). "Profesjon og utdanning" I Molander & Terum 2008, s. 71-86. Oslo: Universitetsforlaget.
- Smeby, Jens Christian (2012). "The significance of professional education". Jensen, Karen Lahn, Leif Christian Nerland, Monika (red.), *Professional Learning in the Knowledge Society*. 3. s. 49-67. Sense Publishers.
- Svensson, Kerstin; Johnsson, Eva & Laanemets, Leili (2008). *Handlingsutrymme: Utmaningar i socialt arbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Svensson, Lennart G. (2011). "Profession, organisation, kollegialitet och ansvar". *Socialvetenskaplig tidskrift* 18 (4): 301-319.
- Svensson, Lennart G. & Ulfsdotter Eriksson, Ylva (2009). *Yrkesstatus. En sociologisk studie av hur yrken uppfattas och värderas*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen, Forskningsrapport 140.
- Ulfsdotter Eriksson, Ylva (2006) *Yrke, status & genus : en sociologisk studie om yrken på en segregerad arbetsmarknad*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Åmark, Klas (1989). "Öppna karteller och sociala inhägnader". I: Selander, Staffan (red.) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*. Lund: Studentlitteratur.

PERSON- OCH SAKREGISTER

- AB Bofors 450
Abbott, A. 19, 22, 55, 110, 183, 336, 339,
348, 350, 357, 386, 388, 391
Abbotts, A. 393
adjunkt 69, 81, 94, 165
akademisering 493
Allmänna svenska teknikermötet 418
amalgamation 383, 387, 388, 394
amalgameringsprocess 368
amanuens 95
andra industriella revolutionen 413
Andrén, C.-G. 119, 123
anstalt 217, 227
arbetsmarknad 422
arbetsorganisation 485
arbetsstudieingenjörer 436
Archer, M. 154
Atomkommittén 450
attribut 25
avatars 348
avprofessionalisering 42, 455
Avtalsverket 453

barnavårdsdag 226, 232
behörighetskrav 179
Berner, B. 405, 443
biografi 109
biomedicin 351, 352, 355, 356, 388, 391
biomedicinskt paradig 351
biomedicinskt paradigmskifte 349

Bjerre, P. 283
Björnsson, A. 116
Bourdieu, P. 33, 148, 150, 171, 340, 341,
342
Bülow, P. 268, 297
byråkrati 219
det byråkratiska fältet 341
Börjeson, B. 236

case-work 241
censorsinstitutionen 165
Centralförbundet för Socialt
Arbete 228, 270
Chalmers 409
Chalmerska slöjdskolan 408
Charcot, J.-M. 275
civilingenjörsexamen 403, 430, 448,
456
Cullberg, J. 299

De Anställdas Centralorganisation 440
decentralisering 192
diagnos 334, 336, 352, 390, 392
diagnostisering 378, 385, 386, 392
didaktik 196
docent 69, 95
domare 215, 218, 242
Domnarfvet's Jernverk 450
Durkheim, É. 148, 151, 177
dynamisk psykiatri 303

- Ecklesiastikdepartementet 448
 elementarskola 407
 Elias, N. 21
 Engberg, A. 439
 enhetliggörande 345, 350
 examenssamhälle 80

 fackhögskola 82, 131
 fallstudie 20
 Fartygsbefälsföreningen 440
 Fayol, H. 426
 feminisering 170
 filantropisk rörelse 270
 filosofi ämbetsexamen 177
 filosofisk examen 80
 flickskola 166
 flickskollärare 166
 folkskola 159, 160
 folkskoleinspektör 167
 folkskollärare 160, 162, 179, 182
 folkskolläraryrke 180
 fordism 413, 442
 formering 153, 320, 475
 forskningsråd 101
 Foucault, M. 37, 221, 227, 266, 300
 Fredriksson, N. 436
 Freidson, E. 18, 56, 175
 Freud, S. 276
 Frängsmyr, T. 67
 fulljurisdiktion 359
 funktion 70
 funktionslager 63, 65, 91, 99, 128
 funktionsöverlagring 71
 fält 33
 fängelse 212
 förstatligande 482, 492, 493
 förvetenskapligande 482, 493

 generation 23
 gestaltpsykologi 279
 grundskola 181
 grundskollärare 182, 189
 gymnasieingenjörutbildning 457
 gymnasieskola 181
 gymnasium 65

 heartland 357, 388, 393
 hederskodex 443
 Hermods 447
 hinges 348
 Hippokrates 334
 historiesociologi 20
 hospital 266, 269
 Hultén, M. 446
 Hägerström, A. 223
 högskola 84, 85

 individualprevention 249
 Industribyrå 442
 industriell demokrati 428
 Ingenjörsförbundet 461
 Ingenjörsföreningen 417, 418
 ingenjörskap 399
 Ingenjörssamfundet 454
 ingenjörutbildning 428
 ingenjörsvetenskap 400, 412
 Ingenjörsvetenskapsakademien 100, 420
 institut 73
 institution 19
 institutsingenjör 447
 intressekontoret 443

 Johansson, P.M. 299
 Jonsson, G. 236
 juridisk examina 229
 jurisdiktion 183, 336
 jurister 210, 225, 237, 244, 248, 254
 juristexamen 222
 juristprofession 214
 juristutbildning 245, 246
 Järnvägsstyrelsen 434

 Karolinska institutet 75, 77, 78
 kirurgi 75, 338, 343, 353, 358, 373, 387, 388, 389, 391

- kirurgie magister 344
 kirurgisk examen 344
 klassisk profession 27
 von Koch, G. H. 233
 kognitiv karta 337
 kognitiv kunskapsbas 184
 kognitivt och socialt legitimerad 149
 kollegie 65
 kommunalisering 197
 Kommunal tjänstemannakartellen 460
 kompetensfält 34
 konfliktlösning 215
 konsekrationsinstans 342
 konsekrering 342
 konsolidering 40, 111, 321, 475
 konsolideringsfas 201
 konstituering 40, 171, 201
 konstitueringsfas 150, 178
 korporation 88
 Kreuger, I. 413, 441
 kriminalvård 249, 250, 256
 Kroksmark, T. 187
 kulturell legitimitet 345
 kulturellt kapital 150
 kungligt privilegium 347
 kurator 287, 288, 306, 308
 kvalitativt take-off 38, 235, 244, 254, 349, 354, 389, 393, 401, 402, 443, 462, 478
 kvantitativt take-off 38, 401, 402, 445, 462, 466, 478, 480
 Kärnekull, C.O. 442

 laboratoriespecialisering 374
 Lagen om anställningsskydd 459
 lagstiftning 218
 Ledarna 454
 legal arena 350
 legitimation 311, 316
 legitimeringsarbete 368
 legitim medicin 345
 lektor 81, 165
 lektorsuniversitet 120
 Lindroth, S. 66, 69, 75

 livsbana 106
 Lundstedt, V. 223
 Luttenberger, F. 298
 läkarkultur 344
 läkarkår 343, 344, 345, 347, 361, 362, 376, 378, 388
 läkarprofessionens jurisdiktion 340
 läkarvetenskap 337
 lärarhögskola 188, 194
 lärarseminarium 160, 161
 lärarspecifik kunskapsbas 178
 lärarutbildning 186, 188
 lärlingssystem 406
 läroverk 105, 158, 163
 läroverkslärare 158, 162, 174, 182
 läroverkslärarhabitus 180

 Maskinbefälsförbundet 415, 440
 Materialprovningsanstalten 439
 medeltida universitet 59
 medicin 74, 343, 358, 388, 389, 391
 Medicinalstyrelsen 267, 347
 medicinalväsende 347
 medicinar Kollegium 341
 medicinens kunskapsutveckling 337
 medicinsk examen 344
 medicinsk profession 332
 medicinskt fält 332
 medicinskt paradigm 393
 mentalhygien 263
 mentalhygienisk rörelse 264, 274, 282
 Mentalhälsokampanjen 313
 mentalsjukhus 296
 merkantilism 341
 Merton, R. 66
 metakapital 333
 Molander, A. 26
 Myrdal, A. 234
 Myrdal, G. 234
 människobehandling 494, 496

 nervläkare 277
 New Public Management 404, 456, 462

- Nordiska Ingenjörsmötet 436
 Nordiska Korrespondens Institutet 447
 Nordström, L. 234
 normalitet 263
 normbegrepp 262
 numerisk metod 339
 Nybom, T. 101
 Ny teknik 454, 460

 organisatorisk ram 26
 organisatorisk tradition 358
 Ottosson, J.-O. 301

 Parsons, T. 22
 patentlagen 405
 patentlagstiftningen 411, 412
 pedagogik 187
 performativ praktik 26
 periodisering 39, 475
 Perkin, H. 35, 55
 Piuva, K. 282
 polis 210, 230, 244
 poliskår 224
 polisorganisation 224
 Polytekniska föreningen 416
 praktisk pedagogik 192, 193
 preprofession 30, 137
 Privattjänstemannakartellen 460
 profession 24
 professionalisering 41, 180, 201, 239, 322, 444, 463
 professionaliseringsfas 150
 professionaliseringsprocess 41
 professionellt fält 23
 professionellt landskap 22
 profession och universitet 57
 profession och vetenskap 58
 professionsgeneration 24
 profession–universitet 133
 profession–vetenskap 135
 professor 68, 88
 professorsuniversitet 120, 133
 psykiatrer 271, 272, 286, 304, 305
 psykiatri 271, 286, 305
 psykoanalys 263, 275, 277, 283
 psykolog 278, 291, 310, 312, 314, 315, 316
 psykologi 278, 291, 312, 313, 314
 psy-komplex 262, 265
 psykosocial integration 36, 261, 266
 psykoteknik 442
 psykoterapeut 292, 315
 psykoterapi 263, 298, 300, 302

 rektorskonferens 117
 ritkontoren 444
 rofessionaliseringsprocess 476
 Rostow, W. 38
 Runeby, N. 425
 rådgivningsbyrå 285
 Rågvik, H. 441
 rättskunskap 242
 rättspositivism 223
 rättsskipning 215, 219, 220, 231

 samlad lärarexamen 198
 Schlyter, K. 234
 Schwartz, G.M. 410
 Scientific Management 426, 428, 442
 Scott, R. 33
 sektorisering 297
 sekularisering 163, 492
 seminarium 177
 Shorter, E. 268
 Siegrist, H. 32
 sinnessjukhus 281
 sinnessjukvård 266, 267, 281
 Skolöverstyrelsen 179
 Slöjdskolan i Stockholm 407
 småskollärarinna 170
 socialarbetare 273
 Social Engineering 427
 social fråga 226
 social funktion 60
 socialhögskola 241, 248
 Socialinstitutet 230, 236, 244
 social integration 261

- social kontroll 210, 212, 219
 socialpolitik 233, 235
 social reglering 36, 209
 socialt arbete 230, 246, 248
 socialteknisk lösning 428
 socialtjänsteman 231, 235, 238, 239, 243
 socialtjänstlagen 251, 252, 253, 255, 256
 social utredning 232
 socionom 211, 237, 239, 244, 248, 252, 254, 308, 309
 socionomutbildning 246, 247
 specialisering 356, 359, 372, 373, 375, 378, 383, 385, 386, 388, 389, 390, 493
 staten 341
 Statens Järnvägsstyrelse 419
 Statens kommitté för bygnadsforskning 450
 Statens Naturvetenskapliga Forskningsråd 450
 Statens tekniska forskningsråd 449
 Statens Telegrafstyrelse 419
 statsindividualism 255
 statsuniversitet 89
 strafflagstiftning 231, 242
 studentexamen 80, 165
 Styrelsen för allmänna väg- och vattenbyggnader 407
 stängningsstrategi 171
 Sundhetskommisionen 347
 Svenska föreningen för psykisk hälsovård 282
 Svenska Industritjänstemannaförbundet 440
 Svenska kommunal-tekniska föreningen 460
 Svenska Lärarsällskapet 175
 Svenska Psykiatriska Föreningen 301
 Svenska slöjdföreningen 407
 Svenska Teknologföreningen 417, 420
 Svenska Väg- och Vattenbyggares Riksförbund 452
 Svensk kuratorsförening 290
 Sveriges advokatsamfund 222
 Sveriges Akademikers Centralorganisation 452
 Sveriges Allmänna Folkskolläraryörening (SAF) 176
 Sveriges Arbetsledareförbund 454
 Sveriges Civilingenjörsförbund 452
 Sveriges folkskolläraryrinneförbund 177
 Sveriges Industriförbund 420, 432, 438
 Sveriges Ingenjörer 444
 Sveriges psykologförbund 311
 Sveriges Socionomers Riksförbund 309
 Sveriges universitets- och högskoleamanuensers förening 115
 Sveriges Verkstäders Tjänstemannaförbund 440
 Sveriges Yngre Akademikers Centralorganisation 452
 Tabellverket 346
 take-off 37
 taylorism 442
 teknik 400
 tekniksprång 401
 Tekniska Förbundet 451
 Tekniska föreningen i Västerås 415
 Tekniska Läroverkens Ingenjörsförbund 451
 Tekniska nomenklaturcentralen 444
 Tekniska skolan 407
 Teknisk tidskrift 419, 420, 443, 460
 Teknologernas förening 416
 teknologi 400
 Teknologiska Institutet 406, 407, 408
 Teknologmöten 418
 Telegrafverket 450
 Terum, L.I. 26
 Tilly, C. 20
 tillämpad pedagogik 190
 tjänstemannaförbund 416
 tjänstemannaingenjörerna 442
 Tjänstemännens Bildningsverksamhet 447
 Tjänstemännens centralorganisation 451
 Tolman, W. 427

- Torstendahl, R. 425, 430
- Total Quality Management 404, 462
- Trow, M. 127
- universitets funktion 62
- Universitetskanslerämbetet 117
- universitetslektor 121
- universitetslärare 88
- universitetslärarkår 61, 92
- universitet–vetenskap 134
- utbildningsideologi 152, 203, 205
- utbildningskapital 171
- utbildningsvetenskap 199
- U.V.S. 416
- Vattenfallstyrelsen 434
- vetenskap 66, 68
- vetenskaplig kunskapsbas 183
- vetenskap och universitet 58, 90, 100
- Vetenskapsakademien 68, 91, 450
- välfärdsprofession 27, 149
- välfärdsstat 239, 248, 249, 254
- välfärdsstats funktionär 130
- Wallenberg, M. 413, 438
- Watson, J.B. 279
- Weber, M. 214, 219
- Weibull, J. 92, 121
- Witz, A. 175
- Wundt, W. 278
- Yngre Elektroingenjörers Förening 452
- yrken för sig 171
- yrkesförbund 171, 489
- yrkeshabitus 171
- överbryggande profession 343